

२३ औं
वार्षिक प्रतिवेदन

आ.व. २०७९/०८०

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
हरिहरभवन, ललितपुर, नेपाल

वार्षिक प्रतिवेदन

आव २०७९/०८०

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

हरिहरभवन, ललितपुर, नेपाल

२०८०

प्रकाशक : राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
पो.ब.न. ९१८२, काठमाडौं, नेपाल

प्रकाशन मिति : मङ्सिर, २०८०

प्रकाशन प्रति : १०००

प्रतिवेदन नं. : २९७/२०८० (केन्द्रीय कार्यालय)

सर्वाधिकार : राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

आयोगको पूर्व-स्वीकृतिविना यस प्रतिवेदनलाई पुनः उत्पादन एवम् मुद्रण गर्ने गरी सङ्ग्रह गर्न अथवा कुनै पनि माध्यमबाट प्रयोगमा ल्याउन पाइने छैन । बौद्धिक तथा शैक्षिक प्रयोजनार्थ स्रोत खुलाई आवश्यक अंशहरू साभार गरी प्रयोगमा ल्याउन सकिनेछ ।

आयोगका पदाधिकारीहरू

श्री तप बहादुर मगर
(मा. अध्यक्ष)

डा. सूर्यप्रसाद शर्मा ढुंगेल
(मा. सदस्य)

श्री मिहिर ठाकुर
(मा. सदस्य)

श्री मनोज द्वाडी
(मा. सदस्य)

श्री लिली थापा
(मा. सदस्य)

श्री मुरारिप्रसाद खरेल
का.मु. सचिव

मन्तव्य

नेपालको संविधानको धारा २४९ बमोजिम मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण, सम्बर्द्धन र त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनलाई सुनिश्चिता गर्नु राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको संवैधानिक दायित्व हो। नेपालको संविधानको धारा २९४ (१) मा संवैधानिक निकायले आफूले गरेको काम कारवाहीको वार्षिक प्रतिवेदन राष्ट्रपति समक्ष पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था छ। सोही व्यवस्था अनुरूप आयोगले प्रत्येक वर्ष प्रतिवेदन पेस गर्दै आएको छ। आ.व. २०७९/८० को यस प्रतिवेदनमा देशको मानव अधिकारको अवस्था र आयोगबाट सम्पादित कामकारवाहीलाई समावेश गर्ने प्रयास गरिएको छ। आयोगमा वर्षभरी परेका उजुरी, उजुरीउपर छानविन, अनुसन्धान विवरण, अनुगमन विवरण तथा नेपाल सरकारलाई गरेका सिफारिस लगायतका विषयवस्तुहरू समेत समावेश छन्। यसका साथै आयोगले प्रतिवेदन अवधिमा प्राप्त गरेका उपलब्धि, चुनौती तथा मानव अधिकार संरक्षण र सम्बर्द्धनका लागि आयोगले चाल्ने भावी कदमहरू लगायतका विषयवस्तु यस प्रतिवेदनमा समेटिएका छन्।

यस प्रतिवेदन अवधिमा आयोगमा मानव अधिकारको उल्लङ्घन वा हनन् भएको भनी जम्मा १०० उजुरीहरू दर्ता भएका छन्। मानव अधिकारसँग सम्बन्धित विषयमा २२० पटक अनुगमन भएको छ। आयोगले पुराना र नयाँ गरी ३५४ उजुरीमाथि अनुसन्धान सम्पन्न गरेको छ भने यसै आवमा ४०४ उजुरीमाथि निर्णय गरेको छ। जसमा १३ वटा नीतिगत र १०२ वटा उजुरीगत सिफारिसहरू रहेका छन्। मानव अधिकार सम्बर्द्धनसम्बन्धी जम्मा २३१० वटा कार्यक्रम सम्पन्न भएका छन्। यस अवधिमा मानव अधिकारका समसामयिक विषयमा आयोगबाट ४४ वटा प्रेस विज्ञप्ति जारी भएका छन्। यसरी जारी भएका प्रेस-विज्ञप्ति नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार, महिला, बालबालिका, जातीय विभेद, आप्रवासी कामदारको अधिकार, सङ्क्रमणकालीन न्यायलगायतका विषयमा रहेका छन्। त्यसैगरी नेपाल सरकारका मुख्य सचिव, अन्य मन्त्रालयका सचिवहरूसँग आयोगको सिफारिस प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्न ठोस कार्ययोजना बनाई कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धमा प्रतिवद्धता सहित कार्यक्रम सम्पन्न भएको छ। व्यवसाय र मानव अधिकारको सवालमा व्यवस्थापिकाका सांसदहरू, सम्माननीय सभामुख सहित प्रमुख राजनीतिक दलका प्रमुख सचेतकहरू लगायत प्रतिनिधिसभाका माननीय सदस्यहरूसँग परामर्श कार्यक्रम सम्पन्न गरियो भने नेपाल सरकारलाई व्यवसाय र मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजना बनाउन आयोगबाट राय परामर्श प्रदान गरिएको छ।

संविधान र कानूनले तोकेको जिम्मेवारी पूरा गर्न आयोगले छैठौँ रणनीतिक योजना (२०२१-२०२६) तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको छ। आयोगको यस रणनीतिक योजनाले “जीवन, मर्यादा, समानता र स्वतन्त्रताको अधिकार : दिगो शान्ति र समृद्धिको आधार” भन्ने मूल नारा तय गरेको छ। मानव अधिकार संस्कृति प्रवर्द्धन गर्ने मूल ध्येयलाई ध्यानमा राखी मानव अधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्न आयोगले निरन्तर सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय गरी तीनै तहका सरकार, मानव अधिकार सम्बन्धी संवैधानिक आयोगहरू, मानव अधिकार रक्षकहरू, गैरसरकारी संघसंस्था, नागरिक समाज, व्यावसायिक संघसंस्थाहरू र अन्तर्राष्ट्रिय समुदायसँग पनि समन्वय र सहकार्य गर्दै आएको छ। नेपाल सरकार, अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय, नागरिक समाज

अधिकारकर्मी र दातृ निकायबाट प्राप्त सहयोग, समन्वय तथा समर्थनका कारण आयोगको स्थापनाकाल देखि नै 'क' श्रेणीको निरन्तरता कायम रहेको छ ।

उल्लिखित उपलब्धिका बावजुद पनि मानव अधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्ने कार्यमा केही चुनौतीहरू रहेका छन् । पर्याप्त स्रोत उपलब्ध हुन नसक्नु, अपर्याप्त जनशक्ति, आयोगको 'ए' स्तर कायम गर्ने चुनौती, आफ्नै भवन नहुनु, सिफारिस कार्यान्वयनको न्यूनता, मानव अधिकारप्रति परम्परागत सोचजस्ता चुनौतीहरू आयोगले यस वर्ष पनि सामना गर्नुपर्थ्यो । यस्ता चुनौतीहरू विद्यमान भएता पनि आयोग मानव अधिकारको संरक्षण र सम्वर्द्धन सम्बन्धी आफ्नो संवैधानिक जिम्मेवारी पूरा गर्न पूर्ण रूपमा प्रतिबद्ध छ ।

यस वर्ष पनि आयोगले नेपाल सरकारसमक्ष गरेका सिफारिसहरूको कार्यान्वयन अवस्थालाई उत्साहजनक भन्न सक्ने अवस्था छैन । पेरिस सिद्धान्तको मर्मअनुरूप आयोगको आर्थिक स्वायत्तता सुनिश्चित तथा कर्मचारीहरूको सेवा-सुविधासहित मनोबल अभिवृद्धि हुनेगरी नयाँ राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन जारी गर्न आवश्यक छ । नेपालको संविधानले परिकल्पना गरेबमोजिम समानुपातिक र समावेशी सिद्धान्तको आधारमा समतामूलक समाजको निर्माण गर्दै संविधानको मर्म र भावना अनुसारको उपलब्धि हासिल गर्न गराउन लक्षित तथा सीमान्तकृत वर्गको मानव अधिकारको सुनिश्चित गर्ने गराउने कार्यमा ठोस प्रगति हासिल गर्न राज्यको सबै अङ्ग परिचालित हुनु आवश्यक छ ।

अन्त्यमा, आयोगलाई कार्य सम्पादनको क्रममा प्राप्त सद्भाव, सहयोग र समर्थनप्रति आयोगको तर्फबाट राष्ट्रपतिको कार्यालय, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, संसद्, सरकार, राजनीतिक दल, मानव अधिकार समुदाय, नागरिक समाज, निजी क्षेत्र, सञ्चारजगत सबैप्रति आभार प्रकट गर्दछु । वार्षिक प्रतिवेदन लेखन तथा संयोजनको लागि सहसचिव सम्भना शर्मा, उपसचिव चन्द्रकान्त चापागाईं र मानव अधिकार अधिकृतहरू कैलाशकुमार सिवाकोटी, नेत्रबहादुर गौतम र पवन भण्डारीलाई विशेष धन्यवाद दिनुका साथै आयोगका सदस्यहरू, का.मु.सचिव र सम्पूर्ण कर्मचारीहरूलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु । आगामी दिनहरूमा पनि सबै पक्षबाट निरन्तर सहयोग रहिरहनेछ भन्ने अपेक्षा एवम् विश्वास लिएको छु ।

धन्यवाद !

तप बहादुर मगर
अध्यक्ष

सङ्क्षिप्त रूप

आव	– आर्थिक वर्ष
आसासांअ	– आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार
इप्रका	– इलाका प्रहरी कार्यालय
उअ	– उच्च अदालत
ऐ	– ऐजन
ऐऐ	– ऐजन-ऐजन
उमनपा	– उपमहानगरपालिका
मावि	– माध्यमिक विद्यालय
उवाम	– उद्योग वाणिज्य महासङ्घ
काजि	– काठमाडौं जिल्ला
काजिअ	– काठमाडौं जिल्लाअदालत
कामनपा	– काठमाडौं महानगरपालिका
केका	– केन्द्रीय कार्यालय
कोलेनिका	– कोष तथा लेखा नियन्त्रण कार्यालय
गापा	– गाउँपालिका
गैसस	– गैरसरकारी संस्था महासङ्घ
च.नं.	– चलानी नम्बर
जक	– जबरजस्ती करणी
जिसस	– जिल्ला समन्वय समिति
नपा	– नगरपालिका
नेकपा	– नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी
नेका	– नेपाली काङ्ग्रेस
नेपम	– नेपाल पत्रकार महासङ्घ
नेवाए	– नेपाल बार एसोसिएसन

नं	– नम्बर
प्रअ	– प्रधानाध्यापक
प्रका	– प्रदेश कार्यालय
प्रज	– प्रहरी जवान
प्रजिअ	– प्रमुख जिल्ला अधिकारी
प्रका	– प्रदेश कार्यालय
प्रशाका	– प्रदेश शाखा कार्यालय
प्रनामनि	– प्रहरी नायव महानिरीक्षक
प्रस	– पत्र सङ्ख्या
प्रसनि	– प्रहरी सहायक निरीक्षक
प्रह	– प्रहरी हवल्दार
भूपू	– भूतपूर्व
मनपा	– महानगरपालिका
मा	– माननीय
माअअ	– मानव अधिकार अधिकृत
राप्रपा	– राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टी
रु.	– रुपियाँ
वप्रका	– वडा प्रहरी कार्यालय
सअ	– सर्वोच्च अदलत

विषय-सूची

प्रतिवेदन सारांश	१
परिच्छेद-एक	
राष्ट्रीय मानव अधिकार आयोगको परिचय	३
परिच्छेद-दुई	
आयोगबाट सम्पादित कार्यहरू	२०
परिच्छेद-तीन	
आयोगबाट सम्पादित प्रवर्धनसम्बन्धी कार्यहरू	३२
परिच्छेद-चार	
कानून पुनरावलोकन र सन्धिजनित कार्यहरू	३६
परिच्छेद-पाँच	
आयोगको सिफारिस, निर्णय वा आदेश कार्यान्वयनको अवस्था र विश्लेषण	३८
परिच्छेद-छ	
मानव अधिकार अवस्थाको विश्लेषण	४०
परिच्छेद-सात	
उपलब्धि, चुनौती, समाधानका सम्भावित उपाय र भावी कदमहरू	१३७

अनुसूचीहरू

अनुसूची-एक

महासन्धिअन्तर्गत आयोगमा परेका उजुरीहरूको विवरण १४९

अनुसूची-दुई

उजुरी उपर निर्णयहरूमा भएका सिफारिसहरूको विवरण १५२

अनुसूची-तीन

मानव अधिकार उल्लङ्घनमा दोषी देखिएका भनी आयोगले निर्णय गरेका व्यक्तिहरूको विवरण २७२

अनुसूची-चार

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग नेपाल र राष्ट्रिय मानव अधिकार समिति कतारबीचको समझदारी पत्र २८४

अनुसूची-पाँच

आयोगको आर्थिक क्रियाकलाप २८९

अनुसूची-छ

आयोगमा कार्यरत पदाधिकारी/कर्मचारीहरूको विवरण २९८

अनुसूची-सात

आयोगको साङ्गठानिक संरचना ३१०

प्रतिवेदन सारांश

क्र. स.	कामको प्रकृति	सङ्ख्या	विषय
१. मानव अधिकार संरक्षण			
१.१	ग्रहण गरिएका उजुरीहरू	१०० वटा	मानव अधिकारसम्बन्धी विभिन्न विषयहरू
१.२	अनुगमन	२२० पटक	–राजनीतिक तथा नागरिक अधिकार: समग्र मानव अधिकार अवस्था, कैदीबन्दीहरूको अधिकार, न्याय-प्रशासन, आदि । –आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार: स्वास्थ्य, वातावरण, उपभोक्ताको अधिकार, प्राकृतिक प्रकोप (बाढी-पहिरो)-बाट विस्थापितहरूको अधिकार, ज्येष्ठ नागरिक, महिला, बालबालिका, जातीय विभेद/सीमान्तकृत समुदायहरू, अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार, आप्रवासी कामदारहरूको अधिकार आदि ।
१.३	अनुसन्धान	३५४ वटा	–नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार: जीवनको अधिकार, यातना, बेपत्ता, न्यायप्रशासन –आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार: विस्थापित, पुनःस्थापना, सम्पत्ति लुटपाट, क्षतिपूर्ति –महिला अधिकार, बाल अधिकार, जातीय विभेदविरुद्धको अधिकार आदि ।
१.४	निर्णय भएका उजुरी सङ्ख्या	४०४	राजनीतिक तथा नागरिक अधिकार, न्याय-प्रशासन, अपहरण, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार, यातना, जातीय विभेद, महिला अधिकार, आदि ।
१.५	सिफारिस	११५	१०२ उजुरीगत र १३ नीतिगत
२. मानव अधिकार संवर्धन			

क्र. स.	कामको प्रकृति	सङ्ख्या	विषय
२.१.	संबर्धन	२३१०	मानव अधिकारको अवस्था, शान्ति-सुरक्षा, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको अधिकार, सङ्क्रमणकालीन न्याय, खाद्य अधिकार, स्थानीय तहमा विवाद निरूपण, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार, बाल अधिकार, महिला अधिकार, अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार, स्वास्थ्य अधिकार, ज्येष्ठ नागरिकको अधिकार, अल्पसङ्ख्यकको अधिकार, उपभोक्ताको अधिकार, आप्रवासी कामदारको अधिकार, सामूहिक अधिकार आदि विषयमा परामर्श ।
३.	प्रकाशन	११	प्रतिवेदन, मानव अधिकारपत्र, जर्नल आदि
४	-प्रेस-विज्ञप्ति/ प्रेसनोट -पत्रकार सम्मेलन	४४ पटक तीन पटक	मानव अधिकारका विविध विषयहरू
५. मानव संसाधन			
५.१	अध्यक्ष/सदस्य	पाँच	एक जना अध्यक्षसहित चार जना सदस्य
५.२	कर्मचारी	२१६	आयोगका कार्यालयमा कार्यरत
६	कार्यालयहरू	११ वटा	केन्द्रीय कार्यालय, सात प्रदेश कार्यालय र तीन प्रदेश शाखा कार्यालय

परिच्छेद-एक

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको परिचय

१.१. पृष्ठभूमि

नेपाल स्वतन्त्र, अविभाज्य, सार्वभौमसत्ता सम्पन्न सुन्दर मुलुक हो । नेपालको मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्धन र त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनको मुख्य अभिभारा बोकेको संवैधानिक निकायको रूपमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग रहेको छ ।

विश्वव्यापी रूपमा मानव अधिकारको विकास दोस्रो विश्वयुद्धपछि भएको मानिए पनि मानव सभ्यताको सुरुआतसँगै वेद, उपनिषद, त्रिपिटक, मुन्धुम आदिमा पनि मानिसका अधिकार र कर्तव्यको बारेमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ । दोस्रो विश्वयुद्धपछि संयुक्त राष्ट्रसङ्घको स्थापना सन् १९४५ मा भयो । मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र १९४८ जारी भएपछि यो मुद्दा विश्वव्यापी बन्न पुगेको हो । संयुक्त राष्ट्रसङ्घबाट मानव अधिकारसम्बन्धी विभिन्न संयन्त्र निर्माण गरी विषयगत रूपमा मानव अधिकारसम्बन्धी घोषणापत्र, महासन्धि, इच्छाधीन आलेख प्रस्ताव आदि निर्माण हुने क्रम जारी छ ।

नेपालको सन्दर्भमा वि.स. २०४६ को जनआन्दोलनबाट पञ्चायती व्यवस्थाको अन्त्यपछि वि.स. २०४७ कार्तिक २३ मा जारी नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को प्रस्तावनामा पहिलो पटक मानव अधिकार शब्दावली प्रयोग भएपश्चात् मानव अधिकारसम्बन्धी चर्चा-परिचर्चा हुन थाल्यो । यसको बावजुद राज्यको तहमा राष्ट्रिय संस्थाको स्थापनासम्बन्धी मुद्दा प्राथमिकतामा पर्न सकेको थिएन । अधिकारकर्मी, कानून-व्यावसायी, सञ्चारजगत, नागरिक समाज, बौद्धिक समुदाय तथा पेसागत सङ्घसंस्थाहरू मानव अधिकार आयोग स्थापनार्थ जुर्मुराउन थाले ।

यसै गरी अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा सन् १९६६ मा संयुक्त राष्ट्रसङ्घबाट नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार र आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिसमेत जारी भएसँगै नेपालले उक्त महासन्धिमा सन् १९९१ (वि.स.२०४८) मा हस्ताक्षर गर्‍यो । यस महासन्धि नेपालको लागि नौलो भएको र अन्य मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनलाई कार्यान्वयन गर्नको लागि पनि नेपालमा विशिष्ट, स्वायत्त र स्वतन्त्र मानव अधिकार आयोग स्थापना हुनुपर्ने बहस सुरु भयो । सन् १९९१ मा संयुक्त राष्ट्रसङ्घको पहिलमा पेरिसमा भएको बैठकबाट राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाहरूको प्रकृति स्वतन्त्र, स्वायत्त, सक्षम, बहुलतामा आधारित हुनुपर्ने सिद्धान्त प्रतिपादन गरेको थियो । सन् १९९३ मा भएको संयुक्त राष्ट्रसङ्घको महासभाले यसलाई अनुमोदन गरेको थियो ।

यसरी राष्ट्रिय रूपमा चलेको बहस र अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा मानव अधिकारको नवीनतम आयामसँगै तत्कालीन प्रतिनिधिसभामा पेस भएको निजी (प्राइभेट) विधेयकले ऐनको रूपमा आएपछि मानव अधिकार आयोग ऐन, २०५३ जारी भयो । ऐन जारी भएको करिब चार वर्षसम्म पनि आयोग गठन हुन सकेन । मानव अधिकारकर्मीको शान्तिपूर्ण आन्दोलन, सञ्चारजगतको खबरदारी, अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको चासो, सरोकार समूहबाट भएको दबाब निरन्तर चली नै रह्यो । विविध प्रयत्नका बावजुद पनि आयोग स्थापना हुन नसकेपछि आयोग गठनको माग गर्दै सम्मानित सर्वोच्च अदालतमा सार्वजनिक सरोकारको रिट दर्ता भई परमादेश जारी भयो । अन्ततः २०५७ साल जेठ १३ गते राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको स्थापना हुन पुग्यो । सर्वोच्च अदालतको पूर्व प्रधानन्यायाधिश नयनबहादुर खत्रीको अध्यक्षतामा ५ सदस्यसहितको राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको गठन भयो ।

मानव अधिकार आयोग ऐनद्वारा स्थापित भएपछि आयोगलाई अभू बढी शसक्त र थप जिम्मेवारी प्रदान गरी मानव अधिकारको संस्कृति र मानव अधिकारको प्रत्याभूति दिलाउनको लागि संवैधानिक आयोगको रूपमा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ मा समावेश भयो । नेपालको संविधान (२०७२) मा पनि आयोगलाई संवैधानिक आयोगको हैसियतमा निरन्तरता दिइएको छ । आयोगलाई संविधानद्वारा प्रदत्त अधिकारलाई कार्यान्वयन गर्न राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ बमोजिम कामकारबाही हुँदै आएको छ । राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ लाई वर्तमान संविधान अनुरूप संशोधन गर्न आयोगले प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषद्को कार्यालयमार्फत सङ्घीय संसदमा पठाएको छ ।

संविधानको धारा २९४ बमोजिम संवैधानिक निकायले आफूले गरेको कामकारबाहीको वार्षिक प्रतिवेदन राष्ट्रपतिसमक्ष पेस गर्ने र राष्ट्रपतिले प्रधानमन्त्रीमार्फत प्रतिवेदन सङ्घीय संसदसमक्ष पेस गर्ने व्यवस्था रहेकोले सोहीबमोजिम यो प्रतिवेदन तयार गरिएको छ ।

१.२. आयोगको गठन

नेपालको संविधान (२०७२) को भाग ५ को धारा २४८ अनुसार राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको गठन हुने व्यवस्था रहेको छ ।

- (१) नेपालमा एक राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग रहनेछ, जसमा अध्यक्ष र अन्य चार जना सदस्य रहनेछन् ।
- (२) राष्ट्रपतिले संवैधानिक परिषदको सिफारिसमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका अध्यक्ष र सदस्यको नियुक्ति गर्नेछ ।

(३) राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको अध्यक्ष र सदस्यको पदावधि नियुक्ति भएको मितिले छ वर्षको हुनेछ ।

(४) उपधारा (२) बमोजिम नियुक्त अध्यक्ष तथा सदस्यको पुनः नियुक्ति हुन सक्ने छैन ।

तर सदस्यलाई अध्यक्षको पदमा नियुक्ति गर्न सकिनेछ र त्यस्तो सदस्य अध्यक्षको पदमा नियुक्ति भएमा निजको पदावधि गणना गर्दा सदस्य भएको अवधिलाई समेत जोडी गणना गरिनेछ ।

(५) उपधारा (३) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएता पनि देहायको कुनै अवस्थामा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका अध्यक्ष वा सदस्यको पद रिक्त हुनेछ :-

(क) निजले राष्ट्रपतिसमक्ष लिखित राजीनामा दिएमा,

(ख) निजको विरुद्ध धारा १०१ बमोजिम महाभियोगको प्रस्ताव पारित भएमा,

(ग) शारीरिक वा मानसिक अस्वस्थताको कारण सेवामा रही कार्य सम्पादन गर्न असमर्थ रहेको भनी संवैधानिक परिषद्को सिफारिसमा राष्ट्रपतिले पदमुक्त गरेमा,

(घ) निजको मृत्यु भएमा ।

(६) देहायको योग्यता भएको व्यक्ति राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका अध्यक्ष वा सदस्य पदमा नियुक्तिका लागि योग्य हुनेछ :-

(क) अध्यक्षको हकमा मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्धनका क्षेत्रमा विशिष्ट योगदान पुऱ्याएका प्रधान न्यायाधीश वा सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीशको पदबाट सेवानिवृत्त व्यक्ति वा मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्धन वा राष्ट्रिय जीवनका विभिन्न क्षेत्रमा कम्तीमा २० वर्ष क्रियाशील रही विशिष्ट योगदान पुऱ्याइ ख्यातिप्राप्त गरेको,

(ख) सदस्यको हकमा मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्धन, बालबालिकाको हकहितको क्षेत्रमा कार्यरत वा राष्ट्रिय जीवनका विभिन्न क्षेत्रमा कम्तीमा २० वर्ष क्रियाशील रही विशिष्ट योगदान पुऱ्याइ ख्यातिप्राप्त गरेको,

(ग) मान्यताप्राप्त विश्वविद्यालयबाट स्नातक उपाधि हासिल गरेको,

(घ) पैतालिस वर्ष उमेर पूरा गरेको,

(ङ) नियुक्ति हुँदाका बखत राजनीतिक दलको सदस्य नरहेको,

(च) उच्च नैतिक चरित्र भएको ।

(७) राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका अध्यक्ष र सदस्यको पारिश्रमिक र सेवाका सर्त सङ्घीय कानूनबमोजिम हुनेछ । राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका अध्यक्ष र सदस्य आफ्नो पदमा बहाल रहेसम्म निजहरूलाई मर्का पर्ने गरी पारिश्रमिक र सेवाका सर्त परिवर्तन गरिने छैन ।

तर चरम आर्थिक विश्रुद्धलताका कारण सङ्कटकाल घोषणा भएका अवस्थामा यो व्यवस्था लागू हुने छैन ।

(८) राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको अध्यक्ष वा सदस्य भइसकेका व्यक्ति अन्य सरकारी सेवामा नियुक्तिका लागि ग्राह्य हुने छैन ।

तर कुनै राजनीतिक पदमा वा कुनै विषयको अनुसन्धान, जाँचबुझ वा छानबिन गर्ने वा कुनै विषयको अध्ययन वा अन्वेषण गरी राय, मन्तव्य वा सिफारिस पेस गर्ने कुनै पदमा नियुक्त भई काम गर्न यस उपधारामा लेखिएको कुनै कुराले बाधा पुऱ्याएको मानिने छैन ।

१.२. आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार

नेपालको संविधान (२०७२) को भाग ५ को धारा २४९ अनुसार राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार तोकिएको छ ।

(१) मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण र संवर्धन तथा त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनलाई सुनिश्चित गर्नु राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको कर्तव्य हुनेछ ।

(२) उपधारा (१) मा उल्लिखित कर्तव्य पूरा गर्नका लागि राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले देहायबमोजिमका काम गर्नेछ :-

(क) कुनै व्यक्ति वा समूहको मानव अधिकार उल्लङ्घन वा त्यसको दुरुत्साहन भएकोमा पीडित आफैं वा निजको तर्फबाट कसैले आयोग समक्ष प्रस्तुत वा प्रेषित गरेको निवेदन वा उजुरी वा कुनै स्रोतबाट आयोगलाई प्राप्त भएको वा आयोगको जानकारीमा आएको विषयमा छानबिन तथा अनुसन्धान गरी दोषी उपर कारबाही गर्न सिफारिस गर्ने,

(ख) मानव अधिकारको उल्लङ्घन हुनबाट रोक्ने जिम्मेवारी वा कर्तव्य भएको पदाधिकारीले आफ्नो जिम्मेवारी पूरा नगरेमा वा कर्तव्य पालन नगरेमा वा जिम्मेवारी पूरा गर्न वा कर्तव्य पालन गर्न उदासीनता देखाएमा त्यस्तो पदाधिकारी उपर विभागीय कारबाही गर्न सम्बन्धित अधिकारी समक्ष सिफारिस गर्ने,

- (ग) मानव अधिकार उल्लङ्घन गर्ने व्यक्ति वा संस्थाका विरुद्ध मुद्दा चलाउनुपर्ने आवश्यकता भएमा कानुनबमोजिम अदालतमा मुद्दा दायर गर्न सिफारिस गर्ने,
- (घ) मानव अधिकारको चेतना अभिवृद्धि गर्न नागरिक समाजसँग समन्वय र सहकार्य गर्ने,
- (ङ) मानव अधिकारको उल्लङ्घनकर्तालाई विभागीय कारबाही तथा सजाय गर्न कारण र आधार खुलाइ सम्बन्धित निकायसमक्ष सिफारिस गर्ने,
- (च) मानव अधिकारसँग सम्बन्धित कानुनको आवधिक रूपमा पुनरावलोकन गर्ने तथा त्यसमा गर्नुपर्ने सुधार तथा संशोधनका सम्बन्धमा नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्ने,
- (छ) मानव अधिकारसँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि वा सम्झौताको नेपाल पक्ष बन्नुपर्ने भएमा त्यसको कारणसहित नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने र नेपाल पक्ष बनिस्केका सन्धि वा सम्झौताको कार्यान्वयन भए वा नभएको अनुगमन गरी कार्यान्वयन भए वा नभएको अनुगमन गरी कार्यान्वयन नभएको पाइएमा त्यसको कार्यान्वयन गर्न नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्ने,
- (ज) मानव अधिकारको उल्लङ्घनका सम्बन्धमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले गरेको सिफारिस वा निर्देशन पालन वा कार्यान्वयन नगर्ने पदाधिकारी, व्यक्ति वा निकायको नाम कानुनबमोजिम सार्वजनिक गरी मानव अधिकार उल्लङ्घनकर्ताको रूपमा अभिलेख राख्ने ।
- (३) मानव अधिकार आयोगले आफ्नो कार्य सम्पादन गर्दा वा कर्तव्य पालन गर्दा देहायबमोजिमको अधिकार प्रयोग गर्न सक्नेछ :-
- (क) कुनै व्यक्तिलाई आयोग समक्ष उपस्थित गराइ जानकारी वा बयान लिने वा बकपत्र गराउने, प्रमाण बुझ्ने, दशी प्रमाण दाखिला गर्न लगाउने सम्बन्धमा अदालतलाई भए सरहको अधिकार प्रयोग गर्ने,
- (ख) मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन हुन लागेको वा भइसकेको सूचना आयोगले कुनै किसिमबाट प्राप्त गरेमा कुनै व्यक्ति वा निजको आवास वा कार्यालयमा विना सूचना प्रवेश गर्ने, खानतलासी लिने तथा त्यसरी खानतलासी लिँदा मानव अधिकारको उल्लङ्घनसँग सम्बन्धित लिखत, प्रमाण वा सबुत कब्जामा लिने,
- (ग) कुनै व्यक्तिको मानव अधिकार उल्लङ्घन भइरहेको कुरा जानकारी भई तत्काल कारबाही गर्नुपर्ने आवश्यक देखिएमा विनासूचना सरकारी कार्यालय वा अन्य ठाउँमा प्रवेश गर्ने र उद्धार गर्ने,

- (घ) मानव अधिकारको उल्लङ्घनबाट पीडितलाई कानुनबमोजिम क्षतिपूर्ति दिन आदेश दिने ।
- (४) राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले आफ्नो काम, कर्तव्य र अधिकारमध्ये कुनै काम, कर्तव्य र अधिकार सो आयोगको अध्यक्ष, कुनै सदस्य वा नेपाल सरकारको कर्मचारीलाई तोकिएको सर्तको अधीनमा रही प्रयोग तथा पालन गर्ने गरी प्रत्यायोजन गर्न सक्नेछ ।
- (५) राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको अन्य काम, कर्तव्य र अधिकार तथा कार्यविधि सङ्घीय कानुनबमोजिम हुनेछ ।

१.३ आयोगका पदाधिकारीहरूको कार्य विभाजन

मा. श्री तपबहादुर मगर
(अध्यक्ष)

- अर्थ, प्रशासन
- संवैधानिक निकाय
- दातृ निकाय र अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध
- कार्य विभाजनमा नपरेका सबै विषयहरू

मा. श्री डा.सूर्य प्र. शर्मा ढुंगेल
(सदस्य)

- सामूहिक अधिकारहरू
- सङ्क्रमणकालीन न्याय
- नागरिक समाजसँग सहकार्य
- UPR, SDGs सम्बन्धी

मा. श्री मिहिर ठाकुर
(सदस्य)

- रणनीति, योजना र कार्यान्वयन
- अनुगमनसम्बन्धी
- उपभोक्ता, व्यवसाय र मानव अधिकार

मा. श्री मनोज दुवाडी
(सदस्य)

- अनुसन्धान
- आयोगको सिफारिस कार्यान्वयन
- कानून पुनरावलोकन, परामर्श र ज्येष्ठ नागरिकसम्बन्धी

मा. श्री लिली थापा
(सदस्य)

- प्रवर्धन, मानव अधिकार शिक्षा
- सन्धि अनुगमन र सरकारी निकायसँग सम्बन्ध
- महिला, बालबालिका र आप्रवासन
- मानव बेचबिखन विरुद्धको विषय

१.४ आयोगको बैठक

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को धारा ३ मा आयोगको बैठक सम्बन्धीव्यवस्था गरिएको छ । जसअनुसार आयोगको बैठक महिनामा कम्तीमा दुई पटक बस्नेछ । यस आव (२०७९/०८०) मा आयोगबाट विभिन्न निर्णयहरू भएका छन् । मानव अधिकार उल्लङ्घन र दुरुत्साहनको उजुरी माथि निर्णय गरेको छ । यसरी गरिएका निर्णयहरूमा ११५ सिफारिस, २७९ तामेली र ११ वटा खारेजी रहेका छन् । यसमा ७६ वटा उजुरीमा कारबाही र ५९ वटा उजुरीमा क्षतिपूर्तिको सिफारिस गरेको छ भने ६६ जनालाई मानव अधिकार उल्लङ्घन कर्ता भनि नाम सार्वजनिक गरेको छ । यसै गरी आयोगको नीतिगत, प्रशासनिक तथा व्यवस्थापकीय कार्यको लागि १६ वटा विभिन्न समयमा बैठक बसेको छ ।

१.५ सांगठनिक संरचना र जनशक्ति व्यवस्थापन

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगमा एक जना अध्यक्ष, चार जना सदस्य र विशिष्ट श्रेणीको एक जना सचिव रहने व्यवस्था छ । हाल आयोगको केन्द्रीय कार्यालय ललितपुरको हरिहरभवनमा रहेको छ । सातै वटा प्रदेशमा प्रादेशिक कार्यालयहरू क्रमशः कोशी प्रदेश कार्यालय विराटनगर, मधेश प्रदेश कार्यालय जनकपुर, वाग्मती प्रदेश कार्यालय हेटौँडा, गण्डकी प्रदेश कार्यालय पोखरा, लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय बुटवल, कर्णाली प्रदेश कार्यालय सुर्खेत र सुदूरपश्चिम प्रदेश कार्यालय धनगढीमा रहेका छन् । यसै गरी कोशी प्रदेश खोटाङ, लुम्बिनी प्रदेश नेपालगञ्ज र कर्णाली प्रदेश जुम्लामा प्रदेश शाखा कार्यालयहरू रहेका छन् । आयोगको कार्यलाई समुचित ढङ्गबाट व्यवस्थित गर्नको लागि चार वटा विभाग र १३ वटा महाशाखाको व्यवस्था गरिएको छ ।

क्र.सं.	श्रेणी/तह	पद	जम्मा दरवन्दी	पदपूर्ति सङ्ख्या			रिक्त सङ्ख्या
				स्थायी	करार	जम्मा	
१	विशिष्ट श्रेणी	सचिव	१	०	०	०	१
२	रा.प. प्रथम श्रेणी	सह-सचिव	९	६	०	६	३
३	रा.प.द्वितीय श्रेणी	उप-सचिव	२०	२०	०	२०	०
४	रा.प.तृतीय श्रेणी	अधिकृत	१०७	७३	३	७६	३१
५	सहायक प्रथम	सहायक प्रथम	५८	११	८	१९	३९

क्र.सं.	श्रेणी/तह	पद	जम्मा दरवन्दी	पदपूर्ति सङ्ख्या			रिक्त सङ्ख्या
६	श्रेणीविहीन	सवारी चालक	३१	२९	१	३०	१
		कार्यालय सहयोगी	८३	६०	५	६५	१८
जम्मा			३०९	१९९	१७	२१६	९३

आयोगले आफ्नो कार्यसम्पादन गर्नको लागि नेपाल सरकारबाट स्वीकृत दरवन्दीअनुसार ३०९ जनाको स्थायी साङ्गठनिक संरचना रहेको छ । मुलुक सङ्घीयतामा गएको अवस्थामा सोहीअनुरूप सांगठनिक संरचना तयार गरी स्वीकृतिको लागि नेपाल सरकारसमक्ष पठाए पनि हालसम्म स्वीकृत हुन सकेको छैन । राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको कर्मचारीका कर्मचारीहरूको सेवा, शर्त र सुविधासम्बन्धी नियमावली, २०७२ अनुरूप लोकसेवा आयोगबाट कर्मचारीको विज्ञापन तथा छनौट हुँदै आएको छ । कर्मचारीको विवरण अनुसूची छ मा उल्लेख गरिएको छ ।

(क) आयोगका विभाग, महाशाखाहरू र कार्य विभाजन :

१. संरक्षण विभाग :

यस विभागअन्तर्गत अनुसन्धान महाशाखा, अनुगमन महाशाखा, अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि अनुगमन महाशाखा र कानून महाशाखा रहेका छन् ।

२. संवर्धन विभाग :

यस विभागअन्तर्गत संवर्धन महाशाखा, सामूहिक अधिकार महाशाखा र लैङ्गिक तथा सामाजिक समावेशीकरण महाशाखा रहेका छन् ।

३. प्रशासन, योजना तथा अर्थ विभाग :

यस विभागअन्तर्गत योजना, नीति तथा आन्तरिक मूल्याङ्कन महाशाखा, प्रशासन महाशाखा र आर्थिक प्रशासन महाशाखा र अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध महाशाखा रहेका छन् ।

४. समन्वय विभाग :

यस विभागअन्तर्गत बैठक समन्वय महाशाखा, प्रदेश कार्यालय समन्वय महाशाखा, सञ्चार, सूचना प्रविधि, प्रतिवेदन, प्राज्ञिक अनुसन्धान तथा प्रकाशन महाशाखा र मानव अधिकार प्रशिक्षण प्रतिष्ठान

रहेका छन् ।

(ख) आयोगको महाशाखाहरू

(१) कानून महाशाखा

- कानून पुनरावलोकनसम्बन्धी कार्य गर्ने,
- मानव अधिकारसम्बन्धी महत्त्वपूर्ण निर्णय प्रकाशन गर्ने
- आयोगलाई विपक्षी बनाइ दर्ता भएका मुद्दामा बहस-पैरवी गर्ने,
- आवश्यक कानुनी मस्यौदा तयार गर्ने,
- कानुनी परामर्श प्रदान गर्ने,
- आयोगले तोकेका कानूनसम्बन्धी अन्य कार्यहरू गर्ने ।

(२) अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि अनुगमन महाशाखा

- अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि कार्यान्वयन अवस्थाको अनुगमन गर्ने,
- मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजनासम्बन्धी अनुगमन गर्ने,
- विश्वव्यापी आवधिक समीक्षासम्बन्धी अनुगमन गर्ने,
- महासन्धि अनुमोदनको लागि आयोगले गर्ने सिफारिससम्बन्धी कार्य गर्ने,
- राज्यद्वारा तयार गरिएको प्रतिवेदन (State Report) -उपर सुभाष दिने,
- मानव अधिकारको समग्र अवस्थाको अनुगमन गर्ने ।

(३) अनुसन्धान महाशाखा

- मानव अधिकार उल्लङ्घनसम्बन्धी उजुरी ग्रहण गर्ने,
- मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनामा छानबिन तथा अनुसन्धान गर्ने,
- उजुरीहरू निर्णयार्थ आयोगमा पेश गर्ने,
- निर्णय लेखन गर्ने,

- मानव अधिकार उल्लङ्घनका सम्बन्धमा आयोगको निर्णय कार्यान्वयन र पीडित/उजुरकर्तालाई जानकारीको लागि पत्राचार/ताकेता गर्ने,
- उजुरी व्यवस्थापनसम्बन्धी कार्यहरू गर्ने ।

(४) संवर्धन महाशाखा

- मानव अधिकार शिक्षासम्बन्धी कार्यक्रम गर्ने,
- मानव अधिकारसम्बन्धी चेतनामूलक कार्यक्रम गर्ने,
- मानव अधिकारसम्बन्धी वकालतको कार्य गर्ने,
- मानव अधिकारका विषयमा सूचनामूलक/शिक्षामूलक सामग्रीको निर्माण तथा वितरण गर्ने,
- मानव अधिकारसँग सम्बन्धित सङ्घ-संस्थाहरूसँग समन्वय/सहकार्यसम्बन्धी कार्य गर्ने ।

(५) लैङ्गिक तथा सामाजिक समावेशीकरण महाशाखा

- लैङ्गिक तथा सामाजिक विभेद हटाउन पहल गर्ने,
- महिलाको मानव अधिकारको अवस्थाबारे बहस पैरवी गर्ने,
- राज्यका हरेक तहमा महिला तथा अन्य सीमान्तीकृत समुदायको सहभागितामा अभिवृद्धि गर्न पहल गर्ने,
- महिलाविरुद्ध हुने हिंसा तथा सीमान्तीकृत समुदायको मानव अधिकार हननविरुद्धमा कार्य गर्ने,
- महिला र पछाडि पारिएका समुदायको न्यायमा पहुँच वृद्धि गर्ने,
- महिला तथा सामाजिक रूपमा पछाडि पारिएका समुदायको क्षेत्रमा काम गर्ने सङ्घ-संस्थासँग सहकार्य समन्वय गर्ने ।

(६) सामूहिक अधिकार महाशाखा

- सामूहिक अधिकार (आदिवासी जनजाति, अल्पसङ्ख्यक, जेष्ठ नागरिक, जातीय विभेद विरुद्धको अधिकार, मानसिक स्वास्थ्य, लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यक, एआईभी/एड्स प्रभावित आदि...) को प्रवर्धनका लागि गोष्ठी अन्तरक्रिया, छलफल,

कार्यशाला तथा प्रशिक्षण गर्ने,

- सामूहिक अधिकारको अवस्थाका सम्बन्धमा अनुगमन गर्ने,
- सामूहिक अधिकारको संरक्षण र संवर्धनका लागि आवश्यक कार्यहरू गर्ने,
- कानून महाशाखासँगको समन्वयमा सामूहिक अधिकारको सुनिश्चितताका लागि कानून पुनरावलोकनसम्बन्धी आवश्यक कार्य गर्ने ।

(७) योजना, नीति तथा आन्तरिक मूल्याङ्कन महाशाखा

- रणनीतिक योजना निर्माण गर्ने,
- वार्षिक कार्यक्रम र योजना तयार गर्ने,
- कार्ययोजना कार्यान्वयन अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्ने,
- चौमासिक प्रगति प्रतिवेदन तयार गर्ने,
- प्रगति समीक्षा कार्यक्रम गर्ने,
- कार्यक्रम र योजनाका सम्बन्धमा योजना आयोग र अर्थ मन्त्रालयसँग समन्वय गर्ने,
- आयोगको नीति तर्जुमा गर्ने ।

(८) प्रशासन महाशाखा

- आयोगको जनशक्ति व्यवस्थापनसम्बन्धी कार्य गर्ने,
- कार्यालय व्यवस्थापन र सरसफाइसम्बन्धी कार्य गर्ने/गराउने,
- सार्वजनिक खरिदसम्बन्धी कार्य गर्ने,
- आयोग अन्तर्गतका भौतिक साधनहरूको अनुगमन तथा निरीक्षण गर्ने र आवश्यकतानुसार मर्मत-सम्भार तथा रेखदेख गर्ने/गराउने,
- आयोगको सवारी व्यवस्थापनसम्बन्धी कार्य गर्ने,
- दैनिक र भैपरी आउने अन्य कामहरू गर्ने ।

(९) आर्थिक प्रशासन महाशाखा

- आयोगको वार्षिक बजेट निर्माण गर्ने,

- बजेट बाँडफाँड तथा अख्तियारी प्रदानसम्बन्धी कार्य गर्ने,
- आर्थिक कारोवारको लेखा राख्ने तथा आर्थिक प्रतिवेदन तयार गर्ने,
- आन्तरिक तथा अन्तिम लेखापरीक्षण र वेरूजु फल्र्यौटसम्बन्धी कार्य गर्ने,
- दातृ संस्थाबाट आएको बजेटको छुट्टै हिसाव तथा आर्थिक प्रतिवेदन तयार गर्ने,
- आर्थिक अनुशासन कायम गर्ने/गराउने,
- वित्तीय स्रोत तथा असरसम्बन्धी अभिलेखन गर्ने ।

(१०) अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध महाशाखा

- अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धसम्बन्धी काम गर्ने,
- एसिया प्रशान्त मञ्च, संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय निकाय (APF, UN Agencies) र मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घ-संस्थासँग समन्वय गर्ने,
- कुटनीतिक नियोगसँग मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्धनको लागि आवश्यक समन्वय गर्ने ।

(११) सञ्चार, सूचना प्रविधि, प्रतिवेदन, प्राज्ञिक अनुसन्धान तथा प्रकाशन महाशाखा

- आयोगका सूचनालाई सञ्चार-माध्यमसमक्ष पुऱ्याउने,
- प्रेस-विज्ञप्ति/प्रेस नोट तयार गर्ने,
- पत्रकार सम्मेलनको तयारी गर्ने,
- मानव अधिकारपत्र सम्पादन गर्ने,
- मानव अधिकारसम्बन्धी समाचारको अनुगमन गर्ने,
- सर्भर प्रणाली (Server System) र कम्प्युटर मर्मत गर्ने,
- आयोगको फेसबुक, ट्वीटर, बेवसाइटलाई अद्यावधिक गर्ने,
- आयोगका कर्मचारीहरूको विद्युतीय हाजिरीको तथ्याङ्क अद्यावधिक गर्ने,
- आयोगका प्रकाशन तथा प्रतिवेदनलगायतका सामग्रीमा ढाँचा (डिजाइन तथा लेआउट)

तयार गर्न सहयोग गर्ने,

- सूचना प्रविधिसम्बन्धी नीति र योजनाको निर्माण तथा कार्यान्वयन गर्ने,
- उजुरी व्यवस्थापन प्रतिवेदन प्रणाली (CMRS) सञ्चालनसम्बन्धी कार्य गर्ने,
- आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन तयार गर्ने,
- मानव अधिकारसम्बन्धी विषयगत प्रतिवेदनमा आवश्यक कार्य गर्ने,
- आयोगका अन्य प्रकाशनहरूसम्बन्धी कार्य गर्ने ।

(१२) प्रदेश कार्यालय समन्वय महाशाखा

- केन्द्र, प्रदेश तथा प्रदेश शाखा कार्यालयबीच समन्वय गर्ने,
- प्रदेश तथा प्रदेश शाखा कार्यालयको मासिक प्रतिवेदन सङ्कलन र विश्लेषण गर्ने,
- केन्द्र, प्रदेश तथा प्रदेश शाखा कार्यालयबीच कार्य सम्पादनमा सहजता ल्याउन सहयोग पुऱ्याउने ।

(१३) बैठक समन्वय महाशाखा

- मानव अधिकार आयोगका सिफारिस कार्यान्वयनका लागि पहल गर्ने,
- आन्तरिक र बाह्य समन्वय गर्ने,
- आयोगको बैठकका प्रस्ताव तथा माइन्ट तयार गर्न सचिवालयलाई सहयोग गर्ने ।

१.६ रणनीतिक योजना र क्षमता सबलीकरण (SPSP) परियोजना

आयोगको रणनीतिक योजना र क्षमता सबलीकरणको लागि आयोगमा संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय सहयोग परियोजना सञ्चालनमा रहेको छ । यस परियोजनाले आयोगको रणनीतिक योजना कार्यान्वयनको लागि आवश्यक सहयोग गर्दै आएको छ ।

१.७ बजेटसम्बन्धी व्यवस्था

नेपाल सरकारबाट आर्थिक वर्ष २०७९/८० को लागि बजेट उपशीर्षक नं.२१४०००११३ चालूतर्फ रु.२४,६६,६९,०००।०० (रुपियाँ चौबीस करोड छैसठ्ठी लाख एकसठ्ठी हजारमात्र) विनियोजन भएकोमा रु. २०,३९,९३,५९९।८३ (रुपियाँ बीस करोड उनान्चालीस लाख त्रियानब्बे हजार पाँचसय उन्नाइस र त्रियासी पैसा) मात्र निकास तथा खर्च भएको छ। त्यसै गरी बजेट उपशीर्षक नं. २१४००००१३ चालूतर्फ रु. ८३,३९,०००।०० (रुपियाँ त्रियासी लाख उनान्चालीस हजारमात्र) विनियोजन भएकोमा रु.८०,२२,७४२।३५ (असी लाख बाइस हजार सात सय बयालीस पैसा पैतीसमात्र) निकास तथा खर्च भएको छ। त्यस्तै बजेट उपशीर्षक नं.२१४०००११४ पुँजीगततर्फ रु. ३४,००,०००।०० (रुपियाँ चौतीस लाखमात्र) विनियोजन भएकोमा रु.२७,७८,५३९।४९ (सत्ताइस लाख अठहत्तर हजार पाँच सय एकतीस र उनान्पचास पैसा) मात्र निकास तथा खर्च भएको छ। त्यसै गरी यो वर्ष राजस्व आमदानी रु. ६,६९,४६४।५० (रुपियाँ छ लाख एकसठ्ठी हजार चार सय चौसठ्ठी र पचास पैसामात्र) भई राजस्व रकम सञ्चित कोष दाखिला भएको छ। धरौटीतर्फ गत आवसम्मको जिम्मेवारीसहित यो वर्षको कुल आमदानी रु. २,६४,५८५।७५ (रुपियाँ दुई लाख चौसठी हजार पाँच सय पचासी र पचहत्तर पैसा मात्र) भएकोमा रु. २,४२,६५०।०० (रुपियाँ दुई लाख बयालीस हजार छ सय पचासमात्र) धरौटी फिर्ता भई रु.२१,९३५।७५ (रुपियाँ एक्काइस हजार नौ सय पैतीस र पैसा पचहत्तरमात्र) बाँकी छ। त्यस्तै कार्यसञ्चालन कोष (विविध खाता) तर्फ गत वर्षसम्मको मौज्जात रु. १५,८३,७५०।३७ (रुपियाँ पन्ध्र लाख त्रियासी हजार सात सय पचास र सैतीस पैसामात्र) रहेकोमा यो वर्षको आमदानी रु. १,९१,०८०।०० (रुपियाँ एक लाख एकानब्बे हजार असीमात्र) गरी जम्मा आमदानी रु. १७,७४,८३०।३७ (रुपियाँ सत्र लाख चवहत्तर हजार आठसय तीस र सैतीस पैसा मात्र) भएकोमा यस आवमा रु.१,८९,४५८।०० (रुपियाँ एक लाख उनान्बे हजार चार सय अन्ठाउन मात्र) खर्च भई रु १५,८५,३७२।३७ (रुपियाँ पन्ध्र लाख पचासी हजार तीनसय बहत्तर र सैतीस पैसामात्र) बैङ्क मौज्जात बाँकी रहेको छ।

यसै गरी अर्थ बजेटतर्फ सेवा निवृत्त कर्मचारीको संचित बिदावापत रु.४,४३,९९४।०० (रुपियाँ चार लाख त्रिचालीस हजार नौ सय चौरानब्बेमात्र) तथा सेवा निवृत्त कर्मचारीको औषधी उपचारवापत रु. २,९२,८९७।०० (रुपियाँ दुई लाख बयानब्बे हजार आठ सय सत्रमात्र) निकास प्राप्त भई खर्च अर्थात भुक्तानी भएको छ।

(यस आवमा भएका खर्चको विवरण अनुसूची पाँच मा उल्लेख गरिएको छ।)

१.८. आयोग र सरोकारवाला निकायबीचको सम्बन्ध

आयोगले मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्धनसम्बन्धी सरोकारवालाहरूसँगको सहकार्य र समन्वयमा कार्य गर्न सक्ने व्यवस्था संविधान र ऐनमा उल्लेख गरिएको छ। यसको कार्यान्वयनको लागि आयोगले निर्देशिका निर्माण गरी कार्य सम्पादन गर्दै आएको अवस्था छ। यस आवमा पनि आयोगले कार्यक्रमको औचित्यता, आवश्यकताको आधारमा सरोकारवालाहरूसँग सहकार्य र समन्वयलाई निरन्तरता दिएको छ। यस आवमा भएका सहकार्य र समन्वयलाई सङ्क्षेपमा निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ :

१.८.१ आयोग र व्यवस्थापिका संसद्

व्यवस्थापिका संसद्बाट निर्मित कानूनलाई मानव अधिकारमैत्री बनाउन संसद्को भूमिका महत्त्वपूर्ण हुन्छ। आयोगको वार्षिक प्रतिवेदनउपर छलफल गर्ने थलो संसद् हो। यी पक्षलाई समेत मध्यनजर गरी आयोगले व्यवस्थापिका-संसद्को विषयगत समिति र सभासद्हरूसँग मानव अधिकारका विषयमा आवश्यकता र विषयको गाम्भीर्यताको आधारमा आवश्यकताअनुसार अन्तर्क्रिया, गोष्ठी, छलफल गर्दै आएको छ। यस आवमा आयोग र मानव अधिकार तथा सामाजिक न्याय समितिबीच वार्षिक प्रतिवेदनमाथि छलफल भएको छ। त्यसै गरी व्यवसाय र मानव अधिकार, एचआईभी सङ्क्रमित व्यक्तिहरूको अधिकार लगायतका विषयमा आयोगले सांसद्हरूसँग छलफल/अन्तर्क्रिया गरेको छ।

१.८.२ आयोग र सरकार

मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण, प्रवर्धन र परिपालना गर्ने पहिलो दायित्व सरकारमा रहेको हुन्छ। आयोगको भौतिक पूर्वाधार व्यवस्थापन, मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्धन, सिफारिसको कार्यान्वयनलगायतका कार्यहरू प्रत्यक्षतः सरकारसँग जोडिएका सवाल हुन्। यी कार्य सम्पन्न गर्न आवश्यक पर्ने बजेट उपलब्ध गराउनु सरकारको दायित्व हो। यी र यस्ता कार्यहरू आपसी सहकार्य र समन्वयमा बढी प्रभावकारी हुन्छन्।

आयोगको आयोजना र प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसँगको समन्वयमा २०७९ चैत १० र ११ गते धुलिखेलमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले गरेका सिफारिसहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन विषयक समीक्षा कार्यक्रम सम्पन्न भएको थियो। आयोगका सिफारिसहरूको कार्यान्वयनमा वृद्धि गर्नु आयोग र नेपाल सरकारबीच देखिएका कतिपय अन्योलतालाई न्यून गर्नु/हटाउनु कार्यक्रमको उद्देश्य रहेको थियो।

यी पक्षलाई मध्यनजर राखी मुलुक सङ्घीय संरचनामा गएपछि पनि आयोगले तीन तहका सरकारसँग काम गर्दै आएको छ। विशेषतः सरकारी निकायहरूबीच मानव अधिकारका विषय र आयोगसँग

सम्बन्धित आर्थिक र प्रशासनिकलगायतका विषयमाथि विचार विमर्श, परामर्श वा छलफल निरन्तर भइरहेका छन्। यस आवमा पनि मुलुकको मानव अधिकार अवस्था, शान्तिसुरक्षा, मानव अधिकारका जल्लबल्दा मुद्दा, आयोगका सिफारिस कार्यान्वयन लगायतका विषयमा आयोग र सरकारबीच समन्वय र सहकार्य भएको छ।

१.८.३ आयोग र विषयगत संवैधानिक आयोगहरू

यस आयोग र अन्य मानव अधिकारसम्बन्धी विषयगत संवैधानिक आयोगहरूबीच मानव अधिकारका विषयहरू सहकार्य र समन्वयमा कार्य हुँदै आएको छ। आयोगबाट यस आवमा राष्ट्रिय महिला आयोग, राष्ट्रिय दलित आयोग, राष्ट्रिय समावेशी आयोग, आदिवासी जनजाति आयोग, मधेशी आयोग, थारु आयोग र मुस्लिम आयोगसँगको सहकार्य र समन्वयमा कार्य भएका छन्। यस आवमा मानव अधिकारको संरक्षण तथा संवर्धनको लागि संवैधानिक आयोगहरूको काममा सूचना आदानप्रदान, सहकार्य, समन्वय र कार्यगत एकताको लागि अध्ययनको आधारमा समन्वय र सहकार्यको रणनीतिक ढाँचा तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ। यसबाट आयोगहरूको कार्यदेशप्रतिको बुझाइमा एकरूपता आउने र कामको प्रभावकारिता अभिवृद्धि हुने अपेक्षा गरिएको छ। संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धि समितिमा आयोग र राष्ट्रिय महिला आयोगबाट संयुक्त रूपमा प्रतिवेदन बुझाउने तयारी भइरहेको छ। सो प्रतिवेदन तयारीको लागि सरोकारवाला निकायहरूसँग स्थानीय, प्रदेश र केन्द्रीय तहमा परामर्श गोष्ठी सम्पन्न भएका छन्।

यसका साथै आयोगको कर्मचारी व्यवस्थापनका सन्दर्भमा लोकसेवा आयोग र निर्वाचनलाई निष्पक्ष, भयरहित र स्वीकार्य बनाउने सम्बन्धमा निर्वाचन आयोगसँग समेत आवश्यक छलफल हुँदै आएका छन्।

१.८.४ आयोग र सञ्चार जगत, राजनीतिक दल, नागरिक समाज/गैरसरकारी संस्था/पेसागत सङ्घसङ्गठनहरू

आयोगले सरोकारवालाहरूसँगको सहकार्य र समन्वयमा मानव अधिकार संरक्षण र संवर्धनसम्बन्धी कार्य गर्न सक्ने व्यवस्था संविधान र ऐनमा उल्लेख गरिएको छ।

यस आवमा विशेषतः सञ्चार जगतसँगको सम्बन्धलाई थप सबल तुल्याउन आयोगले समन्वयात्मक कार्य गरेको छ । आयोगको टोलीले विद्युतीय र छापा माध्यमसँग सम्बन्धित १० सञ्चारगृहसँग भेटघाट छलफल गरेको थियो । छलफल मानव अधिकार संरक्षण र संवर्धनमा आयोग र सञ्चार जगतको सम्बन्ध, समन्वयमा अभिवृद्धि, सरकारको जवाफदेहिता आदि विषयमा केन्द्रित रहेको थियो ।

यसलाई थप व्यवस्थित र प्रभावकारी बनाउन आयोगले सहकार्यसम्बन्धी निर्देशिकाको सीमाभित्र रही कार्य गर्दै आएको छ । यस्ता कार्यहरू विशेषतः सञ्चार जगत, राजनैतिक दल, नागरिक समाज, मानव अधिकारको क्षेत्रमा क्रियाशील सङ्घसंस्थाहरू, गैसस एवम् पेसागत सङ्घसङ्गठन आदि रहेका छन् ।

१.८.५ आयोग र अन्तर्राष्ट्रिय निकाय

आयोगले अन्तर्राष्ट्रिय निकायहरूसँग पनि सहकार्य र समन्वयमा कार्यहरू गर्दै आएको छ । यस्ता संस्थाहरूमा विशेषतः एसिया प्यासिफिक फोरम र मानव अधिकार राष्ट्रिय संस्थाहरूको विश्वव्यापी सञ्जाल (Global Alliance of the National Human Rights Institutions) रहेका छन् । त्यसै गरी सम्बन्धित देशका मानव अधिकारसम्बन्धी राष्ट्रिय संस्थाहरू र संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घसंस्था एवम् कुटनैतिक नियोग आदि रहेका छन् । आयोगले परियोजनाहरूको सहयोग र समन्वयमा मानव अधिकारसम्बन्धी कार्यक्रमहरू सम्पन्न गर्दै आएको छ । यसमा रणनीतिक योजना सहयोग परियोजना (Strategic Plan Support Project) ले मुख्य भूमिका निर्वाह गर्दै आएको छ । यसका साथै मानव अधिकार राष्ट्रिय संस्थाहरूबीच समय-समयमा मानव अधिकारको अवस्था, अध्ययन भ्रमण, आपसी सहयोग आदाप्रदान, अनुभव आदानप्रदान भइरहेको अवस्था छ ।

परिच्छेद-दुई आयोगबाट सम्पादित कार्यहरू

आयोगले नेपालको संविधान, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ र आयोगको रणनीतिक योजनाको आधारमा आफूना कामकारबाही अगाडि बढाउँदै आएको छ । संविधान र ऐनमा निर्दिष्ट प्रावधानहरूलाई सम्बोधन गर्न रणनीतिक योजनाको विशेष भूमिका हुने कुरालाई मध्यनजर गरी स्थापनाकालदेखि नै रणनीतिक योजना निर्माण गरी आफूना कार्यहरूलाई अगाडि बढाउँदै आएको छ । आयोगको चालु छैटौँ रणनीतिक योजनाले “जीवन, मर्यादा, समानता र स्वतन्त्रताको अधिकार : दिगो शान्ति र संवृद्धिको आधार” को मूल भावका साथ निम्न विषयहरूलाई प्राथमिकतामा राखी कार्यहरू गर्दै आएको छः^१

१. आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारका विषयहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने,
२. दिगो विकास लक्ष्य तथा नेपाल सरकारको पाँचौँ मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजनाको कार्यान्वयनको अनुगमन गर्ने,
३. महिला, बालबालिका, जेष्ठ नागरिक, असहाय, दलित, अपाङ्गता, बेचबिखनमा परेका, आप्रवासी नेपाली कामदार, लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यक, किसान, श्रमिक वर्ग, सीमान्तकृत, विपन्न वर्ग तथा जात जाति, धर्म, लिङ्ग, वर्ण, पेसा, संस्कृति आदिको आधारमा पछाडि पारिएका व्यक्तिको अधिकार सुनिश्चितताको लागि कार्य गर्ने,
४. आयोगको पहुँच बिस्तार तथा संस्थागत सुदृढीकरण गर्ने,
५. संविधानप्रदत्त मौलिक हक तथा प्रचलित नेपाल कानूनले प्रदान गरेका अधिकारहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा देखिएका समस्याहरूको अध्ययन-अनुसन्धान गरी बाधा-अड्चन फुकाउन सरोकारवालालाई निर्देशन दिने,
६. मानव अधिकार संरक्षण र संवर्द्धनमा सूचना प्रविधिको उच्चतम प्रयोग गर्ने र
७. विपद् तथा महामारीको समयमा मानव अधिकारको अवस्था अनुगमन गरी मानव अधिकार संरक्षण र संवर्द्धन गर्न सुझाव तथा निर्देशन दिने ।

माथि उल्लिखित रणनीतिक योजनाका विषयलाई हेर्दा पनि मानव अधिकारको क्षेत्र व्यापक देखिन्छ । यसका मुद्दाहरू समयानुकूल अदलबदल हुन्छन् र हुँदै पनि आएका छन् । मानव अधिकारका मुद्दाहरूको

१ https://www.nhrnepal.org/uploads/publication/Strategic_Plan_021-26_Nepali_for_Website_compressed.pdf

प्राथमिकता पनि समय र परिस्थितिबमोजिम फेरबदल हुनु सामान्य हो । हिजो दया, माया वा दानको विषय अहिले मानव अधिकारको विषय बन्न पुगेको अवस्था छ । विगतमा कम प्राथमिकताका विषय अहिले मूल विषय बन्न पुगेका छन् । मानव अधिकारका यी मुद्दाहरूलाई सम्बोधन गर्न अवलम्बन गरिएको रणनीतिक उद्देश्यको भूमिका विशेष र महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । आयोगले प्राथमिकतामा समावेश विषयलाई सम्बोधन गर्न निम्न रणनीतिक उद्देश्यलाई आत्मसात गरेको छः^२

१. मानव अधिकार उल्लङ्घनका उजुरी व्यवस्थापन, अनुसन्धान तथा सिफारिस/निर्णय कार्यान्वयनको सुनिश्चितता गर्नु,
२. मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड र राष्ट्रिय कानून कार्यान्वयन अवस्थाको अनुगमन गरी मानव अधिकार अवस्थामा सुधार ल्याउनु,
३. मानव अधिकारको चेतना अभिवृद्धि गर्न प्रवर्धनात्मक कार्य गर्नु,
४. सीमान्तकृत तथा वञ्चितकरणमा पारिएका समुदायका हकअधिकारहरूको उपभोग गर्ने वातावरण बनाउनु,
५. मानव अधिकारसम्बन्धी कानून पुनरावलोकन र मानव अधिकारका विविध विषयमा खोजमूलक अध्ययन अनुसन्धान गर्नु,
६. सङ्घीय, प्रादेशिक तथा स्थानीय सरकार, संवैधानिक अङ्गहरू, नागरिक समाज तथा अन्य सरोकारवालासँग समन्वय र सहकार्य गर्दै जानु र
७. आयोगको संस्थागत सुदृढीकरण, प्रविधिको उच्चतम प्रयोग तथा मानव संसाधनको क्षमता अभिवृद्धि गर्नु ।

यसै आधारमा आयोगका कामकारबाहीलाई निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छः

संरक्षणसम्बन्धी कार्यहरू

२.१. उजुरी तथा सूचनाहरू

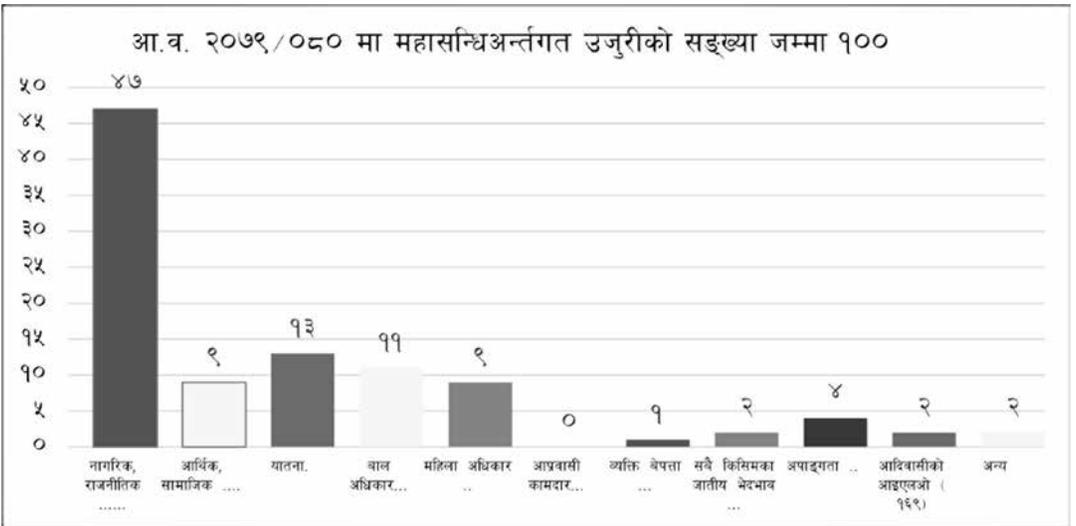
मानव अधिकार उल्लङ्घन वा त्यसको दुरुत्साहन भएकोमा पीडित व्यक्ति आफैले वा निजको तर्फबाट कसैले आयोग समक्ष तोकिएबमोजिम उजुरी दिन सक्ने आयोगको ऐनमा व्यवस्था गरिएको छ । मानव

२ ऐ.ऐ.

अधिकारको संरक्षण गर्ने प्रमुख कार्यअन्तर्गत मानव अधिकार उल्लङ्घन वा दुरुत्साहनका घटनाको उजुरी तथा सूचना ग्रहण गरी छानबिन तथा अनुसन्धान गरी व्यक्ति तथा समूहको मानव अधिकारको संरक्षण गर्न आयोगलाई अधिकार तोकिएको छ ।

आयोगमा यस आवको अन्त्यसम्ममा १३ हजार २ सय १३ वटा उजुरीहरू परेका छन् । प्राप्त उजुरीलाई चुस्त, दुरुस्त साथै व्यवस्थित तुल्याउन लागि सूचना प्रविधिको माध्यमबाट उजुरी व्यवस्थापन प्रतिवेदन प्रणाली (Complaint Management and Reporting System-CMRS) को माध्यमबाट काम हुँदै आएको छ । परिणामतः आयोगमा रहेका उजुरीसम्बन्धी कामकारबाहीलाई अघि बढाउन थप सहज भएको छ ।

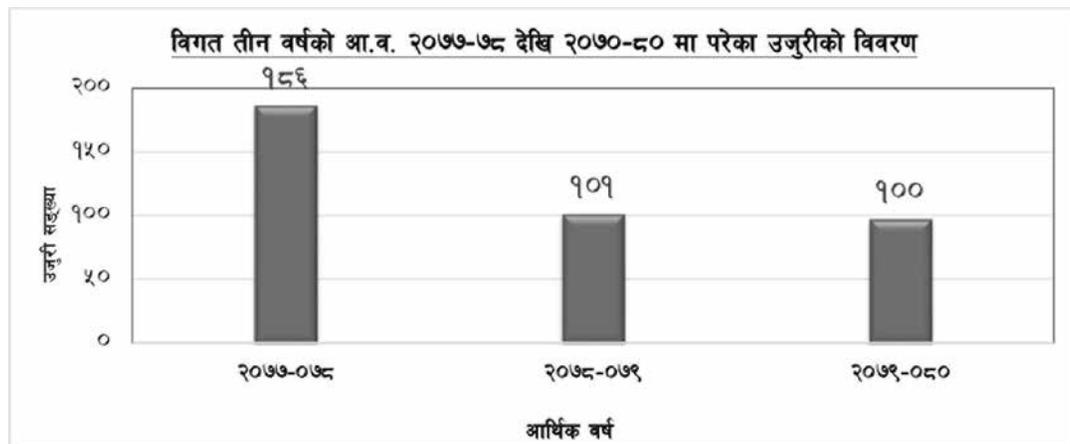
मानव अधिकारको उल्लङ्घन/हनन् भएको भनी आयोगमा पीडित आफै वा निजको तर्फबाट आयोगको कार्यालयमा, जुनसुकै माध्यमबाट दर्ता गर्न सकिने व्यवस्था रहेको छ । उजुरी दर्ता गर्दा कुनै पनि दस्तुर र हदम्याद नलाग्ने व्यवस्था आयोगको ऐनमा गरिएको छ । टेलिफोन, इमेल, वेबसाइट, मोबाइल एप (Website र Mobile App) को माध्यमबाट पनि उजुरी दिन सकिन्छ ।

आयोगमा आव २०७९/८० मा केन्द्र, सात प्रदेश र तीन प्रदेश शाखा कार्यालयमा मूलतः (उजुरी ग्रहणदेखि सिफारिससम्म) १०० वटा उजुरीहरू आयोगमा दर्ता भएका छन् । जसमा नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारको उल्लङ्घनसँग सम्बन्धित ४७ र आर्थिक तथा सामाजिक अधिकारको हनन् भएको भनी ९ उजुरी रहेका छन् । त्यसै गरी यातनाविरुद्धको अधिकार १३, बाल अधिकारको हनन् ११ र महिला अधिकारको हनन् ९ रहेका छन् । अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारको उल्लङ्घन ४, जातीय विभेदविरुद्धको अधिकार २, आदिवासी जनजातिको अधिकारसम्बन्धी २ र व्यक्ति बेपत्ताविरुद्धको अधिकार, वातावरणको अधिकार

र ज्येष्ठ नागरिकको अधिकारसम्बन्धी १/१ र अन्य २ उजुरी दर्ता भएका छन् । यस आवमा आप्रवासी श्रमिकको अधिकार हनन् भएको भनी कुनै पनि उजुरी नपरेको अवस्था छ । यस अवधिमा दर्ता भएका उजुरीको विषयसहितको विवरण अनुसूची एकमा उल्लेख गरिएको छ ।

विगतको वर्षभन्दा यस आव मा उजुरीमा केही कमी आएको छ ।

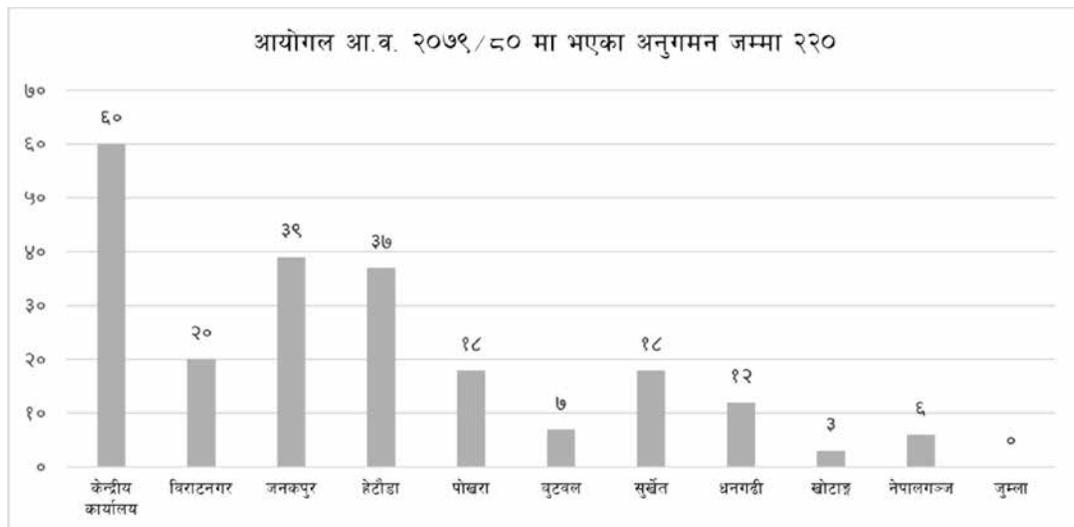

२.२ मानव अधिकार अनुगमनसम्बन्धी कार्यहरू

मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण र संवर्धन तथा त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनलाई सुनिश्चित गर्नु आयोगको मूल कार्य हो । संविधानको धारा २४९ मा उल्लिखित काम, कर्तव्य र अधिकारलाई राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को दफा ४ मा पनि उल्लेख गरिएको छ । ती प्रावधानलाई हेर्दा मानव अधिकारको संरक्षणका लागि कारागार, नेपाल सरकारका अन्य निकाय, सार्वजनिक संस्था वा निजी संस्था वा अन्य कुनै ठाउँको निरीक्षण तथा अनुगमन गर्ने, गराउने र मानव अधिकारको संरक्षणको लागि त्यस्ता निकाय, संस्था वा ठाउँमा गर्नुपर्ने सुधारका सम्बन्धमा सम्बन्धित निकायलाई आवश्यक सुझाव वा निर्देशन दिने कार्यको लागि आयोग स्वतन्त्र र स्वायत्त रहने उल्लेख गरिएको छ । आयोगले मानव अधिकार संरक्षणसम्बन्धी कार्यको लागि अनुगमन र मानव अधिकार उल्लङ्घन भएको भनी परेका उजुरीमाथि अनुसन्धान गरी दोषीलाई कारबाही र क्षतिपूर्तिको व्यवस्था गर्न नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

आयोगले आव २०७९/०८० मा कारागार, प्रहरी कार्यालयको हिरासत, बालसुधार केन्द्र, प्राकृतिक विपत्ति तथा महामारी, अस्पताल, विकास र वातावरणको अधिकारको सम्बन्धमा अनुगमन गरेको छ । नेपाल सरकारको मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजना, मानव अधिकारको दृष्टिकोणबाट प्रतिनिधि सभा तथा

प्रदेश सभा सदस्य निर्वाचनको पनि अनुगमन भएको छ । आयोगले अनुगमनबाट प्राप्त तथ्यको आधारमा सम्बन्धित निकाय, संस्थालाई तत्काल र दीर्घकालीन रूपमा चाल्नुपर्ने कदमका बारेमा आवश्यक सुझाव, निर्देशन दिनुको साथै सिफारिस गर्दै आएको छ ।

आयोगको केन्द्रीय, प्रदेश र प्रदेश शाखा कार्यालयबाट यस आवमा २२० वटा अनुगमन भएका छन् । आयोगबाट भएका केही प्रतिनिधिमूलक अनुगमनसम्बन्धी कार्यलाई निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ :

विकासको अधिकार

आयोगबाट यस आवमा विकासको अधिकारको अवस्था विषयमा पनि अनुगमन भएको छ । राज्यको स्रोतसाधनलाई अधिकतम उपयोग गरी नागरिकको हितको लागि विकास निर्माण हुनुपर्दछ । विकासोन्मुख देश नेपालमा विकासको कार्य गर्दा नागरिकलाई परेको समस्या र अवरुद्ध भएको विकास निर्माणलाई पनि सहज रूपमा सञ्चालन गराउने हेतुले विभिन्न विकास निर्माणको समेत अनुगमन गरेको छ । यस सम्बन्धमा मानव अधिकारको अवस्था शीर्षकअन्तर्गत रहेको विकासको अधिकार उपशीर्षकका चर्चा गरिएको हुँदा यहाँ पुनरावृत्ति गरिएको छैन ।

व्यवसाय र मानव अधिकार

आयोगले व्यवसाय र मानव अधिकारको सम्बन्धमा अनुगमन गर्दै आएको छ । यस सम्बन्धमा प्रवर्धनात्मक पुस्तिका प्रकाशनमा ल्याएको छ । अनुगमनबाट प्राप्त तथ्यको आधारमा प्राप्त निष्कर्षलाई मानव अधिकारको अवस्थाअन्तर्गत व्यवसाय र मानव अधिकार उपशीर्षकमा उल्लेख गरिएको हुँदा यहाँ पुनरावृत्ति गरिएको छैन ।

श्रमिकको मानव अधिकारको अवस्था

आयोगको उच्चस्तरीय अनुगमन टोलीले भापा र इलामका चिया बगानमा कार्यरत श्रमिकको मानव अधिकार अवस्था स्थलगत अनुगमन गरेको छ । यसको साथै सुनसरी जिल्लाका विभिन्न औद्योगिक प्रतिष्ठानहरूको स्थलगत अनुगमन भएको छ । जसमा प्रगति टेक्सटाइल उद्योग प्रा.लि., अरिहन्त मल्टी फाइवर्स लिमिटेड, रिलायन्स स्पेनिड मिल्स लिमिटेड, पशुपति बिस्कुट उद्योग, पशुपति सिल प्याक उद्योग प्रा.लि. रहेका छन् । त्यसै गरी पशुपति खाद्य तेल उद्योग प्रा.लि, परफेक्ट फुड्स प्रा.लि, बाबा फ्लौर मिल्स प्रा.लि., भवानी टि चेष्ट प्रा.लि अन्नपूर्ण जुत्ता चप्पल उद्योग प्रा.लि. को पनि अनुगमन गरिएको थियो । त्यसैगरी आयोगको गण्डकी प्रदेश कार्यालयले श्रमिकको अधिकार उपभोगको अवस्थामा केन्द्रित रही नवलपरासी (बर्दघाट-सुस्तापूर्व), तनहुँ र कास्की जिल्लाका विभिन्न उद्योग प्रतिष्ठानहरूमा कार्यरत श्रमिकको मानव अधिकार अवस्थाको बारेमा अनुगमन गरेको थियो ।

(क) संरक्षित क्षेत्र आसपासका वासिन्दाहरूको मानव अधिकार अवस्था, (ख) मानसिक स्वास्थ्यमा समस्या भएका महिलाको अवस्था अनुगमन पश्चात उद्धार, (ग) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको मानव अधिकारको अवस्था, (घ) महिला अधिकारको अवस्था, (ङ) बाल अधिकार अवस्था, (च) स्वास्थ्यसम्बन्धी अधिकारको अवस्था, (छ) प्रदेश तथा प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचन, (ज) हवाई दुर्घटना र त्यसबाट सिर्जित अवस्था, (झ) कैदी बन्दीको मानव अधिकार अवस्था, (ञ) स्वच्छ वातावरणको अधिकारको अवस्था, (ट) विपद्मा मानव अधिकार अवस्था (ठ) नेपाल सरकारको पाँचौँ राष्ट्रिय मानव अधिकार कार्ययोजनाको कार्यान्वयन अवस्था (ड) शिक्षाको अधिकार अवस्था (ढ) सांस्कृतिक अधिकार लगायतका विषयहरू मानव अधिकारको अवस्था शीर्षकअन्तर्गत सम्बन्धित उपशीर्षकमा उल्लेख भएको हुँदा पुनरावृत्ति गरिएको छैन ।

अनुगमनबाट प्राप्त तथ्यलाई हेर्दा भापा र इलामको चिया बगानमा कार्यरत श्रमिकको हकमा श्रम ऐन, २०७४ कार्यान्वयन नभएको, उनीहरू सो ऐनले व्यवस्था गरेको बिमा, उपचार, उपदान, गर्भवती तथा सुत्केरी महिलाको बिदालगायतका सेवासुविधाबाट वञ्चित रहेको अवस्था पाइएको छ । यी बगानमा अधिकांश महिला श्रमिकहरू (करिब ८० प्रतिशत) कार्यरत रहेको पाइएको छ । भापाको चिया बगानमा राजवंशी, उराँव, मुण्डा आदि सीमान्तकृत आदिवासी जनजाति समुदायका व्यक्तिहरू कार्यरत रहेको पाइएको छ । अनुगमनबाट प्राप्त तथ्यलाई मानव अधिकारको अवस्थाअन्तर्गत श्रमिकको मानव अधिकार उपशीर्षकमा समावेश गरिएको हुँदा पुनरावृत्ति गरिएको छैन ।

एचआईभी/एड्स सङ्क्रमित व्यक्तिहरूको मानव अधिकार अवस्था

आयोगले सुदूरपश्चिम प्रदेश र लुम्बिनी प्रदेशमा बसोबास गर्ने एचआईभी/एड्स सङ्क्रमित व्यक्तिहरूको मानव अधिकार अवस्था अनुगमन गरेको छ । अनुगमनबाट प्राप्त तथ्यको आधारमा एचआईभी

एड्सबाट कसरी सङ्क्रमित हुन्छ तथा कसरी जोगिन सकिन्छ भन्ने विषयमा सङ्क्रमितहरू जानकार रहेको देखिन्छ । पछिल्लो समय एचआईभी/एड्स सम्बन्धित सन्देशमुलक जनचेतनात्मक कार्यक्रममा कमी आएको अवस्था देखिन्छ । यस सम्बन्धमा मानव अधिकारको अवस्था शीर्षान्तर्गत एचआईभी/एड्स सङ्क्रमित व्यक्तिहरूको मानव अधिकार अवस्था उपशीर्षकमा अनुगमनबाट प्राप्त तथ्यलाई समावेश गरेको हुँदा यहाँ उल्लेख गरिएको छैन ।

दलित अधिकारको अवस्था

आयोगले दलितको अधिकारको अवस्थासम्बन्धमा निरन्तर अनुगमन गर्दै आएको छ । ओखलढुङ्गा, रामेछाप, सिरहा, जुम्ला, कास्की, मुगु लगायतका जिल्लाहरूमा दलित समुदायलाई मन्दिर प्रवेशमा रोक, अपमानजन व्यवहार, सामाजिक कार्यमा विभेद जस्ता अपमानजनक व्यवहार भएको पाइएको छ । यस सम्बन्धमा मानव अधिकारको अवस्था शीर्षकान्तर्गत दलितको मानव अधिकार अवस्था उपशीर्षकमा दलित अधिकारको अवस्थालाई समावेश गरेको हुँदा यहाँ उल्लेख गरिएको छैन ।

राउटेको मानव अधिकार अवस्था

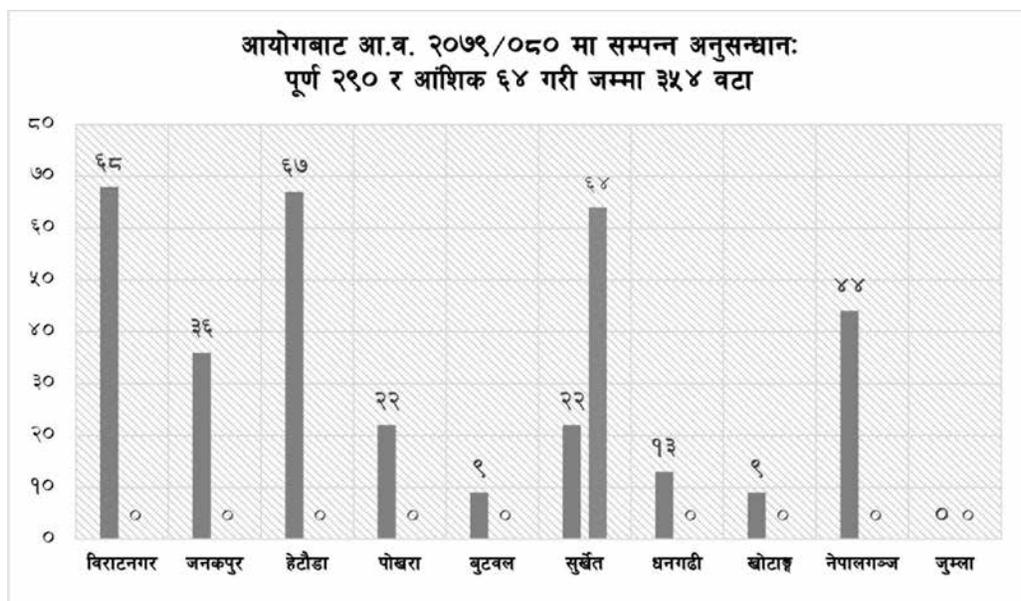
आयोगले यस आवमा राउटे समुदायको मानव अधिकारको अवस्था सम्बन्धमा अनुगमन गरेको छ । फिरन्ते जातिको रूपमा चिनिने यो समुदाय जङ्गल, खोलाको आसपासमा बस्ने गर्दछन् । उनीहरूको कुनै खास वा निश्चित स्थानमा बसोबास हुँदैन । दैलेखको नारायण नपा र गुराँस गापामा गरिएको अनुगमनबाट उनीहरूको अवस्था सन्तोषजक देखिँदैन । नारायण नपामा आयोगले गरेको अनुगमनबाट त्यहाँ रहेका राउटेहरू जाडोयाममा खुला आकासमुनि जीवन-व्यतित गर्नुपर्दा स्वास्थ्य समस्याबाट पीडित देखिएका छन् । वयस्क र ज्येष्ठ नागरिकमा मद्यपानको लतको कारण उनीहरू शारीरिक र मानसिक रूपमा दुर्बल देखिन्छन् । बालबालिकाहरू पोषणको कमी हुँदा त्यसबाट उत्पन्न हुने विभिन्न रोगबाट ग्रस्त भएको पाइएको छ । उनीहरू विद्यालय जाने गरेका छैनन् । गुराँस गापामा गरिएको अध्ययनबाट गाउँपालिकाले उपलब्ध गराएको प्रमाणपत्रको आधारमा सामाजिक सुरक्षा भत्ता लिएको अवस्था छ । कम उमेरमै विवाह गर्ने, उनीहरूको जन्म दर्ता, विवाह दर्ता, मृत्यु दर्ताको पञ्जिकरण भएको पाइएन । राज्यले नागरिकता दिलाउन पहल नगर्दा र उनीहरू पनि इच्छुक नदेखिँदा नागरिकता प्रमाणपत्र विहीन अवस्थामा छन् । मतदाता परिचयपत्र नहुँदा उनीहरूले कुनै पनि निर्वाचनमा भाग लिन पाएका छैनन् ।

माथि उल्लिखित आयोगले गरेको अनुगमनबाट प्राप्त यी तथ्यले राउटे समुदायको बहुआयामिक अधिकार प्रभावित बन्न पुगेको छ । विशेषतः नागरिक तथा राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार, शिक्षा, स्वास्थ्य, महिला, बालबालिकाको अधिकारबाट वञ्चित हुन पुगेको देखिन्छ । यी विविध पक्षलाई हेर्दा उनीहरूका अधिकारकाहरू संरक्षण र संवर्धनको लागि राज्य संवेदनशील हुन आवश्यक छ ।

माथि उल्लिखित पक्षलाई ध्यानमा राखी आयोगले अनुगमनबाट प्राप्त तथ्यको आधारमा नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार र स्थानीय सरकारलाई कार्यान्वयनको लागि विभिन्न सिफारिस गरेको छ। सिफारिसमा संविधानको धारा ५६ (५) ले व्यवस्था गरेको सङ्घीय कानूनबमोजिम संरक्षित क्षेत्र घोषणा गरी कार्यान्वयन गर्न, उनीहरूको सुरक्षा र प्रथाजनित अभ्यासको संरक्षण गर्न तीन तहका सरकाबाट पृथक कानुनी व्यवस्था गर्न भनिएको छ। सरकारी र गैरसरकारी तवरमा उनीहरूलाई दिइने राहत सामग्रीहरूमा एकद्वार प्रणाली लागु गर्नुपर्ने, राउटेहरूको स्थान्तरणसँगै घुम्ती एकीकृत सेवा योजना लागु गरी आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षिक, स्वास्थ्यको अधिकार कार्यान्वयनमा जोड दिएको छ। त्यसैगरी उनीहरूको उत्थान, मूल प्रवाहीकरण, सशक्तिकरणको लागि एकीकृत आवधिक कार्ययोजना लागु गर्नुपर्ने, मातृभाषासहितको घुम्ती विद्यालयमार्फत अनिवार्य र निःशुल्क शिक्षा उपलब्ध गराउन विशेष व्यवस्था गर्नुपर्ने उल्लेख छ।

२.३. आयोगबाट भएका अनुसन्धानसम्बन्धी कार्यहरू

मानव अधिकार उल्लङ्घन र दुरुत्साहनका घटनासम्बन्धमा आयोगले संविधान, ऐन, नियमको परिधिभित्र रही अनुसन्धान कार्यलाई प्राथमिकताका साथ अगाडि बढाउदै आएको छ। यस अवधिमा पनि विगत वर्षहरू र यस आवमा परेका र स्वविवेकीय रूपमा ग्रहण गरिएका ३५४ उजुरीमाथि अनुसन्धान सम्पन्न भएको छ। हाल आयोगमा अनुसन्धान सम्पन्न भई निर्णय हुन बाँकी रहेका उजुरीको सङ्ख्या १४०२ रहेको छ। उजुरीहरू विशेषतः नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार, महिला, बालबालिका, यातना, ज्येष्ठ नागरिकको अधिकार, उपभोक्ताको अधिकार आदि विषयसँग सम्बन्धित छन्।

२.५. आयोगबाट गरिएको निर्णय र सिफारिसहरू

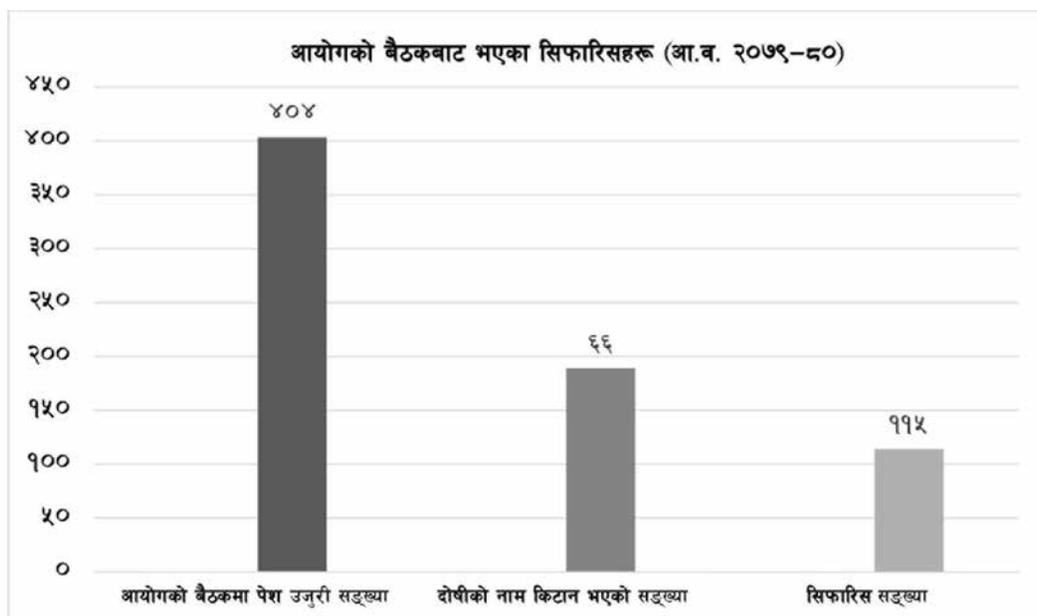
आयोगले यस आव मा ४२ वटा बैठक बसी ४०४ वटा उजुरीमाथि निर्णय गरेको छ । निर्णयमा ११५ वटा सिफारिस, ७६ वटा कारबाही, ५९ वटा क्षतिपूर्ति र १३ वटा नीतिगत सिफारिस रहेका छन् । यसै गरी २७८ वटा उजुरी तामेली, ११ वटा खारेजी र ६६ जना मानव अधिकार उल्लङ्घनका दोषीमाथि कारबाहीका लागि सिफारिस गरिएको छ ।

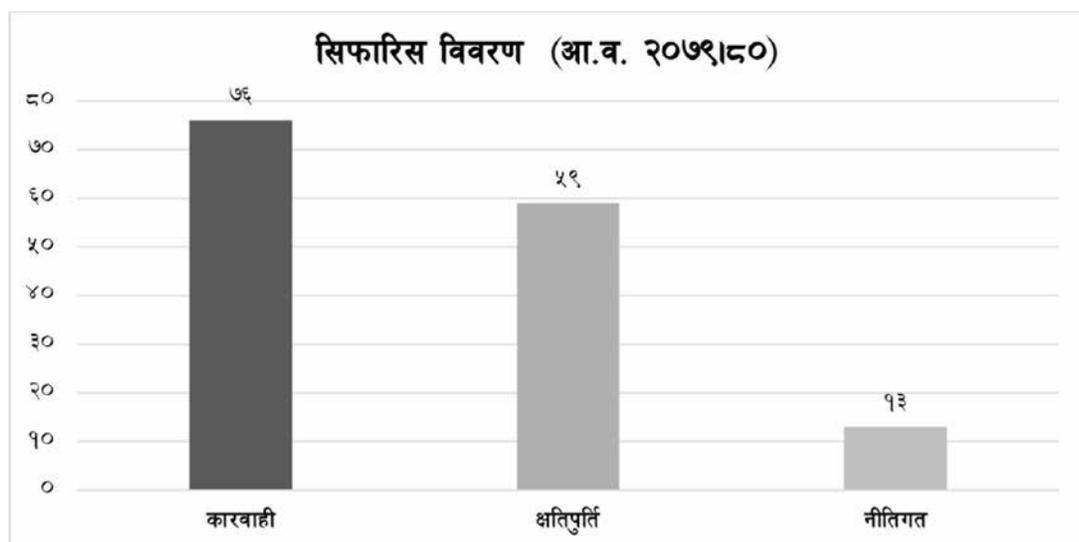
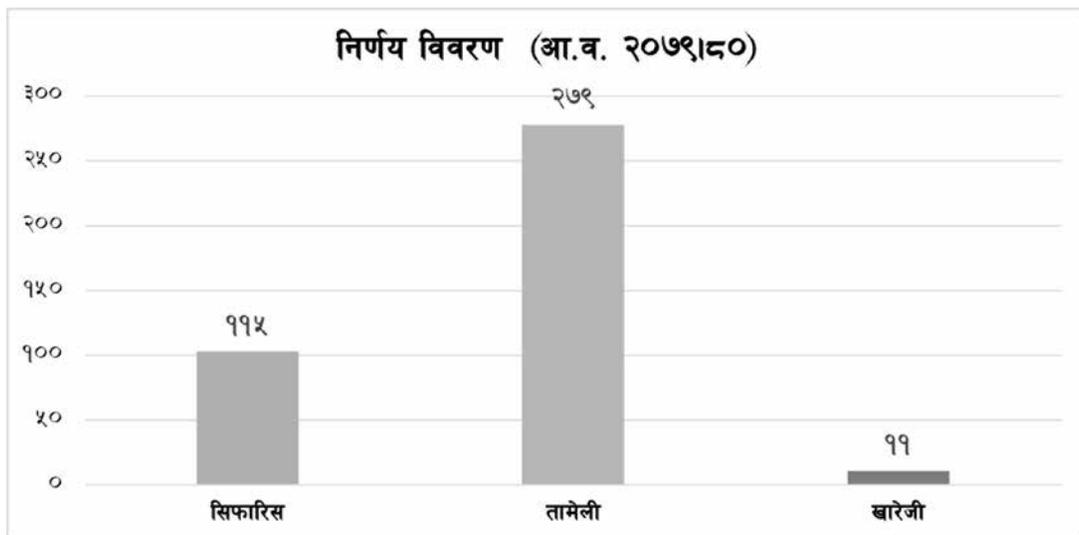
क्र.स.	विषयहरू	सिफारिस सङ्ख्या		तामेली	खारेज/लगत कट्टा	जम्मा सङ्ख्या
		नीतिगत	उजुरीगत			
१	नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र (ICCPR) <ul style="list-style-type: none"> नागरिक अधिकार, न्याय प्रशासन, राजनीतिक अधिकार, कारागार/हिरासतको अवस्था, निर्वाचन, बन्द/हडताल/अनशन, गैरकानुनी पक्राउ/थुना, धम्की, आदि । 	६	३५	१२३	८	१७२
२	आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र (ICESCR) <ul style="list-style-type: none"> विस्थापित, आर्थिक/सामाजिक अधिकार, शिक्षाको अधिकार, स्वास्थ्यको अधिकार, सांस्कृतिक अधिकार, खाद्य/कृषि र उपभोक्ताको अधिकार, श्रम/रोजगारीको अधिकार, आवासको अधिकार, सामाजिक सुरक्षा, आदि । 	२	८	६४	१	७५
३	यातना तथा अन्य क्रूर अपमानजनक व्यवहारविरुद्धको महासन्धि (CAT)	-	२२	५१	२	७५

क्र.स.	विषयहरू	सिफारिस सङ्ख्या		तामेली	खारेज/लगत कट्टा	जम्मा सङ्ख्या
		नीतिगत	उजुरीगत			
४	बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धि (CRC) <ul style="list-style-type: none"> बाल हिंसा, बाल विवाह, बाल सुधार गृहको अवस्था, शिक्षा, सामाजिक सुरक्षा, बेचबिखन, लागू पदार्थ दुर्व्यसनी, आदि । 	१	-	५	-	५
५	महिलाविरुद्ध हुने सबै किसिमका भेदभाव उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धि (CEDAW) <ul style="list-style-type: none"> महिला हिंसा, बेचबिखन, यौन शोषण, महिला शिक्षा, आदि । 	२	५	६	-	१३
६	सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि (ICERD) <ul style="list-style-type: none"> दलित समुदायको अधिकार, सामाजिक विभेद 	१	१	६	-	८
७	अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका अधिकारसम्बन्धी महासन्धि (CPRD) <ul style="list-style-type: none"> अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सबै अधिकारको अवस्था 	-	१	३	-	४
८	बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि (ICPPED)	-	२९	१६	-	४५
९	सबै आप्रवासी कामदारहरू र तिनीहरूको परिवारका सदस्यहरूको अधिकारको संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि (ICMW) विदेशमा बस्ने नेपालीहरूको अधिकार, आप्रवासी कामदारको अवस्था, महामारीले पारेको असर, आदि ।	-	-	२	-	२

क्र.स.	विषयहरू	सिफारिस सङ्ख्या		तामेली	खारेज/लगत कट्टा	जम्मा सङ्ख्या
		नीतिगत	उजुरीगत			
१०	सामूहिक अधिकार (Collective Rights) <ul style="list-style-type: none"> (यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसङ्ख्यक, आदिवासी जनजाति, वातावरण पेशा र व्यवसाय आदि) 	१	१	२	-	४
जम्मा		१३	१०२	२७८	११	४०४

यस आव मा आयोगले गरेको सिफारिससम्बन्धी बिस्तृत विवरण अनुसूची दुईमा उल्लेख गरिएको छ ।

हालसम्म आयोगले ३५८ जनाको नाम दोषी भनी किटानी गरेकोमा सरकारले ३७ जनालाई कारबाही गरेको छ । आयोगमा परेको उजुरीको अनुसन्धान गरी रु. २८,१३,०११९७ (रु २८ करोड १३ लाख एक हजार एक सय ९७ रुपियाँ) क्षतिपूर्तिको रकम सम्बन्धित पीडितको नाममा उपलब्ध गराउन सरकारलाई सिफारिस गरेको छ ।

परिच्छेद-तीन आयोगबाट सम्पादित प्रवर्धनसम्बन्धी कार्यहरू

३.१. पृष्ठभूमि

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको प्रमुख कार्यको रूपमा संविधानको धारा २४९ बमोजिम मानव अधिकारको चेतना अभिवृद्धि गर्न नागरिक समाजसँग समन्वय र सहकार्य गर्ने उल्लेख गरिएको छ । यसै गरी राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को धारा ४ अन्तर्गत मानव अधिकारको संरक्षण, संवर्धन, प्रवर्धन तथा कार्यान्वयनका सम्बन्धमा अध्ययन अनुसन्धान गर्ने, मानव अधिकारसम्बन्धी शिक्षामूलक विषयवस्तुलाई विद्यालय तथा विश्वविद्यालयको पाठ्यक्रममा समावेश गर्न सम्बन्धित निकायमा सिफारिस गर्ने, मानव अधिकारको विद्यमान अवस्थाबारे समीक्षा गरी सो सम्बन्धी प्रतिवेदनहरू सार्वजनिक गर्ने र मानव अधिकारको संरक्षण, संवर्धन तथा प्रवर्धनका लागि आवश्यक र उचित ठानेका कार्य गर्ने वा गराउने व्यवस्था उल्लेख गरिएको छ ।

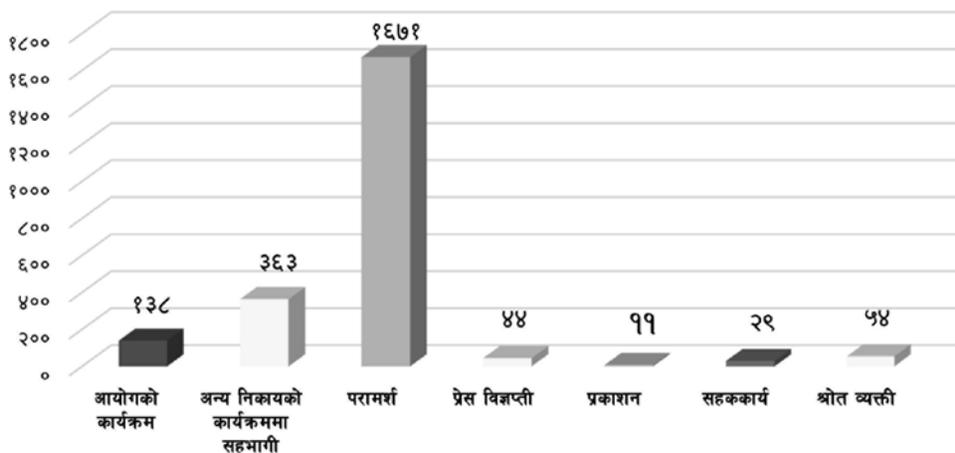
३.२. यस आवामा सम्पादित कार्यहरू

संविधान र ऐनले व्यवस्था गरेको कार्यअनुरूप आयोगको छैटौँ रणनीतिक योजना र वार्षिक कार्यक्रमको आधारमा विभिन्न कार्यक्रमहरू सम्पन्न भएको छ । आयोगको केन्द्रीय, प्रदेश र प्रदेश शाखा कार्यालयबाट आयोजक रही १३८, आयोग र अन्य निकायसँगबाट आयोजना गरिएका कार्यक्रममा आमन्त्रित ३६३, सहकार्य र समन्वयमा २९ वटा संवर्धनसम्बन्धी कार्यक्रमहरू सम्पन्न भएका छन् । परामर्शसम्बन्धी १६७१, प्रेस-विज्ञप्ति ४४, प्रकाशनहरू ११, स्रोत-व्यक्तिको रूपमा सहभागी ५४ गरी कुल २३१० वटा प्रवर्धनमूलक कार्यहरू सम्पन्न भएका छन् ।

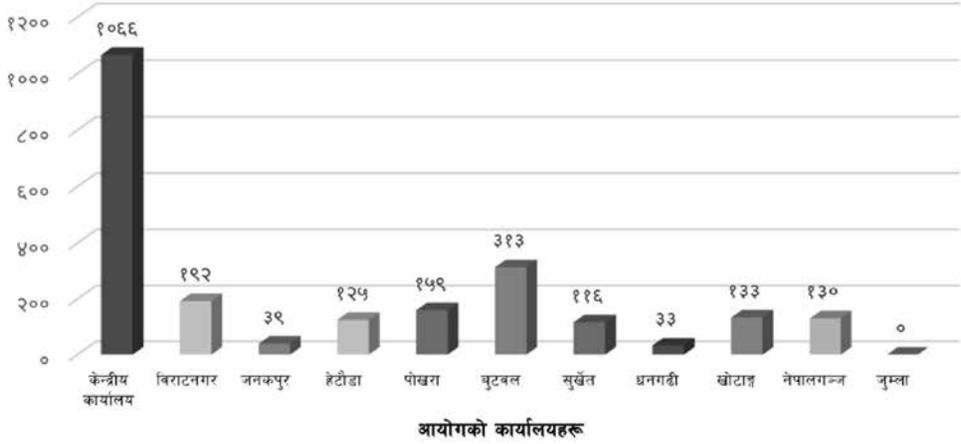
कार्यालय	आयोगको कार्यक्रम	अन्य निकायको कार्यक्रममा सहभागी	परामर्श	प्रेस-विज्ञप्ति	प्रकाशन	सहकार्य	स्रोत व्यक्ति	जम्मा सङ्ख्या
केन्द्रीय कार्यालय	६५	३८	८८९	४४	११	१९	४	१०६६
विराटनगर	१३	४९	१३०	०	०	०	०	१९२
जनकपुर	२६	०	०	०	०	०	१३	३९

कार्यालय	आयोगको कार्यक्रम	अन्य निकायको कार्यक्रममा सहभागी	परामर्श	प्रेस-विज्ञप्ति	प्रकाशन	सहकार्य	स्रोत व्यक्ति	जम्मा सङ्ख्या
हेटौडा	०	०	११०	०	०	०	१५	१२५
पोखरा	७	१२७	२५	०	०	०	०	१५९
बुटवल	१३	३१	२६८	०	०	०	१	३१३
सुर्खेत	८	६२	२०	०	०	६	२०	११६
धनगढी	१	३१	०	०	०	०	१	३३
खोटाङ	३	०	१३०	०	०	०	०	१३३
नेपालगञ्ज	२	२५	९९	०	०	४	०	१३०
जुम्ला	०	०	०	०	०	०	०	०
जम्मा	१३८	३६३	१६७१	४४	११	२९	५४	२३१०

आयोगले आ.व. २०७९/०८० मा सम्पादित संवर्धनसम्बन्धी गतिविधिहरू

आयोगको कार्यालयगत रूपमा आ.व. २०७९/०८०मा सम्पादित संवर्धनसम्बन्धी गतिविधिहरू

आयोगले विगत वर्षमा भैँ यस पटक पनि आफ्नो वार्षिक स्वीकृत कार्यक्रमअन्तर्गत विभिन्न विषयमा सरोकारवालासँगको छलफल, अन्तर्क्रिया, अभिमुखीकरण आदि कार्यक्रम सम्पन्न गरेको छ । मानव अधिकारसम्बन्धी विषयगत दिवस तथा आफ्नो स्थापना दिवस पनि मनाउदै आएको छ । यसको साथै सरोकारवाला निकायहरूले आयोजना गरेको कार्यक्रममा स्रोत व्यक्ति, प्रशिक्षक, प्रमुख अतिथि/ अतिथिको रूपमा सहभागी भई आयोगका कामकारबाही, वर्तमान अवस्था आदि बारेमा धारणा सार्वजनिक गर्दै आएको छ । यस आवमा विशेषतः संवर्धनसम्बन्धी निम्न कार्यहरू सम्पन्न भएका छन्:

(क) मानव अधिकार जर्नल (संवाहक)

आयोगले मानव अधिकारका विविध विषयलाई समेटी मानव अधिकार जर्नल संवाहक प्रकाशन गर्दै आएको छ । यसमा मानव अधिकारसम्बन्धी विविध विषयमा/विशेषाङ्कको रूपमा समीक्षात्मक कोणबाट लेखिएका विद्वत वर्गका लेखहरूलाई स्थान दिइने गरिएको छ । यसले मानव अधिकार शिक्षा, र संस्कृतिको विकासमा महत्त्वपूर्ण टेवा पुगेको छ । अनुसन्धानमूलक लेखरचनालाई समावेश गरी विगत आठ वर्षदेखि प्रकाशन हुँदै आएको यस जर्नलले यस आवमा पनि निरन्तरता पाएको छ । हालसम्म २१ अङ्क प्रकाशनमा आइसकेका छन् ।

(ख) मानव अधिकार अभिलेखालयको स्थापना

आयोग स्थापनाको पृष्ठभूमि र मानव अधिकारको विषयमा भएका कार्यहरूलाई भौतिक रूपमा समेत

प्रदर्शन तथा उल्लेखनीय कार्यको अभिलेखन गर्ने उद्देश्यले मानव अधिकार अभिलेखालय स्थापनार्थ कार्य अन्तिम चरणमा पुगेको छ। यस अभिलेखालयमा आयोगको इतिहास, स्थापनाकालदेखि हालसम्म आयोगबाट सम्पादित कार्यहरूको वर्णनात्मक र चित्रात्मक विवरण रहेका छन्। सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा घटेका चर्चित घटनाहरू— दोरम्बा, मैना सुनुवार, सरला सापकोटाको हत्या, शान्तिवार्ताको लागि पहल, दुवै पक्षले पालना गर्नुपर्ने आचारसंहिता आदि विषयहरू चित्रसहित समावेश गरिएका छन्। सशस्त्र द्वन्द्वमा आयोग, आयोगको भूमिका र हस्तक्षेप, अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चमा आयोगले गरेका पहल, लैङ्गिक तथा सामाजिक समावेशीकरण सवालमा आयोगले गरेका प्रयासहरू, मानवअधिकार शिक्षा, पीडितका आवाज, विस्तृत शान्ति सम्झौतापश्चात् भएका महत्वपूर्ण घटनाहरू, आयोगका नलेखिएका कथा वा घटनाहरूलाई स्थान दिइएको छ। तराई आन्दोलनमा आगजनी गरिएको सवारी साधनको अवशेष पनि राखिएको छ। यसबाट सरोकारवालाहरू आयोगको विगत र वर्तमानबारे सुसूचित हुने विश्वास गर्न सकिन्छ।

(ग) तालिम तथा प्रशिक्षण कार्यक्रम

यस आवमा पनि आयोगबाट मानव अधिकारको प्रवर्धनको लागि विभिन्न तालिम तथा प्रशिक्षणसम्बन्धी कार्यक्रमहरू सञ्चालन भएका छन्। विद्यालय, विश्वविद्यालयमा अध्ययनरत विद्यार्थी, सुरक्षा निकाय, मानव अधिकारकर्मी, महिला, बालबालिका, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, ज्येष्ठ नागरिक, सञ्चारकर्मी केन्द्रित तालिम तथा प्रशिक्षण कार्यक्रमहरू सम्पन्न भएको अवस्था छ। सङ्घ, प्रदेश तथा स्थानीय तहका सरकारसँग पनि यस किसिमका कार्यक्रमहरू भएका छन्। यसबाट एक हदसम्म मानव अधिकार संस्कृतिको विकासमा टेवा पुगेको छ। आयोगको क्षेत्राधिकारभन्दा बाहिरका विषयमा उजुरीकर्ताहरूलाई आवश्यक परामर्श दिने, कारबाहीको लागि निवेदन सम्बन्धित निकायमा पठाउने गरेको छ। यसबाट मानव अधिकारको विषयमा सचेतनाको अभिवृद्धि हुनुको साथै मानव अधिकार संस्कृतिको अभ्यास र विकासमा थप टेवा पुग्दै आएको छ।

परिच्छेद-चार कानुन पुनरावलोकन र सन्धिजनित कार्यहरू

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को धारा ६ अन्तर्गत आयोगले राय वा परामर्श दिन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ । जसमा मानव अधिकारसँग सम्बन्धित कुनै कानुन निर्माण वा भइरहेको कुनै कानुन संशोधन गर्ने सम्बन्धमा नेपाल सरकारले आयोगको परामर्श माग गरेमा आयोगले सो विषयमा नेपाल सरकारलाई राय दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यसै गरी मानव अधिकारसँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिअन्तर्गत कुनै निकायमा प्रतिवेदन पठाउनुपर्ने दायित्व भएको विषयमा नेपाल सरकारले प्रतिवेदन पठाउनुअघि रायको लागि आयोगसमक्ष लेखी पठाउने व्यवस्था उल्लेख गरिएको छ । आयोगले मानव अधिकारसँग सम्बन्धित नयाँ कानुन निर्माण वा भइरहेको कुनै कानुनमा संशोधन गर्न वा कुनै अन्तर्राष्ट्रिय वा क्षेत्रीय महासन्धिको पक्ष बन्ने नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गर्न सक्ने र यसरी पक्ष बन्ने सम्बन्धमा आयोगले परामर्श वा राय नेपाल सरकारलाई उपलब्ध गराउने व्यवस्थासमेत व्यवस्था गरिएको छ ।

४.१ कानुन निर्माण र संशोधनसम्बन्धी कार्यहरू

- (क) मानव अधिकार रक्षकको सुरक्षा र संरक्षण सम्बन्धमा कानुन निर्माण गर्न र कानुनमा समावेश गर्नुपर्ने विषयमा सिफारिससम्बन्धी कार्य,
- (ख) सङ्कमणकालीन न्यायसम्बन्धी विषयमा सरोकारवालाहरूसँगको छलफल र सरकालाई १२ बुँदे सुझाव
- (ग) पार्लेमो इच्छाधीन आलेखले निर्दिष्ट गरेको तर घरेलु राष्ट्रिय कानुनहरूमा विभेदजन्य वा नसमेटिएका विषयमा सरोकारवालाहरूसँग छलफल,
- (घ) सङ्घीय संरचनाअनुरूप आयोगको साङ्गठनिक संरचना पुनरावलोकनको लागि निर्णय गरी मन्त्री तथा मन्त्रीपरिषद्को कार्यालयमा स्वीकृतिको लागि संशोधन गर्न प्रस्ताव सरकारसमक्ष पेश,
- (ङ) राहदानी ऐन, २०७६, बाल श्रम (निषेध र नियमित गर्ने) ऐन, २०५६, सुर्पुदगी ऐन, २०७०, अध्यागमन ऐन, २०४९, मानव वेचविखन तथा ओसारपसार नियन्त्रण ऐन, २०६४ र पारस्परिक कानुनी सहायता ऐन, २०७० लाई संशोधन र पुनरावलोकनसम्बन्धी कार्य ।

४.३ सन्धिजनित कार्यहरू

यस आर्थिक वर्षमा आयोगले अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिअन्तर्गत सम्पादित कार्यहरू निम्नानुसार रहेका छन्:

- सबै किसिमका महिलाविरुद्धको भेदभावविरुद्धको महासन्धिको समितिमा पेस गर्न सातौं आवधिक प्रतिवेदन तयारीको लागि छ प्रदेशमा परामर्श गोष्ठी सम्पन्न र प्रतिवेदनको मस्यौदा तयार,
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार कार्यान्वयनको अवस्थाबारे पाँच वटा प्रदेश (गण्डकी र वाग्मतीबाहेक) मा परामर्श र छलफल गरी अनुगमन प्रतिवेदनको मस्यौदा तयार,
- संयुक्त राष्ट्रसङ्घको अपाङ्गतासम्बन्धी हेर्ने विशेष समाधीक्षक MR. Geard Quimm को नेपाल आगमन (१७ जनवरी २०२३) को क्रममा आयोगको कामकारबाहीबारेमा जानकारी ।

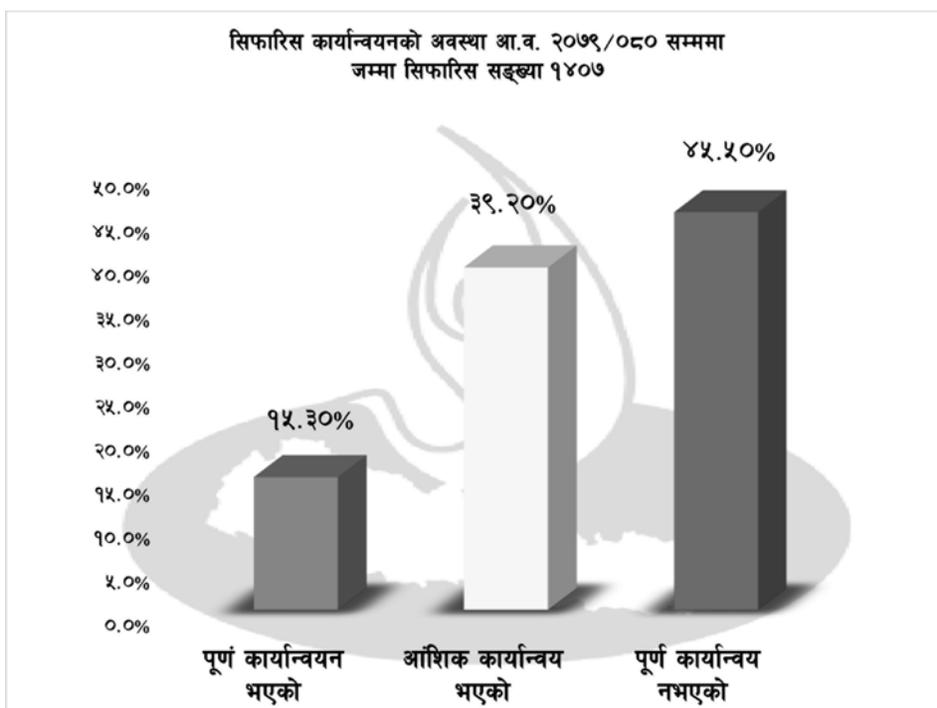
परिच्छेद-पाँच

आयोगको सिफारिस, निर्णय वा आदेश कार्यान्वयनको अवस्था र विश्लेषण

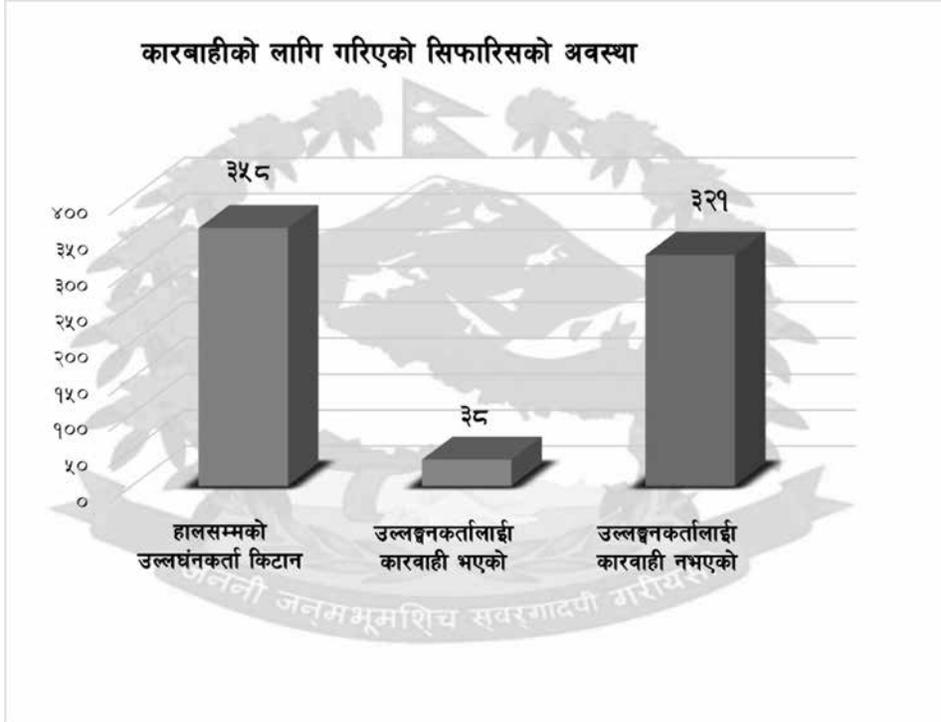
संविधानको धारा २४९ को उपधारा (१) अन्तर्गत मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण र संवर्धन तथा त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनलाई सुनिश्चितता गर्नको लागि उपधारा (२) को (क) देखि (ज) सम्म तोकिएको काम पूरा गरी नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने प्रावधान रहेको छ। राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को दफा १७ मा आयोगको सिफारिस, निर्णय वा आदेशको कार्यान्वयनलाई उपदफा १ देखि १३ सम्म व्यवस्था गरिएको छ।

आयोगले हालसम्म परेको उजुरीको अनुसन्धान गरी रु २८,१३,०११९७ (रु २८ करोड १३ लाख एक हजार एक सय ९७ रुपियाँ) क्षतिपूर्तिको रकम सम्बन्धित पीडितको नाममा सरकारलाई सिफारिस गरेकोमा करिब सात करोडमात्र पीडितले क्षतिपूर्तिबापत पाएको भनी आयोगलाई जानकारी प्राप्त भएको छ।

आयोगले हालसम्म १४०७ वटा सिफारिस गरी कार्यान्वयनको लागि नेपाल सरकार/सम्बन्धित निकायलाई पठाइएकोमा आयोगको तथ्याङ्कअनुसार १५.३ प्रतिशत पूर्ण, ३९.२ प्रतिशत आंशिक कार्यान्वयन भएको र ४५.५ प्रतिशत सिफारिस कार्यान्वयन नभएको विडम्बनापूर्ण अवस्था छ।

यसै गरी यस आवमा मानव अधिकार उल्लङ्घनकर्ताको रूपमा आयोगले ६६ जनालाई दोषी किटान गरेको छ। हालसम्म आयोगले ३५८ जनालाई कारबाहीको लागि सिफारिस गरेकोमा जम्मा ३७ मात्र कारबाहीको दायरामा आएका छन्।

प्रस्तुत तथ्याङ्कलाई हेर्दा अयोगको सिफारिसको कार्यान्वयनको अवस्था कमजोर छ। यसबाट आयोगको औचित्यतामासमेत प्रश्न चिन्ह खडा भएको छ। पीडितको न्याय प्राप्तिको अधिकारमा कुठाराघात पुगेको छ। मानव अधिकारको संस्कृतिलाई सस्थागत गर्न सरकार उदासीन रहनुको साथै दण्डहीनताको कुसंस्कृतिले प्रश्रय पाएको अवस्था विद्यमान छ। यसबाट राज्यप्रति नै नागरिकहरूको बितृष्णा बढ्दै गएको छ। अतः नेपाल सरकारले आयोगको सिफारिसलाई यथासक्य कार्यान्वयन गरी मानव अधिकार संस्कृतिको प्रवर्धनमा राज्यका निकायहरूको ध्यान जान आवश्यक छ।

परिच्छेद-छ

मानव अधिकार अवस्थाको विश्लेषण

६.१ नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार

मानव अधिकार हरेक व्यक्तिले नागरिकको हैसियतले प्राप्त गर्ने सम्पूर्ण अधिकारहरू हुन्, जसलाई राष्ट्रिय रूपमा संविधान, ऐन-कानून तथा अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा सन्धि-महासन्धिमा उल्लेख गरिएको हुन्छ। नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारको अवस्था अनुगमनबाट नै देशको समग्र मानव अधिकार अवस्था कस्तो छ भनी हेर्ने र विश्लेषण गर्न सकिन्छ। मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ जारी गरेपछि संयुक्त राष्ट्रसङ्घबाट सन् १९६६ मा नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी महासन्धि जारी गरिएको हो। महासन्धिका अन्य दुई ऐच्छिक आलेखहरूसमेत रहेका छन्। यस महासन्धिले अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको अधिकार, गोपनीयताको अधिकार, प्रेस स्वतन्त्रताको अधिकार, धार्मिक स्वतन्त्रताको अधिकार, सङ्गठित हुन र भेला हुन पाउने अधिकार, स्वच्छ सुनुवाइको अधिकारका अतिरिक्त निर्वाचनमा भाग लिन र चुनिन पाउने लगायतका अधिकारहरूको प्रत्याभूति गरेको छ।

यस आवामा नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार हनन् भएको भनी ४७ वटा उजुरीहरू आयोगमा दर्ता हुन आएका छन्। सङ्क्रमणकालीन मुद्दाका कतिपय विषयहरू अन्य अधिकारहरूसँग जोडिएका भए पनि पीडितले न्याय पाउनुपर्ने विषय मुख्यतः न्याय प्रशासनसँग सम्बन्धित रहेकोले यस परिच्छेदमा मूलतः नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारअन्तर्गत जीवनको अधिकार, अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता तथा मताधिकारको अधिकार, कैदीबन्दीको अधिकार र सङ्क्रमणकालीन न्यायको अवस्थाको बारेमा विश्लेषण गरिएको छ।

६.१.१ जीवनको अधिकार

जीवनको अधिकार अर्थात् बाँच्न पाउनु मानिसको आधारभूत अधिकार हो। मर्यादित एवम् सम्मानित रूपमा जीवनयापन गर्न पाउनुलाई हरेक व्यक्तिको नैसर्गिक अधिकारको रूपमा लिइन्छ। यस अधिकारको संरक्षणपश्चात् मात्र बाँकी अधिकारको अभ्यास वा उपभोग सम्भव छ। यस अधिकारलाई मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरू र राष्ट्रिय कानूनमा पनि प्राथमिकताकासाथ उल्लेख गरिएको पाइन्छ। मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ को धारा ३ र नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध, १९६६ को धारा ६ मा जीवनको अधिकार सम्बन्धमा उल्लेख गरिएको छ। यसमा विशेषतः प्रत्येक व्यक्तिको जीवनको अधिकारलाई प्रत्याभूति गर्दै स्वेच्छाचारी ढङ्गले कसैको पनि जीवन हरण गर्न पाइँदैन भनी जोड दिइएको छ। नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी

अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धको दोस्रो ऐच्छिक आलेख, १९८९ ले मृत्युदण्ड सम्बन्धी प्रावधानलाई उन्मूलन गरेको छ । नेपालले नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अनुबन्ध, १९६६ को सन् १९९१ मा र यसको दोस्रो ऐच्छिक आलेखलाई सन् १९९८ मा अनुमोदन गरिसकेको छ । नेपालको वर्तमान संविधान २०७२ को धारा १६ ले सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने अधिकारलाई मौलिक हकको रूपमा स्वीकार गर्दै मृत्युदण्डलाई पूर्णतः निषेध गरेको छ ।

बाँच्न पाउने अधिकारलाई पहिलो वा आधारभूत अधिकारको रूपमा स्वीकार गरिए पनि व्यवहारतः अवस्था अझै पनि सन्तोषजनक हुन सकेको छैन । प्रत्यक्ष/अप्रत्यक्ष रूपमा नागरिकप्रति राज्यले निर्वाह गर्नुपर्ने भूमिका प्रभावकारी वा सशक्त हुन नसक्दा तथा राज्यका निकायहरू अपेक्षित रूपमा संवेदनशील नहुँदा नागरिकहरूले अकालमा ज्यान गुमाउनुपरेको अवस्था विद्यमान देखिन्छ । यस आवमा पनि सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने अधिकार प्रभावित हुन पुगेको देखिन्छ । विशेषतः अपराधजन्य क्रियाकलाप, स्वास्थ्य उपचार तथा औषधीको अभाव, गरिबी, आत्महत्या, वैदेशिक रोजगार, प्राकृतिक विपद, सडक दुर्घटना लगायतका कारण नागरिकहरू जीवनको अधिकार गुमाउन बाध्य छन् ।

यस आवमा सरकारको नियन्त्रण र नियमनको थुनुवा केन्द्रमा हत्या/मृत्यु भएका दुई उजुरीउपर आयोगले छानबिन तथा अनुसन्धान गरी दोषीलाई कारबाही र मृतक परिवारलाई क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउन नेपाल सरकारलाई सिफारिस गरी पठाएको छ । प्रतिनिधि तथा प्रदेशसभा निर्वाचनमा बाजुरामा सज्जिव अयडी र चेतनदिप अयडीको मृत्यु भएको घटनामा आयोगले छानबिन तथा अनुसन्धान अन्तिम चरणमा पुऱ्याएको छ । २०७९ कार्तिक १२ गते कालिकोटको तिलगुफा नगरपालिका वडा नं. १० मा वेवारिसे बम विस्फोट हुँदा दुई जना बालबालिकाको मृत्यु र तीन जना बालबालिका घाइते भएका थिए । डिभिजन वन कार्यालय सुर्खेतको हिरासतमा मिति २०७९ भाद्र २ गते सुर्खेत जिल्लाका धनीराम लामिछानेको मृत्यु भयो । ती घटनाहरूमा आयोगको सुर्खेत कार्यालयले स्वविवेकमा उजुरी ग्रहण गरी अनुगमन/अनुसन्धान गरेको थियो ।

सवारी व्यवस्थापनमा सरकारको नियमन प्रभावकारी नहुँदा सवारी दुर्घटनाबाट समेत नागरिकहरूले जीवनको अधिकार गुमाइरहेका देखिन्छन् । कमजोर र गुणस्तरहीन सडक, मापदण्ड विपरित सडक निर्माण, चालकको लापरवाही, ट्राफिक नियमको अवज्ञा, पुराना सवारी साधनहरूको प्रयोग, भारबहन क्षमताभन्दा बढी यात्रु बोक्ने क्रम रोकिएका छैनन् । यस्ता घटनाहरूको न्यूनीकरणका लागि सरकारी सक्रियता अपेक्षाकृत हुन नसकेको देखिन्छ । यस आवमा सडक दुर्घटनामा मात्र २,३७६ जनाले ज्यान गुमाएका छन् ।^३ गत आवमा २,८८३ जनाले सवारी दुर्घटनामा परी ज्यान गुमाएका थिए ।

३ नेपाल प्रहरी, अपराध अनुसन्धान विभाग, अभिलेख तथा विश्लेषण शाखाको च.नं. ९३९, मिति २०८०/५/५ को पत्रमार्फत प्राप्त विवरण

तालिका नं. १

आव ०७९/८० मा सवारी दुर्घटनाको प्रदेशगत विवरण						
प्रदेश	सवारी साधन दुर्घटना	मानिस			दुर्घटना सङ्ख्या	कै.
		मृत्यु	गम्भीर घाइते	साधारण घाइते		
	कु	कु	कु	कु		
काठमाडौं उपत्यका	१९२३९	१८७	२६१	८३००	१०६७५	
कोशी प्रदेश	५१६३	४१२	८१०	४७९७	३५१०	
मधेश प्रदेश	८३७६	५४६	२२००	७४७२	५९८८	
वाग्मती प्रदेश	१९४२	२९९	७२९	२१६२	१३६१	
गण्डकी प्रदेश	४६८	१६५	३९३	२४४	३७४	
लुम्बिनी प्रदेश	१२०२	४६०	८०१	४७७	८९२	
कर्णाली प्रदेश	६८३	१३०	३३१	७६०	५४५	
सुदूरपश्चिम प्रदेश	३२०	१७७	२१३	२७६	२५२	
जम्मा	३७३९३	२३७६	५७३८	२४४८८	२३५९७	

स्रोत : नेपाल प्रहरी, अपराध अनुसन्धान विभाग, अभिलेख तथा विश्लेषण शाखा

प्राकृतिक प्रकोपलाई नियन्त्रण गर्न नसकिए पनि अपेक्षित रूपमा पूर्वसावधानी अपनाउन नसक्दा मृत्युका घटनाहरू प्रत्येक वर्ष पुनरावृत्ति भइरहेका छन् । गत आवको तुलनामा यस आवमा प्राकृतिक प्रकोपजन्य घटनाका कारण ज्यान गुमाउने सङ्ख्यामा कमी आउन नसकेको तथ्याङ्क देखिन्छ । तथ्याङ्क सङ्कलन र व्यवस्थापनमा सरकारी निकायहरूबीच नै पनि एकरूपता देखिँदैन । नेपाल प्रहरीको तथ्याङ्कअनुसार गत आवमा प्राकृतिक प्रकोपजन्य घटनाबाट ३३७ जनाले ज्यान गुमाएकोमा यस आवमा सो सङ्ख्या ३५७ जना रहेको देखिन्छ ।^४ राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरणको तथ्याङ्कअनुसार प्राकृतिक प्रकोपजन्य घटनाबाट यस आवमा ज्यान गुमाउनेको सङ्ख्या भने ४०३ जना देखिएको छ । यस्ता घटनाको न्यूनीकरणका लागि पूर्वसूचना, पूर्वतयारी, उद्धार र पुनः स्थापनाजस्ता कार्यलाई थप प्रभावकारी बनाउन आवश्यक देखिन्छ ।

४ नेपाल प्रहरी, अपराध अनुसन्धान विभाग, अभिलेख तथा विश्लेषण शाखाको च.नं. ९३६, मिति २०८०/५/५ को पत्रमार्फत प्राप्त विवरण

तालिका नं. २

आव २०७९/०८० मा प्राकृतिक प्रकोपजन्य (बाढी, पहिरो, हावाहुरी, आगलागी, चट्याड, भुकम्प) घटना विवरण					
प्रदेश	मृत्यु	बेपत्ता	विस्थापित	प्रभावित परिवार	कैफियत
कोशी प्रदेश	१४३	२५	६५७	३४४३	
मधेश प्रदेश	३०	५७	२८१	१२६५	
वाग्मती प्रदेश	५१	२	१५५	८२२	
गण्डकी प्रदेश	२८	०	१५७	३४५	
लुम्बिनी प्रदेश	५६	२	२४८	९४४	
कर्णाली प्रदेश	४५	१७	६८२	१७७६	
सुदुरपश्चिम प्रदेश	५०	१०	९२	७११	
जम्मा	४०३	११३	२२७२	९३०६	
स्रोत : राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरण					

मुलुकमा बेरोजगारी समस्या दिनानुदिन विकराल बन्दै गइरहको छ । यसको प्रत्यक्ष प्रभाव रोजगारीको लागि विदेश जाने परिपाटी नियमजस्तै बन्न पुगेको छ । नियममा तालिम, स्वास्थ्य परीक्षणजस्ता विषय अनिवार्य भनिए पनि कागजी प्रक्रिया पुऱ्याउने वा प्रमाणपत्र लिनेमा सीमित देखिन्छ । यसबाट रोजगारीको लागि जाने कामदारलाई सम्बन्धित मुलुकको वातावरण, हावापानी, रहनसहन, भाषा, रीतिरिवाज, कानुनी पक्ष आदिबारे थाहा हुँदैन । फलतः यी र यस्ता पक्षमा अर्नाविज्ञ हुँदा अनाहकमा धेरै नेपाली कामदारहरूले ज्यान गुमाउनुपर्ने अवस्था देखिन्छ । मलेसिया र खाडी मुलुकमा अधिक नेपालीको मृत्यु हुने गरेको पाइन्छ । भारतमा काम गर्नजाने नेपालीहरूको मृत्युवरणको त कुनै आधिकारिक तथ्याङ्क नै छैन । आव २०७९/८० मा मात्र वैदेशिक रोजगारीमा पुगेका १०३० जना श्रमिकहरूको मृत्यु भएको छ भने २३८ जनाको अङ्गभङ्ग भएको देखिन्छ ।

तालिका नं. ३

पाँच वर्षमा वैदेशिक रोजगारीमा ज्यान गुमाउने र अङ्गभङ्ग हुने श्रमिकहरूको तुलनात्मक विवरण			
आव	मृत्यु भएका कामदार	अङ्गभङ्ग भएका कामदारको सङ्ख्या	कैफियत
२०७५/०७६	७६३	३५४	
२०७६/०७७	६७२	२०५	
२०७७/०७८	१२४३,	१४३	
२०७८/०७९	१४७९	२४५	
२०७९/०८०	१०३०	२३८	
स्रोत : वैदेशिक रोजगार बोर्ड			

निर्माण तथा अनौपचारिक क्षेत्रमा कार्यरत मजदुरहरूको मृत्युको सम्बन्धमा खासै चर्चा भएको पाइँदैन । अनौपचारिक क्षेत्रमा कार्यरत मजदुरको सङ्ख्या कति छ, कामको सिलसिलामा दुर्घटनामा परी कति घाइते अनि कतिको मृत्यु हुने गर्दछ भन्ने बारेमा सरकारी निकाय तथा सरोकारवालाहरूसँग कुनै तथ्याङ्क रहेको पाइँदैन । श्रम ऐन, २०७४ को दफा ६९ ले कार्यस्थलमा सुरक्षा र स्वास्थ्यसम्बन्धी उचित प्रबन्ध गरी काम गर्ने सुरक्षित वातावरण बनाउनुपर्ने र श्रमिकलाई आवश्यकताअनुसार व्यक्तिगत सुरक्षासाधन उपलब्ध गराउनुपर्ने उल्लेख छ । ऐनको दफा ८५ ले व्यवसायजन्य सुरक्षा र स्वास्थ्यसम्बन्धी व्यवस्था गरेको छ । निर्माणस्थलमा उपयुक्त सुरक्षा प्रबन्ध गर्ने दायित्व रोजगारदाताको हुन्छ । यी व्यवस्थाका बाबजुद पनि कार्यान्वयनको पाटो भने अत्यन्त कमजोर देखिन्छ ।

यसै गरी विभिन्न अपराधजन्य घटनाहरू र आत्महत्याका कारण धेरै नागरिकहरूले जीवनको अधिकार गुमाउनुपरेको अवस्था छ । गरिबी, आर्थिक र सामाजिक असमानता, बेरोजगार, घरेलु हिंसा, दण्डहीनता लगायतका कारण अपराधिक क्रियाकलापहरू बढिरहेका देखिन्छन् । सामाजिक न्याय, सुशासन र राज्यको स्रोतसाधनको न्यायोचित र प्रभावकारी वितरणको माध्यमबाट यस्ता सामाजिक र आर्थिक असमानता न्यूनीकरण गर्न सके अपराधिक र आत्महत्या घटनामा कमी आउन सक्ने देखिन्छ । हालसम्म आत्महत्या रोकथाम तथा न्यूनीकरणको लागि कुनै ठोस पहल भएको देखिँदैन । यसको लागि तीनै तहका सरकारको ध्यान जानु आवश्यक हुन्छ ।

तालिका नं. ४

आव २०७९/०८० मा मृत्यु हुनेको सङ्ख्या					
प्रदेश	कर्तव्य ज्यान	फुटकर/भवितव्य ज्यान	आत्महत्या	आ. दुरुत्साहन	कैफियत
काठमाडौं उपत्यका	४०	९५१	५८८	२६	
कोशी प्रदेश	९५	१२३८	१५५०	२०	
मधेश प्रदेश	१११	९८७	११२१	२३	
वाग्मती प्रदेश	४८	९२२	९३७	२६	
गण्डकी प्रदेश	४३	८३०	७२२	१०	
लुम्बिनी प्रदेश	१०८	११९१	१२७५	३१	
कर्णाली प्रदेश	४१	३६५	२७४	१२	
सुदूरपश्चिम प्रदेश	३६	५३६	५५६	२६	
जम्मा	५२२	७०२०	७०२३	१७४	
स्रोत : नेपाल प्रहरी, अपराध अनुसन्धान विभाग, अभिलेख तथा विश्लेषण शाखा					

उल्लिखित कारणहरूबाहेक समयमै स्वास्थ्य उपचार नपाइ अकालमा ज्यान गुमाउनेको सङ्ख्या पनि धेरै छ । यकीन तथ्याङ्क नभए पनि आर्थिक अभावको कारण स्वास्थ्य संस्थामा जान नसकेका, स्वास्थ्य उपचारमा पहुँच नभएका र जटिल किसिमका रोगहरू (जस्तै- क्यान्सर, मृगौला रोग, हृदयघात आदि) लागेका र सङ्क्रमणजन्य रोगहरूबाट समेत धेरैले ज्यान गुमाइरहेका छन् ।

माथि उल्लिखित तथ्याङ्कलाई हेर्दा यस आवमा पनि मानिसको बाँच्न पाउने अधिकार प्रभावित बन्न पुगेको देखिन्छ । यसमा बहुआयामिक कारण जिम्मेवार देखिन्छन् । आयोगको छैठौँ रणनीतिक योजनाले पनि यस पक्षलाई औँल्याएको छ । नेपालमा वर्षेनी प्राकृतिक प्रकोप, सडक दुर्घटना, आत्महत्या, हत्या, स्वास्थ्य उपचार तथा औषधीको अभाव, भाडापखाला आदि कारणबाट जीवनको अधिकारको हनन् भइरहेको छ । समयमै स्वास्थ्य उपचार उपलब्ध नहुँदा बिरामीहरूको अकालमा मृत्यु भइरहेको छ । वैदेशिक रोजगारमा संलग्न कामदारहरूले पनि मृत्युवरण गर्नुपरेको अवस्था छ । गरिबी, अभाव, लापरबाही, आगजनी, प्राकृतिक विपत आदि तत्व पनि कारकको रूपमा रहेका छन् । यसतर्फ विशेषतः राज्य र राज्यका निकायहरू र सरोकारवालाहरू थप संवेदनशील हुन आवश्यक छ ।

६.१.२ विचार तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता र मताधिकार

मानव अधिकारभिन्न विचार तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता र बालिग मताधिकारलाई लोकतान्त्रिक प्रद्धतिको उच्चतम आधारशीलाको रूपमा लिइन्छ । आवधिक निर्वाचनविना लोकतन्त्र र मानव अधिकारको परिकल्पना गर्न सकिँदैन । नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारअन्तर्गत कानूनबमोजिम मतदान गर्न पाउने; स्वच्छ, स्वतन्त्र, भयरहित, विश्वसनीय र स्वीकार्य आवधिक निर्वाचन; समान मताधिकार; निष्पक्ष र पारदर्शी मतगणना तथा निर्वाचन परिणामलगायतका सवाल निर्वाचनको विश्वव्यापी मान्यताभिन्न पर्छन् । मानव अधिकारसम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ ले प्रत्येक व्यक्तिलाई प्रत्यक्ष वा स्वतन्त्र रूपमा चुनिएका प्रतिनिधिमाफत सरकारमा सहभागी हुन पाउने अधिकारको व्यवस्था गरेको छ । यसै गरी नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, २०६६ को धारा १९ मा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको अधिकारलाई सम्बोधन गरेको छ । यी अधिकारहरूलाई नेपालको संविधान तथा अन्य कानूनहरूले समेत सम्बोधन गरेको छ ।

नेपालको संविधानले सबै नागरिकलाई समान रूपमा उपभोग गर्न सक्ने गरी छ वटा आधारभूत स्वतन्त्रताको प्रत्याभूति गरेको छ । जसमा विचार र अभिव्यक्ति राख्ने, विनाहातहतियार शान्तिपूर्वक भेला हुने; राजनीतिक दल, सङ्घसंस्था खोल्ने आवतजावत र बसोबास गर्ने र कुनै पेसा, रोजगार, उद्योग र व्यापार गर्ने स्वतन्त्रता रहेका छन् ।

अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको प्रमुख सूचकको रूपमा रहेको बालिग मताधिकार तथा आवधिक निर्वाचनबाट नै लोकतन्त्रको संस्थागत विकास भएको हुन्छ । सबल लोकतन्त्रमा मात्र मानव अधिकारको सुनिश्चिताको परिकल्पना गर्न सकिन्छ । हेरेक नागरिकले स्वतन्त्ररूपमा आफ्नो मताधिकारको प्रयोग गर्न तथा निर्वाचनमा भाग लिन, निर्वाचनमा प्रत्यासी भई जनताको अभिमतबाट निर्वाचित भई जनताको सेवा गर्न पाउने कुरा नेपालको संविधान र निर्वाचन सम्बन्धी कानूनले सुनिश्चित गरेको छ ।

स्थानीय तह निर्वाचन २०७९ मा नागरिकहरूले आफ्नो अभिमत जाहेर गरी जनप्रतिनिधिहरू पठाएको अवस्था छ । नागरिकहरूले अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता र प्रविधिको उपयोग गरी आफ्ना जनप्रतिनिधिको कार्यप्रति खबरदारी गर्दै र आफ्ना अधिकारका विषयलाई उठान गर्दै आएका छन् । आव २०७९/०८० मा प्रतिनिधि तथा प्रदेशसभा सदस्यको निर्वाचन सम्पन्न भएको छ । २०७९ मङ्सिर ४ गते देशभर एकसाथ सम्पन्न प्रतिनिधि तथा प्रदेशसभा निर्वाचन र २०८० वैशाख १० गते चितवन, बारा र तनहुँ जिल्लामा सम्पन्न प्रतिनिधिसभा सदस्य उपनिर्वाचनबाट पहिलो हुने निर्वाचित हुने र समानुपातिक गरी प्रतिनिधिसभा सदस्यको लागि २७५ जना र प्रदेशसभा सदस्यको लागि ५५० जना सदस्यहरू निर्वाचित भएका छन् । उक्त निर्वाचनमा केही स्थानहरूमा भएका छिटपुट घटनाबाहेक शान्तिपूर्ण रूपमा नागरिकहरूले आफ्नो मताधिकारको प्रयोग

गर्न पाएको आयोगको अनुगमन प्रतिवेदनहरू प्राप्त हुन आएका छन्।^५ प्रतिनिधिसभाका प्रत्यक्ष १६५, समानुपातिकतर्फका ११० र प्रदेशसभाका ३३० जना सदस्यहरूको पदका लागि महिला ८८४७५७९, पुरुष ९१४०८०६ र अन्य १८५ गरी जम्मा १७९८८५७० मतदाता रहेकोमा^६ .... जना मतदाताहरूले मताधिकार प्रयोग गरेको पाइएको छ। वि.स. २०७९ वैशाख ३० गते सम्पन्न स्थानीय निर्वाचनमा २.४ प्रतिशत मत बदर भएकोमा त्यसको छ महिनापछि सम्पन्न आम निर्वाचनमा ५.०६ प्रतिशत मत बदर भएको देखिन्छ। यस पटकको निर्वाचनमा कारागारमा रहेका कैदीबन्दीहरूले पहिलो पटक समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीमा भाग लिन पाए पनि समयमै विवरण सङ्कलन गर्न नसक्दा सबै कैदीबन्दीहरूले सहभागिता जनाउन नपाएको, केही जिल्लाहरूमा कैदीबन्दीहरूका लागि मतदाता शिक्षासमेत नभएको कारण मतदान प्रक्रियालगायतका विषयमा अन्यौलता रहेको पाइयो।^७ स्वास्थ्य सेवाका कर्मचारीहरू निर्वाचनमा खटाइँदा स्वास्थ्यसेवा सुचारू हुन नसकी आकस्मिक स्वास्थ्य सेवाबाट नागरिकहरू वञ्चित रहेको, वैदेशिक रोजागारीमा रहेका व्यक्तिलाई निर्वाचन प्रक्रियामा समेट्न नसकिएको, सबै मतदान केन्द्रहरू अपाङ्गतामैत्री नभएको, प्राय मतदान केन्द्रहरू विद्यालयहरूमा राखिँदा निर्वाचनको दिनभन्दा दुई दिनअघि देखि नै अध्ययन/अध्यापन कार्य प्रभावित भएको, मतदान केन्द्रहरू पहुँचयोग्य नभएको लगायतका समस्याहरू आयोगले गरेको अनुगमनबाट पाइएका छन्।

विगतका निर्वाचनको तुलनामा यस पटकको निर्वाचनमा अधिकांश राजनीतिक दलहरूबाट निर्वाचनसम्बन्धी आचारसंहिताको पालना भएको तथा भोजभतेर र आर्थिक प्रभावलगायतका कार्यहरू न्यून मात्रामा भएको पाइएको छ। निर्वाचनको प्रचारप्रसारको क्रममा दलहरूले बालबालिको प्रत्यक्ष प्रयोग नगरे पनि सांस्कृतिक कार्यक्रम, प्रचारको लागि निर्मित भिडियो र टिकटकजस्ता समाजिक सञ्चालहरूमा बालबालिका र विद्यालय परिसर नै प्रयोग गर्ने जस्ता कार्यहरू भएको अनुगमनबाट देखिएको छ। प्राप्त तथ्याङ्कअनुसार यस्ता क्रियाकलापहरू ७२ जिल्लामा ११३ पटक भएको पाइएको छ। जसमा नेकपा (एमाले)-ले सबैभन्दा बढी बालबालिकाको प्रयोग गरेको (३२.२८%), दोस्रोमा नेपाली काङ्ग्रेस (१८.११%) र तेस्रोमा नेकपा (माओवादी) (११.८१%) रहेको पाइएको छ।^८ निर्वाचन आचारसंहिता तथा बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०७५ को ६६ (२) (छ) ले बालबालिकालाई राजनीतिक प्रयोजनका लागि सङ्गठित गर्ने वा हडताल, बन्द, चक्काजाम धर्ना वा जुलुसमा प्रयोग गर्नेजस्ता कार्यलाई बालहिंसा मानी दण्डनीय बनाएको भए पनि प्रमुख राजनीतिक दलहरूबाट नै बालअधिकारको हनन् भइरहेको पाइएको छ।

५ आयोगले सबैधानिक कार्यदेशबमोजिम ४२ टोलीले ६७ जिल्लाहरूमा निर्वाचनपूर्व, निर्वाचन अर्वाधि र निर्वाचनपश्चात्को अवस्था मानव अधिकारको दृष्टिकोणबाट अनुगमन गरी प्रतिवेदन तयार पारेको छ।

६ निर्वाचन आयोगको तथ्याङ्क

७ सोलुखुम्बु र ओखलढुङ्गा जिल्लाको निर्वाचन अनुगमन टोलीको प्रतिवेदन

८ आयोगको प्रतिनिधि तथा प्रदेश सभा निर्वाचन-२०७९ मानव अधिकारको अवस्था सम्बन्धी अनुगमन प्रतिवेदन

नेपालको संविधान र निर्वाचन सम्बन्धी कानूनहरूले समानुपातिक प्रतिनिधित्व र समावेशीकरणको सिद्धान्तलाई अङ्गिकार गरेको छ । राज्यको शासन प्रणालीमा लिङ्ग, वर्ग, जाति, क्षेत्रको समानुपातिक प्रतिनिधित्व रहनुपर्ने व्यवस्था छ । समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा प्रतिनिधिसभा र प्रदेशसभा सदस्य निर्वाचनको उम्मेदवारी र निर्वाचित परिणाम हेर्दा अभैपनि संविधान र प्रचलित कानूनहरूले परिकल्पना गरेअनुसारको प्रतिनिधित्व हुन सकेको देखिँदैन । प्रत्यक्ष निर्वाचन प्रणाली अन्तर्गतको उम्मेदवारको सूची हेर्दा प्रतिनिधिसभा सदस्यमा ६१ क्षेत्रमा महिला उम्मेदवारी नै दर्ता हुन नसकेको देखिन्छ । सङ्घीय निर्वाचनका लागि देशभरबाट कुल दुई हजार पाँच सय दुई जनाको उम्मेदवारी परेकोमा पुरुष उम्मेदवारको सङ्ख्या दुई हजार दुई सय ६९ र महिला उम्मेदवारको सङ्ख्या दुई सय ३३ रहेको देखिन्छ । प्रतिनिधिसभामा विजयी उम्मेदवारहरूमध्ये महिला ४.८४ प्रतिशत र पुरुष ९५.१६ प्रतिशत रहेको पाइएको छ ।

त्यसै गरी प्रदेशसभा सदस्यका लागि कुल तीन हजार चार सय ३६ जनाको उम्मेदवारी परेकोमा तीन हजार एक सय ३९ जना पुरुष उम्मेदवार रहँदा महिला उम्मेदवारको सङ्ख्या दुई सय ९६ तथा अन्यमा एक जनाको मात्र उम्मेदवारी परेको देखिन्छ । पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणालीअन्तर्गत कोशी प्रदेशमा कुल विजयी उम्मेदवारमध्ये महिला ६.५१ प्रतिशत र पुरुष ९३.४९ प्रतिशत, मधेश प्रदेशमा महिला ७.८१ प्रतिशत र पुरुष ९२.१९ प्रतिशत, वाग्मती प्रदेशमा महिला ७.५७ प्रतिशत र पुरुष ९२.४२ प्रतिशत, गण्डकी प्रदेशमा महिला २.७७ प्रतिशत र पुरुष ९७.२२ प्रतिशत, लुम्बिनी प्रदेशमा महिला १.९२ प्रतिशत र पुरुष ९८.०७ प्रतिशत, कर्णाली प्रदेश र सुदूरपश्चिम प्रदेशमा शतप्रतिशत पुरुषमात्र विजयी भएको देखिन्छ । यसरी हेर्दा पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणालीको मत परिणामको सङ्ख्या तुलना गर्दा प्रतिनिधि र प्रदेशसभा दुवैमा महिला उम्मेदवारहरू निकै कममात्रमा विजयी भएको पाइन्छ । पिछडिएका वर्गको समेत सम्मानजनक प्रतिनिधित्व हुन सकेको देखिँदैन । पहिलो हुने निर्वाचित हुने प्रणालीअन्तर्गतको उम्मेदवारीलाई हेर्दा वाग्मती प्रदेशमा थारूको जनसङ्ख्या १.६६ प्रतिशत रहेकोमा उम्मेदवारी न्यून छ भने लुम्बिनी प्रदेश र सुदूरपश्चिममा १५.१८ र १७.२१ प्रतिशत थारूको जनसङ्ख्या रहेकोमा क्रमशः ७.२७ र ७.७७ प्रतिशत उम्मेदवारी दिएको देखिन्छ । दलितको भने सातै प्रदेशमा जनसङ्ख्याको तुलनामा निकै कम सङ्ख्यामा उम्मेदवारी परेको पाइएको छ । आधाभन्दा बढीको सङ्ख्यामा रहेका महिला ३३ प्रतिशतमा पुऱ्याइनु, १४ प्रतिशतको हाराहारीमा रहेका दलित समुदायबाट प्रतिनिधि सभा र प्रदेश सभाको प्रत्यक्षमा मात्र एकएक जना निर्वाचित हुनु, ठूलो सङ्ख्यामा रहेका अन्य समुदायको प्रतिनिधि एक अङ्कमै सीमित रहनु तथा दर्जनौँ अल्पसङ्ख्यक समुदाय र १० जातिका लोपोन्मुख समुदायको प्रतिनिधित्व शून्य हुनुले समानुपातिक अवधारणा कार्यान्वयन फितलो देखिन्छ ।

निर्वाचन अनुगमनमा पाइएका केही तथ्यगत दृष्टान्तहरू

- देशभर केही शीर्ष नेताहरूको तस्बीरसहित कसैलाई पनि नहोहो-च्याऊ (No not Again) को अभियान सञ्चालन,
- प्रमुख दल/नेता/उम्मेदवारहरूबाट चुनावी सभा तथा सामाजिक सञ्जालहरूमा घृणात्मक अभिव्यक्ति (Hate speech) को प्रयोग,
- बाजुरा जिल्ला त्रिवेणी नगरपालिका वडा नं. ७ मा मतदान चलिरहेकै समयमा राजनीतिक कार्यकर्ताहरूबीच भडप हुँदा सुरक्षाको लागि सुरक्षाकर्मीले चलाएको गोली लागि सञ्जिव अयडीको मृत्यु र राजनीतिक कार्यकर्ताहरूको कुटपिटबाट चेतनदीप अयडीको मृत्यु,
- भोजपुर जिल्लाको पौवादुम्मा गाउँपालिका तिवारी भञ्ज्याङमा गठबन्धनको चुनावी सभामा बम विष्फोट हुँदा विष्फोटक पदार्थ बोकेका नेत्रविक्रम चन्द (विप्लव) पक्षका भनिएका एकजना घाइते,
- हुम्ला कारागारमा रहेका २० मध्ये १५ जना कैदीबन्दीलाई हतकडीसहित मतदानमा सहभागी,
- मोरङ, सुनसरी, भापा, पाँचथर, प्युठान, सुर्खेत, दैलेख, कैलाली, कञ्चनपुर, डोटी, अछाम, ओखलढुङ्गा लगायतका जिल्लाहरूका विभिन्न मतदान केन्द्रनजिक शङ्कास्पद वस्तु तथा बिष्फोटका घटनाहरू भएको,
- हुम्ला, दार्चुला, बाजुरा, दोलखा, रौतहट, सिराहा, चितवनलगायतका जिल्लाहरूमा राजनीतिक दलका कार्यकर्ताबीच भडप हुँदा केही व्यक्तिहरू घाइते,
- स्याङ्जाको निर्वाचन क्षेत्र नं २ चापकोट र बाजुराको बुढिनन्दामा बुथ कब्जा,
- पर्सा जिल्लामा नक्कली मतपत्र भेटिएको,
- नवलपरासी बर्दघाट सुस्तापूर्व देवचुली नपा ४ को शान्ति सिर्जना प्रावि मतदान केन्द्रमा मतपेटिकामा ज्वलनशील पदार्थ हाली मतपेटिकामा क्षति,
- दलहरूबीचको विवादका कारण स्याङ्जा जिल्ला निर्वाचन क्षेत्र नं २ मा मतगणनामा ढिलाई, चापाकोट नपा वडा नं ३, ४ र ५ का केही मतदान केन्द्रमा प्रदर्शन गर्दा करिब एक हप्ता जनजीवन प्रभावित,
- मिति २०७९/०७/३० गते मंगोल नेशनल अर्गनाइजेशन एशोसिएसनका कार्यकर्ताहरूबाट प्रधानमन्त्री पुष्पकमल दाहाल (प्रचण्ड) को चुनावी सभाविरुद्ध खोटाङको दिक्तेल बजारमा बिरोध च्याली प्रदर्शन,
- चितवनमा राष्ट्रिय स्वतन्त्र पार्टीका उम्मेदवार रवि लामिछानेको घरदैलो कार्यक्रममा प्रयोग भएको गाडी तोडफोड, डडेल्धुरामा स्वतन्त्र उम्मेदवार सागर ढकालको सवारी साधनलाई नेपाली काङ्ग्रेसका कार्यकर्ताहरूबाट रोक,

- जाजरकोटको भेरी नपा वडा नं १ को वागेश्वरी आ.वि.मा मत खसाल्न आएका ज्येष्ठ नागरिक, बच्चा बोकेका महिला, गर्भवती महिलाहरू यातायातको असुविधाका कारण चार घण्टा पैदल हिँड्न बाध्य,
- मनाङ र मुस्ताङ जिल्लाका केही पालिकामा हिउँ र चिसोका कारण कर्मचारीहरू मतदान केन्द्रसम्म पुग्न र मतपेटिका सङ्कलन गर्न कठिन भएको,
- बाग्लुङ जिल्लाको गलकोट नपामा निर्वाचन विरोधी गतिविधि भएको,
- मोरङ निर्वाचन क्षेत्र नं. ३ का उम्मेदवारहरू भानुभक्त ढकाल, दिलीपकुमार राई र ज्ञानेन्द्र सुवेदीका नाममा भुटा आरोपसहितको पर्चा छरिएको,
- सोलुखुम्बु र ओखलढुङ्गामा कारागारमा रहेका कैदीबन्दीहरूलाई मतदाता शिक्षा नदिइँदा कैदीबन्दीहरू उम्मेदवार, मत दिने व्यवस्था, मतदान प्रक्रियालगायतका विषयमा अनविज्ञ,
- ओखलढुङ्गा जिल्लाको मोलुङ गापा वडा नं. ३ घर बताउने नेकपा (क्रान्तिकारी माओवादी) का केन्द्रीय सदस्य आर्थिक विभाग प्रमुख परिचय दिने रूद्र फुयाँलले मतदान गर्न जाने अवस्था नभएकाले आफ्नो मताधिकार हनन् गरेको जानकारी आयोगको अनुगमन टोलीलाई दिँदा सो बारे प्रमुख जिल्ला अधिकारीसँग सम्पर्क गर्दा निज खोजी सूचीमा रहेको जानकारी प्राप्त भएको । निजले अनुगमन टोली सवार सवारी साधनमा विष्फोटक पदार्थ प्रहार गर्ने धम्की दिएको,
- दार्चुलाको व्यास गाउँपालिका १ छाडरू र तिङ्कर क्षेत्रका मतदाताले पाँच दिनको बाटो हिँडेर मतदान गरेको ।

यस पटकको निर्वाचनमा समेत नेपालबाट अन्य देशहरूमा आप्रवासी कामदारको रूपमा रहेका ठूलो सङ्ख्याका नेपालीहरू आफ्नो मताधिकार प्रयोग गर्नबाट वञ्चित रहन पुगे । यसरी नेपालबाट अन्य देशहरूमा रहेका श्रमिकहरू भारतबाहेक २२ लाख रहेको तथ्याङ्क रहेको देखिन्छ । भारतमा रहेका श्रमिकहरूको यकिन तथ्याङ्क नरहेपनि १० लाखभन्दा बढी रहेको अनुमान छ ।^९ आप्रवासी श्रमिकहरूको मताधिकारको सम्बन्धमा सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट कानुन, नीति तथा नियम मञ्चको रिट निवेदन (Writ No. 073/WO/1149; order date: 16 March, 2018 (2074/12/02) मा नेपाल सरकारको नाममा परमादेश जारी गरेको छ वर्ष बितिसकेको छ । आयोगबाट पनि आप्रवासी नेपाली श्रमिकहरूको मतदानको अधिकार सुनिश्चित गर्न नेपाल सरकारलाई सिफारिस भइसकेको अवस्था छ । यसबीच चार वटा निर्वाचनसमेत सम्पन्न भइसक्दा पनि अदालती आदेश र आयोगको सिफारिस कार्यान्वयन नगर्दा उनीहरूको मताधिकारको सम्मान हुन सकेको देखिएन ।

९ https://www.nhrcnepal.org/uploads/publication/Election_Report_2080_with_cover_compressed_.pdf

आयोगले निर्वाचनको अनुगमनको क्रममा प्राप्त भएका तथ्यहरूको आधारमा प्रतिवेदन तयार गरी नेपाल सरकार र निर्वाचन आयोगलाई समेत सिफारिस गरिसकेको छ। आयोगले गरेका सिफारिसहरूलाई कार्यान्वयन गर्दै आगामी निर्वाचनमा स्वच्छ, स्वतन्त्र र स्वीकार्य निर्वाचन प्रणालीमा नागरिकको मताधिकारको अधिकार सुनिश्चित गरिनु आवश्यक देखिन्छ।

६.१.३ कैदी-बन्दीहरूको अधिकार

प्रचलित कानून विपरीतका कार्य गर्नु अपराध हो। एकातिर कानूनतः अपराधवापत तोकिएको सजायको भागिदार बन्नुपर्दछ, अर्कोतिर कैदीबन्दीको हैसियतमा प्राप्त अधिकारको सम्मान गरिनुपर्दछ। कैदी, बन्दी, थुनुवा वा अपराधी हुनु भनेकै आधारमा उनीहरूमाथि स्वेच्छाचारी व्यवहार गरिनु मानव अधिकारको मूल्य र मान्यता विपरीत हुन जान्छ। सन् १९९० मा संयुक्त राष्ट्रसङ्घको महासभाले थुनुवाप्रति गरिनुपर्ने व्यवहारका आधारभूत सिद्धान्तहरू पारित गरेको छ। ती सिद्धान्तहरूमा विशेषतः हरेक थुनुवा, कैदी र बन्दीलाई मानवीय मूल्य र मर्यादाअनुसार आदरपूर्वक व्यवहार गरिनुपर्ने; लिङ्ग, जातजाति, भाषा, धर्म, राजनीतिक वा अन्य विचार, राष्ट्रिय वा सामाजिक उत्पत्ति, सम्पत्ति, जन्म वा अन्य कुनै हैसियतका आधारमा भेदभाव गर्न नहुने र उनीहरूको समुदायका धार्मिक आस्था वा सांस्कृतिक आचरणको सम्मान गर्नुपर्नेमा जोड दिएको छ। मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र १९४८ मा यातनाविरुद्धको हक सुनिश्चित गरिएको छ। कुनै पनि व्यक्तिलाई शारीरिक यातना नदिइने, क्रूर, अमानवीय र अपमानजनक व्यवहार वा सजाय नगरिने, कसैलाई पनि जथाभावी पक्राउ, थुनछेक वा देश निकाला नगरिने घोषणापत्रमा उल्लेख छ।

नेपालको मौजुदा संविधानले मौलिक हकमा नै स्वतन्त्रता, समानता, न्यायसम्बन्धी हक र यातनाविरुद्धको हकको प्रत्याभूति गरेको छ। कानूनबमोजिम बाहेक कुनै पनि व्यक्तिलाई वैयक्तिक स्वतन्त्रताबाट वञ्चित नगरिने, पक्राउ भएको कारणसहितको सूचना नदिई थुनामा नराखिने, पक्राउ गरिएको व्यक्तिलाई पक्राउ भएको समय तथा स्थानबाट बाटोको म्यादबाहेक २४ घण्टाभित्र मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष उपस्थित गराउनुपर्ने र त्यस्तो अधिकारीबाट आदेश भएमाबाहेक पक्राउ भएको व्यक्तिलाई थुनामा नराखिने व्यवस्था छ। त्यसै गरी पक्राउ परेका व्यक्तिले पक्राउ परेको समयदेखि नै आफूले रोजेको कानून व्यवसायीसँग सल्लाह लिन पाउने हक सुरक्षित गरिएको छ भने पक्राउ परेको वा थुनामा रहेको व्यक्तिलाई शारीरिक वा मानसिक यातना नदिइने र निजसँग निर्मम, अपमानजनक र अमानवीय व्यवहार नगरिने व्यवस्था गरिएको छ। प्रहरी ऐन, २०१२, यातना सम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐन, २०५३, फौजदारी संहिता २०७४ लगायतका कानूनहरूमा उनीहरूका अधिकार र उनीहरूप्रति गरिनुपर्ने न्यूनतम मानवोचित व्यवहारका सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। त्यसै गरी सर्वोच्च अदालतबाट समय-समयमा विभिन्न आदेश, निर्देशन एवम् फैसलाहरू भएका छन्। जसमा माथि उल्लिखित पक्षहरूलाई कार्यान्वयन गर्न जोड दिएको पाइन्छ।

नेपालमा कारागार (जेल) को इतिहास वि.स १९७१ बाट सुरु भएको हो । नेपालको पहिलो कारागार “सदरजेल” (हालको कारागार कार्यालय काठमाण्डौ (जगन्नाथदेवल) हो ।^{१०} यस जेललाई केन्द्रीय कारागार पनि भन्ने गरिन्छ । नेपालको ७७ जिल्लाहरूमध्ये धनुषा, बारा, भक्तपुर, पूर्वी नवलपरासी र पूर्वी रूकुम गरी पाँच जिल्लाबाहेकका ७२ जिल्लामा ७४ कारागार कार्यालयहरू रहेका छन् । दाङ जिल्लामा घोराही र तुल्सीपुर गरी दुई ठाउँमा तथा काठमाडौं जिल्लामा जगन्नाथदेवल (सुन्धारा) र डिल्लीबजार (चारखाल) मा गरी दुई ठाउँमा रहेको छ ।^{११} कारागारलाई व्यवस्थित गर्न कारागार ऐन, २०१९ र र कारागार नियमावली, २०२० हाल कार्यान्वयनमा रहेका छन् । पछिल्ला दिनहरूमा कारागारलाई सजाय गृहको रूपमा होइन, सुधारगृहको रूपमा विकास गर्नुपर्दछ भन्ने मान्यताको विकास हुँदै आएको देखिन्छ ।^{१२}

कारागार ऐन, २०१९ अनुसार महिला र पुरुष छुट्टयाइ यथासम्भव अलग-अलग घरमा र त्यसो हुन नसकी एउटै घरमा राख्नुपर्ने भएमा आपसमा भेटघाट वा कुराकानी गर्न नपाउने गरी सो घरको भिन्नाभिन्नै भागमा राख्नुपर्दछ । थुनुवा र कैदी एउटै कारागारमा राख्ने व्यवस्था भएकोमा थुनुवा र कैदी, २१ वर्षमुनिको र २१ वर्षमाथिको कैदी वा थुनुवालाई छुट्टयाई यथासम्भव अलगअलग राख्नुपर्दछ । त्यसै गरी देवानी र फौजदारी मुद्दाका कैदी, रोगी थुनुवा वा कैदी, मानसिक समस्या भएका थुनुवा वा कैदीलाई भिन्दै भागमा र फौजदारी मुद्दामा सजाय पाएका कैदीलाई आवश्यकतानुसार एकलै वा भिन्दै कोठामा राख्नुपर्ने प्रावधान छ । कैदीबन्दीको मतदानको अधिकारलाई मध्यनजर राखी २०७९ असार १० गते निशान्त पोखरेलसमेत रहेको उत्प्रेषण मुद्दामा न्यायधीश सपना प्रधान मल्लको इजलासले प्रतिनिधिसभाको निर्वाचनमा समानुपातिकतर्फ मतदान गर्ने व्यवस्था मिलाउन अन्तरिम आदेश जारी भएको छ ।

तालिका नं. १

२०८० असार मसान्तको कैदीबन्दीहरूको विवरण										
	कैदी			थुनुवा			कुल कैदीबन्दी	६५ वर्षमाथि कैदी	आश्रित	विदेशी कैदी
	पुरुष	महिला	जम्मा	पुरुष	महिला	जम्मा				
कोशी	३४०२	१५८	३५६०	२०४०	१०६	२१४६	५७०६	१४०	८	२५०
मधेस	१३४३	७६	१४१९	१९१५	५४	१९६९	३३८८	६९	६	२८८
वाम्मती	५०५२	२४१	५२९३	३८९८	४१४	४३१२	९६०५	१८०	३६	५३९

१० <https://www.dopm.gov.np/en/>

११ ऐ.ऐ.

१२ http://www.nhrcnepal.org/nhrc_new/doc/newsletter/Karagar_Hirasat_Anguman_Report_Kartik_2074_Compressed.pdf

२०८० असार मसान्तको कैदीबन्दीहरूको विवरण										
	कैदी			थुनुवा			कुल कैदीबन्दी	६५ वर्षमाथि कैदी	आश्रित	विदेशी कैदी
	पुरुष	महिला	जम्मा	पुरुष	महिला	जम्मा				
गण्डकी	९९१	४७	१०३८	६२५	५५	६८०	१७१८	६५	६	२८
लुम्बिनी	२६२८	१२९	२७५७	१५१७	९६	१६१३	४३७०	७६	१५	२०३
कर्णाली	६३२	७०	७०२	३३६	१५	३५१	१०५३	२२	७	७
सुदूरपश्चिम	१०१५	५८	१०७३	५५५	२५	५८०	१६५३	२३	७	६६
जम्मा	१५०६३	७७९	१५८४२	१०८८६	७६५	११६५१	२७४९३	५७५	८५	१३८१

स्रोत : गृह मन्त्रालय, कारागार व्यवस्थापन विभाग

सरकारले ल्याएको कैदीबन्दीमैत्री प्रावधानका बाबजुद कैदीबन्दीको अवस्था चित्रण गर्दा अहिले पनि विगतको अवस्थामा अपेक्षित सुधार आउन नसकेको आयोगको अनुगमनबाट पाइएको छ। कैदीबन्दीहरूलाई मानवोचित व्यवहार, कानुनी परामर्श सेवा, खानपिन र स्वास्थ्य सेवा, सीपमूलक तालिम, पुस्तकालय, मनोरञ्जन तथा खेलकूदका सामग्रीहरूको व्यवस्थालगायतका सकारात्मक सुधारहरू भए पनि मुलुकभरका प्रायः कारागारहरूको भौतिक अवस्था जीर्ण छ। सबैजसो कारागारहरूमा क्षमताभन्दा अधिक कैदीबन्दी राखिएको, उनीहरूको आवश्यकताअनुसार पानी, शौचालय, बत्ती आदिको प्रबन्ध नभएको, भुइँमा खापिएर सुत्नुपर्ने बाध्यताजस्ता समस्या अहिले पनि विद्यमान छन्। जीर्ण प्रकृतिका कारागारहरूको व्यवस्थापन हुन नसक्दा अधिकांश कारागारका भौतिक संचना असुरक्षित अवस्थामा छन् भने वर्षायाममा पानी चुहिँने समस्या सामान्यजस्तो बन्न पुगेको छ।

फलतः चौबिसै घण्टा जिम्मेवारीमा खटिनुपर्ने सुरक्षाकर्मीहरू पनि प्रभावित बन्न पुगेका छन्। अदालतहरूबाट मुद्दाहरू समयमै फैसला हुन नसक्दा कैदीबन्दीहरूले लामो समयसम्म बन्दी जीवन बिताउनुपरेको गुनासोहरू प्राप्त भएका छन्। सबै प्रकारका अपराध र स्वास्थ्य समस्या भएका कैदीहरूलाई समेत एकैठाउँमा राख्ने गरिएको पाइएको छ। भेटघाटको लागि आउने आफन्त, मानव अधिकारकर्मी र कानूनव्यवसायी आदिको लागि छुट्टै कोठा वा त्यसको व्यवस्था छैन। यसबाट कैदीबन्दीहरूलाई खुलेर कुराकानी गर्न सक्ने अवस्था नरहेको हुँदा गोपनीयताको हकको सम्मान हुन सकेको देखिँदैन। बिरामी भएको अवस्थामा प्रभावकारी उपचारको व्यवस्था अहिले पनि हुन सकेको पाइँदैन। कानुनी प्रक्रियाको लागि अदालतमा कैदीबन्दीहरूलाई लैजान र ल्याउन आवश्यकताअनुसार सवारी साधनको अभाव रहेको छ।^{१३}

१३ आयोगको प्रदेश तथा शाखा कार्यालयहरूबाट प्राप्त अनुगमन/वार्षिक प्रतिवेदनहरूमा आधारित

तालिका नं. २

आव २०७९/८० मा कारागार अनुगमनबाट प्राप्त तथ्यगत विवरणको सारांश

- केन्द्रीय कारागार सहित चितवन, कास्की, उदयपुर, भापा, इलाम, पाँचथर, संखुवासभा, भोजपुर र मोरङ जिल्लाका कारागार भवनहरू जीर्ण अवस्थामा रहेको, क्षमताभन्दा बढी कैदीहरू राखिएको, पानी र शौचालयको समस्या रहेको, अपाङ्गता भएका, ज्येष्ठ नागरिक र मानसिक समस्या भएका व्यक्तिहरूलाई समेत सँगै राखिएको, अदालतबाट समयमै मुद्दाको फैसला नहुँदा एक वर्ष कारागार सजाय पाउने केही व्यक्तिले चार वर्षसम्म कारागारमा बस्नुपरेको भन्ने गुनासो पाइयो।^{१४}
- जिल्ला कारागार चितवन र केन्द्रिय कारागार जगनाथ देवलमा क्षमताभन्दा बढी कैदीबन्दी रहेको पाइयो।^{१५}
- जिल्ला कारागार कास्कीमा क्षमताभन्दा बढी कैदीबन्दी राखिएको, भवन जीर्ण रहेको, सरसफाइ र अन्य समस्या रहेको, बालसुधार गृह सराङकोट, कास्कीको भवन पक्की भए पनि क्षमताभन्दा बढी बालकहरू रहेको, बालसुधार गृह बजार क्षेत्रभन्दा टाढा रहेको र आफ्नै सवारी साधन नहुँदा स्वास्थ्य उपचारमा लैजान समस्या रहेको, पर्याप्त बजेटको अभाव रहेको, पानीको समस्या रहेकाले शौचालय सरसफाइमा समस्या रहेको कारण दुर्गन्ध फैलिरहेको, १८ वर्षमुनिका बालक र १८ वर्षमाथिका वयस्कहरूसँगै राख्ने गरिएको पाइयो।^{१६}
- जिल्ला कारागार सुर्खेतमा क्षमताभन्दा बढी कैदीहरू रहेको, ८० वर्षीय ज्येष्ठ नागरिकलाई समेत सँगै राखिएको, महिला कैदीबन्दीहरूसँग आश्रित बालबालिकाहरू रहेको पाइयो।^{१७}
- खोटाङ, ओखलढुङ्गा र सोलुखुम्बु जिल्ला कारागारहरू जीर्ण अवस्थामा रहेको, क्षमताभन्दा बढी कैदीबन्दीहरू रहेको, समयमै अदालतबाट फैसला नहुँदा धेरै समय कारागारमा बस्नुपरेको कैदीबन्दीहरूको गुनासो पाइयो।^{१८}

माथि उल्लिखित समस्याहरूको समाधानार्थ मूलतः तत्कालीन र दीर्घकालीन योजना बनाइ त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा जोड दिनु आवश्यक छ। जीर्ण अवस्थामा रहेका कारागारहरूलाई समयानुकूल मर्मत, सम्भार साथै नवीन भवनको रूपमा विकास गर्नुपर्ने देखिएको छ। ढल निकास तथा पानीको पर्याप्त व्यवस्था, नियमित स्वास्थ्य परीक्षण, औषधोपचार, दरबन्दीअनुसार स्वास्थ्यसहितका कर्मचारीको

१४ कोशी प्रदेश कार्यालय, बिराटनगरबाट प्राप्त कारागार अनुगमन प्रतिवेदन

१५ बागमती प्रदेश कार्यालय, हेटौँडाबाट प्राप्त कारागार अनुगमन प्रतिवेदन

१६ गण्डकी प्रदेश कार्यालय, पोखराबाट प्राप्त अनुगमन प्रतिवेदन

१७ कर्णाली प्रदेश कार्यालय, सुर्खेतबाट प्राप्त अनुगमन प्रतिवेदन

१८ कोशी प्रदेश शाखा कार्यालय, खोटाङबाट प्राप्त कारागार अनुगमन प्रतिवेदन

व्यवस्थापनमा जोड दिनुपर्ने अवस्था छ । कारागारको वातावरण सफा राख्न उचित प्रबन्ध गर्न, पुपक्षका लागि थुनामा रहेकाहरूको मुद्दालाई प्राथमिकतामा राखी सुनुवाइ गर्नुपर्ने देखिन्छ । सीपमूलक तालिममा जोड दिन, कैदीबन्दीहरूको फोटोसहितको अभिलेख राख्न, सुभावा वा उजुरी पेटीका तथा कैदीबन्दीहरूले पालना गर्नुपर्ने आचारसंहिता प्रष्ट बुझिने र देखिने स्थानमा राख्ने व्यवस्था मिलाउन ध्यान पुऱ्याउन आवश्यक छ ।

यी विविध विषयमा आयोगले सरकारलाई निर्देशन दिनुको साथै सिफारिस पनि गर्दै आएको छ । नेपालगञ्ज उपमहानगरपालिका वडा नं. २, बाँके घरभई चोरी कसूरमा कारागार कार्यालय बाँकेमा रहेका वर्ष १७ का सुन्दर हरिजन (चमार) लाई सोही कारागारमा कैद सजाय भुक्तान गरिरहेका कैदी विजयविक्रम शाहको प्रभाव र कारागार प्रशासन समेतको मिलेमतोमा मिति २०७७/८/८ गते कारागार कार्यालय रोल्पा स्थानान्तरण गरिएकोमा मिति २०७९/२/४ गते मानसिक तनावका कारण कारागारभित्रै आत्महत्या गर्न बाध्य बनाइएको घटनाको सम्बन्धमा आयोगले यसै आवमा निर्णय गरी दोषीलाई कानुनबमोजिम कारबाही गर्न र कारागार प्रशासनको आवश्यकीय व्यवस्थापन सुधारको लागि सिफारिस गरेको छ (यससम्बन्धी बिस्तृत चर्चा आयोगको सिफारिस कार्यान्वयन अवस्था खण्डमा गरिएको छ) ।

६.१.४ सङ्क्रमणकालीन न्याय

सशस्त्र द्वन्द्वबाट गुज्रिएका मुलुकहरूमा दिगो शान्ति स्थापनाका लागि सङ्क्रमणकालीन न्यायको अवधारणा विकास भएको पाइन्छ । सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन तथा मानवताविरुद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य खोजी गर्ने, वास्तविक तथ्य सार्वजनिक गरी समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्ने, पीडितलाई परिपूरणको व्यवस्था गर्ने र गम्भीर अपराधमा संलग्न व्यक्तिलाई कारबाही सिफारिस गर्ने मुख्य उद्देश्यका साथ सङ्क्रमणकालीन न्यायका संयन्त्रहरूको व्यवस्था गरिएको हुन्छ । नेपालमा भण्डै एक दशक चलेको सशस्त्र द्वन्द्वका कारण राज्य र विद्रोही पक्षबाट भएका मानव अधिकार उल्लङ्घन र ज्यादतीका घटनाहरूमा पीडित परिवारले हालसम्म पनि न्याय प्राप्त गर्न सकेका छैनन् । वि.सं २०५२ फागुन १ गतेबाट सुरु गरिएको दशक लामो सशस्त्र द्वन्द्व २०६३ मङ्सिर ५ गते सरकार र तत्कालीन नेकपा (माओवादी)-बीचको बिस्तृत शान्ति-सम्झौतापछि औपचारिक रूपमा अन्त्य भएको थियो ।

सो शान्ति-सम्झौतामा अन्य विषयहरूको अलावा विशेषगरी सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएका मानव अधिकार र मानवता विरुद्धका मुद्दाहरूमा पीडितलाई केन्द्रविन्दुमा राखी सम्बोधन गर्ने भनिएको थियो । विशेषतः आफ्नो कब्जामा रहेका मानिसहरूका बारेमा जानकारी सार्वजनिक गरी १५ दिनभित्र सबैलाई मुक्त गर्ने र दुवै पक्षद्वारा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरू तथा युद्धको क्रममा मारिएकाहरूको वास्तविक नाम, थर र घरको ठेगाना

सम्भौता भएको ६० दिनभित्र सार्वजनिक गर्ने^{१९} भनी उल्लेख गरिएको थियो । यी मुद्दाहरूलाई निष्कर्षमा पुऱ्याउन सम्भौताको बुँदा न ५.२.५ र अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा ३३(ध) मा उच्चस्तरीय सत्य-निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने प्रावधान राखियो ।^{२०} अहिलेसम्म पनि यी प्रावधानहरू आंशिक रूपमा मात्र कार्यान्वयन भएको अवस्था छ ।

सङ्कमणकालीन मुद्दालाई सम्बोधन गर्नका लागि विभिन्न प्रयत्नहरू भए । सरकार, राजनीतिक दल, पीडित, अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय कुनै न कुनै रूपमा क्रियाशील भइरहे । राष्ट्रिय/अन्तर्राष्ट्रिय परिवेश, चासो, आ-आफ्नो बुझाई, रणनीति, आफू सजायको भागिदार बनिने भयत्रास, सत्ता स्वार्थ, राजनीतिक अस्थिरता आदि कारणहरूले यो मुद्दा प्रभावित बन्न पुग्यो । परिणामतः सर्वोच्च अदालतको आदेशको विषयमा साभा मिलन विन्दुमा पुग्न नसक्दा लामो समयसम्म ऐन निर्माण हुन सकेन । राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको चासो र पीडितको दबाबलगायतका कारण पनि जल्दोबल्दो यस मुद्दालाई पन्छाउन सहज एवम् सम्भव छैन ।

पीडित र अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको असहमतिका बावजुद अन्ततः २०७१ वैशाख २८ गते बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य-निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ जारी भयो । गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घनको विषय, महान्यायधिवक्ताको तजबिजी, सजाय, माफी आदि विषयमा ऐन आलोचनाबाट मुक्त बन्न सकेन । ऐनमा आँल्याइएका कमीकमजोरीलाई बेवास्ता गर्दै २०७१ साल माघ २७ गते अध्यक्षसहित पाँच सदस्यीय दुई आयोग गठन भयो । ऐनको दफा ३८ मा आयोगको कार्यकाल आयोग गठन भएको मितिले दुई वर्ष र कार्य सम्पन्न हुन नसकेको विशेष अवस्थामा एक वर्षसम्म थप्न सकिने प्रावधान राखिएको थियो । सोही प्रावधानअनुसार थपिएको अवधिमा पनि कार्य सम्पन्न हुन सकेन । ऐनमा रहेका त्रुटि, आयोगभित्रको आन्तरिक कलह, पीडितको अविश्वास आदिको कारण दुबै आयोगका कार्यले गति लिन सकेन ।

यसबीचमा ऐनमा भएका प्रावधानहरूको विषयमा सर्वोच्च अदालतमा मुद्दासमेत दायर हुन पुग्यो । जसमा सङ्कमणकालीन न्यायको मूल्यमान्यतासँग मेल नखाएको, अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अनुकूल नभएको, पीडितभन्दा पीडकमुखी भएको जस्ता सवालहरू उठाइएको थियो । अदालतबाट विभिन्न समयमा पीडितमुखी, अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डको सम्बोधन हुने गरी ऐन निर्माणको लागि आदेश भएको पाइन्छ ।

यी आदेशका बावजुद पनि सरकार ऐन संशोधनतर्फ संवेदनशील हुन सकेन । आयोगलाई देखाउने अस्त्रको रूपमा प्रयोग गर्ने प्रवृत्ति हाबी हुन पुग्यो । फलस्वरूपः सरकार आयोग राख्ने तर विद्यमान पदाधिकारीलाई पुनरावृत्ति नगर्ने निष्कर्षमा पुग्यो । सोहीअनुसार कानुन न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालयले २०७५

१९ बिस्तृत शान्तिसम्भौता २०६३, बुँदा न. ५.२.२ र बुँदा न. ५.२.३

२० सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन गर्ने तथा मानवताविरुद्धको अपराधमा सङ्लग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न तथा समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने ।

माघ १५ मा राष्ट्रियसभा सचिवालयमा विधेयक दर्ता गर्‍यो । संशोधनका लागि उपलब्ध गराइने ७२ घण्टाको नियम निलम्बन गरी विधेयकलाई पारित गरियो । पारित ऐनको आधारमा आयोगमा पदाधिकारी नियुक्तिको लागि पूर्व प्रधानन्यायाधीश ओमप्रकाश मिश्रको संयोजकत्वमा पदाधिकारी सिफारिस समिति गठन भयो । २०७६ माघमा समितिले पदाधिकारी सिफारिस गरेपछि दुवै आयोगमा नियुक्त पदाधिकारीको कार्यकाल २०७९ असार मसान्तमा समाप्त भएको छ । तत्पश्चात् पदाधिकारीको म्याद नथपिँदा हाल आयोग पदाधिकारीविहीन अवस्थामा छ ।

तालिका नं. १

सत्य-निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगमा परेका उजुरीको अवस्था
यस आयोगमा २०७३/१/५ देखि २०७३/२६ सम्मको पहिलो चरणमा ५८,०५२ वटा उजुरीहरू प्राप्त भएको देखिन्छ । यसै गरी २०७४/३/२५ देखि साउन २४ सम्म छुट भएका उजुरीहरू संकलन गरिएकोमा १,२६३ उजुरी थप भएका थिए । दुई चरणमा गरी जम्मा ६१,६१५ उजुरीहरू दर्ता भएको देखिन्छ । ^{२१}

तालिका नं. २

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोगमा परेको उजुरीको कारबाही प्रगति विवरण ^{२२}			
क्र.स.	विवरण	उजुरी सङ्ख्या	कैफियत
१.	आयोगमा दर्ता भएका कुल उजुरीको सङ्ख्या	३२८८	
२.	सत्य-निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगमा पठाइएका उजुरी सङ्ख्या	२७७	
३.	दोहोरो उजुरी परेकोमा लगत कट्टा भएको उजुरी सङ्ख्या	१३६	
४.	तामेलीमा राख्ने निर्णय भएका उजुरी	२९२	
५.	तामेलीबाट जगाइएको उजुरी सङ्ख्या	८	
६.	प्रारम्भिक छानबिनमा रहेको उजुरी सङ्ख्या (नयाँ उजुरी)	५३	
७.	बेपत्ता व्यक्ति फेला परी लगत कट्टा भएको उजुरी सङ्ख्या	४८	
८.	बिस्तृत छानबिनको लागि आयोगबाट निर्णय भएको उजुरी सङ्ख्या	२४९०	
९.	उजुरीको आधारमा बेपत्ता पारिएका व्यक्ति	२५६७	

२१ सत्य-निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग, नेपालद्वारा २०७४ माघ २६ गते जारी प्रेस-विज्ञापित

२२ <https://ciedp.gov.np/>

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोगमा परेको उजुरीको कारबाही प्रगति विवरण ^{२२}			
क्र.स.	विवरण	उजुरी सङ्ख्या	कैफियत
१०	उजुरीको आधारमा खुल्न आएको बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको सङ्ख्या	२५५८	
११	बिस्तृत छानबिनको प्रथम चरणको कार्य सम्पन्न भएका जिल्ला	७५	मनाङ र मुस्ताङबाट उजुरी नपरेको
१२	उजुरीकर्ता बुझ्ने, एण्टीमोर्टम परिपूरण विवरण भरेको सङ्ख्या	२३४२	
१३	उजुरीकर्ता बुझ्ने लगायतका कार्य बाँकी रहेको उजुरी सङ्ख्या	१४८	
१४	पीडित परिचयपत्र प्राप्त परिवारको सङ्ख्या	१३२१	
१५	पीडित परिचयपत्र प्राप्त व्यक्तिको सङ्ख्या	३९९५	

आर्थिक वर्ष २०७९/८० को बजेटमा पनि यस विषयलाई समावेश गरिएको पाइन्छ । शान्ति-प्रक्रियाका बाँकी कामहरू सम्पन्न गर्ने उल्लेख गर्दै सङ्क्रमणकालीन न्यायका अवयवहरू सत्य अन्वेषण, न्याय र परिपूरणका लागि एक अर्ब ४० करोड विनियोजन गरिएको छ । बजेट वक्तव्यमा लोकतन्त्र प्राप्तिका लागि विभिन्न राजनीतिक आन्दोलन र जनयुद्धमा सहभागी भई महत्त्वपूर्ण योगदान गर्ने योद्धाहरूलाई लोकतान्त्रिक सेनानीका रूपमा सम्मान गरिने भनिएको छ ।

ऐनमा उल्लिखित कतिपय प्रावधानहरू पीडितमैत्री नहुँदा, सरकार, माओवादी, पीडित एवम् सरोकारवालाहरूबीच न्यूनतम सहमति बन्न सकेको अवस्था छैन । त्यसको प्रत्यक्ष असर पीडित र पीडित परिवारमा परेको छ । आयोगमा आफू समर्थक पदाधिकारी नियुक्तिमा जोडबल गरिनु, सरकार परिवर्तन भईरहनुजस्ता कारण मुद्दाको सम्बोधनमा जटिलता पैदा हुँदै आएको छ । यसका साथै पीडित, राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय (संयुक्त राष्ट्रसङ्घसमेत) को चासो र सरोकार रहन पुग्दा र राजनीतिक दलहरूका आ-आफ्ना बुझाई र स्वार्थका कारण हालसम्म पनि संवेदनशील विषयका मुद्दाहरूको सम्बोधन हुन सकेको छैन ।

तालिका नं. ३

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको उमेरगत अवस्था				बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको पेसागत अवस्था			
क्र. सं.	उमेर समूह	बेपत्ता व्यक्तिको सङ्ख्या	प्रतिशत	क्र. सं.	पेसा	बेपत्ता सङ्ख्या	प्रतिशत
१	१५ वर्षभन्दा बढी ३० वर्षसम्मका	१२१५	४८.२५	१	कृषि	१,४३७	५७.०७
२	३० वर्षभन्दा बढी ४० वर्षसम्मका	५१४	२०.४१	२	विद्यार्थी	२८६	११.३६
३	उमेर नखुलेका	२७८	११.०४	३	नखुलेको/अन्य	१८३	७.२७
४	४० वर्षभन्दा बढी ५० वर्षसम्मका	२५४	१०.०९	४	मजदुर	१६१	६.३९
५	५० वर्षभन्दा बढी ६० वर्ष सम्मका	११७	४.६५	५	राजनीतिकर्मी/कार्यकर्ता	१२२	४.८५
६	१५ वर्ष वा सोभन्दा मुनिका	१०२	४.०५	६	शिक्षक	६६	२.६२
७	६० वर्षभन्दा बढीका	३८	१.५१	७	सरकारी कर्मचारी	५२	२.०७
८	जम्मा	२,५१८	१००	८	नेपाली सेना	४६	१.८३
				९	नेपाल प्रहरी	३९	१.५५
				१०	विद्रोही सेना	३८	१.५१
				११	व्यवसायी	३२	१.२७
				१२	रोजगारी	१३	०.५२
				१३	सवारी चालक	८	०.३२
				१४	वैदेशिक रोजगार	७	०.२८
				१५	भारतीय सुरक्षाकर्मी	७	०.२८
				१६	समाजसेवी	६	०.२४
				१७	चिकित्सा	५	०.२०
क्र. सं.	विवरण	सङ्ख्या	प्रतिशत	१८	गृहिणी	५	०.२०
१	महिला	२००	७.९	१९	पत्रकारिता	४	०.१६

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको उमेरगत अवस्था				बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको पेसागत अवस्था			
क्र. सं	उमेर समूह	बेपत्ता व्यक्तिको सङ्ख्या	प्रतिशत	क्र. सं	पेसा	बेपत्ता सङ्ख्या	प्रतिशत
२	पुरुष	२,३१८	९२.१	२०	मानव अधिकारकर्मी	१	०.०४
	जम्मा	२,५१८	१००		जम्मा	२,५१८	१००

स्रोत: तेस्रो अन्तरिम प्रतिवेदन, २०७५, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोग, पृ.१३-१५

सङ्क्रमणकालीन न्यायको क्षेत्रमा केही सकारात्मक कार्यहरू पनि सम्पन्न भएका छन् । जमिनमुनि बिछ्याइएका विस्फोटक पदार्थहरूलाई एक हदसम्म निष्कृत्य पार्ने कार्य सम्पन्न भएको छ । त्यसै गरी विस्थापितहरूको पुनःस्थापना, कब्जा गरिएका घरजग्गाहरू फिर्ता भइसकेको अवस्था छ । सशस्त्र द्वन्द्वका कारण नष्ट भएका सरकारी संरचनाहरूको पुनः निर्माण गर्ने कार्यसमेत सम्पन्न भइसकेका छन् ।

माथि उल्लिखित पक्षलाई हेर्दा द्वन्द्वपीडितका माग, राहत, सूचना, तथ्याङ्क सङ्कलन आदि पाटोमा केही हदसम्म काम भएको देखिन्छ । हत्या, अङ्गभङ्ग, बलपूर्वक बेपत्ता, अपहरण, यातना तथा कुटपिट, यौनजन्य हिंसा, सम्पत्ति कब्जा एवम् नष्ट तथा बलपूर्वक विस्थापन लगायतका घटनाहरूमा पीडितहरूको न्यायिक माग अभै पनि सम्बोधन हुन सकेको छैन ।

विशेषतः सत्य जान्न पाउने, गम्भीर अपराधमा कारबाही र भविष्यमा यस्ता घटना पुनरावृत्ति नहुने भन्ने कुराको कुनै सुनिश्चितता छैन । बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य-निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ का कतिपय प्रावधानहरूमाथि राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय तहबाट उठाइएका सवालहरू, सर्वोच्च अदालत र राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड बमोजिम ऐन संशोधन गर्न दिएको निर्देशनको पालना हुन सकेको छैन । सरकारले राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा जाहेर गरेको प्रतिबद्धता, पीडितका माग, अन्तर्राष्ट्रिय चासो र सरोकार अहिले पनि सम्बोधन हुन नसकेको अवस्था छ । पीडितले प्राप्त गर्नुपर्ने परिपूरण र आर्थिक तथा सामाजिक पुनः स्थापनाले अभै गति लिन सकेको छैन । बहिर्गमित बाल लडाकुहरूको समस्या पनि सम्बोधन हुन नसकेको अवस्था छ ।

अहिलेसम्मका कामकारबाही, व्यतित गरिएको समय, सरकार र राजनीतिक दलको क्रियाकलाप आदिलाई हेर्दा पीडितले न्याय प्राप्त गर्ने सम्भावना अत्यन्त न्यून देखिन्छ । आयोग राख्ने, पदाधिकारीको म्याद थप्ने, नयाँ पदाधिकारी ल्याउने जस्ता कार्यमा सरकार र दलहरूको ध्यान केन्द्रित छ । दुवै आयोगले किन काम गर्न सकेनन् भन्ने विषयमा गम्भीर समीक्षा गरी आवश्यक कदम चाल्ने सम्बन्धमा अहिले पनि ध्यान जान सकेको छैन । पीडितलाई विश्वासमा लिन आयोग र सरकारबाट यथोचित प्रयत्न हुन

सकेको देखिँदैन । सङ्क्रमणकालीन न्यायलाई व्यवस्थापन गर्न तर्जुमा गरिएको बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ तथा सो ऐनलाई संशोधन गर्न बनेको विधेयक, २०७९ प्रति पीडित परिवार र सरोकारवालाहरूले चित्त बुझाएको अवस्था छैन । उक्त विधेयक सर्वोच्च अदालतको आदेश र अन्तर्राष्ट्रिय कानून, मूल्यमान्यताबमोजिम नभएको र पीडकलाई उन्मूक्ति दिने खालका प्रावधानहरू राखेको भनेर पीडित र सरोकारवालाहरूले आवाज उठाइरहेको अवस्था छ । यी विविध पक्षलाई मध्यनजर राखी राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले ऐन संशोधन, सत्यतथ्य जान्न पाउने पीडितको अधिकार, न्याय, क्षतिपूर्ति लगायतका विषयलाई समावेश गरी मिति २०७९/४/२४ गते सरकारसमक्ष १२ बुँदे सुझावसहितको ध्यानाकर्षण गराएको थियो ।

लामो समय व्यतित भइसकदा पनि सङ्क्रमणकालीन न्यायको सम्बोधन हुन नसक्नु विडम्बना नै मान्नुपर्छ । यो विषय राष्ट्रिय मात्र नभई अन्तर्राष्ट्रिय चासो र सरोकारको मुद्दा पनि भएकोले जति नै ढिलाइ गरेपनि सम्बोधन नगरी उपाय छैन । पीडक र पीडितबीच मेलमिलाप, गम्भीर अपराधमा सजाय, दोषीहरूद्वारा सार्वजनिक माफी र घटनाको पुनरावृत्ति नहुने सुनिश्चितता, पीडितलाई परिपूरणजस्ता कार्यलाई तत्काल सम्बोधन गर्नुपर्ने देखिन्छ । अतः अब हालसम्म सम्पादित कामकारबाहीको समीक्षा, आयोगको सिफारिस र सर्वोच्च अदालतको आदेशअनुसार ऐन संशोधन गरी यथशीघ्र कामकारबाही अगाडि बढाउनुपर्ने देखिन्छ ।

सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धमा आयोगबाट सम्पादन भएका मुख्य कार्यहरू

आयोगले शान्ति प्रक्रियाको बाँकी रहेको सङ्क्रमणकालीन न्यायको विषय टुङ्गोमा पुऱ्याउनको लागि समय समयमा आफ्ना धारणा सार्वजनिक गर्ने, नेपाल सरकार तथा सङ्घीय संसदमा संशोधन विधेयकमा रायपरामर्श प्रदान गर्ने, सरोकारवालाहरूसँग विभिन्न कार्यक्रममार्फत चासो प्रकट गर्ने कार्य गर्दै आइरहेको छ ।

- सङ्क्रमणकालीन न्याय सम्बन्धमा कोलम्बियाको अध्ययन भ्रमणबाट फर्किएका नेपाली प्रतिनिधिमण्डल र आयोगका पदाधिकारीहरूबीच २०८० वैशाख ११ गते उनीहरूले सिकेका ज्ञान तथा अनुभवको नेपालमा उपयोगिता विषयमा ज्ञान आदानप्रदान (Knowledge Sharing) कार्यक्रम ।
- सङ्घीय संसद, कानून, न्याय तथा मानव अधिकार समितिमा आयोगलाई सुझावको लागि आमन्त्रण गरिएकोमा पहिलो पटक सदस्यसहितको टोली र समितिअन्तर्गतको विधेयकमाथि दफावार छलफल गर्न गठित उपसमितिमा पुनः आयोगका चार जना पदाधिकारीहरूसमेतको टोलीले गरी दुई पटकसम्म छलफलमा भाग लिई सुझाव उपलब्ध ।

- सङ्क्रमणकालीन न्यायलाई व्यवस्थापन गर्न तर्जुमा गरिएको बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को संशोधन गर्न बनेको विधेयक, २०७९ उपर नेपाल सरकारले सरोकारवालासँग पर्याप्त छलफल नगरी, आवश्यक विनापरिमार्जन २०७९ फागुन २५ गते सङ्घीय संसद सचिवालयमा दर्ता गरेको अवस्थाप्रति आयोगको गम्भीर ध्यानाकर्षण भई आयोगले नेपाल सरकारलाई २०७९ साउनमा १२ बुँदासहितको सिफारिस गरेको स्मरण गराउदै २०७९ चैत २ गते प्रेस- विज्ञप्ति जारी ।
- सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी ऐन, संशोधन विधेयकउपर मिति २०७९ चैत ३० गते पीडितहरू तथा मानव अधिकारकर्मी लगायतका सरोकारवालाहरूसँग छलफल र सुभाब सङ्कलन ।
- आयोगका माननीय सदस्यद्वय मा. डा. सूर्य ढुंगेल र मा. मनोज दुवाडीसहितको टोलीबाट २०७९ भदौ २७ गते बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोग र २०७९ भाद्र २९ गते सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको स्थलगत भ्रमण गरी ती आयोगमा रहेका उजुरीको व्यवस्थापन, फायल तथा कागजपत्रहरूको सुरक्षालगायतका वस्तुस्थितिको बारेमा जानकारी ग्रहण ।
- संशोधन विधेयकका सम्बन्धमा २०७९ श्रावण २९ गते पत्रकार सम्मेलन गरी २०७९ श्रावण २४ गते व्यवस्थापिका संसद तथा नेपाल सरकारसमक्ष १२ बुँदामा दिएको सुभाब तथा आयोगको धारणा सार्वजनिक ।
- २०७९ श्रावण १८ गते सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी ऐन संशोधन विधेयक सम्बन्धमा विज्ञ र सरोकारवालाहरूबीच छलफल/अन्तरक्रिया गरी कानुन, न्याय तथा मानव अधिकार समितिमा सुभाब एवं धारणा प्रस्तुत ।
- मिति २०७९ साउन ३ गते सरकारले संसद्मा दर्ता गरेको सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी विधेयक संशोधनका लागि प्रस्ताव गरिएका विषयहरू र सङ्क्रमणकालीन न्यायका मान्य सिद्धान्तका सम्बन्धमा विज्ञहरूसँग छलफल कार्यक्रम आयोजना ।

६.२ आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार

आर्थिक, समाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार मानव जीवनको आधारभूत आवश्यकतासँग जोडिएको र अन्य अधिकारको उपभोगसँग प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने (जस्तै: खाद्यान्नको अधिकारले जीवनको अधिकार, शिक्षाको अधिकारले रोजगारीको अधिकारसँग) विषय भएकोले अहिले यस अधिकारलाई महत्त्वपूर्ण विषयको रूपमा लिने गरिन्छ । संयुक्त राष्ट्रसङ्घ महासभाले सन् १९६६ मा आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिलाई पारित गरेको थियो । यस अनुबन्धले व्यक्तिको

खाद्य, स्वास्थ्य, शिक्षा, आवास र रोजगारीको अधिकारलाई सुनिश्चित गरेको छ । यस महासन्धिलाई नेपालले १४ मे १९९१ म अनुमोदन गरी पक्षराष्ट्र भइसकेको छ । यस अनुबन्धको अनुमोदनपश्चात् पक्षराष्ट्रले सन्धिका प्रावधानहरूलाई घरेलुकरण गरी कार्यान्वयनमा ल्याउनु राज्यको दायित्व हुन जान्छ । नेपालले यस महासन्धिलाई अनुमोदन गरेपश्चात् आफ्ना नागरिकहरूको आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरूको परिपूरणको लागि विभिन्न संवैधानिक तथा कानुनी संरचनाहरूको विकास गरेको छ । नेपालको संविधानको धारा २५ मा सम्पतिको अधिकार, धारा २० मा स्वच्छ वातावरणको अधिकार, धारा ३१ मा शिक्षा सम्बन्धी अधिकार, धारा ३२ मा भाषा तथा सांस्कृतिको अधिकार, धारा ३३ मा रोजगारीको हक, धारा ३४ मा श्रमको हक, धारा ३५ मा स्वास्थ्यसम्बन्धी हक, धारा ३६ खाद्यसम्बन्धी हक, धारा ३७ आवासको हक, धारा ४० दलितको हक, धारा ४१ ज्येष्ठ नागरिकको हक, धारा ४२ मा सामाजिक न्यायको हक, धारा ४३ मा सामाजिक सुरक्षाको हक, धारा ४४ मा उपभोक्ताको हक आदि जस्ता मौलिक हकहरूको व्यवस्था गरेको छ । नेपालको संविधानमा व्यवस्था गरिएका मौलिक हकहरूको कार्यान्वयनका लागि ऐन तथा नियमावलीहरू बनाइ नागरिकको आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारहरूको सुरक्षा तथा उपभोगको प्रत्याभूति गरिएको छ ।

नेपाल सरकारले आव २०६१/०६२ देखि मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजनाको सुरुवात गरी हाल मानव अधिकारसम्बन्धी पाँचौँ राष्ट्रिय कार्ययोजना (आव २०७७/७८-२०८१/८२ सम्म) कार्यान्वयनको क्रममा रहेको छ । मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजनाको मूलभूत उद्देश्य नागरिकहरूको आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी महासन्धिले प्रत्याभूत गरेका अधिकारहरूको उपभोगको सुनिश्चितता गर्नु रहेको छ । आयोगमा यस आवमा आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार सम्बन्धमा नौ वटा उजुरी दर्ता भएका छन् । यस परिच्छेदमा आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारअन्तर्गत मुख्यतयः आर्थिक, सामाजिक, शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगार, खाद्य तथा उपभोक्ताको अधिकारको प्रचलनको अवस्थाको आधारमा विश्लेषण गरिएको छ ।

६.२.१ आर्थिक अधिकार र रोजगार

राज्यले आफ्नो अर्थव्यवस्था सञ्चालनका लागि स्वीकार गरेको आर्थिक प्रणाली र त्यसका मूलभूत व्यवस्था तथा प्रावधानहरूका आधारमा देशमा बसोबास गर्ने नागरिकहरूको आर्थिक अधिकारलाई सुनिश्चितता गर्दछ । आर्थिक अधिकारभित्र आफूले स्वतन्त्रतापूर्वक छानेको वा स्वीकार गरेको कामबाट जीवन धान्ने अधिकार, समान कार्यको लागि विनाभेदभाव उचित पारिश्रमिक पाउने, अनुकूल वातावरणमा काम गर्न पाउने अधिकार, ट्रेड युनियन खोल्ने र आफूले रोजेको ट्रेड युनियनमा सम्मिलित हुने अधिकार, सामाजिक बिमा लगायत सामाजिक सुरक्षाको अधिकार, पारिवारिक सुरक्षा र सहायता लगायतका अधिकारहरू पर्दछन् । आर्थिक सर्वेक्षण २०७९/२०८० अनुसार सङ्घ र प्रदेशको चुनाव तथा बढ्दै गएको अनिवार्य दायित्वबाट

चालु खर्चमा भएको वृद्धिका कारण श्रोत व्यवस्थापनमा कठिनाइ भएको, तिनै तहका सरकारको पुजीगत खर्चमा अपेक्षित वृद्धि हुन नसक्दा पूँजी निर्माण, रोजगार सिर्जना, उत्पादन र उत्पादकत्वमा अपेक्षाअनुसार सुधार हुन सकेको छैन। कृषिको लागि आवश्यक पर्ने मल समयमै उपलब्ध हुन नसक्दा आकासे वर्षाको भरमा रहेको सिँचाई र जलवायु परिवर्तनका कारण समयमा वर्षा नहुँदा कृषि उत्पादन घटेको छ। कोभिड १९ को प्रभाव र रुस-युक्रेन युद्धले विश्व अर्थतन्त्रमा पारेको असरका कारण व्यापार, निर्माण कारोबारमा आएको शिथिलताले आर्थिक गतिबिधिमा कमी आएको छ। नेपालको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा मल, सिँचाई आदिको अभावले कृषि क्षेत्रको योगदान घट्दै गएको र गैरकृषि क्षेत्रको योगदान तुलनात्मक रूपमा बढ्दै गएको छ। खाद्यान्न, घरायसी उपभोग्य वस्तु, आयातित वस्तु र इन्धनको मूल्यका साथै नेपाली रुपियाँ अवमूल्यनका कारण उपभोक्ता मूल्यमा चाप बढेको छ। मुद्रा स्फ्रीति आठ प्रतिशतको हाराहारीमा रहेको अवस्था छ। नेपालको संविधानले सबै लिङ्ग, क्षेत्र र समुदायभित्रका आर्थिक रूपले विपन्न व्यक्तिलाई प्राथमिकतामा राखी सामाजिक सुरक्षा र सामाजिक न्याय प्रदान गर्न गरिबी निवारण तथा रोजगार लक्षित कार्यक्रम सञ्चालन गर्न मार्गनिर्देशन गरेको छ। सरकारी तथा निजीस्तरबाट सञ्चालित कार्यक्रमबाट निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसङ्ख्या घट्दै गएको छ। जनसाङ्ख्यिक लाभको अवसर विद्यमान रहे पनि वैदेशिकक रोजगारीमा जाने प्रवृत्ति बढ्दो छ। जलवायु परिवर्तन प्राकृतिक प्रकोप र महामारीका कारण आर्वाधिक योजनाले लिएको गरिबी न्यूनीकरणका लक्ष्य हासिल गर्ने चुनौती रहेको छ।

गरिबीको अवस्थामा रहेका वर्गको वास्तविक विवरण तयार गरी गरिबी र आय असमानता न्यूनीकरण गर्न गरिब घरपरिवार पहिचान तथा परिचयपत्र वितरणजस्ता विभिन्न कार्यक्रम सञ्चालन हुँदै आएका छन्। हाल निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसङ्ख्या १५.१ प्रतिशत र बहुआयामिक गरिबी १७.४ प्रतिशत रहेको देखिन्छ। प्रदेशगतरूपमा हेर्दा बहुआयामिक गरिबी कोशी प्रदेशमा १५.९, मधेश प्रदेशमा २४.२, वाग्मती प्रदेशमा ७.०, गण्डकी प्रदेशमा ९.६, लुम्बिनी प्रदेशमा १८.२, कर्णाली प्रदेशमा ३९.५ र सुदूरपश्चिम प्रदेशमा २५.३ प्रतिशत रहेको देखिन्छ।^{२३} यसरी हेर्दा बहुआयामिक गरिबी कर्णालीमा सबैभन्दा बढी र वाग्मतीमा सबैभन्दा कम रहेको छ। भौगोलिक अवस्था, यातायात, स्वास्थ्य, शिक्षा, रोजगारी, उत्पादन र उत्पादकत्वलगायतका विविध पक्षहरूले बहुआयामिक गरिबीमा प्रभाव पारिरहेको अवस्था देखिन्छ। यसै गरी मानव विकास प्रतिवेदन २०२१ अनुसार, नेपालको मानव विकास सूचकाङ्क ०.६०२ पुगेको छ। मानव विकासको विश्व श्रेणीमा नेपाल १४३ औँ स्थानमा रहेको देखिन्छ। शिक्षा, स्वास्थ्य, खानेपानीलगायतका सामाजिक क्षेत्रमा क्रमशः सुधार हुँदै गएको देखिन्छ। राष्ट्रिय योजना आयोगबाट प्रकाशित मानव विकाससम्बन्धी प्रतिवेदन, २०२० अनुसार वाग्मती र गण्डकी प्रदेशमा मानव विकास सूचकांक राष्ट्रिय औसत ०.६०२ भन्दा माथि रहेको देखिन्छ। अन्य प्रदेशको हकमा भने मानव विकास सूचक राष्ट्रिय औसतभन्दा कम रहेको देखिन्छ।

२३ आर्थिक सर्वेक्षण २०७९

प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजनाअन्तर्गत सञ्चालित कार्यक्रमबाट आर्थिक वर्ष २०७९/२०८० को फागुनसम्म १ लाख ३१ हजार चार सय ७१ व्यक्तिले आंशिक र ११ हजार तीन सय ३३ जनाले पूर्ण रोजगारी प्राप्त गरेको उल्लेख छ। हालसम्म उक्त कार्यक्रमबाट १० लाख ९२ हजार छ सय ५३ व्यक्तिले आंशिक रोजगारी र एक लाख १७ हजार एक सय ५५ व्यक्तिले पूर्ण रोजगारी प्राप्त गरेको उल्लेख छ। प्रधानमन्त्री रोजगार कार्यक्रमअन्तर्गत आव २०७९/९० मा कुल ८ लाख ४१ हजार चार सय ८७ जना सूचीकृत बेरोजगार भएकामा २०८० असार मसान्तसम्म ७२० स्थानीय तहमा सञ्चालन गरिएका कुल १३ हजार आठ सय ६३ आयोजनाहरूबाट कुल ९१ हजार पाँच सय ८३ जना बेरोजगार व्यक्तिलाई प्रतिव्यक्ति औषत ७८ दिनको रोजगारी प्रदान गरिएको देखिन्छ।^{२४} सन् २०२२ मा नेपालमा रोजगारी दर ११.१२ प्रतिशत रहेको देखिएको छ। यो दर सन् २०२१ को तुलनामा १.१ प्रतिशतले घटेको देखिन्छ।^{२५} हाल कर्मचारी सञ्चयकोषमा आबद्ध कुल योगदानकर्ताको सङ्ख्या ५,८२,००० देखिन्छ। सामाजिक सुरक्षा कोषमा आव २०७९/८० को असार मसान्तसम्म १८ हजार २२ रोजगारदाता र ६५०,३१० जना योगदानकर्ता सूचीकृत भएकामा हाल कुल योगदानकर्ताको सङ्ख्या ८,८७,३७१ रहेको छ। यसमध्ये आव २०७९/८० मा वैदेशिक रोजगारी तथा विदेशमा स्वरोजगारीमा २,२६,१९३ जना सूचीकृत भएका देखिन्छन्।^{२६}

यसै गरी वैदेशिक रोजगारीमा जान नयाँ श्रम स्वीकृति लिने नेपाली कामदारको सङ्ख्या ५५ लाख २६ हजार सात सय चारमध्ये पुरुष ९४.४ प्रतिशत र महिला ५.६ प्रतिशत रहेको छ। आर्थिक वर्ष २०७९/२०८० को फागुनसम्म श्रम स्वीकृति लिने तीन लाख ३७ हजार एक सय चारमध्ये पुरुष ९० प्रतिशत र महिला १० प्रतिशत रहेका छन्। आर्थिक वर्ष २०७९/८० मा वैदेशिक रोजगारीको सिलसिलामा १०३० जनाले ज्यान गुमाएका छन् भने २३८ जना घाइते तथा अङ्गभङ्ग भएका छन्।^{२७} सरकारी नीति तथा कार्यक्रमको प्रभावकारी कार्यान्वयन एवम निजी क्षेत्रको लगानीसमेत बढ्दै गएकोले सामाजिक क्षेत्रका परिसूचकमा सुधार हुँदै गएको छ। यसरी हेर्दा नागरिकहरूको आर्थिक अधिकारका परिसूचकहरूको अवस्था सन्तोषजनक देखिँदैन। प्रवृत्तिगत रूपमा हेर्दा प्रत्येक वर्ष यसको अवस्था सुधारोन्मुख देखिनुका साथै आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६६ को परिकल्पना तथा संवैधानिक सोचअनुसार क्रमिक कार्यान्वयन भइरहे पनि यसको अर्थपूर्ण प्रभावकारिता सन्तोषजनक देखिँदैन।

२४ श्रम तथा रोजगार मन्त्रालयको बुलेटिन, २०८० असोज

२५ <https://www.macrotrends.net/countries/NPL/nepal/unemployment-rate>

२६ सम्बन्धित कार्यालयहरूको वेबसाईट अनुगमनबाट प्राप्त तथ्याङ्कमा आधारित

२७ वैदेशिक रोजगार बोर्डको सचिवालय

६.२.२ शिक्षाको अधिकार

शिक्षा हरेक व्यक्तिको आधारभूत एवम् मौलिक अधिकार हो । प्रजातान्त्रिक मुलुकमा यस अधिकारलाई संविधानमा नै मौलिक हकको रूपमा आधारभूत तहको शिक्षालाई अनिवार्य र निःशुल्क गरेको पाइन्छ । शिक्षा हासिल गर्नुभनेको केवल साक्षर भई प्रमाणपत्र प्राप्त गर्नुमात्र होइन, नवीन ज्ञान, सीप र प्रविधिको विकाससँग जोडिनु पनि हो । यसको साथै राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा प्रतिस्पर्धाको लागि योग्य वा सक्षम हुनु पनि हो । यस अधिकारलाई मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रको धारा २६ मा प्रत्येक व्यक्तिलाई शिक्षाको अधिकार सुनिश्चित हुनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । प्राथमिक तहसम्मको शिक्षा निःशुल्क उपलब्ध हुनुपर्ने, प्रारम्भिक शिक्षा अनिवार्य, प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा सबैको पहुँचयोग्य हुनुपर्ने, साथै बालबालिकालाई शिक्षाको छनोट गर्ने पूर्ण अधिकारमा जोड दिएको छ । आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ धारा १३ ले मानवीय व्यक्तित्व तथा प्रतिष्ठाको विकासतर्फ शिक्षा निर्देशित हुने र पक्षराष्ट्रले प्राथमिक शिक्षा अनिवार्य र सबैलाई निःशुल्क गर्नुपर्ने उल्लेख छ । बालअधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिको धारा २८ र २९ मा बालबालिकालाई शिक्षामा भेदभाव गर्न नहुने, प्राथमिक शिक्षा अनिवार्य र निःशुल्क हुनुपर्ने र शिक्षाको पहुँच बिस्तारमा जोड दिएको छ । महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धिको धारा १० र १४ ले जातजाति, वर्ण, लिङ्ग, राष्ट्रिय वा सामाजिक उत्पत्तिको भेदभावसूचाइक महिलालाई शिक्षा र तालिमको अवसर प्रदान गर्नुपर्ने उल्लेख छ ।

नेपालको संविधानले मौलिक हकअन्तर्गत शिक्षासम्बन्धी हक र भाषा तथा संस्कृतिको हकको व्यवस्था गरेको छ । जसमा प्रत्येक नागरिकलाई आधारभूत तहसम्मको शिक्षा निःशुल्क र अनिवार्य र माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा निःशुल्क हुने व्यवस्था गरिएको छ । प्रत्येक समुदायलाई कानूनमा व्यवस्था भएबमोजिम आफ्नो मातृभाषामा आधारभूत शिक्षा एवम् आफ्नो भाषा, लिपि, संस्कृति, सांस्कृतिक सभ्यता र सम्पदाको संरक्षण र संवर्धन गर्ने हक हुनेछ भनी उल्लेख छ । संविधानको अनुसूची ८ र स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन २०७४ को दफा ११ (ज) मा आधारभूत र माध्यमिक शिक्षाको अधिकार स्थानीय सरकारलाई दिएको छ ।

तालिका नं. १

तहगत शिक्षा	साक्षरता प्रतिशत
प्राथमिक तहको शिक्षा प्राप्त गरेका	२८.७
निम्न माध्यमिक तहको शिक्षा प्राप्त गरेका	१९.९
माध्यमिक तहको शिक्षा प्राप्त गरेका	९.५
उच्च माध्यमिक तहको शिक्षा प्राप्त गरेका	१५.४

तहगत शिक्षा	साक्षरता प्रतिशत
प्रबिणता प्रमाणपत्र तहको शिक्षा प्राप्त गरेका	१२.७
स्नातक तहको शिक्षा प्राप्त गरेका	४.६
स्नातकोत्तर तहको शिक्षा प्राप्त गरेका	२.२
स्रोत : राष्ट्रिय जनगणना २०७८	

राष्ट्रिय जनगणना २०६८ अनुसार नेपालको कुल साक्षरता ६५.९४ प्रतिशत रहेकोमा १० वर्षको अवधिमा साक्षरता प्रतिशतमा १०.२६ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ। राष्ट्रिय जनगणना २०७८ अनुसार कुल जनसङ्ख्याको ७६.२ प्रतिशत (पुरुष ८३.३ प्रतिशत र महिला ६९.४ प्रतिशत) साक्षर भएको देखिन्छ। यस्तो साक्षरता शहरी क्षेत्रमा ७८.५ र ग्रामीण क्षेत्रमा ७१.९ प्रतिशत रहेको छ। उक्त साक्षरता प्रतिशतमध्ये सबैभन्दा बढी २८.७ प्रतिशतले प्रथमिक तह र सबैभन्दा कम २.२ प्रतिशतले स्नातकोत्तर तहको शिक्षा प्राप्त गरेको देखिन्छ। नेपाल सरकारले २०६५ सालमा नै आगामी दुई वर्षभित्रमा निरक्षरता उन्मूलन गर्ने भनी रणनीति बनाए पनि दशक बितिसक्दा पनि उन्मूलन हुन सकेको देखिँदैन।

नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चहरूमा गरेको प्रतिबद्धता एवम् अन्तर्राष्ट्रिय मान्यताअनुसार शिक्षा क्षेत्रमा बजेट २० प्रतिशतभन्दा माथि हुनुपर्ने^{२८} भए पनि नेपालको सन्दर्भमा भण्डै आधामात्र छुट्याइने गरेको पाइन्छ। आव २०७७/०७८ मा १४ खर्ब ७४ अर्ब (११.६४ प्रतिशत), २०७८/०७९ मा १६ खर्ब ४७ अर्ब (१०.९२ प्रतिशत) र २०७९/०८० को बजेटमा शिक्षा क्षेत्रमा जम्मा एक खर्ब ९६ अर्ब ३८ करोड रुपियाँ (१०.९४ प्रतिशत) विनियोजन गरिएको देखिन्छ।^{२९} विनियोजित रकममध्ये शिक्षा मन्त्रालयको लागि ७० अर्ब पाँच करोड, प्रदेशका लागि पाँच अर्ब ३२ करोड र स्थानीय तहका लागि एक खर्ब २१ अर्ब रहेको देखिन्छ। बजेटले शिक्षा तथा विज्ञान प्रविधिलाई प्राथमिकतामा राख्दै शिक्षालाई सीपसँग, सीपलाई श्रमसँग, श्रमलाई रोजगारीसँग, रोजगारीलाई उत्पादनसँग र उत्पादनलाई बजारसँग जोड्ने लक्ष्य लिएको छ। “पढ्दै कमाउदै”, “हाम्रो विद्यालय, हाम्रो जिम्मेवारी”, “प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षाको विस्तार: समृद्धिको आधार” लगायतका अभियानमा जोड दिइएको छ। यसै गरी प्रदेश र स्थानीय सरकारले पनि आ-आफ्नो विशेषता, मौलिकतालाई मध्यनजर राखी शैक्षिक अभियानहरू सञ्चालन गरिरहेको अवस्था छ।

सरकारबाट शिक्षा क्षेत्रमा प्रगति भइरहेका तथ्याङ्कहरू सार्वजनिक भएका पाइन्छन्। आर्थिक सर्वेक्षण २०७९/८० मा शिक्षा क्षेत्रमा सरकारी र निजी लगानी, भर्ना अभियान र स्थानीय तहको प्रत्यक्ष निगरानीको कारण हरेक तहको खुद भर्नादरमा वृद्धि भएको देखाइएको छ। सर्वेक्षणअनुसार आधारभूत तह (१-५) मा

२८ शिक्षाका लागि विश्वव्यापी साभेदारी (जिपई) को अन्तर्राष्ट्रिय बित्त सम्मेलनमा नेपालले गरेको प्रतिबद्धता

२९ आव २०७९/८० को बजेट भाषण

९७.१ प्रतिशत, आधारभूत तह (१-८) मा ९६.१ प्रतिशत र माध्यमिक तह (१-१२) मा ५७.४ प्रतिशत पुगेको देखिन्छ। पछिल्ला वर्षहरूमा विद्यार्थीको टिकाउ दर क्रमशः बढ्दै गएको छ। शैक्षिक सत्र २०७९ मा कक्षा ८ सम्म, कक्षा १० सम्म र कक्षा १२ सम्मको विद्यार्थी टिकाउ दर क्रमशः ८५.७ प्रतिशत, ६७.३ प्रतिशत र ३५.६ प्रतिशत रहेको सरकारी तथ्याङ्कमा देखिन्छ। त्यसै गरी शैक्षिक वर्ष २०७८ मा देशभर प्रारम्भिक बाल कक्षा तथा पूर्व प्राथमिक विद्यालयको सङ्ख्या ३६५३२ रहेकोमा शैक्षिक वर्ष २०७९ मा बढेर ४०६५६ पुगेको छ।

तालिका नं. २

विद्यालयको प्रकार र सङ्ख्या विवरण				
विद्यालय	सामुदायिक	संस्थागत	परम्परागत / धार्मिक	जम्मा
आधारभूत तह (१-५)	१४९९८	१५४१	१०८९	१७६२८
आधारभूत तह (१-८)	४९७९	१६०५	१४७	६७३१
माध्यमिक तह (१-१०)	३६४८	३०२५	५१	६७२४
माध्यमिक तह (१-१२)	३६८६	११३२	२८	४८४६
माध्यमिक तह (११-१२)	३२	७०	१	१०३
जम्मा	२७३४३	७३७३	१३१६	३६०३२
स्रोत : शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र, २०७९				

उल्लिखित तथ्याङ्कको आधारमा सरकारले सबै बालबालिकाको शिक्षामा पहुँच सुनिश्चित गर्न विद्यालय भर्ना अभियानअन्तर्गत सञ्चालन गरिएका विभिन्न कार्यक्रमहरू केही प्रगतिमूलक देखिएका छन्। यद्यपी अवस्था भने पूर्णरूपमा सन्तोषजनक छैन। निःशुल्क शिक्षा, पोशाक, पुस्तक, दिवा खाजा सरकारी तहबाटै उपलब्ध गराउने भनिएपनि अपेक्षित उपलब्धि हासिल हुन सक्ने विश्वस्त आधार देखिएको छैन। अहिलेपनि पाँचदेखि १२ वर्ष उमेर समूहका भण्डै तीन लाखभन्दा बढी बालबालिका विद्यालयभन्दा बाहिर रहेको अनुमान छ। विद्यालयको पहुँच सबै बालबालिकासमक्ष नपुग्नु निश्चय नै दुःखद् पक्ष हो। यसमा विशेष समस्यामा रहेका बालबालिकाहरू पर्ने गर्दछन्। बढीमात्रामा अपाङ्गता भएका बालबालिका, आर्थिक रूपमा विपन्न बालबालिका, अविभावक वा संरक्षकविहिन दुहुरा/अनाथ, पिछडिएका बालबालिकाहरू शिक्षाबाट वञ्चित हुन पुगेको पाइन्छ। दुर्गम स्थानका बालबालिकाहरू शिक्षाको पहुँचबाट वञ्चित छन्। कमजोर आर्थिक अवस्थाका कारण बीचमा विद्यालय छाडेर आर्थिक आर्जनको लागि शहर र सदरमुकाम छिर्ने बालबालिकाहरूको सङ्ख्यासमेत ठूलो देखिन्छ। सोलुखुम्बु जिल्लाका अधिकांश ग्रामीण क्षेत्रमा प्राथमिक तहमा भर्नादर बढी हुने तर माध्यमिक तहमा पुगेपछि कक्षा छाड्ने दर अधिक हुने गरेको अनुगमनबाट

पाइएको छ । उक्त उमेरमा बालकहरू कमाउनको लागि नाम्चे र लुक्ला क्षेत्रमा जाने र बालिकाहरूले भागी विवाह गर्ने गरेको अनुगमनकाट पाइएको छ ।^{३०} यसले बालविवाह र कक्षा छाड्ने दर बढी भएको देखिन्छ । यस्तै वासस्थानको ठेगान नभएका, सडकमा पुगेका, श्रम गरी गुजारा गर्नुपर्ने बालबालिकाहरू पनि विद्यालयको पहुँचमा छैनन् । सङ्घ, प्रदेश तथा स्थानीय सरकारले शिक्षालाई प्राथमिकतामा राखेको भए पनि विद्यालयबाहिर रहेका उल्लेख्य बालबालिकाहरूलाई विद्यालयसम्म जोड्न सकिएको छैन ।

तालिका नं. ३

सामुदायिक विद्यालयमा तहगत विद्यालय, बिद्यार्थी र शिक्षक		
विद्यालय तह	प्रति विद्यालय बिद्यार्थी सङ्ख्या	प्रति शिक्षक बिद्यार्थी सङ्ख्या
आधारभूत तह (१-५)	१३२	३५
आधारभूत तह (६-८)	१०६	३७
माध्यमिक तह (९-१०)	११२	२९
माध्यमिक तह (११-१२)	१४७	७३
स्रोत : शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र, २०७९, शैक्षिक सत्र २०७९		

प्राप्त तथ्यअनुसार गरिबीका कारण बालबालिकाहरू ईँटाभट्टा, चियापसल, होटल, ग्यारेज आदिमा काम गरिरहेको अवस्था कायमै छ । पहाडी र हिमाली जिल्लाहरूमा विद्यालय र कलेज घरपायक नहुँदा न्यून आय भएका र सीमान्तकृत समुदायका बिद्यार्थीहरू विद्यालय जान सकेका छैनन् । सामुदायिक विद्यालयहरूमा शिक्षाको गुणस्तर तुलनात्मकरूपमा कमजोर भएको तथा व्यवस्थापन पक्ष फितलो हुँदा संस्थागत विद्यालयहरूप्रति अभिभावकको आकर्षण बढ्ने क्रम जारी छ । व्यक्तिगत सहयोगमा भर्ना गरिएका विद्यार्थीहरूको भविष्यको सुनिश्चिता भएको देखिँदैन । जातीय विभेदको कारण दलित समुदायका बालबालिका विद्यालय नजाने, गएपनि पढाई बीचमा छाड्ने अवस्था अहिले पनि विद्यमान छ । यसको साथै विद्यालय भौगोलिक दुरी, विद्यालयको भौतिक पूर्वाधारको अभाव, गुणस्तरीय पढाइको अभाव, अविभावकमा पढाउनुपर्छ भन्ने जनचेतनाको कमीजस्ता कारणले पनि सबै बालबालिका विद्यालयसम्म पुग्न सकेका छैनन् ।

शिक्षालाई प्रविधिमैत्री बनाउने भनिएपनि इन्टरनेट प्रयोग गर्ने विद्यालयहरूको सङ्ख्या न्यून छ । विद्यार्थीको उपस्थिति पनि कम छ । सामुदायिक विद्यालयहरूको गुणस्तरमा अझै पनि अपेक्षित सुधार आउन सकेको छैन । गुणस्तरीय पठनपाठन, चुस्तदुरुस्त व्यवस्थापन र प्रभावकारी अनुगमन, सरोकारवालाहरूको दायित्व

३० कोशी प्रदेश शाखा कार्यालय खोटाङको वार्षिक गतिविधि प्रतिवेदन, २०७९/८०

एवम् जवाफदेहितामा ध्यान पुन नसक्दा सरकारी विद्यालयहरूमा आकर्षण बढ्न सकेको छैन । फलतः यसबाट प्रत्यक्ष/अप्रत्यक्षतः फाइदा निजी विद्यालयलाई पुगेको पाइन्छ । अहिले पनि अविभावकमा निजीबाट अब्बल र सरकारी विद्यालयबाट कमसल जनशक्ति उत्पादन हुन्छ भन्ने सोच प्रबल छ । मातृभाषामा शिक्षा प्राप्त गर्ने अधिकार अपेक्षितमात्रामा कार्यान्वयनमा आउन सकेको छैन । निःशुल्क, गुणस्तरीय, व्यावसायिक र संस्कारमा आधारित शिक्षातर्फ पूर्णत ध्यान पुऱ्याउन नसकेको अवस्था छ ।

शिक्षा व्यक्तिको जीवनको अभिन्न अङ्ग हो । अतः माथिका पक्षलाई सम्बोधन हुने गरी अगाडि बढ्नुपर्ने देखिन्छ । अपाङ्गता भएका, अशक्त, आर्थिक रूपमा विपन्न, बहिष्करणमा परेका वर्ग, क्षेत्र र समुदायका बालबालिकाहरूको पहिचान गरी उनीहरूको आवश्यकतामा आधारित कार्ययोजनामा ध्यान दिन, विद्यालय पोशाक, खाजा लगायतका विविध पक्षमा दीर्घकालीन रूपमा कदम चाल्न आवश्यक छ । विद्यालय र विश्वविद्यालयमा अध्ययनको वातावरण निर्माण गर्न र राजनीतिबाट अलग राख्न सरकार, राजनीतिक दलहरूले जिम्मेवारीबोध गर्न जरूरी छ ।

६.२.३ स्वास्थ्यको अधिकार

स्वास्थ्यको अधिकार भन्नाले उपभोग गर्न सकिने उच्चतमस्तरको शारीरिक तथा मानसिक स्वास्थ्यको अधिकारलाई बुझिन्छ । स्वास्थ्यको अधिकार व्यक्तिको आधारभूत मानव अधिकार हो । खानेपानी, उपयुक्त सरसफाइ, सुरक्षित र पोषणयुक्त खाना, उपयुक्त आवास, स्वस्थ कार्य तथा प्राकृतिक वातावरण, स्वास्थ्यसम्बन्धी शिक्षा र सूचनाजस्ता कुराहरू स्वास्थ्यको अधिकारको अभिन्न पक्षको रूपमा रहेका हुन्छन् । यस अधिकारलाई मानव अधिकारसम्बन्धी विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरू र राष्ट्रिय कानुनमा व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ को धारा २५ मा प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो र आफ्नो परिवारको स्वास्थ्य र हितको लागि स्वास्थ्योपचारको सुविधा, बिरामी, अशक्तता र बुढेसकालमा सुरक्षा पाउने अधिकार उल्लेख छ । सबै प्रकारका जातीय भेदभाव उन्मूलन सम्बन्धी महासन्धि, १९६५ को धारा ५ (ड) ले राज्यबाट सार्वजनिक स्वास्थ्य, औषधोपचार प्राप्त गर्ने अधिकारलाई सूचाङ्कभेदभाव उपलब्ध गराउनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ को धारा १२ (१) ले प्रत्येक व्यक्तिलाई प्राप्त हुन सक्ने उच्चतमस्तरको शारीरिक र मानसिक स्वास्थ्य उपभोग गर्ने अधिकारमा जोड दिएको छ । महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन विषयक, १९७९ को धारा ११ र १२ मा महिला स्वास्थ्यसँग सम्बन्धित अधिकारहरू समावेश गरिएका छन् । बालअधिकार महासन्धिको धारा २४ ले बालबालिकालाई प्राप्त हुनसक्ने उच्चस्तरको स्वास्थ्य अधिकार उपभोग गर्न तथा रोगको उपचार गर्न पाउने र स्वास्थ्यको पुनःलाभ पाउने सुविधालाई आत्मसात गरेको छ ।

नेपालको संविधानले स्वास्थ्यको अधिकारलाई मौलिक हकको रूपमा स्वीकार गरेको छ। संविधानको धारा ३५ मा प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट कानूनमा व्यवस्था भएबमोजिम आधारभूत स्वास्थ्य सेवा निःशुल्क रूपमा पाउने र कसैलाई पनि आकस्मिक सेवाबाट वञ्चित नगरिने तथा प्रत्येक नागरिकलाई स्वास्थ्य सेवामा समान पहुँचका साथै स्वच्छ खानेपानी तथा सरसफाइमा पहुँचको हक हुनेछ भनी उल्लेख गरिएको छ। राज्यका नीतिअन्तर्गत जनताको शिक्षा, स्वास्थ्यजस्ता आधारभूत कुराहरूको विकास गरी जनसाधारणको जीवनस्तर वृद्धि गर्ने कुरा उल्लेख छ। त्यस्तै महिला वर्गको शिक्षा, स्वास्थ्य र रोजगारीको विशेष व्यवस्था गरी राष्ट्रिय विकासमा सहभागी बनाउने कुरामा जोड दिइएको छ। स्वास्थ्यसम्बन्धी विभिन्न प्रचलित कानूनहरूले समेत नागरिकको स्वास्थ्यको अधिकारलाई सुनिश्चित गरेको छ।

स्वास्थ्यको अधिकार उपभोगको अवस्था विश्लेषण गर्नका लागि यौन तथा प्रजनन स्वास्थ्य, बाल मृत्युदर तथा स्वास्थ्य सेवा, प्राकृतिक र पेसागत वातावरण, रोगको रोकथाम, उपचार र नियन्त्रण र स्वास्थ्य केन्द्रलगायत अत्यावश्यक औषधिमा पहुँचलगायतका सूचकाङ्कहरूको अवस्थाको विश्लेषण गरिनु आवश्यक हुन्छ। स्वास्थ्य क्षेत्रमा बढ्दै गएको सार्वजनिक तथा निजी लगानी र स्वास्थ्यसम्बन्धी नागरिक चेतनामा वृद्धि हुँदै गएसँगै विगतका वर्षदेखि नै स्वास्थ्य सूचकमा उल्लेख्य सुधार हुँदै गएको छ। विपन्न नागरिक औषधी उपचार कोष निर्देशिका (दोस्रो संशोधन), २०६९ लागू भएको छ। नेपालमा मृगौला रोगको डायलासिस गर्नुपर्ने बिरामीहरूले तोकिएका सूचीकृत अस्पतालहरूबाट निःशुल्क डायलासिस सुविधा, मृगौला प्रत्यारोपण गर्नुपर्दा सूचीकृत अस्पतालमार्फत रु. चार लाख बराबरको औषधि उपचार सुविधा पाउने प्रावधान छ। मृगौला प्रत्यारोपणपूर्वको परीक्षण गर्न अङ्ग ग्रहणकर्ता र अङ्ग दातालाई रु. ५० हजार र प्रत्यारोपणपश्चात् औषधी सेवनका लागि रु. एक लाख गरी जम्मा एक लाख ५० हजार रुपियाँ बराबरको एकमुष्ट शोधभर्ना दिइने उल्लेख छ। नेपाल स्वास्थ्य क्षेत्र रणनीतिक योजना (२०७९/८०-२०८७/८८) तर्जुमा भई कार्यान्वयनको चरणमा रहेको छ। आधारभूत खानेपानीको पहुँचमा वृद्धि भएको छ। दक्ष स्वास्थ्यकर्मी, स्वास्थ्य सेवाको पहुँच बिस्तार तथा स्वास्थ्यसम्बन्धी चेतनामा वृद्धि हुनुका साथै स्वास्थ्य संस्थाबाट प्रसुति गराउने गर्भवती महिलाको प्रतिशत, खोप लगाउने बालबालिकाको प्रतिशत, औषत आयुजस्ता स्वास्थ्यसम्बन्धी सूचकहरूमा सुधार भएको छ। मातृ मृत्युदर, शिशु मृत्युदर र बाल मृत्युदरमा कमी आएको छ। विश्व स्वास्थ्य सङ्गठनको अनुसार प्रतिहजार जनसङ्ख्यामा एक जना चिकित्सक हुनुपर्ने न्यूनतम मापदण्ड रहेको छ।

मानव संसाधनको उत्पादनको दृष्टिले स्वास्थ्य क्षेत्रमा नेपालमा प्रतिहजार जनसङ्ख्यामा १.१५ प्रतिशत चिकित्सक र २.५४ प्रतिशत नर्स रहेका छन्।^{३१} यद्यपी उत्पादित स्वास्थ्य दक्ष जनशक्ति देशमै खपत नहुनु उत्पादित जनशक्तिको समान वितरण हुन नसक्नु र सीप मिश्रित दक्ष जनशक्तिको उत्पादन न्युन

हुनु चुनौतिको रूपमा रहेका छन् । हाल नेपालमा स्वास्थ्य संस्थाको सङ्ख्या ७८५८, चिकित्सक ६१३८, नर्स/अनमी २७६८३, कविराज ६७४, वैद्य ६९३ र अन्यसमेत गरी कुल १,०२,५०७ स्वास्थ्यकर्मीहरू रहेको देखिन्छ ।^{३२}

विपन्न नागरिक औषधी उपचारान्तर्गत विभिन्न आठ प्रकारका रोगविरुद्ध स्वास्थ्य सेवा उपलब्ध हुदै आएको छ । यस आर्थिक वर्षमा ३२ हजार दुई सय ४७ विपन्न नागरिकले सेवा प्राप्त गरेको तथ्याङ्क छ । स्वास्थ्य बिमा कार्यक्रम अधिकांश स्थानीय तहहरूमा बिस्तार भएको छ । हाल नेपालको कूल प्रजनन दर दुई प्रतिशत रहेको छ । नवजात शिशु मृत्युदर एक हजार जिवित जन्ममा १६, शिशु मृत्युदर एक हजार जिवित जन्ममा २५ र बाल मृत्युदर १ हजार जिवित जन्ममा २८ रहेको छ । पूर्णरूपमा सबै प्रकारका खोप लगाउने बालबालिकाहरूको प्रतिशत ५९.७ रहेको देखिन्छ ।^{३३} यस्तो प्रतिशत सन् २००० सम्म ५० भन्दा कम रहेको थियो ।

सरकारले १४ वर्षमुनिका बालबालिका र ७० वर्षमाथिका ज्येष्ठ नागरिकको मुटुरोगको निःशुल्क उपचार, विपन्न नागरिकलाई मुटु, मृगौला, क्यान्सर, पार्किन्सन्स, अल्जाइमर्स, स्पाइनल इन्ज्युरी, हेड इन्ज्युरी, सिकलसेल एनिमिया लगायतका रोगहरूको उपचारमा विशेष व्यवस्था गरेको छ । सबै स्वास्थ्य संस्थामार्फत ९८ प्रकारका औषधी निःशुल्क रूपमा वितरण गर्ने घोषणा गरेको छ । औषधीको उपलब्धता, गुणस्तर लगायतका पक्षमा निरन्तर अनुगमन गर्ने भनिएपनि प्रभावकारिता आउन सकेको छैन । प्रदेश र स्थानीय सरकारबाट पनि स्वास्थ्य क्षेत्रमा विविध कार्यक्रम अगाडि सारिएको अवस्था छ । राज्यले आधारभूत स्वास्थ्य सेवालाई मौलिक हकको रूपमा स्वीकार्नु, बजेट विनियोजन गर्नु सकारात्मक पक्ष हो ।

सरकारले निरोगी नेपाल अभियान: स्वस्थ्य विचार, स्वस्थ्य खाना, नियमित व्यायाममा जोड दिइएको छ । जनसङ्ख्यालाई मध्यनजर राखी प्रत्येक गापामा एक चिकित्सक, नर्ससहित प्राविधिक र वडापिच्छे एक नर्सको व्यवस्था गर्ने, गापाअन्तर्गतको स्वास्थ्य संस्थामा एक्सरे सेवा र प्रयोगशाला सेवाको विस्तार गर्ने लक्ष्य लिएको पाइन्छ । भौगोलिक र जनसङ्ख्याको अनुपातमा बढीमा ३० मिनेटको दुरीमा एक स्वास्थ्य संस्था स्थापना, २० हजार जनसङ्ख्या बराबर एक प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र, एक लाख जनसङ्ख्याको अनुपातमा कमिमा २५ शैयाको अस्पताल स्थापना गर्ने लक्ष्य राखेको छ । नेपालमा सञ्चालित राष्ट्रिय खोप कार्यक्रमलगायत विविध खोप कार्यक्रम र सङ्क्रामक तथा असङ्क्रामक रोगसम्बन्धी सेवामा गुणात्मक र सङ्ख्यात्मक सुधार भएबाट हाल औसत आयु ७१.७४ वर्ष^{३४} पुगेको छ ।

यी सकारात्मक प्रयत्नका बाबजूद स्वास्थ्यको अधिकार सबै वर्ग र तहका नागरिकहरूको पहुँचमा पाइँदैन ।

३२ ऐ.ऐ.

३३ राष्ट्रिय जनगणना २०७८

३४ <https://www.macrotrends.net/countries/NPL/nepal/life-expectancy>.

दुर्गम क्षेत्र र गरिबीको रेखामुनि रहेका, पिछडिएका, अपाङ्गता भएका एवम् सीमान्तकृत समुदायको स्वास्थ्य सेवामा पहुँच सरल, सुलभ र व्यापक हुन सकेको छैन । सांस्कृतिक, लैङ्गिक, आर्थिक र सामाजिक व्यवधानहरूले गर्दापनि उपलब्ध स्वास्थ्य सेवाहरू समतामूलक रूपमा प्रवाह हुन सकेका छैनन् । नेपाल सरकारको आधारभूत स्वास्थ्य सेवा सञ्चालन सम्बन्धी कार्यविधि, २०७९ अनुसार ९८ प्रकारका औषधिहरू निःशुल्क वितरण गर्ने भनिए पनि जिल्ला अस्पतालहरूमा समेत यसको सहज उपलब्धता हुन सकेको छैन । विभिन्न स्वास्थ्य चौकी र जिल्ला अस्पतालहरूमा समेत बेलाबेलामा पारासिटामोलको अभाव हुने गरेको पाइएको छ । कतिपय नागरिकहरूलाई जिल्लाका स्वास्थ्य केन्द्रहरूमा निःशुल्क औषधी पाउने कुराको जानकारीसमेत छैन । जिल्ला अस्पतालमा चिकित्सकलाई जचाएर बिरामीहरू नजिकको क्लिनिकमा जाने गरेको पाइएको छ । कमजोर भौतिक पूर्वाधार र पर्याप्त र दक्ष जनशक्तिको अभाव विद्यमान छ । हिमाली र दुर्गमका कतिपय क्षेत्रमा अहिले पनि डोको र बाँसलाई एम्बुलेन्सको रूपमा प्रयोग गर्नुपर्ने बाध्यता विद्यमान छ । उच्च पहाडी र हिमाली जिल्लाहरूमा राष्ट्रपति महिला उद्धार कार्यक्रम प्रभावकारी देखिएको छ । सुत्केरीबाहेकका जिल्लामा उपचार हुन नसक्ने आकस्मिक उपचारको लागि हेलिकोप्टर नै चार्टर गर्नुपर्ने बाध्यता यथावत नै छ । यसले गर्दा कमजोर आर्थिक अवस्था भएका विपन्न नागरिकहरू खर्च गर्न नसक्दा अकालमा नै ज्यान गुमाइरहेको दृष्टान्तहरू रहेका छन् । जिल्लाका सरकारी अस्पतालमा रोजगारी गरिरहेका चिकित्सकहरूले निजी अस्पताल तथा क्लिनिकहरूमा बढी समय दिँदा सरकारी अस्पतालहरूको सेवामा प्रत्यक्ष प्रभाव पर्न गएको देखिन्छ । स्वास्थ्य क्षेत्रमा बढ्दो व्यवसायीकरणले सरकारी अस्पताल गरिबहरूको लागि मात्र हो भन्ने मनोवृत्तिमा विकास हुँदै गएको छ । कुनै पनि स्थान विशेष, तह, तप्का, वर्ग र समुदायका नागरिकहरूका लागि हालसम्म संविधानको आकांक्षाअनुरूप सहज र सुलभ स्वास्थ्य सेवामा पहुँच रहेको छैन । जलवायु परिवर्तन, बढ्दो खाद्य असुरक्षा र प्राकृतिक प्रकोपका कारण स्वास्थ्य समस्याहरू दिनदिनै बढिरहेका छन् । क्यान्सर, उच्च रक्तचाप, मधुमेह तथा मुटु, मृगौला र फोक्सोसँग सम्बन्धित समस्याहरूका साथै अरू नसर्ने रोगहरू (जस्तै: मानसिक रोग, दाँतको समस्या) बढिरहेका छन् । राज्यबाट स्वास्थ्यसँग सम्बन्धित प्रवर्धनात्मक कार्यक्रमहरू प्राथमिकताका साथ आवश्यक मात्रामा सम्पन्न हुन सकेका छैनन् । गुणस्तरीय औषधीमा पहुँच, औषधीको सही प्रयोग, आवश्यक औषधी र मेडिकल औजार देशभित्रै उत्पादन गर्ने कार्य प्रभावकारी र जनमुखी भएको छैन । प्रयोगशालामा प्रयोग हुने सामग्री तथा मेडिकल उपकरणहरू गुणस्तरीय नभएको गुनासो आउने गरेका छन् ।

तालिका नं. १

मातृशिशु स्वास्थ्य तथा परिवार योजनाको मुख्य सूचक					
	नवजात शिशु मृत्युदर	पाँच वर्षमुनिका बालबालिकाको मृत्युदर	पुङ्कोपन	संस्थागत प्रसूति	परिवार नियोजन दर
राष्ट्रिय	२१	३३	२५	७९	४३
कोशी	२०	३४	२०.०	८१.५	४३.५
मधेश	२७	४३	२९.३	६६.८	४०.५
वाग्मती	१८	२४	१७.६	८८.३	४४.६
गण्डकी	८	२३	१९.७	८७.७	३५.१
लुम्बिनी	२४	४१	२५.१	८४.४	४३.०
कर्णाली	२६	२६	३५.८	७२.४	४५.९
सुदूरपश्चिम	२७	४९	२८.४	८६.८	४७.०

स्रोत: स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्यामन्त्रालय, नेपाल स्वास्थ्य क्षेत्र रणनीतिक योजना (२०७९/८०-२०८७/८८)

जनसङ्ख्याको अनुपातमा स्वास्थ्य सेवासँग सम्बन्धित दक्ष जनशक्तिको उत्पादन हुन सकेको छैन भने भएको जनशक्ति पनि पलायन भइरहेको अवस्था छ। सेवामा कार्यरत व्यक्तिहरूको सुरक्षालगायतका मुद्दाहरूको अहिलेसम्म योजनाबद्ध तवरमा सम्बोधन भएको छैन। ग्रामिणस्तरका स्वास्थ्य संस्थाहरूमा स्वास्थ्यकर्मीको दरबन्दी पूरा नहुँदा नागरिकले गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवा उपभोग गर्न नपाएको अवस्था छ। स्वास्थ्यसंस्था भौतिक रूपमा राम्रो भएता पनि सरसफाइको कमी रहेको देखिन्छ। समग्रमा नागरिकहरूले संविधान र कानूनमा उल्लेख भएबमोजिमको गुणस्तरीय स्वास्थ्यको अधिकार उपभोग गर्न सकेको अवस्था छैन। तालिम प्राप्त जनशक्ति, दुर्गम क्षेत्रमा चिकित्सकको कमी, गुणस्तरीय सेवाको अपर्याप्तता जस्ता समस्या अहिले पनि विद्यमान छन्। मातृमृत्युदर प्रतिलाखमा १५१ जना गर्भव्यवस्थामा रहेको छ। बाल मृत्युदर ३.२ प्रतिशत रहेको छ।^{३५} यसै गरी मातृ मृत्युदर (प्रति १ लाख जिवित जन्ममा) १५१, शिशु र पाँचवर्ष मुनिको मृत्युदर (प्रतिहजार जिवित जन्ममा) क्रमशः २८ र ३३ रहेको छ भने नवजात शिशु मृत्युदर प्रति हजार जिवितमा २१ रहेको देखिएको छ।^{३६} त्यस्तै पाँच वर्षमुनिका बाल मृत्युदर (प्रतिहजार जिवित

३५ जनगणना २०७८

३६ नेपालको जनसांख्यिक स्वास्थ्य सर्वेक्षण, २०२२

जन्ममा) ३९ रहेको छ । प्रदेशगत रूपमा भने तथ्याङ्कमा विविधता रहेको देखिन्छ ।

उल्लिखित तथ्य र तथ्याङ्कहरूको आधारमा विश्लेषण गर्दा नागरिकको स्वास्थ्य अवस्थामा बिगतको तुलनामा समग्रतामा प्रगति भएको देखिन्छ । विशेषगरी औसत आयु, बालबालिकाको जीवन रक्षा, मातृस्वास्थ्य र सङ्क्रामक रोगहरूको नियन्त्रणमा उपलब्धी हासिल गरेको छ । विश्वव्यापी रूपमा सिफारिस गरिएका लक्ष्यसँग तुलना गर्दा सबै प्रकारका स्वास्थ्य समस्याहरू भने विद्यमान रहेको पाइन्छ । स्वास्थ्यका उपलब्धीहरूमा विभिन्न वर्ग तथा समुदायमा असमानता देखिन्छ । नागरिकको स्वास्थ्य अवस्थामा सुधार गर्न र विभिन्न वर्ग र समुदायबीच रहेको असमानता कम गर्नको लागि थप प्रयासको आवश्यकता देखिन्छ । यसका लागि गरिबी, अशिक्षा, लैङ्गिक असमानता, जातिय र सामाजिक विभेद, भौगोलिक विकटताका कारणले जोखिममा परेका वर्ग र समुदायमा गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवाको पहुँचमा सुधार गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

६.२.४ खाद्यको अधिकार

मानिसको सबैभन्दा पहिलो र महत्त्वपूर्ण अधिकार खाद्य अधिकार हो । स्वस्थ र सक्रिय जीवनयापन गर्न खाद्यान्न अपरिहार्य हुन्छ । खाद्य अधिकार जीवनको अधिकार र स्वास्थ्यको अधिकारसँग समेत जोडिएको हुन्छ । स्वस्थ जीवन भएमात्र अन्य अधिकारहरूको उपयोग सम्भव हुन्छ । संयुक्त राष्ट्रसङ्घको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ को धारा २५ ले प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो र आफ्नो परिवारको स्वास्थ्य र कल्याणको लागि खाद्यान्नको अधिकारलाई संरक्षित गरेको छ । आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६६ को धारा ११ ले प्रत्येक व्यक्ति र परिवारको लागि पर्याप्त भोजन, लुगा र आवासको अधिकारमा जोड दिएको छ भने भोकबाट मुक्त हुने अधिकारलाई प्रत्येक व्यक्तिको मौलिक अधिकारको रूपमा संरक्षित गरेको छ । बालअधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९८९ को धारा २४ र २७ मा बालबालिकालाई पर्याप्त खाद्यान्न र पोषणको व्यवस्था गरिनुपर्ने उल्लेख छ । नेपालको संविधानको धारा ३६ ले खाद्य सुरक्षा र खाद्य संप्रभुतालाई मौलिक हकको रूपमा संरक्षण गरेको छ । खाद्यको हकलाई कार्यान्वयन गर्न खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्पुभतासम्बन्धी ऐन, २०७५ हाल कार्यान्वयनमा रहेको छ ।

उक्त संवैधानिक र कानुनी व्यवस्थाका बाबजुद कार्यान्वयनको पक्ष अपेक्षाकृत देखिँदैन । खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्पुभतासम्बन्धी ऐन, २०७५ ले नागरिकलाई खाद्य असुरक्षाबाट संरक्षण पाउने, विनाभेदभाव पर्याप्त, पोषणयुक्त तथा गुणस्तरीय खाद्यमा पहुँच हुने, भोकबाट मुक्त हुने, खाद्यको अभावमा जीवन जोखिममा हुने अवस्थाबाट सुरक्षित हुने अधिकारलाई सुनिश्चित गरेको छ । हालसम्मको अवस्था विश्लेषण गर्दा नेपालमा खाद्य संकट र भोकमरीको अवस्था रहेको देखिँदैन । सन् २०२३ को विश्व भोकमरी सूचकाङ्क (Globe Hunger Index- 2023) मा नेपाल १२५ देशमध्ये ६९ औं स्थानमा रहेको देखाइएको छ । आर्थिक सङ्कटको सामना गरिरहेको अवस्थामा विश्व भोकमरीको सूचकाङ्कमा नेपाल दक्षिण एसियामा

नै श्रीलंकापछि दोस्रो देशको रूपमा सूचीकृत हुनुलाई सकारात्मक नै मान्नुपर्ने हुन्छ । नेपालको कृषि उत्पादन र उत्पादकत्वको तुलनात्मक अध्ययन गर्दा अझै पनि नेपाल खाद्यान्नमा निर्भर हुन सकेको अवस्था छैन । सरकारी निकायहरूको तथ्य र तथ्याङ्कहरूको विश्लेषण गर्दा नेपालमा नागरिकहरूको खाद्यान्नको अधिकार सुरक्षित रहेको मान्न सकिने अवस्था देखिँदैन । नेपालको कृषि क्षेत्रमा आबद्ध जनसङ्ख्या घट्दो क्रममा रहेको छ । सन् २०१८ मा भएको श्रमशक्ति सर्वेक्षण अनुसार कृषि क्षेत्रमा आबद्ध जनसङ्ख्या ६०.४ प्रतिशत रहेकोमा सन् २०२१ को श्रमशक्ति सर्वेक्षण अनुसार ५०.४ प्रतिशतमा भरेको देखिन्छ । राष्ट्रिय जनगणना २०७८ अनुसार नेपालमा कृषिमा आधारित जनसङ्ख्या ५०.१ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । ३० वर्ष अघि कुल जनसङ्ख्याको ८१.१ प्रतिशत कृषिमा आश्रित थिए । यसले गर्दा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कृषि क्षेत्रको योगदानसमेत घट्दो क्रममा रहेको छ । आव २०७५/७६ मा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कृषि क्षेत्रको योगदान २५.६ प्रतिशत रहेकोमा आव २०७९/८० मा घटेर २४.६ प्रतिशत पुगेको देखिन्छ ।^{३७} कृषि क्षेत्रबाट आशातीत उपलब्धी नहुँदा नागरिकको कृषि पेसाप्रतिको आकर्षण घट्दो क्रममा रहेको छ । वैदेशिक रोजगारी र अन्य क्षेत्रमा नागरिकहरूको आकर्षणको कारण हिमाली र पहाडी क्षेत्रका धेरैजसो जमिनहरू बाँभो हुन थालेको छ । कृषि क्षेत्रप्रति नागरिकहरूको आकर्षण अभिवृद्धि गर्नको लागि नेपाल सरकारले आव २०७१/७२ देखि कृषि बिमा शुल्कमा ७५ प्रतिशत अनुदान दिने व्यवस्था गरेकोमा आव २०७९/८० देखि ८० प्रतिशत पुऱ्याइएको छ । कृषि क्षेत्रको उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि गर्नको लागि कृषि अनुदान दिँदै आए पनि अपेक्षाकृत रूपमा कृषि क्षेत्रको उत्पादन र उत्पादकत्व अभिवृद्धि हुन सकेको छैन । फलस्वरूप वर्षेनी आधारभूत खाद्यान्नको पैठारीसमेत बढ्दै गएको छ । कृषि क्षेत्रको विकासको लागि नेपाल सरकारले वि.सं. २०७३ देखि २०८३ सम्म कार्यान्वयनमा ल्याएको प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजनाअन्तर्गत बाली विशेष वा मत्स्यको सुपरजोन विकास कार्यक्रम, बाली वा विशेषको जोन विकास कार्यक्रम, वलक विकास कार्यक्रम र पकेट विकास कार्यक्रम कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ । परियोजना सञ्चालन भएको छ वर्ष बितिसकदा पनि परियोजनाको प्रभावकारिता र उपलब्धीको हालसम्म यथार्थ र वस्तुगत समीक्षा हुन सकेको छैन । परियोजनालाई प्रभावकारी बनाउन तीनै तहका सरकारहरूको प्रभावकारी समन्वय र सहकार्य हुनु जरूरी छ ।

संयुक्त राष्ट्रसङ्घको कृषि तथा खाद्य सङ्गठनका अनुसार एक बयस्क व्यक्तिलाई वार्षिक न्यूनतम दुध ९१ लिटर, मासु १४ किलोग्राम र अण्डा ४८ वटा आवश्यक पर्दछ । हालसम्मको उपलब्धीलाई हेर्दा मासु र माछाको उपलब्धता न्यूनतमभन्दा बढी नै भए पनि दुध र अण्डाको उपलब्धता कम भएको विभिन्न सर्वेक्षणहरूले देखाएका छन् । कृषिजन्य वस्तुको पैठारी उच्च रहेको देखिँदा आधारभूत खाद्यान्नमा आत्मनिर्भर हुन निकै मिहिनेत गर्नुपर्ने देखिन्छ । मुलुकलाई खाद्यान्नमा आत्मनिर्भर बनाउन कृषि, सिंचाई, वाणिज्य लगायतका क्षेत्रगत नीतिको समयानुकूल परिमार्जन गरी सोको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नु आवश्यक छ ।

३७ राष्ट्रिय योजना आयोग, १६ औं योजनाको आधारपत्र

हाल नेपालमा सिंचाईयोग्य जमिन १७ लाख ६० हजार हेक्टरमध्ये ८७.० प्रतिशत र २६ लाख ४० हजार हेक्टर कृषियोग्य जमिनमध्ये ५८.० प्रतिशत जमिनमा सिंचाई सुविधा पुगेको आर्थिक सर्वेक्षणले देखाएको छ । नेपाल सरकारले शुरू गरेको सिंचाईसम्बन्धी राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाहरू सम्पन्न भइसकेका छैनन् । खाद्यान्नको उत्पादन, भण्डारण र बिक्रीवितरण तथा बजार व्यवस्थापनमा पनि समस्या देखिएको छ । परम्परागत कृषि प्रणालीलाई रूपान्तरण गरी वैज्ञानिककृषि प्रणालीमा जान नसकिरहेको अबस्था छ । खाद्यान्न भण्डारणको अभावमा उत्पादित खाद्यान्न तथा मौसमी फलफूल तथा तरकारी भण्डारण गरी बेमौसममा प्रयोगमा ल्याउन सक्ने अवस्था रहेको छैन । मौसमी फलफूल तथा तरकारी उत्पादन राम्रो भए पनि बजार तथा भण्डारणको उचित प्रबन्ध नहुँदा अधिकांश उत्पादित वस्तु कुहिएर नष्ट हुने गरेको छ । स्वदेशमा उत्पादन कम भएको कारण नागरिकहरूका लागि आवश्यक पर्ने खाद्यान्न ठूलो परिमाणमा छिमेकी भारतबाट आयातित भइरहेको अवस्था छ । खाद्यान्नबाहेक फलफूल र तरकारीहरूमा समेत नेपाल निर्भर हुन सकेको अवस्था छैन । नेपालमा उन्नत र वैज्ञानिक कृषि प्रणाली अवलम्बन गर्न नसक्दा धेरै मेहनत र खर्च गरेर पनि अपेक्षित उत्पादन हुन सकेको छैन । फलस्वरूप नेपाली कृषि उत्पादन बजारमा महँगोमा बेच्नुपर्ने बाध्यताको कारण भारतीय उत्पादनले नेपाली बजारमा कब्जा गरेको देखिन्छ । भारतबाट नेपाल भित्रिने खाद्यान्न, फलफूल र तरकारीको प्रभावकारी गुणस्तर जाँच हुन नसक्दा नेपाली उपभोक्ताहरू अखाद्य र विषादियुक्त वस्तुहरूको सेवन गर्न बाध्य छन् । सीमा नजिकको भन्सार बिन्दुहरूमा मात्र स्क्रिनिङ परीक्षणहरू गरिने गरेको देखिएको छ । यसको गुणस्तर जाँच गर्ने सरकारी निकाय खाद्य प्रविधि तथा गुण नियन्त्रण विभागको कार्य प्रभावकारी देखिएको छैन । मानव संसाधनको अपर्याप्तता र प्रयोगशाला उपकरणहरूको सीमित उपलब्धताले गर्दा गुणस्तर मापनमा समस्या रहेको भनी दावी गरिरहे पनि नागरिकको स्वास्थ्य र जीवनसँग प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने विषयमा सरकार जिम्मेवार हुन नसकेको देखिन्छ ।

ऐनअनुसार प्रत्येक किसान तथा खाद्य उत्पादकले पहिचान र सम्मान पाउने, कृषि कार्यका लागि आवश्यक स्रोत र साधन, स्थानीय बीउबिजन, प्रविधि औजारमा पहुँच हुने, खाद्य सञ्चितिको व्यवस्था गर्नुपर्ने लगायतका खाद्य सम्पुभता सम्बन्धी कार्यमा भने केही प्रगति देखिएको छ । विशेष गरी कृषि ज्ञानकेन्द्र र स्थानीय तहहरूमार्फत कृषिको सुधारको लागि विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालनमा आएका छन् । खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्पुभतासम्बन्धी ऐन, २०७५ बमोजिम स्थानीय तहले खाद्य जोखिम रहेका घरपरिवारको विवरण अद्यावधिक गरी खाद्य सहायता परिचयपत्र वितरण गर्ने र लक्षित घरपरिवारलाई सहूलियत मूल्यमा वा निःशुल्क खाद्य सहायता उपलब्ध गराउनुपर्ने व्यवस्था भए पनि यसको कार्यान्वयन हुन सकेको छैन ।

६.२.५ उपभोक्ताको अधिकार

खाद्यको अधिकार र उपभोक्ताको अधिकार सँगै जोडिएर आउने अधिकारहरू हुन । यद्यपी उपभोक्ताको अधिकारले उपभोग्य सबै प्रकारका अधिकारहरूसँग सम्बन्ध राख्दछ । प्रत्येक व्यक्तिले वस्तु वा सेवा

उपभोग वा प्रयोग गर्नुपर्ने हुँदा प्रत्येक व्यक्ति उपभोक्ता मानिन्छ। जीवनयापनका लागि गुणस्तरीय वस्तु वा सेवा खरीदकर्ता वा प्रयोगकर्ता नै उपभोक्ता हुन्। संयुक्त राष्ट्रसङ्घद्वारा जारी उपभोक्ता हित संरक्षणसम्बन्धी निर्देशिका, १९८५ ले उपभोक्तालाई सुरक्षाको अधिकार, सूचित हुने अधिकार, छनोटको अधिकार, सुनुवाइको अधिकार, उपभोक्ता शिक्षाको अधिकार, क्षतिपूर्तिको अधिकार, आधारभूत आवश्यकतामा पहुँचको अधिकार, स्वच्छ तथा स्वस्थ वातावरणको अधिकार प्रदान गरेको पाइन्छ। नेपालको संविधानको धारा ४४ ले उपभोक्तालाई गुणस्तरीय वस्तु र सेवा पाउने हक हुने एवम् गुणस्तरहीन वस्तु वा सेवाबाट कसैलाई हानी पुगेमा क्षतिपूर्ति पाउने हकको सुनिश्चितता गरेको छ। संविधानको धारा ३० को स्वच्छ वातावरणको हक र धारा ३५ को स्वास्थ्यसम्बन्धी हक पनि उपभोक्ताको अधिकारसँग जोडिएका छन्। उपभोक्ताको हकको प्रचलनको लागि उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०७५ हाल कार्यान्वयनमा रहेको छ। यस ऐनले आम-उपभोक्ताको सूचित र सुरक्षित हुन पाउने अधिकारलाई सुनिश्चित गरेको छ।

मानव अधिकारसँग सम्बन्धित दस्तावेज, कानून र सरकारी प्रतिबद्धतामा उपभोक्ता अधिकार सुरक्षित भए पनि कार्यान्वयन पक्ष कमजोर देखिएको छ। आव २०७९/८० मा उपभोक्ता मुद्रास्फ्रिति ७.९३ प्रतिशत रहेको आर्थिक सर्वेक्षणले देखाएको छ। वस्तु र सेवाको सहज आपूर्ति नियमित छैन। खाद्य सुरक्षाको अभाव, अखाद्य वस्तु मिसावट, म्याद नाघेका खाद्य वस्तुको बिक्री, कृत्रिम मुल्य वृद्धि जस्ता समस्याहरू बेलाबखतमा भइरहेका छन्। गुणस्तर वस्तु, उत्पादन सञ्चय वा भण्डारण, ढुवानीमा समस्याको अवस्था विद्यमान छ। उपभोक्ताले पर्याप्त सूचना एवम् जानकारी प्राप्त गर्न नसकेको अवस्था छ। ग्राहकलाई गलत सूचना र प्रलोभनमा पार्ने विज्ञापनको प्रचारप्रसार चुनौतीको रूपमा देखिएका छन्। एकातिर बजार स्वच्छ र प्रतिस्पर्धात्मक हुन नसकेको स्थिति छ भने अर्कोतिर अनुगमन र नियमनको जिम्मेवारी प्राप्त निकायहरू (वाणिज्य विभागलगायतका सरकारी निकाय) का कामकारबाही प्रभावकारी र पारदर्शी देखिएका छैनन्। यसबाहेक स्रोत र साधन एवम् समन्वयको अभाव, दक्ष जनशक्ति, प्रयोगशालाको कमी, भएका प्रयोगशाला पनि प्रयोगविहीन, अप्रभावकारी अनुगमन, कारबाही आदि कारकतत्वका रूपमा रहेका छन्।

उपभोक्ताको अधिकारको उपभोगको अवस्था सन्तोषजनक छैन। देशको सार्वजनिक यातायात प्रणालीमा व्यवहारतः अहिले पनि मनपरीतन्त्र यथावत छ। वस्तु तथा सेवाको मूल्य निर्धारण प्रक्रिया न्यायसङ्गत नहुनुको साथै उपभोक्ताले ग्याँसलगायत अत्यावश्यकिय वस्तु तथा सेवा सहज रूपमा प्राप्त गर्न नसकेको अवस्था बेलाबेलामा देखिने गरेको छ। अस्वाभाविक रूपमा मूल्यवृद्धि हुनु, कोही पनि जिम्मेवार नहुनु, वस्तु तथा सेवाबारे भ्रमपूर्ण विज्ञापन आउनु सामान्य विषय बन्न पुगेका छन्। उपभोक्ता आफैँमा सङ्गठित एवम् आफ्नो अधिकारप्रति सचेत हुन सकेका छैनन्। समग्रमा उपभोक्ताको सुरक्षा, वस्तुमा पहुँच, सूचित, छनोट, कानुनी उपचार, क्षतिपूर्तिजस्ता अधिकार प्रचलनमा आउन नसकेको अवस्था छ।

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ ले स्थानीय बजार अनुगमन व्यवस्थापन सम्बन्धमा स्थानीय तहको

काम कर्तव्य र अधिकारसम्बन्धी व्यवस्था गरेको छ। उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०७५ को दफा २७ ले प्रदेश बजार अनुगमन समिति र दफा २८ ले स्थानीय बजार अनुगमन समितिको व्यवस्था गरेको छ। ऐनबमोजिम उपभोक्ताको अधिकार हनन् भएमा त्यसलाई कसुर मानी दुई लाखदेखि तीनलाख रुपियाँसम्म जरिवाना गर्ने व्यवस्था छ। ऐनको दफा १२ बाहेकका अन्य मुद्दा कारबाही किनारा गर्नको लागि नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी आवश्यकताअनुसार उपभोक्ता अदालत गठन गर्न सक्ने व्यवस्था छ। उपभोक्ता अदालतबाट भएको निर्णयमा चित्त नबुझे उच्च अदालतमा पुनरावेदन लाग्न सक्ने प्रावधान छ। अदालत गठन नभएसम्मका लागि सम्बन्धित जिल्ला अदालतबाट मुद्दाको कारबाही र किनारा लगाउने अधिकार रहने छ। ऐनमा स्पष्ट व्यवस्था गरिए पनि विद्यमान कानूनबारे जानकारी नहुँदा सर्वसाधारणमा उपभोक्ता हित विपरीतका कार्यबाट आफू ठगिएमा कहाँ र कसरी उजुरी दिने भन्नेमा अन्यौल रहेको देखिन्छ। उजुरी कारबाही प्रक्रिया र सजाय सम्बन्धमा जनचेतनाको अभावमा पीडितले सेवाप्रदायक विरुद्धमा उजुरी नदिने गरेको अवस्था रहेको छ।

आयोगले समय समयमा आयोगबाट जारी भएको उपभोक्ताको मानव अधिकार अनुगमन निर्देशिका, २०७९ बमोजिम विभिन्न जिल्लाहरूमा बजार अनुगमन गर्दै आएको छ। स्थानीय प्रशासन र स्थानीय तहहरूबाट समेत बजार अनुगमन गर्ने गरिएपनि प्रभावकारिता देखिएको छैन। अनुगमन टोलीमा प्राविधिक र पर्याप्त ज्ञान, सीपको अभाव, यन्त्र उपकरणहरूको अभाव, खाद्य पदार्थको नमुना परीक्षणको लागि प्रयोगशालाको अभाव लगायतका समस्याहरूका कारण स्थानीय अनुगमन प्रभावकारी देखिएको छैन। त्यस्तै उपभोक्ता सचेतना पर्याप्त मात्रामा नहुँदा उपभोक्ताहरू ठगिएका छन्। विषादी परीक्षण, सुनको शुद्धता परीक्षणको लागि जिल्ला बाहिर पठाउनुपर्ने अवस्था विद्यमान छ। जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरूले स्थानीय यातायातको दररेट निर्धारण गरेको भए पनि प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन नसकेको, स्वास्थ्य संस्थाहरू विनादर्ता सञ्चालन हुने गरेका, मूल्य सूची नराख्ने, ग्रामिण भेगहरूमा डिजेल, पेट्रोल खुला रूपमा बिक्री हुने गरेका, म्याद गुज्रिएका सामानको बिक्री वितरण हुने गरेका, नापतौलमा एकरूपता नहुने जस्ता समस्याहरू अनुगमनको क्रममा पाईएको थियो। जिल्लाबाट अनुगमनको क्रममा सचेत गराउने, मिति गुज्रिएका सामान नष्ट गर्ने, नियम विपरीत सञ्चालित पसलहरूलाई सिल गर्ने, मूल्यसूची लगायत सरसफाइको लागि सचेत गराउने तथा न्यून र दुषित पदार्थहरू प्रमाणित भई आएमा अदालतमा मुद्दा दायर गर्ने गरिएको भन्ने जानकारी प्राप्त भएको छ।

यसै गरी विभिन्न सञ्चार-माध्यमहरूमा प्रकाशित समाचारहरू, अन्तरक्रिया तथा छलफल कार्यक्रममा उपभोक्ता अधिकारको सम्बन्धमा उठ्ने गरेका विषयहरू हेर्दा उपभोक्ता सचेतनामा कमी रहेको, जनस्वास्थ्यमा प्रतिकूल असर पर्ने तथा म्याद गुज्रिएका उपभोग्य वस्तुको बेचबिखन हुने गरेको देखिन्छ। मूल्य एकरूपता नहुने, तौलमा कमी, अखाद्य पदार्थको मिसावट, अत्याधिक विषादीको प्रयोग, खाद्य वस्तुको गुणस्तर तथा विषादीको चेकजाँच गर्ने प्राविधिक तथा प्रविधिको पर्याप्त व्यवस्थाको अभाव छ। कृषिलगायतका खाद्य

उपजहरूको आपूर्ति तथा निकासी र मूल्य निर्धारण प्रभावकारी हुन नसक्दा उत्पादकले उचित मूल्य नपाउने र उपभोक्ताले महँगो मूल्यमा खरीद गर्नुपर्ने र उपभोक्ता अधिकारको अनुगमन र नियमन गर्ने निकायहरूबाट यसको प्रभावकारी अनुगमन हुन नसकेको भन्ने जस्ता समस्या देखिएका छन् ।

उपभोक्ताको हक हित संरक्षणका लागि वस्तु वा सेवाको आपूर्ति, गुणस्तर, शुद्धताको अनुगमन र सुपरीवेक्षणमा संलग्न निकायबीच समन्वय गर्नका लागि उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालयका सचिवको संयोजकत्वमा उपभोक्ता प्रतिनिधि, नेपाल चेम्बर अफ कमर्सको प्रतिनिधिसहित रहेको समिति गठन गर्ने व्यवस्था रहेको छ । त्यसै गरी स्थानीय गाउँपालिकाको अध्यक्ष वा नगरपालिकाको प्रमुखको संयोजकत्वमा स्थानीय बजार अनुगमन समिति गठन गरी उक्त समितिबाट नियमित अनुगमन गर्ने व्यवस्था रहेको छ । ऐनले व्यवस्था गरेअनुरूप नेपाल सरकारले उपभोक्ताको अधिकारको संरक्षण गर्न नियमित रूपमा वस्तु वा सेवाको आपूर्ति मूल्य निर्धारण गुणस्तर, नापतौल, लेवल, विज्ञापन आदिको नियमन गर्ने व्यवस्था रहेको छ । उत्पादकले उत्पादन गरेका वस्तुमा लेवल लगाउनु अनिवार्य गरेको छ । लेवलमा उत्पादकको नाम, ठेगाना, दर्ता नम्बर, उत्पादन गरिएको वस्तुको मिश्रण, तत्व, परिमाण र तौल वस्तु उपभोग गर्ने तरिका र वस्तु उपभोग गरेबाट हुन सक्ने नकारात्मक प्रभाव (साइडइफेक्ट) लगायतका विवरण अनिवार्य रूपमा उल्लेख गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । उत्पादकको दायित्वअन्तर्गत गुणस्तरीय वस्तु वा सेवाको उत्पादन गर्ने, लेवल निर्धारण गर्ने, त्रुटिपूर्ण उत्पादन नगर्ने, उपभोक्तालाई कुनै किसिमको हानीनोक्सानी वा क्षति भएमा सोको मनासिव क्षतिपूर्ति दिने, भ्रामक विज्ञापन नगर्ने जस्ता दायित्व तोकेको छ । सेवा प्रदायकले उपभोक्तालाई सेवा प्रदान गर्दा विनाभेदभाव सेवा प्रदान गर्नुपर्ने, सेवाको प्रकृति र सेवा प्राप्त गरेवापत उपभोक्ताले तिर्नुपर्ने मूल्यको सूची राख्ने, पहिले आउने उपभोक्तालाई पहिले सेवा प्रदान गर्ने, सेवाबापत रकम लिएपछि त्यसको बिल वा रसिद दिने दायित्व र जिम्मेवारी तोकेको पाइन्छ । व्यवहारमा भने मूल्यसूची राख्ने कार्यबाहेक अन्य व्यवस्थाको प्रभावकारी कार्यान्वयन नभएको र मूल्यसूची पनि सवै पसलमा राखेको नपाएको अनुगमनबाट देखिएको छ । केही समय यता खाद्यान्नलगायतका वस्तुमा देखिएको अस्वभाविक मूल्यवृद्धि नियन्त्रण हुन सकेको छैन । समय समयमा वस्तुको अभाव हुने गरेको छ । कालाबजारी र कार्टेलिङको नियन्त्रण हुन सकेको छैन । खाद्य, मापदण्ड विपरीत कार्य, म्याद गुज्रेको सामान, अखाद्य वस्तु र कालोवजारीमा सामान्य अनुगमन गरी कारबाही गरेको देखिन्छ तर पीडित उपभोक्ताहरूले क्षति वापतको कुनै क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्न सकेको अवस्था देखिँदैन । दुर्गम क्षेत्रहरूमा समयमा नै पाठ्यपुस्तक उपलब्ध हुनु नसक्नु, सवै बालबालिकाहरूको शिक्षामा पहुँच पुग्न नसक्नु तथा स्वास्थ्य संस्थाहरूमा दरवन्दीअनुसारको जनशक्ति नहुनु, भएका स्वास्थ्यकर्मीहरू पनि स्वास्थ्य संस्थाहरूमा अनुपस्थित रहनु, पूरा समय स्वास्थ्य संस्थाहरूमा नबस्नु आदि समस्या विद्यमान छन् । आवश्यक यन्त्र उपकरण र निःशुल्क प्राप्त हुने भनी घोषणा भएका सवै औषधीहरू उपलब्ध नहुँदा उपभोक्ताहरूको गुणस्तरीय र पहुँचयुक्त स्वास्थ्य सेवाको सुनिश्चितता हुन सकेको देखिँदैन ।

विशेष पर्वहरूको समयमा दैनिक उपभोग्य वस्तुहरू चामल, दाल, चिनी, तेल, दुःध, मिठाई, माछा/मासु, ग्याँस, औषधी, फलफुल, तरकारीलगायतका वस्तुहरूको गुणस्तरमा उठ्ने प्रश्न र त्यस्ता अखाद्य र मिसावटयुक्त वस्तुको उपभोगले उपभोक्ताको स्वास्थ्य, सुविधा र आर्थिक हितमा पार्ने प्रभाव तथा नापतौलमा कमी, उपभोग्य वस्तु तथा सेवाको खरीद तथा विक्री मूल्य पारदर्शी नहुने जस्ता समस्याहरू कायम नै रहेको देखिन्छ। ग्रामीण तहसम्म वस्तु तथा सेवाको पहुँच सुनिश्चित हुन नसक्नु र पहुँच भएको वस्तुको गुणस्तरीयता कायम नहुने अवस्था पनि कायम नै देखिन्छ। यस्तै अनुगमन नियमित नहुने तथा एक पटक अनुगमन भएपछि पुनःनिरन्तरता दिने नगरेको आयोगको अनुगमनबाट देखिएको छ।

उपभोक्ताको अधिकार संरक्षणमा आयोगको पहल

- मिति २०७९/०६/०९ गते उपभोक्ताको मानव अधिकारका अनुगमन निर्देशिका, २०७९ जारी भई हाल कार्यान्वयनमा रहेको।
- उपभोक्ताको अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दिवस मार्च, १५ को सन्दर्भमा वाणिज्य, आपूर्ति तथा उपभोक्ता संरक्षण विभागका पदाधिकारीहरूसँग छलफल। छलफल अनुगमन र नियमनकारी निकायहरू एवम् अन्तरमन्त्रालय र अन्तरविभागबीच समन्वयको अभाव, प्राविधिक जनशक्तिको अभाव आदिको कारण केन्द्रीय, प्रदेश र स्थानीय निकायबाट प्रभावकारी अनुगमन नभएको जानकारी प्राप्त भएसँगै अनुगमनलाई प्रभावकारी बनाउने सम्बन्धमा केन्द्रित।
- आयोगका अध्यक्षको अध्यक्षतामा २०८०/०१/०५ मा उपभोक्ता अधिकारको क्षेत्रमा कार्यरत सरोकारवालाहरूको अनौपचारिक समन्वय बैठक सम्पन्न। उपभोक्ता अधिकारको क्षेत्रमा कार्यरत सरोकारवालाहरूको लागि साभा प्लेटफर्म तयार गर्ने, समन्वय अभिवृद्धि गर्ने, सामूहिक पहलकदमीलाई बढाउने सम्बन्धमा छलफल।
- आयोगका प्रदेश तथा शाखा कार्यालयहरूबाट प्रदेश तथा स्थानीय प्रशासनसँगको समन्वयमा नियमित अनुगमन।

अतः उपभोक्ताको अधिकार सुनिश्चित गर्न बनेको कानुनी व्यवस्थाको प्रभाकारी कार्यान्वयन गर्न तीनै तहका सरकाहरूको अनिवार्य दायित्व रहन्छ। उपभोक्ता हित संरक्षणका सन्दर्भमा व्यापक जनचेतना कार्यक्रमको साथमा रेडियो, टेलिभिजन, जिङ्गल तथा अन्य जानकारीमूलक सन्देश प्रसारण गरिनु आवश्यक देखिन्छ। उपभोक्ताको अधिकार हनन् विशेष गरी जिल्ला सदरमुकाम र ग्रामीण क्षेत्रमा बढी भइरहेको आयोगको अनुगमनबाट पाइएको हुँदा जिल्ला प्रशासन कार्यालय र स्थानीय सरकार बढी जिम्मेवार र शसक्त हुनुपर्ने देखिन्छ। यसको साथै तीनै तहका सरकारहरू र उपभोक्तासहित सम्बन्धित सरोकारवालाहरू थप जिम्मेवार बन्न आवश्यक छ।

६.३ महिला अधिकार

सामान्यतः महिला अधिकार भन्नाले महिलाको हैसियतमा समग्र व्यक्तित्व विकाससँग जोडिएका अधिकारहरू पर्दछन् । यी अधिकारलाई राष्ट्रिय, क्षेत्रीय र अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेज/कानुनमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ । मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ को धारा १ मा सबै व्यक्ति जन्मजात स्वतन्त्र तथा प्रतिष्ठा र अधिकारमा समान हुने र धारा २ मा सबै अधिकार विनालैङ्गिक विभेद सबैलाई समान रूपमा प्राप्त हुनेछ भनिएको छ । महिलाको राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९५३ को धारा २ ले महिलालाई पुरुषसह राजनीतिक अधिकार प्रदान गर्दै मतदान गर्न पाउने, निर्वाचित हुन पाउने, सार्वजनिक पद धारण गर्न पाउनेलगायतका अधिकारको सुनिश्चितता गरेको छ । नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार विषयक प्रतिज्ञापत्र, १९६६ र आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ को धारा २ र ३ ले पक्ष राष्ट्रहरूलाई अभिसन्धिमा उल्लिखित अधिकार लैङ्गिक विभेदसूचाङ्क, सम्मान र सुनिश्चित गर्न राज्यपक्षलाई निर्देशन गरेका छन् । महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९७९ मा लैङ्गिक विभेद अन्त्य गर्न सबै पक्ष राष्ट्रहरूलाई राष्ट्रिय कानुनमा महिला अधिकार संरक्षणसम्बन्धी व्यवस्था गर्नुपर्ने दायित्व हुने कुरा उल्लेख छ । विभेदकारी व्यवस्थाहरू खारेज गर्न तथा नयाँ कानुनहरूको निर्माण गर्न तथा महिला अधिकारको प्रभावकारी संरक्षणका लागि राष्ट्रिय संयन्त्रको निर्माण गर्न समेत राज्य पक्षको दायित्व हुने भनी उल्लेख गरेको छ ।

नेपालको संविधानको धारा ३८ मा महिलाको हकअन्तर्गत समान वंशीय हक, मातृत्व र प्रजनन स्वास्थ्यसम्बन्धी हक, महिला भएकै कारणबाट गरिने कुनै पनि किसिमको हिंसा वा शोषणविरुद्धको हक, राज्यका सबै निकायमा समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा सहभागी हुने, शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारीमा सकारात्मक विभेदका आधारमा विशेष हक हुने, सम्पत्तिमा समान हक लगायतका व्यवस्थाहरू गरिएका छन् । सर्वोच्च अदालतले २०६२ वैशाख १९ मा छाउपडी प्रथालाई कूरीति घोषणा गरी निर्देशिका बनाइ लागू गर्न सरकारलाई निर्देशनात्मक आदेश दिएकोमा तत्कालीन सरकारले २०६३ वैशाख २६ गतेको निर्णयले छाउपडी प्रथालाई कूरीति घोषणा गरेको थियो । त्यसको भन्डै वर्ष दिनपछि महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालयले 'छाउपडी प्रथा उन्मूलन निर्देशिका, २०६४' जारी गर्‍यो ।

'मुलुकी अपराध (संहिता) ऐन, २०७४' ले स्पष्ट रूपमा भनेको छ: 'महिलाको रजस्वला वा सुत्केरीको अवस्थामा छाउपडीमा राख्न वा त्यस्तै अन्य कुनै किसिमको भेदभाव, छुवाछुत वा अमानवीय व्यवहार गर्नु वा गराउनु हुँदैन ।' यस्तो कसुर गर्ने व्यक्तिलाई तीन महिनासम्म कैद वा तीन हजार रुपियाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुन सक्ने र कसुर गर्ने व्यक्ति राष्ट्रसेवक भएमा थप तीन महिनासम्म कैद सजाय हुने कानुनी व्यवस्था छ । घरेलु हिंसा (कसूर, सजाय) ऐन, २०६६; मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४; बोक्सीको आरोप (कसुर र सजाय) ऐन, २०७२ लगायत दर्जनों कानुनहरू र तिनका

नियमावलीहरूमा पनि महिला अधिकारसम्बन्धी व्यवस्था रहेका छन् । यी प्रावधानहरूलाई कार्यान्वयनका लागि राज्य र सरकारीस्तरमा विभिन्न संयन्त्रहरूको स्थापना गरिएका छन् । महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय र संवैधानिक निकायको रूपमा राष्ट्रिय महिला आयोग क्रियाशील रहेका छन् । यसै गरी राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग लगायत अन्य संवैधानिक आयोगहरू र प्रहरी सङ्गठनमा महिला सेलले पनि महिलाको हक र अधिकार प्रचलनको विषयमा कार्य गर्दै आएका छन् भने प्रदेश र स्थानीय तहमा पनि विभिन्न संयन्त्रहरू क्रियाशील छन् ।

उल्लिखित कानुनी र संस्थागत व्यवस्थाका बाबजूद सबै महिलाहरूले व्यवहारतः सम्मानजनक रूपमा अधिकारहरूको उपभोग गर्न सकेका छैनन् । महिलाको अधिकारसँग सम्बन्धित सबै प्रकारका अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरू र राष्ट्रिय कानूनहरूले महिला अधिकार प्रचलनको लागि महिला सशक्तिकरणमा जोड दिइएको पाइन्छ । मूलतः महिला सशक्तिकरणको मुद्दालाई तीन सूचकका आधारमा मूल्याङ्कन गरिने गरिएको पाइन्छ । पहिलो संसदमा महिला प्रतिनिधित्व, दोस्रो प्रशासनिक र व्यावसायिक क्षेत्रका व्यवस्थापकीय पदहरूमा महिलाको संलग्नता र तेश्रो आय स्रोत । नेपालमा महिला सशक्तिकरण र लैङ्गिक समानताको मामिलामा महिलालाई समान अधिकार प्रदान गर्नका लागि नेपाल सरकारले वंशीय हक र पहिचान सम्बन्धित कानूनहरू बनाएको छ । जसअन्तर्गत नागरिकता ऐन २०६३, राष्ट्रिय परिचयपत्र तथा व्यक्तिगत घटना दर्ता ऐन, २०७६; बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०७५ र मुलुकी देवानी संहिता, २०७४ पर्दछन् ।

नेपालमा महिला सशक्तिकरणका मुद्दालाई माथि उल्लिखित सूचकको आधारमा विश्लेषण गर्दा महिलाहरूको राजनीतिक सहभागिता अर्थपूर्ण हुन सकेको छैन । स्थानीय निर्वाचन २०७९ मा दलहरूका तर्फबाट ३८ प्रतिशत उम्मेदवारी परेपनि पालिकाको प्रमुख/उपाध्यक्ष पदमा जम्मा छ प्रतिशत र वडा अध्यक्षको उम्मेदवारीमा जम्मा तीन प्रतिशत उम्मेदवारी परेको देखिन्छ । उपप्रमुख/उपाध्यक्षमा भने ७४ प्रतिशत उम्मेदवारी परेको देखिन्छ ।^{३८} यस निर्वाचनमा महिलाको प्रतिनिधित्व दुई प्रकारले भएको देखिन्छ । पहिलो, कानूनले नै बाध्यकारी बनाएको पदहरूमा, जस्तो- महिला र दलित महिला सदस्य । यी दुई पदमा प्रत्येक वडामा दलहरूले महिला उम्मेदवारी दिनैपर्ने बाध्यता थियो । दोस्रो, अन्य पदमा महिला उम्मेदवारी दिएर विजयी हुने अवस्था । महिला अधिकारप्रति दलहरूको संवेदनशीलताको विषय दोस्रो अवस्थाको पदमा दिइने प्राथमिकताबाट निर्धारण गरिने भए पनि दलहरूले महिलालाई प्राथमिकतामा राखेको पाइएन ।

यसै आवमा प्रतिनिधि तथा प्रदेशसभा निर्वाचन सम्पन्न भयो । प्रत्यक्ष निर्वाचन प्रणालीअन्तर्गतको उम्मेदवारको सूची हेर्दा प्रतिनिधिसभा सदस्यमा ६१ क्षेत्रमा महिला उम्मेदवारी नै दर्ता हुन नसकेको देखिन्छ । सङ्घीय निर्वाचनका लागि देशभरबाट कुल २५०२ जनाको उम्मेदवारी परेकोमा पुरुष उम्मेदवारको सङ्ख्या २२६९ र महिला उम्मेदवारको सङ्ख्या २३३ रहेको देखिन्छ । प्रतिनिधिसभामा विजयी उम्मेदवारहरूमध्ये

३८ <https://nwc.gov.np/wp-content/uploads/2023/07/Nepalma-Mahilako-Awastha>

महिला ४.८४ प्रतिशत र पुरुष ९५.१६ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । राष्ट्रिय सभातर्फ ५९ सदस्यमध्ये महिला प्रतिनिधि १४ जना रहेको देखिन्छ । त्यसै गरी प्रदेशसभा सदस्यका लागि कुल ३४३६ जनाको उम्मेदवारी परेकोमा ३१३९ जना पुरुष उम्मेदवार रहँदा महिला उम्मेदवारको सङ्ख्या २९६ मात्र रहेको देखिन्छ । पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणालीअन्तर्गत कोशी प्रदेशमा कुल विजयी उम्मेदवारमध्ये महिला ६.५१ प्रतिशत र पुरुष ९३.४९ प्रतिशत विजयी भएको देखिन्छ । यसै गरी मधेश प्रदेशमा कुल विजयी उम्मेदवारमध्ये महिला ७.८१ प्रतिशत र पुरुष ९२.१९ प्रतिशत, वाग्मती प्रदेशमा महिला ७.५७ प्रतिशत र पुरुष ९२.४२ प्रतिशत, गण्डकी प्रदेशमा महिला २.७७ प्रतिशत र पुरुष ९७.२२ प्रतिशत, लुम्बिनी प्रदेशमा महिला १.९२ प्रतिशत र पुरुष ९८.०७ प्रतिशत, कर्णाली प्रदेश र सुदूरपश्चिम प्रदेशमा शतप्रतिशत पुरुषमात्र विजयी भएको देखिन्छ । यसरी हेर्दा पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणालीको मत परिणामको सङ्ख्या तुलना गर्दा प्रतिनिधि र प्रदेशसभा दुवैमा महिला उम्मेदवारहरूको निकै कम विजयी सङ्ख्या रहेको देखिन्छ ।

राष्ट्रिय जनगणना २०७८ अनुसार नेपालको कुल जनसङ्ख्याको ५१.०२ प्रतिशत महिला, ४८.५८ प्रतिशत पुरुष र ०.०१ प्रतिशत अन्य लिङ्गी रहेका देखिन्छन् भने लैङ्गिक अनुपात ९५.५९ रहेको छ । जनगणनाको अन्तिम नतिजाअनुसार कुल ६६ लाख ६६ हजार ९३७ परिवारमध्ये ३१.५ प्रतिशत परिवारमा घरमुली महिला रहेको र कुल २३.८ प्रतिशत परिवारहरूमा महिलाको नाममा घर वा जग्गा वा घरजग्गा दुवै रहेको देखिन्छ । यस्तो प्रतिशत अधिल्लो जनगणनाको तुलनामा केही वृद्धि भएको देखिन्छ ।

लोकसेवा आयोगमार्फत छनौट हुने सबै सरकारी सेवामा कानुनी प्रावधानको अवलम्बन भएको देखिन्छ । सरकारले ल्याएका महिला अधिकार केन्द्रित विभिन्न नीति तथा कार्यक्रमहरू प्रभावकारी बन्दै गएका देखिन्छन् । महिला अधिकारका लागि गठन भएका विभिन्न सरकारी संयन्त्रहरू र स्थानीय सरकार महिलाका अधिकारका विभिन्न सवालहरूमा क्रियाशील रहिआएका छन् । सबै महिलाहरूको सबै प्रकारका अधिकारहरूमा भने पहुँच अभिवृद्धि हुन सकेको छैन । शिक्षित व्यक्तिहरूमा समेत महिलालाई हेर्ने दृष्टिकोणमा सकारात्मक परिवर्तन आउन नसकेको अवस्था छ । विशेषतः छोरी जन्माएको कारण आमा प्रताडित हुनुपर्ने अवस्था अझै निर्मूल हुन सकेको छैन । दाइजो नदिएको कारणबाट महिला अपहेलित हुनुपर्ने अवस्था कायमै छ । महिला र बालिका लक्षित यौन हिंसा लगायतका घटनाहरू र मानव बेचबिखनका घटनामा कमी आउन सकेको छैन । महिलामाथि हुने हिंसाका घटनाहरूमा अपराधीले सजिलै उन्मुक्ति पाउने अवस्थाले दण्डहीनतालाई थप प्रश्रय दिइरहेको देखिन्छ । कतिपय अवस्थामा महिला हिंसाका घटनाहरू सम्बन्धित निकाय समक्ष नपुग्ने र यदाकदा पुगिहाल पनि मिलापत्र गरेर टुग्याउने गरिँदा महिलाहरूको न्यायिक अधिकारको सम्मान हुन नसकेको देखिन्छ । महिला हिंसाका घटनामा उजुरी परिवारका विरुद्ध गर्नुपर्ने र पुनः सोही घरमा आएर बस्नुपर्ने हुँदा महिलाहरू पीडित भएर पनि कतिपय घटनाहरू बाहिर आउन नसकेको देखिन्छ । कतिपय महिला हिंसाको घटनामा उजुरी दर्ता गराएपश्चात् घरपरिवार तथा आफन्तबाट नै उजुरी फिर्ता लिन वा मिलापत्र गराउन दबाब आउने गरेको पाइएको छ ।

नेपाल प्रहरीको तथ्याङ्क विश्लेषण गर्दा समग्र लैङ्गिक हिंसा अपराधमा ७८.८२ प्रतिशत हिस्सा घरेलु हिंसाको देखिएको छ। यस्तो हिंसा मधेश प्रदेशमा सबैभन्दा बढी र कर्णाली प्रदेशमा सबैभन्दा कम देखिएको छ। यौनजन्य हिंसाका घटनाका ८३.१५ प्रतिशत अभियुक्त चिनजानका पाइएका छन्। यस्ता पीडितमा ६४.२२ प्रतिशत बालिका परेका देखिन्छन्। सामाजिक कलङ्कको रूपमा रहेको मानव बेचबिखनजस्तो घृणित अपराध अहिले पनि विद्यमान छ, केवल तौरतरिकामा मात्र फेरबदल आएको छ। परिणामस्वरूप मानव बेचबिखनसम्बन्धी अपराधका घटनाहरू विगत तीन वर्षको तथ्याङ्क विश्लेषण गर्दा बढोत्तरी नै भइरहेको देखिन्छ। मानव बेचबिखनको घटना सबैभन्दा बढी लुम्बिनी प्रदेशमा देखिएको छ। यस्ता घटनाबाट पीडित हुनेमा महिला ५०.२४ प्रतिशत छन् भने बालिकाको प्रतिशत ३८.८६ छ। नेपाल प्रहरी मानव बेचबिखन अनुसन्धान ब्यूरोमा दर्ता भएको मुद्दा विवरणअनुसार अधिल्लो दुई वर्षमा क्रमशः १३४ र १३६ रहेकोमा आव २०७९/८० मा १५७ रहेको देखिन्छ। प्रहरीको तथ्याङ्कअनुसार यस आवमा २१० जना महिलाहरू पीडित भएको देखिन्छ।

तालिका नं. १

महिलाविरुद्ध भएका अपराधको तथ्याङ्क विवरण							
प्रदेश	घरेलु हिंसा	जजक	ज्जकउ	बहुविवाह	बोक्सीको आरोप	एसिड प्रहार	जातीय छुवाछूत
कोशी	१४७४	५६७	११४	१२१	३	०	१
मधेश	४९२३	३१६	७३	१२२	३२	०	२
वाग्मती	१३४२	२६१	६७	६८	२	०	२
गण्डकी	१०२३	१७९	३५	५२	१	१	३
लुम्बिनी	२८८८	३५३	९१	१३२	२	०	८
कर्णाली	८५५	२०५	४५	७४	३	२	४
सुदुरपश्चिम	१२०८	१८९	६४	८०	०	०	६
जम्मा	१३७१३	२०७०	४८९	६४९	४३	३	२६

स्रोत: नेपाल प्रहरी, अपराध अनुसन्धान विभाग, अभिलेख तथा विश्लेषण शाखा

माथि उल्लिखित तथ्याङ्कलाई हेर्दा अभै पनि महिला अधिकार पूर्णतः संरक्षण हुन नसकेको देखिन्छ। घरेलु हिंसा, बलात्कार, बेचबिखन, बहुविवाह, छाउपडी प्रथा अहिले पनि विद्यमान छ। घरेलु हिंसामा व्यापक बढोत्तरी भइरहेको छ। समय र विकासक्रमसँगसँगै महिलामाथि हुने विभेद, हिंसाको प्रकार र रूप पनि फरक हुँदै गइरहेको छ। यौन दुर्व्यवहार, एसिड छर्कने, कुटपिटजस्ता घटनाहरूबाट महिलाहरू पीडित

भइरहेका छन् । यस आवामा महिला अधिकार विरुद्धका नौ वटा उजुरीहरू आयोगमा दर्ता हुन आएका छन् । यी समग्र अवस्थालाई हेर्दा नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारको पाटो सकारात्मक देखिए पनि ग्रामीण तहमा महिलाको जनजीवन अभै पनि कमजोर नै छ । हाल कार्यान्वयनमा रहेका नेपाल सरकारको मानव अधिकारसम्बन्धी पाँचौँ राष्ट्रिय कार्ययोजना र दिगो विकास लक्ष्यमा मानव अधिकारका विविध सवालहरू विशेष गरी महिला विकास र सशक्तिकरणका विषयहरू समावेश गरिएका छन् । मूलतः यी विषय स्थानीय तहहरूबाट सम्बोधन हुनुपर्ने भए पनि उनीहरूले नीति र कार्यक्रममा यी लक्ष्य र क्रियाकलापहरूलाई प्राथमिकतामा राख्ने गरेको पाइएको छैन । अतः संविधान, कानून र योजनाहरू महिलामैत्री भए पनि कार्यान्वयन पक्ष प्रभावकारी हुन नसक्दा समस्या विद्यमान देखिएकाले कानुनको प्रभावकारी कार्यान्वयन, अनुगमन र मूल्याङ्कन प्रणालीको विकास, जनचेतना, रोजगारी, शिक्षाजस्ता पक्षमा राज्य र सरोकारवालाहरू थप संवेदनशील भई अगाडि बढ्नुपर्ने देखिन्छ ।

६.४ बालअधिकार

बालबालिकाको समग्र अवस्थाको विकाससँग सम्बन्धित सवाल नै बालअधिकार हो । विशेषतः यसमा बाल संरक्षण, बाल सहभागिता, बाल बचावट, बाल विकास लगायतका विषयहरू जोडिएका हुन्छन् । उमेरगत आधारमा बालअधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९८९ ले १८ वर्षमुनिका व्यक्तिहरूलाई बालबालिका भनी निर्धारण गरेको छ । देशअनुसार उमेरको सम्बन्धमा भने एकरूपता छैन । बालअधिकारको सम्बन्धमा मानव अधिकारसम्बन्धी विभिन्न विषयगत महासन्धि र राष्ट्रिय कानूनहरूमा व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । बालअधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९८९, सशस्त्र द्वन्द्वमा बालबालिकाको प्रयोग र बालबालिकाको बेचबिखन, बाल वेश्यावृत्ति र अशिल्ल चित्रणविरुद्ध बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धिको इच्छाधीन आलेख, २००० विशेष मानिन्छन् । अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन सम्बन्धी महासन्धिहरूमा न्यूनतम उमेरसम्बन्धी महासन्धि, १९७३ र निकृष्ट बाल-श्रम उन्मूलन गर्ने महासन्धि, १९९९ रहेका छन् । त्यसै गरी क्षेत्रीय महासन्धिहरूमा दक्षिण एसियामा बालकल्याण प्रवर्धनका लागि क्षेत्रीय व्यवस्था सम्बन्धी सार्क महासन्धि, २००२ मा पनि बालअधिकारको बारेमा उल्लेख छ । बालबालिकाका विविध पक्षहरूलाई मध्यनजर राखी बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धि लगायतका दस्तावेजमा बालबचाउ, बालविकास, बालसंरक्षण र बालसहभागिताको अधिकार समावेश गरिएको छ । बालबालिकाको सर्वोत्तम हित, दीर्घजीवन र विकास, भेदभावरहितता र सहभागितालाई विशेष जोड दिएको छ ।

त्यसै गरी राष्ट्रिय कानूनहरूमा पनि बालअधिकारलाई संरक्षण गरिएको पाइन्छ । नेपालको संविधानको धारा ३९ मा बालबालिकाको अधिकारलाई मौलिक हकको रूपमा उल्लेख गरिएको छ । संविधानतः बालबालिकाको पहिचान तथा नामको हक, पालनपोषण, आधारभूत स्वास्थ्य र सामाजिक सुरक्षा,

शारीरिक, मानसिक वा अन्य कुनै पनि किसिमको शोषणविरुद्धको हकमा जोड दिइएको छ । असहाय, अनाथ, सुस्त मनस्थिति, द्वन्द्वपीडित, विस्थापित एवम् जोखिममा परेका र सडक बालबालिकालाई राज्यबाट विशेष सुविधा हुने, कलकारखाना, खानी वा यस्तै अन्य जोखिमपूर्ण काममा लगाउन वा सेना, प्रहरी वा द्वन्द्वमा प्रयोग गर्न नपाइने उल्लेख छ । बालबालिकासम्बन्धी राष्ट्रिय नीति, २०६९ तर्जुमा गरिएको छ । बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०७५ हाल कार्यान्वयनमा छ । बाल-श्रम (निषेध र नियमित गर्ने) ऐन, २०५६, कर्मैया श्रम (निषेध गर्ने सम्बन्धी) ऐन, २०५८, लैङ्गिक समानता कायम गर्न केही नेपाल ऐन संशोधन गर्न बनेको ऐन, २०६३, घरेलु हिंसा (कसूर र सजाय) ऐन, २०६६, कार्यस्थलमा हुने यौनजन्य, हिंसा निवारण ऐन, २०७१ मा समेत बालबालिकाका अधिकारको सम्बन्धमा विभिन्न व्यवस्थाहरू गरिएका छन् ।

बालअधिकारको मुद्दालाई कार्यान्वयनमा ल्याउन अन्तर्राष्ट्रिय र राष्ट्रिय तहमा विभिन्न संयन्त्रहरू निर्माण भएका छन् । बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धिको कार्यान्वयनको लागि बालअधिकार समितिको स्थापना गरिएको छ । पक्षराष्ट्रहरूले समितिलाई पक्षराष्ट्र भएको दुई वर्षभित्रमा प्रारम्भिक प्रतिवेदन र प्रत्येक पाँच-पाँच वर्षमा आवधिक प्रतिवेदन पेस गर्नुपर्ने दायित्व तोकिएको छ । विश्वव्यापी आवधिक समीक्षा ((४.५ वर्षमा हुने) मा पनि बालअधिकारका विषय, पक्षराष्ट्रहरूले आफ्नो दायित्व पूरा गरे-नगरेको सवाल आदिमा छलफल हुन्छ । छलफलबाट प्राप्त निष्कर्षको आधारमा पक्षराष्ट्रले निर्वाह गर्नुपर्ने भूमिकाको सम्बन्धमा सिफारिस हुने गर्दछ । त्यसै गरी केन्द्रीय, प्रदेश र स्थानीय तहमा बालबालिकको अधिकारको निमित्त विभिन्न संयन्त्रहरू गठन भएका छन् । विषयगत मन्त्रालय, मन्त्रालयको मातहतमा विभिन्न निकायहरूले कार्य गर्दै आएका छन् ।

राष्ट्रिय जनगणना २०७८ अनुसार १८ वर्षभन्दा कम उमेरका ९८ लाख ६९ हजार ५ सय ८३ बालबालिका रहेका छन् । जसमा ५१ लाख १४ हजार ५ सय ५ पुरुष र ४७ लाख ५५ हजार ७८ महिला रहेका छन् । आर्थिक सर्वेक्षण २०७९/२०८० का अनुसार ५ वर्ष मुनिका बाल मृत्युदर (प्रतिहजार जिवित जन्ममा) ३३, नवजात शिशुको मृत्युदर (प्रतिहजार जिवित जन्ममा) २१ रहेको छ । बालबालिकाको जन्मदत्तासम्बन्धी अवस्था हेर्दा पाँच वर्ष वा सोभन्दा कम उमेरका कुल ३० लाख सात हजार छ सय ४८ जना बालबालिकामध्ये ७४.० प्रतिशतको मात्र जन्मदत्ता भएको देखिन्छ । भौगोलिक आधारमा हेर्दा हिमालमा ८१.९ प्रतिशत, पहाडमा ७३.१ प्रतिशत र तराईमा ७३.७ प्रतिशत देखिन्छ । प्रदेशगत रूपमा सबैभन्दा बढी कर्णाली प्रदेशमा ८७.३ र सबैभन्दा कम वाग्मती प्रदेशमा ६७ प्रतिशतले मात्र जन्म दत्ता गरेको देखिन्छ ।

बालअधिकारसँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय प्रावधानहरू, राष्ट्रिय कानूनहरू र संयन्त्रहरू बालमैत्री प्रकृतिका छन् । कार्यान्वयन संयन्त्र पनि निर्माण भएको अवस्था छ । बालबालिका केन्द्रित विभिन्न कार्यक्रमहरू पनि हुँदै आएका छन् । बालबालिकाको शिक्षा, स्वास्थ्य, पोषण, पहिचान, संरक्षण, विकास र सहभागि हुन

पाउने अधिकारहरूसँग सम्बन्धित विभिन्न विषयगत कार्यहरू सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबाट सञ्चालनमा रहेका छन् । मुख्यतः शिक्षा तथा विकाससँग सम्बन्धित कार्यक्रमहरूमा अनिवार्य र निःशुल्क आधारभूत शिक्षा, निःशुल्क माध्यमिक शिक्षा, प्रारम्भिक बालविकास, विज्ञान तथा प्रविधि शिक्षा, विद्यालय दिवा खाजा, विविध किसिमका छात्रवृत्तिहरू तथा सेवासुविधाहरू, भौतिक पूर्वाधारहरू, शैक्षिक जनशक्तिको क्षमता अभिवृद्धि, शैक्षिक र प्रविधिमूलक सामग्री तथा उपकरणहरूको व्यवस्था लगायतका छन् । यसै गरी, विद्यालय शान्ति क्षेत्र, बालमैत्री विद्यालय, अपाङ्गमैत्री शिक्षा, समावेशी शिक्षा, भयरहित शिक्षा, गुणस्तरीय शिक्षा, विद्यालय भर्ना अभियानजस्ता कार्यक्रमहरू कार्यान्वयनमा छन् ।

समग्रमा बालबालिकाको शिक्षा विकासका लागि अनेकन कार्यक्रमहरू सञ्चालनमा रहेका छन् । स्वास्थ्य र पोषणसँग सम्बन्धित कार्यहरूमा विभिन्न खोपहरूका लागि राष्ट्रिय खोप, सुनौलो हजार दिन, राष्ट्रिय पोषण, भिटामिन “ए” वितरण, बहुक्षेत्रीय पोषण कार्यक्रम, कुपोषण पुनःस्थापना, एकीकृत बाल स्वास्थ्य, समुदायमा आधारित नवजात शिशु तथा बालरोग व्यवस्थापन, एचआईभी/एड्स नियन्त्रण तथा उपचारलगायतका कार्यक्रमहरू सञ्चालनमा रहेका छन् । देशभर दलित समुदायका बालबालिकालाई पोषण भत्ता, अति दुर्गम हिमाली र पहाडी जिल्लाका ज्यान जोखिममा परेका गर्भवती र सुत्केरीका लागि राष्ट्रपति महिला उत्थान कार्यक्रमअन्तर्गत हेलिकप्टरबाट सुक्षित उद्धार र उपचार सहयोगजस्ता कार्यक्रमहरू चलि रहेका छन् । यसका अतिरिक्त तोकिएका स्वास्थ्य संस्थाहरूमा तोकिएका स्वास्थ्य सेवा र औषधिहरू निःशुल्क प्रदान गर्ने गरिएको छ । स्वास्थ्य बिमा कार्यक्रम पनि रहेको छ ।

यी सकारात्मक पक्ष हुँदाहुँदै पनि बालबालिकाको क्षेत्रमा अभै पनि प्रशस्त चुनौतीहरू रहेका छन् । शिक्षामा न्यून गुणस्तर र असमान पहुँच, भौगोलिक विकटता, लैङ्गिक, आर्थिक, सामाजिक तथा जातीय विभेदजस्ता समस्याहरू विद्यमान छन् । गरिबी, सामाजिक विहङ्करण, अपाङ्गता, बसाइँसराई, बालश्रम, सामाजिक मूल्यमान्यताहरू तथा लैङ्गिक भेदभाव आदिका कारण सबै बालबालिका विद्यालय भर्ना हुन र नियमित उपस्थित हुन सकेको पाइँदैन । बालमैत्री विद्यालयको सङ्ख्या अत्यन्त न्यून रहेको देखिन्छ ।

नेपालको आर्थिक, सामाजिक परिवेश, सँगत र पारिवारिक अवस्थाको कारण बालबालिकाहरू कम उमेरमा नै अपराधिक क्रियाकलापमा संलग्न रहने गरेको पाइएको छ । बालबालिकासम्बन्धी ऐनले बालअधिकारको सम्मान र संरक्षण गर्दै कसूरजन्य अपराधिक क्रियाकलापमा संलग्न बालबालिकाहरूलाई बाल सुधारगृहमा राख्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । अघिल्लो आवमा १०६४ बालबालिका बाल-सुधारगृहमा रहेकोमा यस आवमा वृद्धि भई ११२७ पुगेको देखिन्छ । सबैजसो बाल सुधारगृहहरूमा क्षमताभन्दा बढी बालकहरू रहेको देखिन्छ । यसले बालकहरूको अधिकार प्रचलनमा प्रतिकूल असर पारिरहेको देखिएको छ ।

तालिका नं. १

२०८० असार मसान्तसम्म बाल-सुधारगृहमा रहेका बालबालिकाको विवरण							
बाल-सुधारगृह	कैदी			थुनुवा			कुल जम्मा
	बालक	बालिका	जम्मा	बालक	बालिका	जम्मा	
बाल-सुधारगृह, भक्तपुर	१५१	२०	१७१	१०७	२२	१२९	३००
बाल-सुधारगृह, मोरङ	१२५	०	१२५	८१	०	८१	२०६
बाल-सुधारगृह, कास्की	४६	०	४६	३६	०	३६	८२
बाल-सुधारगृह, बाँके	१४०	०	१४०	१०६	०	१०६	२४६
बाल-सुधारगृह, मकवानपुर	३१	०	३१	२८	०	२८	५९
बाल-सुधारगृह, डोटी	३०	०	३०	११	०	११	४१
बाल-सुधारगृह, पर्सा	२६	०	२६	९७	०	९७	१२३
बाल-सुधारगृह, रूपन्देही	३६	०	३६	३४	०	३४	७०
जम्मा	५८५	२०	६०५	५००	२२	५२२	११२७

स्रोत : कारागार व्यवस्थापन विभाग, गृह मन्त्रालय

नेपाल प्रहरीका अनुसार यस आवमा बालविवाह र बालयौन दुर्व्यवहारका घटनाहरू रोकिएका छैनन् । प्रदेशगत रूपमा पनि बालबालिकाहरूको अधिकारको अवस्था पूर्ण सन्तोषजनक देखिँदैन । महिलामाथि भईरहने घरेलु हिंसाको प्रत्यक्ष/अप्रत्यक्ष प्रभाव बालबालिकाहरूमा परेको देखिएको छ । आव २०७९/८० मा मात्र बालक १४ र बालिका १२७ जना घरेलु हिंसामा परेको देखिएको छ । यो प्रहरीमा दर्ता भएको उजुरीको विवरण मात्र हो । प्रहरीसम्म आइनपुगेका घटनाहरू धेरै रहेको सहज अनुमान गर्न सकिन्छ । यस आवमा बालबालिकाहरूको अधिकारसँग सम्बन्धित ११ वटा उजुरीहरू आयोगमा दर्ता हुन आएका छन् ।

तालिका नं. २

क्र. स.	घटनाको प्रकार	कोशी	मधेश	बागमती	गण्डकी	लुम्बिनी	कर्णाली	सुदुरपश्चिम	उपत्यका	जम्मा
१	बालविवाह	९	९	१	१	८	१६	५	३	५२
२	बालयौन दुरूपयोग	९३	२४	५७	३८	४५	८	१८	६०	३४३

समग्रमा तथ्याङ्कमा बालअधिकार विरुद्धका घटनाहरू धेरै देखिए पनि बालअधिकारको सम्मान र संरक्षणको सन्दर्भमा क्रमशः सुधार हुँदै गएको अवस्था छ । बालअधिकार संरक्षणको लागि सरकार, सरकारका निकायहरू र गैर सरकारी सङ्घसंस्थाहरूमाफत निरन्तर प्रयास हुँदै आएको छ । गरिबीको दीर्घकालीन प्रभाव बयस्कभन्दा बालबालिकामा बढी पर्दछ । बालबालिकाको जोखिमता बहुआयामिक प्रकृतिका हुने हुनाले सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी नीति र कार्यक्रम तर्जुमा गर्दा गरिबीभित्र बाल जोखिमतालाई सुक्ष्मरूपमा ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ । नेपालमा बालबालिकाको अधिकारसँग सम्बन्धित नीतिगत र कानुनी व्यवस्थाहरू बालअधिकारमैत्री देखिए पनि यी व्यवस्थाहरूको कार्यान्वयनको पक्ष प्रभावकारी बनाउनु आवश्यक छ । यसको लागि तीनै तहका सरकार र अन्तर्गतका निकायहरू, बालअधिकारको क्षेत्रमा कार्यरत सङ्घसंस्थाहरू र सरोकारवालाहरू थप जिम्मेवार र क्रियाशील हुनुपर्ने देखिएको छ ।

आव २०७९/८० मा बालअधिकारविरुद्धका प्रतिनिधिमुलक घटना र आयोगको पहल

- मकवानपुर जिल्लाको बकैया गाउँपालिका १२, ठिँगनका श्रीजल थिङले विद्यालय टाढा भएको कारण पढाइ बीचमै छाड्न बाध्य भएको जानकारी प्राप्त हुन आयो । थप अध्ययन गर्ने चाहना हुँदाहुँदै पनि उक्त स्थानका कलिला बालबालिकाले तीन घण्टासम्म पैदल हिँडेर विद्यालय जानुपर्ने अवस्था रहेकोले निमावि अध्ययनका लागि दिनदिनै हिँड्न सम्भव नभएकोले विद्यार्थीहरू डेरामा नै बस्नुपर्ने भएकाले बीचमै पढाइ छाड्ने गरेको पाइयो ।^{१९}
- मकवानपुर जिल्लाकै भीमफेदी गाउँपालिका-६ स्थित महेन्द्र माध्यमिक विद्यालयका छात्रहरूमाथि २०७९ पुस १८ गते भएको दुर्व्यवहारको घटना सम्बन्धमा मिति २०७९ पुस १९ गते आयोगसमेतको टोलीले अनुगमन गर्दा विद्यालयको कक्षा ८ मा अध्ययनरत एक छात्रलाई सोही विद्यालयमा अध्ययनरत

कक्षा ९ र १० मा अध्ययनरत तीन जना छात्रहरूले कुटपिट गरेर घाइते बनाएपछि विद्यालय प्रशासनले इलाका प्रहरी कार्यालय, भीमफेदीमा उजुरी गरेको पाइयो । उक्त घटनामा संलग्न विद्यार्थीबीच भएको विवाद समाधान गर्न प्रहरीसमेतको संलग्नतामा विद्यार्थीलाई सजाय दिने बहानामा कक्षा ८, ९ र १० मा अध्ययनरत २८ जना विद्यार्थीहरूको कपाल काटिइएको थियो । आयोगको नेतृत्वमा सिविन, इन्सेकसहितको टोलीको अनुगमनपश्चात् विवाद समाधान भएको थियो ।^{४०}

- विगत सात वर्षदेखि दोलखा जिल्लाको जिरी माध्यमिक विद्यालयमा जस्ताको टहरामा छ सय ५० भन्दा बढी विद्यार्थीहरू हरेक दिन सकसपूर्ण रूपमा जीर्ण अस्थायी टहरामा अध्ययन गर्न बाध्य रहेका पाइयो । नेपाल सरकारअन्तर्गतको शिक्षा तथा मानवस्रोत विकास केन्द्रको पहलमा चीन सरकारले जिरी माध्यामिक विद्यालयको २०६९ सालमा सर्वेक्षण गरेर २०७४ सालमा विद्यालय भवन निर्माण गरिसक्ने सहमतिपत्रमा हस्ताक्षर भए पनि हालसम्म विद्यालय भवनको जगसमेत खनिएको पाइएन ।
- सिन्धुली जिल्लाको सुनकोशी गाउँपालिका ६ अमारेस्थित ग्रामकाली माध्यमिक विद्यालयमा कक्षा ७ मा अध्ययनरत ११ वर्षीया बालिका गोमा विकलाई २०७९ कात्तिक २१ गते सामाजिक विषयका शिक्षक (नाम गोप्य राखिएको) ले कुटपिट गरे । सोही दिन दिउँसो करिब १६:४० बजे उनले आत्महत्या गरेको पाइयो ।^{४१}
- काभ्रेपलाञ्चोक जिल्ला बेथानचोक गाउँपालिका-३ स्थित बेथानचोक आधारभूत विद्यालयका दुई शिक्षकहरू (नाम गोप्य राखिएको) बाट यौनदुर्व्यवहार हुने गरेको भनी २०७९ मंसिर १३ गते विद्यालयमा अविभावकहरूले उजुरी गरको पाइयो ।
- काठमाडौं जिल्लास्थित विश्व निकेतन सेकेन्डरी स्कूल, त्रिपुरेश्वरमा होटल व्यवस्थापन (म्यानेजमेन्ट) विषयमा कक्षा ११ मा अध्ययनरत १६ वर्षीया बालिकालाई २०७८ मंसिर ५ गते कलेज जाँदा कलेजका अनुशासन प्रमुखले विभिन्न लाञ्छना लगाइ मानसिक तनाव दिइएको भनी मिति २०७९ असोज २१ गते बिहान सुसाइड नोट लेखी भ्रुण्डी आत्महत्या गरेको भनी मृतककी आमा शारदा विष्टले आयोगमा उजुरी दर्ता गरेको पाइयो ।^{४२}

४० ऐ.ऐ.

४१ ऐ.ऐ.

४२ ऐ.ऐ.

- मकवानपुर जिल्ला बकैया गाँउपालिका वडा नं. ५ स्थित पावस गाँउमा रहेको गितावर आधारभूत विद्यालयका शिक्षकहरूले गाउँपालिकाका अध्यक्षका छोराको विवाहमा जन्ती जानका लागि विद्यालय नै बन्द गरी विवाहमा गएको भनी ग्यालेक्सी फोर के टेलिभिजनमा प्रसारण भएको समाचारप्रति राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको गम्भीर ध्यानार्कण भई आयोगको टोलीले २०७९ चैत्र १ गते विद्यालयमा अनुगमन गरेको थियो।^{४३}
- खोटाङ जिल्ला दिक्तेल रूपाकोट मझुवागढी नया वडा नं. १ की १६ वर्षीय दिनिता आचार्यलाई निजकी सौतेनी आमा (नाम गोप्य राखिएको) ले घरायसी विषयमा २०७९ पौष २९ गते कुटापिट गरी गम्भीर घाइते भएकोमा खोटाङ जिल्ला अस्पतालमा उपचार सम्भव नभएपछि काठमाडौं लैजान सिफारिस गरिएको भनी माघ १ गते विभिन्न अनलाइनहरूबाट समाचारहरू प्रकाशित भएपछि आयोगको खोटाङ कार्यालयबाट प्रारम्भिक अनुगमन गरिएको थियो। अनुगमनबाट ती बालिकाको आँखा र शरीरका विभिन्न भागमा चोट पुगेको तथा यसअघि पनि उनीमाथि हिंसा हुने गरेको पाइएकोले आयोगले स्वयम् उजुरी ग्रहण गरेको थियो। आयोगको पहलमा जिल्ला प्रहरी कार्यालयमा जाहेरी दर्ता भई २०८० वैशाख १७ गतेको जिल्ला अदालतको फैसलाले बालबालिकाविरुद्धको कसूर ठहर भई प्रतिवादीलाई पाँच हजार जरिवाना, पीडितलाई रु ३० हजार क्षतिपूर्ति पाउने गरी फैसला भएको थियो।^{४४}
- खोटाङ जिल्ला दिक्तेल रूपाकोट मझुवागढी नगरपालिका २, सोल्मास्थित शुभद्रा-मदन फाउण्डेशनको आर्थिक र व्यवस्थापकीय सहयोगमा सञ्चालित श्री जनजागृति माध्यमिक विद्यालयमा अध्ययनरत छात्राहरूमाथि सञ्चालक/संरक्षक (नाम गोप्य राखिएको) बाट यौनजन्य दुर्व्यवहार भएको भनी २०८० वैशाख २८ र २९ गते सेतोपाटी अनलाइन र विभिन्न राष्ट्रिय स्तरका सञ्चार-माध्यमहरूमा बालश्रमलाई समेत जोडेर समाचारहरू प्रकाशित भएपछि आयोगको खोटाङ कार्यालयको ध्यानार्कण भई स्वयम् उजुरी ग्रहण गरी अनुगमन/अनुसन्धान गरेको थियो। आरोपित व्यक्तिविरुद्धको मुद्दा हाल खोटाङ जिल्ला अदालतमा विचाराधीन छ।^{४५}

४३ ऐ.ऐ.

४४ आयोगकोकोशी प्रदेश शाखा कार्यालय, खोटाङको वार्षिक गतिविधि प्रतिवेदन, २०७९/८०

४५ ऐ.ऐ.

- नेपालगञ्ज उपमहानगरपालिका वडा नं. २, बाँके घरभई चोरी कसूरमा कारागार कार्यालय बाँकेमा रहेका वर्ष १७ का सुन्दर हरिजन (चमार) लाई मिलेमतो गरी मिति २०७७/८/८ गते कारागार कार्यालय रोल्या स्थानान्तरण गरिएकोमा मिति २०७९/२/४ गते सो कारागारमा निजको रहस्यमय मृत्यु भएको भनी आयोगमा उजुरी परेको थियो। उजुरीको सम्बन्धमा आयोगले छानबिन गर्दा दुई वटा चोरी मुद्दामा १७ वर्षीय बालकलाई सबालक मानी अनुसन्धानपश्चात् जिल्ला न्यायाधिबक्ताको कार्यालयले अभियोजनपत्र दायर गरेको तथा निजको उमेरतर्फ विचार नगरी बाँके जिल्ला अदालतबाट क्रमशः मिति २०७५/५/१२ र २०७६/१०/२१ गते फैसला गरी कैद भुक्तान गर्न बाँके कारागारमा पठाइयो। पछि निज बालकको कमजोर आर्थिक अवस्था, अज्ञानता र सोभोपनको फाइदा उठाइ हातहतियार खरखजना र आपराधिक लाभ मुद्दामा कैद सजाय भुक्तान गरिरहेका अर्का कैदी विजयविक्रम शाहले बाँके कारागार, रोल्या कारागार र कारागार विभागलाई समेत प्रभावमा पारी बाँके कारागारबाट रोल्या कारागारमा स्थानान्तरण गर्न लगाइ निज सुन्दर हरिजनलाई नक्कली विजयविक्रम शाह बनाइ र आफू नक्कली सुन्दर हरिजन बनी कैदबाट रिहा भएबाट नक्कली विजयविक्रम शाह बनी बढी समय कैद भुक्तान गर्ने सिलसिलामा मानसिक तनावका कारण निज सुन्दर हरिजनले आत्महत्या गर्नुपरेको पाइयो।

उक्त घटनामा अनुसन्धानको सुरुवाती अवस्था, अभियोजन र फैसलाको अवस्थासम्म बालकको उमेरलाई ध्यान नदिएँदा मृत्युवरण गर्नुपर्ने अवस्था सिर्जना भएको हुँदा बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०७५ को दफा ४२ विपरीत सुधार गृहमा बस्नुपर्ने व्यक्ति कारागारमा थुना र कैदमा समेत बस्नुपरेको, दफा २३ बमोजिम निजउपर लागेको कसूरजन्य कार्यको अनुसन्धान छुट्टै एकाइबाट हुन नसकेको, दफा ३० विपरीत निजलाई लागेको आरोपमा बाल अदालत/इजलाशबाट सुनुवाइ नभई नियमित अदालतबाट सुनुवाइ भएको समेतका अवस्थाबाट निजउपरको अभियोगमा नेपालको संविधानको धारा २० अनुकूल स्वतन्त्र र निष्पक्ष रूपमा पुर्पक्ष र कारबाही हुन नसकेकोले निजको बालअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन भएको भनी आयोगले निर्णय सहित नेपाल सरकार र सम्बन्धित निकायलाई सिफारिस गरेको छ।^{४६}

६.५ जातीय भेदभावविरुद्धको अधिकार

जातीय आधारमा गरिने कुनै प्रकारको बिभेदजन्य कार्य जातीय भेदभावविरुद्धको कार्य हो। यस्तो कार्यलाई कानूनले पूर्णतः निषेध गरेको पाइन्छ। मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणपत्र १९४८ को धारा २ ले जाति, वर्ण, लिङ्ग, भाषा, धर्म, राजनीतिक वा अन्य विचारधारा, राष्ट्रिय वा सामाजिक उत्पत्ति जस्ता कुनै पनि

^{४६} आयोगको आव २०७९/८० मा भएको निर्णयको आधारमा

आधारमा कुनै किसिमको भेदभाव गर्न नपाइने व्यवस्था गरेको छ। यस घोषणापत्रको उल्लङ्घन गरि गरिएको कुनै पनि प्रकारको भेदभावविरुद्ध वा त्यस्तो भेदभावको दुरुत्साहन विरुद्ध संरक्षण पाउने अधिकार हुने व्यवस्था छ। सबै प्रकारका जातीय भेदभाव उन्मूलन सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६५ ले जातीय विखण्डन तथा रंगभेदको निन्दा गर्दछ। यस महासन्धिले सबै पक्षराष्ट्रहरूलाई आफ्नो क्षेत्राधिकार अन्तर्गतका ईलाकाहरूमा सबै प्रकारका जातीय भेदभावजन्य व्यवहारलाई रोक लगाउन, निषेध गर्न तथा उन्मूलन गर्न निर्देशित गरेको छ। नेपाल सन् १९७१ जनवरी ३० मा यस महासन्धिको पक्षराष्ट्र भइसकेको छ।

नेपालको संविधानको प्रस्तावनामा सबै प्रकारका विभेद र उत्पीडनको अन्त्य गर्ने, जातीय, क्षेत्रीय, भाषिक, धार्मिक, लैंगिक विभेद र सबै प्रकारका छुवाछूतको अन्त्य गर्ने उल्लेख छ। संविधानको धारा २४ मा छुवाछूत तथा भेदभावविरुद्धको हक अन्तर्गत उपधारा (१) मा कुनै पनि व्यक्तिलाई निजको उत्पत्ति, जात, जाति, समुदाय, पेसा, व्यवसाय वा शारीरिक अवस्थाको आधारमा कुनै पनि नीजि तथा सार्वजनिक स्थानमा कुनै प्रकारको छुवाछूत वा भेदभाव गर्न नपाइने, उपधारा (३) मा छुवाछूत तथा जातीय विभेदलाई कुनै पनि किसिमले प्रोत्साहन गर्न नपाइने, उपधारा (५) मा सबै प्रकारका छुवाछूत तथा भेदभावजन्य कार्य गम्भीर सामाजिक अपराधका रूपमा कानुनबमोजिम दण्डनीय हुने र त्यस्तो कार्यबाट पीडित व्यक्तिलाई कानुनबमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने व्यवस्था रहेको देखिन्छ। यसै गरी धारा ४० ले दलितलाई राज्यका सबै निकायमा समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा सहभागी, सार्वजनिक सेवा लगायतका रोजगारीका अन्य क्षेत्रमा कानुनबमोजिम विशेष व्यवस्था, छात्रवृत्ति सहित निःशुल्क शिक्षा, स्वास्थ्य र सामाजिक सुरक्षा लगायतका व्यवस्थाहरू गरिएका छन्। धारा ४२ ले सामाजिक न्यायको सिद्धान्तबमोजिम दलित र कमजोर व्यक्तिहरूलाई संरक्षण गरिने कुरा उल्लेख गरेको छ।

यसै गरी जातीय तथा अन्य सामाजिक छुवाछूत र भेदभाव (कसूर र सजाय) ऐन, २०६८, मुलुकी फौजदारी (कसूर र सजाय) ऐन, २०७४ र मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ ले जातिपातिको आधारमा गरिने छुवाछूत वा अन्य भेदभावपूर्ण कार्यलाई सामाजिक अपराधको रूपमा दण्डनीय बनाएको छ। जातीय भेदभावजन्य कार्यलाई मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को अनुसूची १ मा समावेश गरी यस्ता प्रकारका घटनामा मिलापत्र वा मेलमिलाप समेत गर्न नसकिने व्यवस्था गरेको छ।

संवैधानिक र कानुनीरूपमा जातिय विभेद विरुद्धको हकलाई सुनिश्चित गरिएपनि व्यवहारिक कार्यान्वयनको अवस्था कमजोर नै रहेको देखिन्छ। राजनीतिक, सामाजिक र सांस्कृतिक रूपमा दलित समुदायले कुनै न कुनै प्रकारको विभेदको सामना गरिरहनुपरेको आयोगको अनुगमनबाट पाइएको छ। आयोगले दलित समुदायको हक अधिकारका संरक्षणका सवालमा अनुसन्धान, अनुगमन तथा विभिन्न प्रवर्धनात्मक सचेतनामूलक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दै सरोकारवाला निकायसँग आवश्यक समन्वय र सहकार्य गर्दै आएको छ।

स्थानीय तह र प्रतिनिधि तथा प्रदेश सभामा कानूनतः अनिवार्य तोकिएकोमा बाहेक दलित समुदायको

प्रतिनिधित्व रहेको देखिँदैन । प्रदेशअनुसार दलितको प्रतिनिधित्व हेर्ने हो भने नगरपालिका प्रमुख पदमा मधेश प्रदेश, गण्डकी प्रदेश र कर्णाली प्रदेशमा एक/एक जना रहेका छन् । उपप्रमुखमा गण्डकी र कर्णाली प्रदेशमा दुई/दुई जना निर्वाचित छन् भने मधेश, वाग्मती, लुम्बिनी, कर्णाली र सुदूरपश्चिम प्रदेशमा एक/एक जनाको प्रतिनिधित्व रहेको छ । त्यसै गरी, जम्मा ७ जना गाउँपालिका अध्यक्षमध्ये गण्डकी र लुम्बिनी प्रदेशमा दुई/दुई जना निर्वाचित छन् भने मधेश, वाग्मती र सुदूरपश्चिम प्रदेशमा एक/एक जनाको प्रतिनिधित्व रहेको छ । प्रतिनिधि सभा तथा प्रदेश सभा सदस्य निर्वाचन २०७९ को मतपरिणामअनुसार प्रतिनिधि सभामा जम्मा २७५ मध्ये प्रत्यक्षबाट एक पुरुष र समानुपातिकबाट नौ गरी जम्मा १० जना दलित प्रतिनिधि रहेका छन् । राष्ट्रिय सभातर्फ ५९ मध्ये पाँच जना दलित प्रतिनिधि रहेको देखिन्छ ।^{४७}

हाल प्रतिनिधित्व भएका स्थानीय तहहरूमा पनि गैरदलित जनप्रतिनिधिले असहयोग गर्ने तथा विभिन्न प्रकारका षड्यन्त्र गरी कार्य सम्पादनमा प्रतिकूल असर पारिरहेको गुनासाहरू आउने गरेको छ । विशेष गरी, स्थानीय दलित महिला वडा सदस्यलाई सम्बन्धित वडा अध्यक्षहरूबाट सम्मानजनक व्यवहार नगर्ने तथा दलित महिला वडा सदस्यको प्रतिनिधित्वलाई गौण रूपमा हेरिने गरिएको, वडामा हुने विभिन्न निर्णय प्रक्रिया, दलितमैत्री बजेट निर्माण, नीति, कार्यक्रम तथा योजना तर्जुमालगायत कार्यमा दलित महिला जनप्रतिनिधिलाई अनिवार्य रूपमा सहभागी नगराउने गरेको भनाइ अनुगमन तथा अन्तरक्रियाको क्रममा दलित जनप्रतिनिधिहरूबाट आउने गरेको छ । यस्तो कार्यविरुद्ध प्रश्न उठाउदा वडा अध्यक्ष, गाउँपालिका अध्यक्ष तथा नगरपालिका प्रमुखबाट दलित समुदायका जनप्रतिनिधिप्रति असहिष्णु व्यवहार गरिने गरिएको अनुगमनबाट पाइएको छ ।^{४८}

राज्यले सकारात्मक विभेदको नीतिअनुसार आर्थिक वर्ष २०७९/८० मा जेष्ठ नागरिक ६० वर्ष दलित/क्षेत्र तोकिएको १,६९,४४१ जनाले सामाजिक सुरक्षा भत्ता, दलित बालबालिका ३,६०,९३३ जना र क्षेत्र तोकिएका बालबालिका ७,७७,०६२ जनाले मासिक रू ५३२ का दरले छात्रवृत्ति प्राप्त गर्दै आएको पाइएको छ ।^{४९}

आयोगबाट भएका अनुगमन, छलफल र अन्तरक्रियात्मक कार्यक्रमहरूमा समेत जातीय छुवाछुत तथा भेदभावजन्य कार्य नरोकिइएको जानकारी प्राप्त हुने गरेको छ । यस्ता किसिमका घटनाहरू कानुनी प्रक्रियामा आउन नसकेको देखिन्छ । यस्तो हुनुमा दलितहरू आर्थिक रूपमा कमजोर हुनु, राजनीतिक पहुँच नहुनु र कानुनी प्रक्रियाको बारेमा अनविज्ञताको कारण यस्ता विषयहरू अधिकांश स्थानीय स्तरमै मिलापत्र हुने वा न्यायिक निकायसम्म पुग्ने नसक्ने वा पुग्ने नदिइने गरेको आयोगका प्रदेश कार्यालयहरूबाट प्राप्त प्रतिवेदनमा देखिन्छ । यस आवमा जातीय भेदभावविरुद्धका दुई उजुरी आयोगमा दर्ता भएको र अनुसन्धान सम्पन्न भई निर्णयको प्रक्रियामा छन् ।

४७ <https://hr.parliament.gov.np/np/members>

४८ आयोगका प्रदेश कार्यालयहरूबाट प्राप्त प्रतिवेदनमा आधारित

४९ आर्थिक सर्वेक्षण, २०७९/२०८०

जातीय भेदभावजन्य घटनाका केही दृष्टान्तहरू र आयोगको पहल

- दलित समुदायका महिलाले दिएको दही खाएको आरोपमा आफ्नै समुदायबाट सामाजिक बहिष्कारमा परेका दिक्लेत रूपाकोट मझुवागढी नगरपालिका वडा नं. १, खोटाङका ७८ वर्षीय वृद्धा टंकप्रसाद आचार्यको घटनामा आयोगले छानबिन अनुसन्धान गरी पीडित आचार्यलाई एक लाख रुपियाँ क्षतिपूर्ति दिन र छुवाछूत तथा जातीय भेदभावका घटनाको सूचना प्राप्त हुनासाथ दर्ता गरी कानुनी कारबाही अघि बढाउन नेपाल प्रहरीलाई आयोगले निर्देशन दिएको छ ।
- दलित समुदायका व्यक्तिहरूको नागरिकतामा उल्लिखित नाम विभेदकारी रहेको भनी २०७९ साउनमा समाचारहरू प्रसारित/प्रकाशित भए । यसरी विभेदकारी नामबाट विभेद भएको भनी कर्णाली प्रदेशको जुम्लालगायतका जिल्लाहरूमा व्यापक विरोध हुनुको साथै आयोगको कर्णाली प्रदेशले सो विषयमा अनुगमन गरेको थियो ।^{५०}
- जुम्ला जिल्ला सिंजा गाउँपालिका २ का गौरीलाल जैसी तिमिल्सिनाले दलित समुदायको विषयलाई लिएर जातीय विभेद हुने गरी सामाजिक सञ्जालमा लेखेपछि निजलाई कानुनी कारबाही गरिनुपर्ने भनी नागरिक स्तरबाट आवाज उठेपछि आयोगको कर्णाली प्रदेशले चासो राखेपछि निजलाई कानुनी कारबाही भएको थियो ।^{५१}
- जुम्लामा क्षेत्री समुदायकी केटी र दलित समुदायको केटाबीच भएको विवाहको विषयलाई लिएर केटी पक्षले दलित समुदायको केटाको घरमा नै आगो लगाइदिएको भनी विभिन्न सञ्चार-माध्यमहरूमा समाचारहरू प्रसारण/प्रकाशन भयो । आयोगको जुम्ला कार्यालयले यस घटनाको अनुगमन गरेको थियो ।^{५२}
- कालिकोट जिल्लाको जिल्ला समन्वय उपप्रमुख श्री मिना रावत (विक) लाई दलित भएकै कारण जिल्लामा भएको खेलकुद कार्यक्रममा प्रमुख अतिथि नबनाइएको भनी कालिकोट जिल्लाका नागरिक समाजका तर्फबाट प्रेस-विज्ञप्ति जारी भयो ।^{५३}
- जातीय विभेदलाई कम गर्ने उद्देश्यले मुगु जिल्लाको छायाँनाथ नगरपालिकामा अन्तरजातीय विवाह गर्नेलाई रु. एक लाख पुरस्कार दिने गरी नीति अगाडि सारेको छ ।

५० आयोगको कर्णाली प्रदेश कार्यालयको वार्षिक गतिबिधि प्रतिवेदन २०७९/८०

५१ आयोगको कर्णाली प्रदेश कार्यालयको वार्षिक गतिबिधि प्रतिवेदन २०७९/८०

५२ आयोगको कर्णाली प्रदेश कार्यालयको वार्षिक गतिबिधि प्रतिवेदन २०७९/८०

५३ आयोगको कर्णाली प्रदेश कार्यालयको वार्षिक गतिबिधि प्रतिवेदन २०७९/८०

- कास्की जिल्लाको पोखरा महानगरपालिका वडा नं २४ की निर्वाचित दलित महिला सदस्यलाई सोही वडाका वडा अध्यक्षले मिति २०७९ पुस १८ गतेको वडा बैठकमा अमानवीय व्यवहार गरेको भन्दै पीडित पक्षले जिल्ला प्रहरी कार्यालय कास्कीमा पुस १९ गते उजुरी दिन गएकोमा प्रहरीले उजुरी ग्रहण नगरेको भनी समाचार प्रकाशित भएपछि आयोगको गण्डकी प्रदेश कार्यालयको पहलमा प्रहरीले २०७९ पुस २४ गते जाहेरी दर्ता गरी आरोपित वडा अध्यक्षलाई पुस २५ गते नियन्त्रणमा लिई हिरासतमा राखेकोमा जिल्ला अदालत कास्कीको मिति २०७९ माघ ६ गतेको आदेशबाट रु. एक लाख ५० हजार धरौटीमा रिहा भएका थिए।^{५४}
- कास्की जिल्लाको माछापुच्छ्रे गाउँपालिका-५, रिभान निवासी सन्तोष परियारले मिति २०७९ फागुन २५ गते दलित र गैरदलितहरूलाई छुट्टाछुट्टै भोजको व्यवस्था गरेकोमा ब्रतबन्धमा सहभागी हुन आएका आफन्तले दलितहरूको लागि छुट्टै भान्सा हुनु गलत भएको भनी गैरदलिततर्फको भान्सातर्फ अगाडि बढ्दा ऐ. का वडा सदस्यले दलितले छुँदा भान्छा जुठो भएको भन्दै खाना पोखिदिएको भन्ने विषयमा आयोगको टोलीले अनुगमन गरेपछि जिल्ला प्रहरी कार्यालय, कास्कीले मिति २०७९ चैत ६ गते आरोपितहरूका विरुद्धमा जातीय छुवाछुत तथा भेदभावविरुद्ध जाहेरी दर्ता गरी आरोपितहरूलाई पक्राउ गरी अनुसन्धान गरेकोमा जिल्ला अदालतको आदेशले धरौटीमा रिहा गरेको थियो।^{५५}
- सिरहा जिल्ला भगवानपुर गाउँपालिका अध्यक्षले दिवंगत आमाको १३ औं पुण्यतिथिमा २०७९ फागुन २२ गते आयोजित प्रसाद ग्रहण कार्यक्रममा दलित र गैरदलितलाई छुट्टाछुट्टै प्लेकार्ड टाँसेर फरकफरक स्थानमा खानपानको व्यवस्था गरी जातीय भेदभाव गरेको भनी २०७९ फागुन २५ गतेको नयाँपत्रिका दैनिकमा “भोजमा पाँच हजार निम्तालु बोलाएर गाउँपालिका अध्यक्षले नै गरे जातीय विभेद” शीर्षकमा समाचार प्रकाशित भयो। सो सम्बन्धमा आयोगको मधेश प्रदेश कार्यालयले अनुगमन गरेको थियो। यस सम्बन्धमा आयोगबाट प्रेस बिज्ञप्ति समेत जारी गरेको थियो। आयोगले चासो राखेपछि जिल्ला प्रशासन कार्यालय, सिरहाले समेत छानबिन समिति बनाइ आयोगमा प्रतिवेदन पेस गरेको थियो।^{५६}

५४ आयोगको गण्डकी प्रदेश कार्यालयको वार्षिक गतिविधि प्रतिवेदन २०७९/८०

५५ आयोगको गण्डकी प्रदेश कार्यालयको वार्षिक गतिविधि प्रतिवेदन २०७९/८०

५६ आयोगको जनकपुर प्रदेश कार्यालयको वार्षिक गतिविधि प्रतिवेदन २०७९/८०

- ओखलढुङ्गा जिल्ला सिद्धिचरण नगरपालिका ४ रूम्जाटारस्थित शिव मन्दिरमा मिति २०७९ फाल्गुन ६ गते शिवरात्रीको दिन दलितलाई पुजा गर्न रोक लगाइएको भनी नागरिक मिडिया डट कममा प्रकाशित समाचार तथा मिति २०७९ फाल्गुन ७ गते नागरिक मिडिया डट कममा जातीय विभेद र छुवाछूतको मुद्दा मेयर र सिडियोकै उपस्थितिमा मिलापत्र भन्ने शीर्षकमा र ऐ ८ गते जातीय विभेदको घटनामा मेयर र सिडियो बसेर मिलापत्र शीर्षकमा अन्नपूर्ण डटकम र अन्नपूर्ण पोष्ट दैनिकमा समाचार प्रकाशित भएपछि आयोगको खोटाङ कार्यालयले स्वयंम उजुरी ग्रहण गरी अनुसन्धान/अनुगमन पश्चात् आयोगमा प्रतिवेदन पेस गरेको थियो।^{५७}
- महोत्तरी जिल्ला सोनमा गाउँपालिका ४ निवासी भिखारी महतोलाई गाऊकै शुभनारायण राम (चमार) को घरमा भोज खाएका कारण निज भिखारी महतोको परिवारलाई अछुत भन्दै उनको समाजले बहिष्कार गरेको भनिएको घटना सञ्चार-माध्यममा आएपछि आयोगको मधेश प्रदेश कार्यालयबाट सरोकारवालासँग जानकारी लिने तथा न्यायको लागि आवश्यक पहल गरेको थियो।^{५८}
- बर्दिया जिल्ला बर्दिया नगरपालिका ६ का दलित विद्यार्थीलाई ललितपुर जिल्लास्थित शङ्खमूल जगतगुरु आदर्श संस्कृत गुरुकुलमा भर्ना नलिएको घटनाका सम्बन्धमा आयोगको वाग्मती प्रदेश कार्यालयले स्वविवेकीय उजुरी ग्रहण गरी विना भेदभाव विद्यार्थीलाई भर्ना गरी नियमित पठनपाठन सुचारु गर्न विद्यालयलाई निर्देशन दिएको थियो। तत्पश्चात् बालबालिकाहरू विना भेदभाव निर्वाध रूपमा पठन पाठनमा सहभागी भएका थिए।^{५९}
- तनहुँ जिल्ला ब्यास नगरपालिका ४ घर भई काठमाण्डौ महानगरपालिका-११ डेरा गरी बस्ने रूपा सुनारले काठमाण्डौ स्थित बबरमहलमा सरस्वती प्रधानको घर खाली भएको थाहापाइ कोठा हेर्न गएको र कोठा भाडामा लिन दिन सहमत भई भाडाको विषयमा कुरा गर्दा आफू दलित (कामी) जातको भन्ने थाहा पाएपश्चात् सरस्वती प्रधानले कोठा भाडामा नदिएको विषयमा आयोगमा उजुरी दर्ता भई आयोगबाट अनुसन्धान हुदा जातीय भेदभावका कारण कोठा भाडा नदिने समस्या देखिएकोले नीतिगत रूपमा त्यस्ता घटना दोहोरिन नदिन नेपाल सरकारलाई सिफारिस गरेको छ।^{६०}

अतः संबैधानिक र कानुनी रूपमा जातीय भेदभावजन्य कार्य दण्डनीय भए पनि आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक रूपान्तरण हुन नसक्दा व्यवहारिक रूपमा कायमै रहेको पाइन्छ। यस्ता कार्यहरू मानवता विरुद्धका अपराध भएकोले राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारसम्बन्धी कानुनी व्यवस्थाको

५७ आयोगको कोशी प्रदेश शाखा कार्यालयको वार्षिक गतिबिधि प्रतिवेदन २०७९/८०

५८ आयोगको मधेश प्रदेश कार्यालयको वार्षिक गतिबिधि प्रतिवेदन २०७९/८०

५९ आयोगको बागमती प्रदेश कार्यालयको वार्षिक गतिबिधि प्रतिवेदन २०७९/८०

६० आयोगको गण्डकी प्रदेश कार्यालयको वार्षिक गतिबिधि प्रतिवेदन २०७९/८०

कार्यान्वयन सुनिश्चित गराउन सरकारी संयन्त्रहरू, मानव अधिकारका क्षेत्रमा क्रियाशील सङ्घसंस्थाहरू र सरोकारवालाहरू सशक्त हुनु आवश्यक छ । यसको लागि व्यापक जनचेतना अभिवृद्धि गरिनुपर्ने देखिन्छ ।

६.६ अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार

अपाङ्गता भएकै कारणबाट मानवले प्राप्त गर्ने नैसर्गिक अधिकारबाट वञ्चित हुनु मानव अधिकारको उल्लङ्घन हो । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, २००६ र यसको स्वेच्छिक आलेखको नेपाल पक्षराष्ट्र भइसकेको छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारलाई नेपालको संविधानले नै संरक्षण तथा संवर्धनको व्यवस्था गरेको छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी ऐन, २०७४ र नियमावली २०७७ कार्यान्वयनमा रहेका छन् । अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि समावेशी शिक्षा नीति, २०७३, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको लागि पहुँचयुक्त भौतिक संरचना तथा संचार सेवा निर्देशिका, २०६९, अपाङ्गता सम्बन्धी १० वर्षे राष्ट्रिय नीति तथा कार्ययोजना २०७३-२०८२, दिगो विकास लक्ष्य (सन २०१६-२०३०) मानव अधिकारसम्बन्धी पाँचौँ राष्ट्रिय कार्ययोजना (२०७७/७८-०८१/८२) रहेका छन् । ऐन तथा विभिन्न नीति तथा निर्देशिकाहरूले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सम्मानपूर्वक वाँच्न पाउने अधिकार, स्वतन्त्रताको अधिकार, शिक्षा, स्वास्थ्य, सामाजिक सुरक्षा, सेवा, सुविधा तथा न्यायमा पहुँच, भेदभावविरुद्धको अधिकार, सामुदायिक जीवनको अधिकार, राजनीतिमा सहभागिता, नीति निर्माणमा सहभागिता, सूचना तथा सञ्चारमा पहुँच, आफ्नो परिवार वा संरक्षकसँग वा आफूले छनौट गरेको वासस्थानमा बस्ने अधिकार, सांस्कृतिक जीवनमा सहभागी हुने अधिकार लगायतका अधिकारहरूको व्यवस्था गरेको छ । उनीहरूको सहजता तथा सुविधाका लागि सरकारी तथा सार्वजनिक भौतिक संरचनाहरू अपाङ्गतामैत्री बनाउनुपर्ने व्यवस्था छ । अपाङ्गताको आधारमा विभेद गरेमा दण्ड सजायको व्यवस्था गरिएको छ । अपाङ्गता सम्बन्धमा काम गर्न केन्द्रीय तहमा निर्देशन समिति तथा प्रदेश र स्थानीय तहमा समन्वय समितिको गठन गर्ने कानुनी व्यवस्था छ ।

संविधान, ऐन कानूनमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको संरक्षण तथा संवर्धनको लागि विविध व्यवस्थाहरू भए पनि प्रभावकारी कार्यान्वयन नहुँदा व्यवहारिक रूपमा उनीहरूले मानव अधिकार उपभोगको पूर्ण महशुस गर्न सकेको अवस्था देखिदैन । आयोगका कार्यालयहरूमा प्राप्त हुने सूचना, जानकारी तथा अनुगमन, छलफलबाट प्राप्त तथ्यहरूलाई विश्लेषण गर्दा नकारात्मक सामाजिक धारणा तथा अपाङ्गतामैत्री सोचको अभावका कारण अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूमाथि विभिन्न व्यवहारगत तथा सामाजिक विभेदहरू हुने गरेको पाइएको छ । शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी, राजनीतिक सहभागिता लगायतका क्षेत्रमा सुनिश्चितता हुन सकेको छैन । अपाङ्गता भएकै आधारमा विभिन्न भेदभाव, हिंसा, बलात्कार भएका घटनाहरू विभिन्न सञ्चार-माध्यमहरूमा आउने गरेका छन् । नयाँ नियुक्ति तथा सरुवा भएर एक विद्यालयबाट अर्को विद्यालयमा जाँदा अपाङ्गता भएका शिक्षकहरूलाई विद्यालयले विभिन्न कारणहरू देखाइ हाजिर नगराएको भनी आयोगको

कार्यालयमा जानकारी प्राप्त भएको छ ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी नियमावली, २०७७ ले पूर्ण अशक्त र अति अशक्त अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई आवश्यकताअनुसार व्यक्तिगत सहयोगी सेवा, दैनिक हेरचाह तथा स्याहार सेवालगायतका सेवा उपलब्ध गराउने भनी उल्लेख भएको देखिन्छ । यसको व्यवहारिक कार्यान्वयन हुन नसकेको भनी आयोगमा जानकारी प्राप्त हुने गरेका छन् । सार्वजनिक स्थल तथा सरकारी संरचनाहरू, पार्क तथा शौचालयहरू, शिक्षा, स्वास्थ्य र सार्वजनिक सेवा प्रदायक संस्थाहरू अपाङ्गतामैत्री हुन सकेका छैनन् । सूचना तथा सञ्चारमा सहज पहुँचको अभाव छ । सार्वजनिक निकायका सूचना सामग्रीहरू सबै प्रकारका अपाङ्गता भएका व्यक्तिको लागि पहुँचयुक्त छैनन् । स्वास्थ्यसंस्था लगायत वढी जनसम्पर्क हुने सरकारी कार्यालयहरूमा दोभाषेको व्यवस्था नहुँदा सुनाइ तथा दृष्टिसम्बन्धी अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले सेवा लिनमा कठिनाइ भोग्नुपरेको छ । भौतिक संरचना, प्रक्रियागत भन्डर, कानुनी सचेतनाको अभाव जस्ता अवस्थाले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको न्यायमा पहुँच सुनिश्चित हुन सकेको देखिदैन । सार्वजनिक सवारी साधनहरूमा अपाङ्गता सिट आरक्षित गरिए पनि भाडा छुट सहज रूपमा पाउन नसकेको गुनासो पाइएको छ । मानसिक तथा मनोसामाजिक अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू अभैपनि उपचार अभावमा खोरमा थुनिनुपर्ने, वाधिएर वस्नुपर्ने तथा अमानवीय जीवन विताउन परेको अवस्था कायमै छ । अनौपचारिक क्षेत्र तथा दैनिक ज्यालादारी मजदुरीमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई कम प्राथमिकतामा राख्ने गरिएको छ । अपाङ्गता भएका बालबालिकालाई विद्यालयले भर्ना लिन अस्वीकार गर्ने, अपाङ्गतामैत्री पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तक उपलब्ध हुन नसकेको, नीति निर्माण तहसम्म अभै पनि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सहज पहुँच सुनिश्चित हुन नसकेको तथा उनीहरूलाई अधिकारको दृष्टिकोणबाट भन्दा पनि दयामायाका दृष्टिले हेर्ने गरिएको पाइएको छ । यस आवामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार सम्बन्धमा चार वटा उजुरीहरू आयोगमा दर्ता भएका छन् ।

राज्यबाट संरक्षण र सहयोग पाउनुपर्ने नागरिकहरूका लागि राज्यबाट सामाजिक सुरक्षाको व्यवस्थाका लागि संवैधानिक, कानुनी, नीतिगत तथा कार्यक्रमिक व्यवस्था रहेको छ । नेपालको संविधानको धारा ४३, अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी ऐन, २०७४ र सामाजिक सुरक्षा ऐन, २०७५ मा अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई सामाजिक सुरक्षाको हकको व्यवस्था छ । बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०७५ को दफा ७ को उपदफा (४) मा अपाङ्गता भएका, द्वन्द्वपीडित, विस्थापित, जोखिममा परेका वा सडकमा बस्ने बालबालिकालाई विशेष संरक्षणको व्यवस्था गरिएको छ । हाल प्रदान गरिँदै आएका विभिन्न किसिमका नगद हस्तान्तरण (मासिक भत्ता) कार्यक्रमबाट मुख्यतया: ज्येष्ठ नागरिक, एकल महिला तथा विधवा, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, लोपोन्मुख तथा सीमान्तकृत जातजाति, बालबालिका लगायतका जनसमूह लाभान्वित भइरहेका पाइएपनि दीर्घकालीन योजनाको अभाव छ । गरिबीको दीर्घकालीन प्रभाव बयस्कमाभन्दा बालबालिकामा बढी पर्दछ । बालबालिकाको जोखिमता बहुआयामिक प्रकृतिको हुने हुनाले

सामाजिक सुरक्षा सम्बन्धी नीति र कार्यक्रम तर्जुमा गर्दा गरिबीभित्र बाल जोखिमताको अन्तरक्षेदिकरणलाई सुक्ष्मरूपमा ध्यान दिनुपर्नेमा सोअनुसार भएको पाइँदैन ।

राष्ट्रिय जनगणना २०७८ अनुसार नेपालको कुल जनसङ्ख्याको २.२ प्रतिशत व्यक्तिमा कुनै न कुनै प्रकारको अपाङ्गता रहेको देखिन्छ । पुरुष जनसङ्ख्याको २.५ प्रतिशत र महिला जनसङ्ख्याको २.० प्रतिशतमा अपाङ्गता रहेको देखिएको छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिमध्ये सबैभन्दा धेरैमा शारीरिक अपाङ्गता ३६.७५ प्रतिशत रहेको छ । त्यसै गरी १६.८८ प्रतिशतमा न्यूनदृष्टि, ५.३७ प्रतिशतमा पूर्णदृष्टि, ७.८५ प्रतिशत श्रवण, ८.९ प्रतिशतमा बहुअपाङ्गता र ६.४ प्रतिशतमा स्वरबोलाई सम्बन्धी अपाङ्गता रहेको छ।^{६१} अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारको सम्मान र संरक्षण गर्ने मुख्य दायित्व राज्यको हुने भएकोले संविधान र प्रचलित कानूनमा भएका व्यवस्थाहरू तथा यूपन सिआरपिडि २००६ को निष्कर्ष सुभावको प्रभावकारी कार्यान्वयनको लागि राज्य नै जिम्मेवार हुनु जरुरी छ । यसको लागि मूलतः सरकारी निकाय तथा कार्यालयहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पहुँच सुनिश्चित हुने गरी आवश्यक व्यवस्थापन गरिनुपर्ने देखिन्छ । सार्वजनिक सेवा प्रवाह हुने कार्यालयहरूका नागरिक बडापत्रलाई विद्युतीय बनाउने, बडापत्रका अक्षर तथा अङ्कको आकार सहजै पढ्न सक्ने गरी उपयुक्त स्थान र उचाइमा राख्ने, बडापत्रको सन्देश प्रिन्ट, ब्रेल लिपि तथा अडियोमा राख्ने कार्य गर्नु आवश्यक छ । सरकारी भवनहरू निर्माण गर्दा वा गराउदा “अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि पहुँचयुक्त भौतिक संरचना तथा सञ्चार सेवा निर्देशिका, २०६९” को अवलम्बन गर्ने, सर्वसाधारण जनतालाई प्रत्यक्ष सेवा प्रवाह गर्ने कार्यालय तथा निकायमा कार्यरत कर्मचारीहरूलाई अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार सम्बन्धमा सचेतना अभिवृद्धि गर्ने, हेल्पडेस्क र दोभाषेको व्यवस्था गर्ने, सुनाई बोलाइसम्बन्धी, बौद्धिक अपाङ्गता, अटिजम भएका, दोहोरो संवाद गर्न कठिनाइ हुने अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको “सहयोगीका माध्यमबाट निर्णय गर्ने प्रणाली (Supported Decision Making System) अवलम्बन गर्न आवश्यक देखिन्छ ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अवस्थाको बारेमा सरकारी तवरबाट खासै अध्ययन, अनुसन्धान र कानुनी व्यवस्थाको कार्यान्वयनको अवस्थाको अनुगमन र नियमन हुने गरेको पाइँदैन । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी, सीपमूलक तालिम आदिको माध्यमबाट राजनीतिक, सामाजिक र आर्थिक अधिकार सुनिश्चित गरी परनिर्भरता घटाउन सकेमा मात्र पनि उनीहरूको जीवनमा परिवर्तन हुन सक्दछ । यसका लागि सबै तहका सरकारहरू र सरोकारवालाहरूको समन्वय र सहकार्य र सचेतना अभिवृद्धि गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।

६१ राष्ट्रिय जनगणना २०७८

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूसँग सम्बन्धित केही घटनाहरू र आयोगबाट भएका पहलहरू

- वाम्मती प्रदेश शिक्षक सेवा आयोगको विज्ञापन न. २०८०१/७७८७७९ निमावि तहको नेपाली विषयको स्थायी शिक्षक पदमा उर्तीण गरेकी चितवन जिल्ला भरतपुर महानगरपालिका, २६ बस्ने दृष्टिबिहिन संगिता पराजुलीलाई रामेछापको खाँडादेवी गाउँपालिका कार्यालयको पत्रअनुसार हाजिर हुन जाँदा तीनखुरीस्थित मानेडाँडा माध्यमिक विद्यालयले अपाङ्गता भएकै कारण हाजिर नगराएको विषयमा सेतोपाटी दैनिकमा २०७९ फागुन ११ गते समाचार प्रकाशित भयो। उक्त घटनालाई आयोगले स्वयम् उजुरी ग्रहण गरी आवश्यक कारबाही अघि बढाएपछि सो विद्यालय निज शिक्षिकालाई हाजिर गराउन बाध्य भएको थियो।^{६२}
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको न्यायमा पहुँच पहिचानको अवरोधका सम्बन्धमा आयोगले हिमाल, पहाड र तराईका गरी १५ वटा जिल्लाहरू नमूनाका रूपमा छनौट गरी अध्ययन सम्पन्न गरी प्रतिवेदन समेत प्रकाशित गरेको छ। अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको न्यायमा पहुँच पहिचानको अवरोधका विषयमा सिफारिस कार्यान्वयनका लागि २०७९ फागुन २६ गते सातैवटा प्रदेश सरकारलाई पत्राचार गरिएको छ।
- काठमाडौं को सडकमा म्युजिक बक्स राखी गीत गाएर व्यवसाय गर्ने दृष्टिविहीन अपाङ्गता भएका भिमबहादुर बोहरालाई २०७९ कार्तिक ३ गते नगरप्रहरीले निजका सामानहरू उठाएर लगेको भन्ने जानकारीको आधारमा आयोगको आवश्यक पहलपछि प्रहरीले नियन्त्रणमा लिएको निजका सामानहरू सम्मानपूर्वक फिर्ता भएको छ।
- भरतपुर महानगरपालिका-१३ निवासी १३ वर्षीय बालक अविशोक सुनार बौद्धिक अपाङ्गता रोगबाट पीडित भई “स्वास्थ्य उपचारको अभावमा बिगत चार वर्षदेखि घरभित्रै दाम्लोमा” शीर्षकमा नयाँ पत्रिका दैनिकमा समाचार प्रकाशन भएकोमा आयोगको पहलमा भरतपुर महानगरपालिको मिति २०८० जेठ २१ गतेको बालमैत्री स्थानीय नगर समितिको बैठकले स्वास्थ्य तथा सामाजिक विकास महाशाखाको टोली खटाइ बालकको स्वास्थ्य अवस्था बुझ्नुका साथै निजको पूर्ण अपाङ्गताको परिचयपत्र जारी गरी अटिजम केयर सेन्टर चितवनको सहयोगमा निजको संरक्षक हजुरआमाको नाममा बैङ्क खाता खोली राज्यबाट पाउने सामाजिक सुरक्षा भत्ता उपलब्ध गराएको छ।^{६३}
- सुर्खेत जिल्लामा मिति २०७९ साल मंसिर महिनामा अपाङ्गता भएका शिक्षकलाई दुर्गम ठाउँमा पदस्थापन गरेको र शारीरिक अपाङ्गता भएका कारण पदस्थापन गरिएको विद्यालयमा जान नसक्ने भनी आयोगको सुर्खेत कार्यालयमा जानकारी प्राप्त भएपछि सो विषयमा सरोकारवालाहरूसँग छलफल गरी समस्या समाधान भएको छ।^{६४}

६२ सामुहिक अधिकार महाशाखाको प्रतिवेदनमा आधारित

६३ आयोगको बागमती प्रदेश कार्यालयको वार्षिक प्रतिवेदन २०७९/८०

६४ आयोगको कर्णाली प्रदेश कार्यालयको वार्षिक प्रतिवेदन २०७९/८०

- मकवानपुर जिल्ला हेटौँडा उपमनपा १३ निवासी अपाङ्गता (बोल्न नसक्ने) भएकी २७ वर्षीय महिला माया रुम्बाले बुबाआमाको मृत्यु भइसकेको र दाजुले सनाखत नगरिदिँदा नागरिकता प्राप्तबाट वञ्चित हुनुपरेको घटनाको सम्बन्धमा आयोगको बाग्मती प्रदेश कार्यालयमा उजुरी प्राप्त भएपछि आयोगले कारबाही प्रक्रिया अगाडि बढाउँदा निज रुम्बाको विवाह अपाङ्गता भएकै व्यक्ति सुरेन्द्र पाख्रिनसँग भएको र उनीहरूबाट एक बच्चाको जायजन्मसमेत भएको पाइयो। बाबुआमाको जन्मदर्ता र नागरिकताको प्रमाणपत्र नहुँदा उनीहरू अन्य अधिकारको अतिरिक्त अपाङ्गता भत्तादेखि बच्चाको शिक्षा, स्वास्थ्यको उपचारबाट वञ्चित हुन पुगेका थिए। अन्ततः आयोगको पहलमा उनीहरूलाई नागरिकताको प्रमाणपत्र र अपाङ्गता परिचयपत्र प्राप्त भइसकेको छ। यसबाट उनीहरूको अपाङ्गता भत्ता, बच्चाको जन्मदर्ता लगायतका अधिकार संरक्षित हुन पुगेको छ।

६.७ आप्रवासी कामदारहरूको अधिकार

योग्यता, क्षमता र छनौटअनुसार रोजगारी प्राप्त गर्नु प्रत्येक व्यक्तिको अधिकार हो। सामान्यतयः आफू नागरिक नभएको देशमा गएर श्रम गर्ने व्यक्तिलाई आप्रवासी कामदार भनिन्छ। वर्तमान परिवेशमा देशबाहिर रोजगारीको लागि जानु सामान्य भइसकेको छ। आप्रवासी कामदारहरूको हक र अधिकारको सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय र राष्ट्रिय रूपमा विविध व्यवस्थाहरू गरिएको पाइन्छ। अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा विशेषतः आप्रवासी कामदार र उनीहरूका परिवारका सदस्यहरूको संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९९० रहेको छ। यस महासन्धिको धारा २ (१) ले आफू नागरिक नरहेको राष्ट्रमा तलब पाउने क्रियाकलापमा लागेको वा लगाइएको व्यक्तिलाई आप्रवासी कामदार भनी परिभाषा गरेको छ। यस महासन्धिले आप्रवासी कामदारलाई विभेदविरुद्धको अधिकार, राष्ट्रियताको अधिकार, यातना, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्डविरुद्धको अधिकार, दासत्व, दासव्यापार र जबरजस्ती श्रमविरुद्धको अधिकार, गैरकानुनी पक्काउ विरुद्धको अधिकार, स्वच्छ, निष्पक्ष सुनुवाइ, स्वतन्त्रता र सुरक्षा, स्वेच्छिक गिरफ्तारी वा थुना विरुद्धका अधिकारहरूलाई सुरक्षित गरेको छ। त्यसै गरी अनिवार्य वा जबरजस्ती श्रमसम्बन्धी आई.एल.ओ. महासन्धि, १९३० (नं. २९), रोजगारीका लागि आप्रवासन (परिमार्जित) महासन्धि, १९४९ (नं. ९७), घरेलु कामदारहरूका लागि मर्यादित काम सम्बन्धी महासन्धि, २०११ (नं. १८९), सङ्गठन स्वतन्त्रता र सङ्गठित हुन पाउने अधिकारको संरक्षणसम्बन्धी महासन्धि, १९४८ (नं. ८७), आप्रवासी कामदार (अतिरिक्त व्यवस्था) सम्बन्धी महासन्धि, १९७५ (नं. १४३), निजी रोजगार एजेन्सीसम्बन्धी महासन्धि, १९९७ (नं. १४१) लगायतका दर्जनौं दस्तावेजहरूमा आप्रवासी कामदारहरूको अधिकारको बारेमा उल्लेख छ।

आप्रवासी कामदारहरूको अधिकारका सम्बन्धमा विश्व प्रबन्ध, क्षेत्रीय प्रबन्धहरू, संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय संरक्षण प्रणालीहरूको व्यवस्था गरिएका छन्। यी प्रणालीहरू आप्रवासन व्यवस्थापन (सुशासन) र मानव अधिकार संरक्षणका लागि निर्देशित छन्। दिगो विकास लक्ष्य २०३०, ग्लोबल कम्प्याक्ट अन माइग्रेसनको सहयोगी रूपरेखाका उद्देश्यहरू २०१८, कोलम्बो प्रक्रिया, आवुधावी डायलग, बाली प्रक्रिया पनि आप्रवासी

कामदारसँग सम्बन्धित छन् । जिसिएम (Global Compact on Migration, GCM) लाई आप्रवासी अधिकार संरक्षणका लागि विशेष र महत्वपूर्ण मानव अधिकारको अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजको रूपमा लिइन्छ । यी दस्तावेजहरूमा मानव अधिकारका मूलभूत सिद्धान्तहरूलाई आत्मसात गरी सबै सरोकारवालाहरूको भूमिका र जिम्मेवारीसहित आप्रवासी केन्द्रित कानूनको शासन र उचित प्रक्रिया, दिगो विकास, बाल संवेदनशिलता, सरकारका सबै निकायहरूको संलग्नता, समाजमा रहेका सबै सरोकारवालाहरूको सहभागिता र संलग्नता जस्ता विषयहरूलाई निर्देशित सिद्धान्तको रूपमा उल्लेख गरिएको छ ।

नेपालको सन्दर्भमा हेर्दा वैदेशिक रोजगारसम्बन्धी ऐन, २०६४ र वैदेशिक रोजगार नीति, २०६८, सुरक्षित आप्रवासन कार्यक्रम सञ्चालन मार्गदर्शन, २०७९ कार्यान्वयनमा रहेका छन् । वैदेशिक रोजगार सम्बन्धी न्यायाधीकरण, श्रम-सहचारीको व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । यसबाहेक सरकारले वैदेशिक रोजगारका निमित्त कामदार पठाउने सम्बन्धमा रोजगारमूलक देशहरूमा सम्झौतामार्फत् विशेष व्यवस्थासमेत गर्दै आएको छ । नेपाल सरकारले संस्थागत रूपमा १११ देशमा खुल्ला गरेकोमा हाल इराक, अफगानिस्तान र लिवियामा रोक लगाइएको छ । व्यक्तिगत रूपमा वैदेशिक रोजगारीमा जाने प्रयोजनको लागि १७८ देश खुला गरिएको छ । राष्ट्रिय जनगणना २०७८ अनुसार २१ लाख ९० हजार पाँच सय ९२ जना विदेशमा बसोबास गर्ने गर्दछन् । यसमा पुरुष र महिला क्रमशः ८२.२ प्रतिशत र १७.८ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । आर्थिक सर्वेक्षण २०७९/८० अनुसार २०७९ फागुनसम्म वैदेशिक रोजगारीमा जान श्रम स्वीकृति लिने नेपाली कामदारहरूको सङ्ख्या ५५ लाख २६ हजार सात सय चार रहेको देखिन्छ । ईपीस प्रणालीमार्फत ८५ हजार आठ सय चार जना दक्षिण कोरिया गएका देखिन्छन् । नेपाल रोजगार विभागको प्रतिवेदनअनुसार आव २०७९/८० मा सात लाख ७१ हजार तीन सय २७ जनाले श्रम स्वीकृति लिएको देखिन्छ । श्रम स्वीकृति नलिई अध्ययन र भिजिट भिसामा विदेशमा गई काम गर्नेहरूको सङ्ख्या जोड्ने हो भने सङ्ख्या धेरै हुन आउछ ।

तालिका नं. १

वैदेशिक रोजगारीको लागि श्रम स्वीकृतिसम्बन्धी पाँच वर्षको विवरण						
आर्थिक वर्ष	पुनः श्रम स्वीकृति लिएका बाहेक जम्मा			पुनः श्रम स्वीकृतिसहित जम्मा		
	पुरुष	महिला	जम्मा	पुरुष	महिला	जम्मा
२०७५/२०७६	२,१५,६३३	२०,५७८	२,३६,२११	४,७६,७०५	३२,१२३	५,०८,८२८
२०७६/२०७७	१,७२,२४७	१८,२०६	१,९०,४५३	३,४०,०००	२८,४३३	३,६८,४३३
२०७७/२०७८	६४,९०३	७,१७८	७२,०८१	१,५५,२४२	११,४५६	१,६६,६९८
२०७८/२०७९	३,१४,५४८	३२,९५६	३,४७,५०४	५,७९,५२८	४८,९७५	६,२८,५०३
२०७९/२०८०	४,४०,७२४	५३,५००	४,९४,२२४	६,९९,१९३	७२,१३४	७,७१,३२७

स्रोत: वैदेशिक रोजगार विभाग

नेपालबाट जाने अधिकांश कामदारहरूको गन्तव्य मुलुक मलेसिया, कतार, युएई र साउदी अरब रहेको देखिन्छ। वैदेशिक रोजगारको प्रकृतिलाई हेर्दा संस्थागत र व्यक्तिगत रूपमा जाने गरेको पाइन्छ। ठूलो हिस्सा संस्थागत श्रम स्वीकृति लिई तेस्रो मुलुक रोजगारीको लागि जाने गरेको छ। विदेशस्थित रोजगारदाताबाट प्राप्त मागका आधारमा वैदेशिक रोजगार निकायले संस्थागत श्रम स्वीकृतिमा भर्ना गरी तेस्रो मुलुक पठाउछन्। व्यक्तिगत श्रम स्वीकृतिमा वैदेशिक रोजगारीमा जाने व्यक्ति आफैँ वा आफन्तमार्फत काम खोजी गरी व्यक्तिगत श्रम स्वीकृति लिई जाने प्रचलन पनि छ। श्रम स्वीकृतिविना वा गैरकानुनी रूपमा तेस्रो मुलुक जाने/लैजाने गरेको तथ्यहरूसमेत पाइएका छन्।

भारतमा रोजगारीको लागि विनाश्रम स्वीकृति (जसलाई वैध मानिने गरेको छ) जाने सङ्ख्या पनि उतिकै छ। नेपालबाट भारतमा जाने नेपाली कामदारहरूको सङ्ख्या धेरै भए पनि यसको यकिन तथ्याङ्क कुनै निकायसँग छैन। नेपालसँग सीमा जोडिएकोले कम लागतमा जान सकिने तथा श्रम स्वीकृतिसमेत लिन नपर्ने भएको कारण नेपालका कर्णाली र सुदूरपश्चिम प्रदेश र सीमावर्ती क्षेत्रका अधिकांश युवाहरूको आकर्षण भारतमा हुने गरेको पाइएको छ। विदेशमा रहने नेपालीहरूको सङ्ख्या करिब ३५ लाख रहेको अनुमान विभिन्न सर्वेक्षणहरूले औल्याएका छन्।

पछिल्लो समय नेपालीहरूको आकर्षण परम्परागत कृषिमा भन्दा वैदेशिक रोजगारीतर्फ बढेको देखिन्छ। देशमा बढ्दो महङ्गी र आर्थिक समस्याबाट गुञ्जिरहेका नेपालीहरू रोजगारीको अभावको कारण बिदेश जान बाध्य छन्। कामदारको रूपमा वैदेशिक रोजगारीमा जानेहरूमा अदक्ष कामदारहरूको सङ्ख्या उच्च देखिन्छ।

तालिका नं. २

सीपको आधारमा वैदेशिक रोजगारीमा जाने नेपाली श्रमिकहरूको विवरण (आव २०७९/८०)			
सीपको प्रकार	पुरुष	महिला	जम्मा
दक्ष सीप	२२७	३०	२५७
व्यावसायिक सीप	१,०४९	१०४	१,१५३
अर्धदक्ष सीप	५५,४६६	५,०८९	६०,५५५
दक्ष	४,६३,२०४	४३,५४२	५,०६,७४६
अदक्ष	१,७९,२४७	२३,३६९	२,०२,६१६
जम्मा	६,९९,१९३	७२,१३४	७,७१,३२७

स्रोत : वैदेशिक रोजगार विभाग

वैदेशिक रोजगार सम्बन्धी ज्ञानको अभावको कारण रोजगारीमा जाने कतिपय नेपालीहरू एकातिर

प्रस्थानअधि नै दलाल र म्यानपावर कम्पनीहरूको भुक्त्यान र प्रलोभनमा परी ठगिएका छन् । अर्कातर्फ विदेशी भूमिमा पुगेपछि आवश्यक सीप र दक्षताको अभावमा रोजगारदाता कम्पनी र मालिकहरूबाट दुःख पाइरहेको अवस्था छ । वैदेशिक रोजगारीकै सिलसिलामा ज्यान गुमाउने र अङ्गभङ्ग हुनेको सङ्ख्यामा समेत कमी भएको देखिँदैन । आव २०७९/८० मा मात्र १०३० जनाले ज्यान गुमाएको र दुई सय ३८ जना अङ्गभङ्ग भएको वैदेशिक रोजगार विभागको तथ्याङ्कमा देखिन्छ ।

तालिका नं. ३

पाँच वर्षमा ज्यान गुमाउने र अङ्गभङ्ग भएका कामदारको विवरण		
आव	मृत्यु भएका कामदार	अङ्गभङ्ग भएका कामदारको सङ्ख्या
२०७५/७६	७६३	३५४
२०७६/७७	६७२	२०५
२०७७/७८	१२४३,	१४३
२०७८/७९	१४७९	२४५
२०७९/०८०	१०३०	२३८
स्रोत : वैदेशिक रोजगार विभाग		

तालिका नं. ४

वैदेशिक रोजगार बोर्डबाट आप्रवासी श्रमिकहरू र उनीहरूको परिवारलाई गरिएको सहयोग विवरण (आव २०७९/८०)					
क्र.स.	क्रियाकलाप	महिला	पुरुष	जम्मा	खर्च गरिएको रकम
१	मृतक कामदारका परिवारलाई आर्थिक सहायता	४५	११६३	१२०८	६५,५१,८०,०००.००
२	अङ्गभङ्ग/बिरामी भएका कामदारलाई आर्थिक सहायता	९	३८०	३८९	९,९७,०८,०००.००
३	कामदारका परिवारलाई औषधोपचार सहयोग	११	१०१	११२	५६,००,०००.००
४	उद्धार तथा खोजतलास	७	१६०	१६७	४३,१०,८००.००

वैदेशिक रोजगार बोर्डबाट आप्रवासी श्रमिकहरू र उनीहरूको परिवारलाई गरिएको सहयोग विवरण (आव २०७९/८०)					
क्र.स.	क्रियाकलाप	महिला	पुरुष	जम्मा	खर्च गरिएको रकम
५	शव भिकाउनका लागि सम्बन्धित नियोगसँग समन्वय	१६	२९६	३१२	२,६०,७५,०००.००
६	शव दुवानी	३४	७८४	८१८	२,८५,८०,०००.००
७	अभिमुखीकरण तालिमवापतको रकम शोधभर्ना	५०७	०	५०७	३,५४,९००.००
८	वैदेशिक रोजगार छात्रवृत्ति	१४१३	१५४३	२९५६	२,८२,०२,०००.००
	जम्मा	२०४२	४४२७	६४६९	८४,८०,१०,७००.००

आयोगले आप्रवासी नेपाली श्रमिकहरूको अधिकार संरक्षणका लागि सन् २०१० देखि निरन्तर प्रयास गर्दै आएको छ। सो वर्ष दक्षिण कोरियाको मानव अधिकार आयोग र नेपालको आयोगबीच समझदारीपत्रमा हस्ताक्षर^{६५} भएको थियो। सन् २०१२ मा आयोगका तत्कालीन माननीय अध्यक्ष र सदस्यज्यूहरूसहितको टोलीले भ्रमण गरी दक्षिण कोरिया र मलेसियामा रहेका नेपाली कामदारहरूको सम्बन्धमा अध्ययन गरेको थियो। अध्ययनबाट प्राप्त तथ्यलाई समेत ध्यानमा राखी सोही वर्ष आप्रवासी कामदारहरूको अधिकार संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलन सन् २०१२ मा काठमाडौंमा सम्पन्न भएको थियो। आयोगले राष्ट्रिय मानव अधिकार समिति कतारसँग आप्रवासी नेपाली श्रमिकहरूको मानव अधिकार संरक्षणका द्विपक्षीय सहयोग आदान प्रदानका सम्बन्धमा ८ जुन २०२३ मा समझदारीपत्रमा हस्ताक्षर गरेको छ। सन् २०१९ मा मानव अधिकार आयोग मलेसियासँग यस्तै प्रकृतिको समझदारीपत्रमा हस्ताक्षर भएको थियो। आयोगको ६ वर्षे रणनीतिक योजना सन् २०२०- २०२५ ले समेत आप्रवासी अधिकारका सम्बन्धमा कार्य गर्ने रणनीतिहरू अखितयार गरेको छ।

६५ राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग नेपाल र राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग विच भएको समझदारीपत्र सन् २०१०

तालिका नं. ५

आप्रवासी कामदारको अधिकार सम्बन्धमा प्राप्त हुन आएका निवेदन र आयोगको पहल						
क्र.सं	निवेदकको नाम	पीडितको नाम	समस्यामा परेको मुलुक	निवेदन मिति	समस्या	आयोगबाट भएको पहल
१	समिना खातुन	जिनिस कवारी	कतार	२०७९/०४/०५	रोजगारदाता कम्पनीबाट क्षतिपूर्ति दिलाउन पहल गरिपाउँ ।	<ul style="list-style-type: none"> राष्ट्रिय मानव अधिकार समिति कतारमा प्रेषण गरिएको ।
२	कृष्णामाया पुरी	पदमबहादुर पुरी	भारत	२०७९/०४/०५	भुठा मुद्दा लगाई जेलमा बन्नुपरेकोले कानुनी प्रतिरक्षाको लागि आवश्यक व्यवस्थाको लागि पहल गरिपाउँ ।	<ul style="list-style-type: none"> कन्सुलर सेवा विभागमा आवश्यक सहजीकरणको लागि पत्राचार । माइती नेपाल कानुन शाखासँग समन्वय गरी उजुरीकर्ताको सम्पर्क स्थापित गराइएको । भारतको लखनउस्थित अदालतबाट आगामी सेप्टेम्बर २०२३ मा रिहा हुने फैसला भएको ।
३	छानीबहादुर स्याङतान	बिमा ग्लान	जोर्डन	२०७९/०४/१९	रोजगारदाताबाट कुटपिट र यातनाका कारण स्वदेश फिर्ताको पहल ।	<ul style="list-style-type: none"> पीडितलाई स्वदेश फिर्ताको लागि आवश्यक व्यवस्था मिलाउन वैदेशिक रोजगार विभागमा समन्वय गरेको ।

आप्रवासी कामदारको अधिकार सम्बन्धमा प्राप्त हुन आएका निवेदन र आयोगको पहल						
क्र.सं	निवेदकको नाम	पीडितको नाम	समस्यामा परेको मुलुक	निवेदन मिति	समस्या	आयोगबाट भएको पहल
४	सकुन्तला कुमारी केवट	स्वयम्	मलेसिया	२०७९/०४/२६	परिवारसँग मलेसियामा विभिन्न समस्यामा परेको वहाना देखाइ करिब १५ लाख रकम माग गरी आर्थिक तथा मानसिक यातना दिएको ।	<ul style="list-style-type: none"> मानव अधिकार आयोग, मलेसियामा पत्राचार गरिएकोमा मानव अधिकार आयोग मलेसियाको अनुगमन टोलीले अवस्था अनुगमन गरेको, हाल आरोपित व्यक्ति नेपाल फर्किसकेको ।
५	लालमाया तामाङ	अमृतकुमार बमजन	कुवेत	२०७९/०६/०७	कुवेतको स्थानीय अदालतबाट बिमा रकम भराइदिने फैसलापश्चात् पनि रकम प्राप्त गर्न नसकेकोले रकम उपलब्ध गराइ दिनको लागि सहजीकरण गरिदिनुहुन ।	<ul style="list-style-type: none"> परराष्ट्र मन्त्रालयमा पत्राचार गरिएको । परराष्ट्र मन्त्रालयबाट नेपाली नियोग कुवेतमा आवश्यक सहयोग सम्बन्धमा पत्राचार गरी कारबाही अगाडि बढाइएको ।

आप्रवासी कामदारहरूको हक र अधिकार सुनिश्चित गर्नको लागि विभिन्न नीतिगत र कानुनी व्यवस्था भए पनि कार्यान्वयनको पक्ष कमजोर छ । यसको असर कामदारहरूले गन्तव्य मुलुकमा प्रस्थानपुर्व र पुगिसेकेपछि कार्यस्थलमा र स्वदेश फर्किँदासम्मको अवस्थामा भोग्नुपरेको छ । यस यथार्थलाई मध्यनजर गर्दै आप्रवासी श्रमिकको भर्ना प्रक्रिया व्यवस्थित गर्न, गन्तव्य मुलुक र स्वदेशमा आप्रवासी श्रमिकहरूको न्यायमा पहुँच बढाउन, द्रुत उद्धार, सम्मानजनक फिर्ती र दिगो पुनःएकीकरण सुनिश्चित गर्न आयोगले सरकारलाई सिफारिस गरेको छ । सिफारिसमा महिला आप्रवासी श्रमिकहरूको जोखिम न्युनीकरण गर्न, आप्रवासी श्रमिकका सन्तानलाई बाल अधिकार ऐन, वैदेशिक रोजगार नीति र विकासका विषयमा समावेश गर्न, आप्रवासी श्रमिक र तिनका परिवारका सदस्यहरूको जीवनको अधिकार र स्वास्थ्यको अधिकार सुनिश्चित गर्न र सूचनाको हक, नियमित तथ्याङ्क सङ्कलन, आप्रवासन सुशासन सुनिश्चित गर्ने सम्बन्धी विषयहरूमा आवश्यक व्यवस्था गर्न पनि जोड दिएका छ । (यससम्बन्धी बिस्तृत विवरण आयोगको सिफारिस र कार्यान्वयनको अवस्था खण्डमा उल्लेख गरिएको छ) ।

६.८ आदिवासी जनजातिको अधिकार

नेपालमा आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐन ०५८ ले पहिलोपटक नेपालमा आदिवासी जनजातिहरूको पहिचान र मान्यता पाएको हो । यस ऐनअनुसार आदिवासी जनजाति भन्नाले आफ्नो मातृभाषा भएको, परम्परागत रीतिरिवाज भएको, छुट्टै सांस्कृतिक पहिचान भएको, छुट्टै सांस्कृतिक संरचना र लिखित अलिखित इतिहास भएको, चार बर्णको हिन्दु बर्णाश्रम व्यवस्थाभित्र नपर्ने जाति वा समुदायलाई आदिवासी जनजाति भनी परिभाषित गरिएको पाइन्छ । नेपाल सरकारका तर्फबाट आदिवासी जनजातिको अधिकारहरूलाई सुनिश्चित गर्न र अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा भएका प्रयासहरूमा ऐक्यबद्धता जनाउनका लागि सन् २००७ मा आईएलओ महासन्धि १६९ अनुमोदन गरिसकेको छ । आदिवासी जनजातिको सम्बन्धमा सन् १९८९ मा भएको पहिलो अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि आइएलओ १६९ को धारा १ ले राष्ट्रिय समुदायको भन्दा अलग सामाजिक सांस्कृतिक तथा आर्थिक अवस्था भएको र पूरै वा आंशिक रूपमा आफ्नो परम्परा रीतिरिवाज र विशेष कानूनद्वारा परिचालित भएका समुदायलाई आदिवासी जनजाति भनी परिभाषित गरिएको छ । आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र १९६६, आदिवासी जनजातिसम्बन्धी महासन्धि, १९८९, विकासको अधिकारसम्बन्धी घोषणापत्र, १९८६, आदिवासी जनजातिसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय घोषणापत्र, २००७ लगायतका मानव अधिकारसँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि तथा घोषणापत्रहरूले आदिवासी जनजातिहरूलाई भूमि अधिकार, प्राकृतिक साधन, स्रोतमा पहुँच, निर्णय प्रक्रियामा सहभागिता, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक विकासमाथिको अधिकार, विकास योजना तथा कार्यक्रमहरूको तर्जुमा, कार्यान्वयन तथा मूल्याङ्कन प्रक्रियामा सहभागिता, शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारीको सुनिश्चिततालगायतका अधिकारहरू संरक्षित गरेका छन् ।

नेपालको संविधानमा शिक्षा तथा संस्कृतिसम्बन्धी हकअन्तर्गत मातृभाषामा आधारभूत शिक्षा, आफ्नो भाषा, लिपि, संस्कृति, सांस्कृतिक सभ्यता र सम्पदाको संरक्षण र संवर्धन र सामाजिक न्यायको हकमा आर्थिक, सामाजिक वा शैक्षिक दृष्टिले पछि परेका आदिवासी जनजातिलाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा राज्यको संरचनामा सहभागी हुने उल्लेख छ। राज्यको नीति अन्तर्गत आरक्षणको व्यवस्था र सकारात्मक विभेदका आधारमा विशेष व्यवस्था गरिने उल्लेख छ। आदिवासी जनजातिको मानव अधिकारको संरक्षण, सम्मान र परिपालनाको लागि संविधानले आदिवासी जनजाति आयोगको परिकल्पना गरेको छ।

उल्लिखित व्यवस्थाहरू कानुनी रूपमा भए पनि व्यवहारिक रूपमा प्रभावकारी कार्यान्वयनको अभावमा आदिवासी जनजातिहरूको मानव अधिकार पूर्णरूपमा संरक्षण हुन सकेको छैन। बिगतका तुलनामा आदिवासी जनजातिहरूको आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक पक्षहरू सुधारोन्मुख नै देखिएपनि अपेक्षाकृत सुधार हुन सकेको छैन। मुलुक सङ्घीय प्रणालीमा गएसँगै आदिवासी जनजातिहरूको राजनीतिक प्रतिनिधित्व बढ्दै गएको देखिन्छ। सबैजसो स्थानीय तहहरूमा कुनै न कुनै रूपमा आदिवासी जनजातिहरूको प्रतिनिधित्व रहेको देखिन्छ। केही स्थानीय तहहरूमा आदिवासी जनजातिहरूकै नेतृत्व रहेको अवस्था छ। नेपालको कुल जनसङ्ख्याको ३५.८ प्रतिशत आदिवासी जनजातिहरू रहेका छन्। स्थानीय तह निर्वाचन २०७९ मा जनजातिहरूको प्रतिनिधित्व २९.३ प्रतिशत र प्रतिनिधिसभा सदस्य निर्वाचनमा ३० प्रतिशत रहेको देखिन्छ।^{६६} तर यस्तो राजनीतिक प्रतिनिधित्व आर्थिक, सामाजिक र राजनीतिक पहुँच भएका व्यक्तिहरूसँग मात्र भएकोले ग्रामीण र बिकट भौगोलिक क्षेत्रमा बस्ने कुनै किसिमको पहुँच नभएका आदिवासीहरूको अवस्था भने कमजोर नै देखिएको छ। सार्वजनिक सेवामा आरक्षणको व्यवस्थाले बिस्तारै सरकारी सेवामा आदिवासी जनजातिहरूको पहुँचमा वृद्धि हुँदै गएको देखिन्छ। हाल निजामति सेवामा आदिवासी जनजातिहरूको प्रतिनिधित्व १० प्रतिशत रहेको देखिन्छ।^{६७} जनसङ्ख्या प्रतिशतको हिसावले आदिवासी जनजातिहरूको राजनीतिक र सार्वजनिक सेवामा पर्याप्त प्रतिनिधित्व नभए पनि तुलनात्मक रूपमा सुधारोन्मुख नै रहेको मान्न सकिन्छ। आदिवासी जनजातिहरूभित्र पनि राउटे, सुरेल, कुसुन्डा, माझी, चेपाङजस्ता लोपोन्मुख समुदायहरूको अवस्था भने अत्यन्तै निराशाजनक छ। सार्वजनिक महत्त्वका क्षेत्रमा उनीहरूको सहभागिता शून्यजस्तै रहेको छ।

आयोगले गरेको अनुगमनबाट प्राप्त हुन आएका जानकारीका आधारमा विकास आयोजनासँग सम्बन्धित गतिविधिहरूले आदिवासी जनजातिका अधिकारहरू जोखिममा परेको पाइएको छ। धेरैजसो ठूला विकास निर्माणका आयोजनाहरूमा सरकार, आयोजना र सरोकारवाला पक्षको विवादले आयोजना पूर्वनिर्धारित समयमा सम्पन्न हुन नसक्दा त्यसको प्रत्यक्ष असर स्थानीयवासीको हैसियतमा रहेका आदिवासी

६६ <https://indigenousevoice.com>

६७ <https://indigenousevoice.com>

जनजातिलगायतमा परेको पाइएको छ। निर्माणाधीन मर्स्याङ्दी कोरीडोर (मनाङ-उदीपुर) २२० केभि प्रसारण लाइन आयोजनाले आदिवासी जनजाति लगायत स्थानीयवासीको मानव अधिकार उपभोगमा समस्या सिर्जना गरेको भनी आयोगमा प्राप्त जानकारीको आधारमा आयोगले मनाङ-लमजुङ खण्डको स्थलगत अनुगमन गरेको छ। अनुगमनको क्रममा आयोजनाको प्रारम्भिक अवस्थामा स्थलगत सर्वेक्षण, लक्षित समूह छलफल, सार्वजनिक सुनुवाइलगायतका क्रियाकलाप नभएको, प्रभावित स्थानीय आदिवासीहरूलाई जग्गाप्राप्ति, प्रसारण लाइन विस्तार, वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन प्रतिवेदन लगायतका विषयहरूमा पर्याप्त सूचना नदिई कार्यहरू सम्पन्न गरेको पाइएको छ।

त्यसै गरी काठमाडौं जिल्ला शंखरापुर नपा ३, बोजिनीमा नेपाल विद्युत प्राधिकरणले निर्माण गर्न लागेको विद्युत सवस्टेसन तथा विद्युत प्रसारण लाइन बिस्तारसम्बन्धी परियोजनामा समेत सोही अवस्था पाइएको छ। यी दुई प्रतिनिधि घटनाबाहेक अन्य विकाससम्बन्धी आयोजनाहरूमा समेत प्रभावित स्थानीय आदिवासी जनजातिहरूको अधिकार जोखिममा परेको भनी विभिन्न सञ्चार-माध्यमहरूमा प्रकाशन प्रसारण भएको पाइन्छ। रामेछाप र सोलु जिल्लाको सीमानदी लिखुमा निर्माणाधीन जलविद्युत आयोजनाहरूले त्यहाँका आदिवासी जनजाति एवम् स्थानीय बासिन्दाहरूको मानव अधिकार उल्लङ्घन भएको भनी समाचार प्रकाशित भएको पाइयो।^{६८} उक्त नदीमा साना र ठूला गरी आठ वटा आयोजनाहरू सञ्चालनमा रहेकोमा परियोजनाहरूले स्थानीय जनजातिहरूलाई जग्गाको उचित मूल्य दिने, सम्मानित ढङ्गले बसोबासको व्यवस्था मिलाउने, स्वास्थ्य, शिक्षा रोजगारको सुविधा उपलब्ध गराउने भनी आश्वासन दिइएकोमा सो आश्वासन पूरा नभएको उनीहरूको भनाइ पाइयो। जग्गाको उचित मुआब्जा नदिएको, हाल बसिरहेको घर पनि सुरुङ बनाउदा पड्काइएको व्लास्टिनले चिराचिरा भई बस्न नसक्ने अवस्थामा रहेको, केही स्थानीयहरू उक्त स्थान छाडेर हाल डेरामा बस्न बाध्य भएको भनाइ रह्यो। घर र जमिनमुनी सुरुङ बनाउदा सुरुङमाथिको जग्गा र घर उपयोग गर्न नसकिने अवस्थामा रहेको, अनुमतिविना निजी जग्गामा हाइटेन्सन लाइन र खम्मा गाडिएको लगायतका विषयहरू उल्लेख रहेको पाइयो। त्यसै गरी राष्ट्रिय गौरवको रूपमा लिइएको सुनकोशी मरिन डाईभर्सन बहुउद्देश्यीय आयोजना र सुनकोशी २ र ३ जलविद्युत आयोजना अन्तर्गत सुनकोशी नदीमा फरक-फरक तीनवटा उच्च बाँधसहितका सिंचाई र जलविद्युत परियोजना निर्माण हुने भएपछि त्यस नदी किनारामा वर्षौंदेखि बसोबास गर्दै आएका सयौं सङ्ख्याका सिमान्तकृत आदिवासी माभीहरू उठीबास हुने डरले आतङ्कित भइरहेको भन्ने समाचार प्रकाशित भएको पाइयो।^{६९}

उल्लिखित घटनाहरू प्रतिनिधिमुलक घटनामात्र हुन्। देशभर सञ्चालित यस्ता साना र ठूला परियोजना तथा आयोजनाहरूबाट सयौं सङ्ख्याका प्रभावित स्थानीयवासी तथा आदिवासीहरू प्रभावित भएका छन्। यसै क्रममा सोलुखुम्बु जिल्लाको सोलुदुधकुण्ड नपा वडा नं. ८ मा निर्माणाधीन सोलु हाइड्रोले स्थानीय

६८ मा मिति २०७९ पौष १५ गते प्रकाशित

६९ मा मिति २०८० जेठ २४ गते प्रकाशित

जनजातिहरूको अधिकार हनन् भएको भनी आयोगमा परेको उजुरी सम्बन्धमा आयोगले छानबिन गरी सिफारिस गरेको छ । यस्ता आयोजनाहरूका सम्पूर्ण प्रक्रियामा समाजका अगुवा, राजनीतिक व्यक्तिको उपस्थिति र प्रभावका कारण साधारण नागरिकहरूको अधिकार जोखिममा पर्ने गरेको पाइएको छ । यसले आदिवासी जनजातिसम्बन्धी महासन्धि, १९८९, अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन महासन्धि (नं १६९) बमोजिम प्रत्यक्ष रूपमा प्रभाव पार्न सक्ने राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय विकासका योजना र कार्यक्रमहरूको तर्जुमा, कार्यान्वयन र मूल्याङ्कनमा प्रभावितरूको सहभागिता हुनुपर्ने, उनीहरूको सांस्कृतिक मूल्यहरू, स्वामित्व र भोगाधिकारलाई मान्यता दिनपर्ने लगायतका व्यवस्थाहरूको प्रत्याभूत भएको देखिँदैन ।

नेपालमा जनजातिहरूको आर्थिक सामाजिक अवस्था हेर्दा सामाजिक मुलप्रवाह र बहुसङ्ख्यक क्षेत्रबाट अलग्याइएको र राष्ट्रिय मूलधारमा आउन नसकेको अवस्था छ । गरिबी, परनिर्भता, सामाजिक भेदभावका शिकार भएका पाइन्छन् । आदीवासी जनजातिको ठूलो भाग अभै उपयुक्त बासस्थान र जीवन धान्नको लागि सङ्घर्ष गरिरहनुपरेको अवस्था छ । उच्च पहाडी क्षेत्रमा बसोबास गर्ने आदिवासी जनजातिहरूमा राज्यका श्रोत साधनहरूमा पहुँच स्थापित हुन सकेको छैन । जस्तै: दार्चुलाको उत्तरी खण्डका सौँका जाती, बाजुराको विछिया, बझाङ माथिल्लो खण्डमा मगर, माझी, कुमालजस्ता जनजाति र कर्णाली जिल्लाका माथिल्लो क्षेत्रमा भौगोलिक कारणले कृषि उत्पादित क्षेत्र अत्यन्त कम हुँदा उनीहरू बढी मात्रामा पशुपालन र जडीबुटीबाट आफ्नो जीवन निर्वाह गरिरहेका छन् । राज्यको तर्फबाट उक्त स्थानसम्म खाद्यान्न ढुवानी हुन नसक्दा उनीहरूको खाद्य सुरक्षा र खाद्य सम्प्रभुताको अधिकारको सुरक्षा हुन सकेको छैन । २०७९ चैत ५ गते “मुगु जिल्लामा पाँच किलो नुन किन्न पाँच दिन यात्रा, पाँच हजार खर्च” शीर्षकमा कान्तिपुर दैनिकमा प्रकाशित समाचारले पनि यसको अवस्थालाई चित्रण गर्दछ ।^{७०} हिमाली क्षेत्रमा बसोबास गर्ने जनजातिहरूको भेषभूषा, भाषा, रितिरिवाज अन्य आदिवासी जनजातिभन्दा फरक भए पनि कतिपय जातिहरू सार्वजनिक नहुँदा उनीहरूका संस्कृतिको संरक्षण हुन सकेको छैन । यस आवमा आदिवासी जनजातिहरूको हक अधिकार हनन् भएको भनी दुई वटा उजुरीहरू आयोगमा दर्ता भएका छन् ।

६.९ ज्येष्ठ नागरिकको अधिकार

सामान्य अर्थमा औसत उमेर नाघेका व्यक्तिलाई ज्येष्ठ नागरिक भन्ने गरिन्छ । ज्येष्ठ नागरिकसम्बन्धी ऐन, २०६३ ले ६० वर्ष उमेर पुगेको नेपाली नागरिकलाई ज्येष्ठ नागरिक मानेको छ । ज्येष्ठ नागरिकहरू शारीरिक र मानसिक रूपमा अशक्त वा कम क्रियाशील हुन्छन् । ज्येष्ठ नागरिकहरूलाई समाजका ऐना, अनुभवका खानी, ज्ञानका भण्डार तथा राष्ट्रका मार्गदर्शकका रूपमा समेत सम्मान गर्ने गरिन्छ । मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभावहरूको

^{७०} <https://ekantipur.com/news/2023/03/19/167918755523951639.html>

उन्मूलनविरुद्धको महासन्धि लगायतका अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूले ज्येष्ठ नागरिकहरूको अधिकारलाई संरक्षण गरेका छन् । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, २००६ को धारा २५ (ख) मा जेष्ठ नागरिकहरूलाई थप अपाङ्गता हुन नदिन न्यूनीकरण वा रोकथाम गर्नको लागि स्वास्थ्य सेवाहरू प्रदान गरिनुपर्ने व्यवस्था छ । सोही महासन्धिको धारा २८ (ख) मा अपाङ्गता भएका जेष्ठ नागरिकहरूको लागि सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम तथा गरिबी न्यूनीकरणका कार्यक्रमहरूमा पहुँच सुनिश्चित गर्ने भनिएको छ । त्यसै गरी बुढ्यौली सम्बन्धी भियना अन्तर्राष्ट्रिय कार्ययोजना, १९८२, संयुक्त राष्ट्रसङ्घको महासभाबाट १६ डिसेम्बर १९९१ मा पारित राष्ट्रसङ्घीय वृद्धवृद्धा सम्बन्धी सिद्धान्तहरू, एसिया तथा प्रशान्त क्षेत्रका लागि बुढ्यौली सम्बन्धी मकाउ कार्ययोजना, १९९८ मा समेत ज्येष्ठ नागरिकको हकअधिकारका विषयहरू उल्लेख छ ।

नेपालको संविधानको धारा ४१ मा ज्येष्ठ नागरिकलाई राज्यबाट विशेष संरक्षण तथा सामाजिक सुरक्षाको हक हुने व्यवस्था गरेको छ । समानताको हकअन्तर्गत धारा १८ को उपधारा (३) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशमा ज्येष्ठ नागरिक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, शारीरिक वा मानसिक रूपले अशक्त व्यक्तिको संरक्षण, सशक्तिकरण वा विकासका लागि कानूनद्वारा विशेष व्यवस्था गर्न सकिने प्रावधान छ । ज्येष्ठ नागरिकको अधिकारको सम्मान र संरक्षणको लागि जेष्ठ नागरिक सम्बन्धी ऐन, २०६३ हाल कार्यान्वयनमा रहेको छ । ऐनबमोजिम ज्येष्ठ नागरिकको हेरविचार, स्याहारसुसार तथा सामाजिक सुरक्षाको लागि केन्द्रीय, प्रदेश र स्थानीय स्तरमा जेष्ठ नागरिक समितिहरूको गठन गर्ने, परिचयपत्र तथा सामाजिक सुरक्षा भत्ता उपलब्ध गराउने व्यवस्था छ । सामाजिक सुरक्षा ऐन, २०७५ ले सामाजिक सुरक्षा भत्ता आदिको व्यवस्था गरेको छ । मुलुकी देवानी संहिता २०७४ को दफा १९ मा सकारात्मक विभेद तथा दफा १२२ मा छोराछोरीको आमाबाबुप्रतिको कर्तव्य समेत उल्लेख गरिएको छ ।

सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम सञ्चालन कार्यविधि, २०७५ बमोजिम जेष्ठ नागरिक भन्नाले कर्णाली क्षेत्रका हुम्ला, जुम्ला, मगु, कालीकोट र डोल्पाका बस्ने जागरिक तथा यस कार्यविधिका अनुसूची १ मा उल्लेख भएका दलित नागरिकका हकमा ६० वर्ष उमेर पूरा भएका एवम् अन्य नागरिकका हकमा ७० वर्षको उमेर पूरा भएका नेपाली नागरिकलाई जनाउँछ । आव २०७८/७९ को वार्षिक बजेटमार्फत सरकारले ६८ वर्षको उमेर पूरा भएका नेपाली नागरिकलाई ज्येष्ठ नागरिकको रूपमा सामाजिक सुरक्षा भत्ता उपलब्ध गराउने घोषणा भएको थियो । नेपालमा ज्येष्ठ नागरिकको सङ्ख्या कुल जनसङ्ख्याको १०.२१ प्रतिशत (२९,७७,३१८) रहेकोमा सामाजिक सुरक्षा भत्ता प्राप्त गर्ने संभाव्य उमेरको जनसङ्ख्या ५.२३ प्रतिशत रहेको छ ।^१ यस्तो सङ्ख्या २०६८ को जनगणनामा ८.१ प्रतिशत (२२ लाख) मात्र थिए । आधारभूत पोषण, खाद्यान्न, सरसफाइ, स्वास्थ्य सुविधामा भएको प्रगति, आर्थिक समृद्धिले आएको नागरिक चेतना र प्रगतिले

औसत उमेर बढ्दै गएको आदि कारणबाट वार्षिक ३.५ प्रतिशतका दरले ज्येष्ठ नागरिकको सङ्ख्या बढ्दै गएको छ ।

सामाजिक सुरक्षाको अवधारणाअनुसार सरकारले हाल सामाजिक सुरक्षाअन्तर्गत ६८ वर्ष उमेर पूरा गरेका ज्येष्ठ नागरिकलाई मासिक चार हजार रुपियाँका दरले भत्ता प्रदान गर्दै आएको छ । सरकारले ज्येष्ठ नागरिकका लागि मनोरञ्जन तथा तोकिएका क्षेत्रहरूमा विशेष छुट प्रदान गर्न सेवाप्रदायकहरूलाई उत्प्रेरित गर्ने नीति लिएको छ । त्यसै गरी सम्मानित सर्वोच्च अदालतले ऐनअनुरूप ज्येष्ठ नागरिकहरूलाई सार्वजनिक तथा अन्य सेवामा ५० प्रतिशत छुट दिन सरकारका नाममा परमादेशको आदेशसमेत जारी गरेको छ । सरकारले सार्वजनिक सवारी साधनहरूमा ज्येष्ठ नागरिक आरक्षण सिटको व्यवस्था गरी भाडामा ५० प्रतिशत छुट दिने नीति लिइएको छ । पछिल्लो समय विभिन्न स्थानीय तहहरूमार्फत ज्येष्ठ नागरिक केन्द्रित बजेट र विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालन भएका छन् । अशक्त ज्येष्ठ नागरिकहरूलाई घरमै पुगेर सामाजिक सुरक्षा भत्ता उपलब्ध गराउने, घुम्ती शिविर सञ्चालन गरी स्वास्थ्य सेवा उपलब्ध गराउने, जाडोको समयमा न्यानो कपडा वितरण गर्ने, सम्मान गर्ने लगायतका सकारात्मक कार्यहरूले निरन्तरता पाउन थालेका छन् । सबै वर्गका ज्येष्ठ नागरिकहरू भने यस्ता सेवाहरूको पहुँचमा छैनन् । जसले गर्दा अभैपनि धेरै ज्येष्ठ नागरिकहरूको मानव अधिकार अपेक्षित रूपमा संरक्षण हुन सकेको अवस्था छैन ।

जेष्ठ नागरिकसम्बन्धी ऐन, २०६३ को दफा ३ मा जेष्ठ नागरिकको सम्मान गर्नु सबैको कर्तव्य हुने उल्लेख छ । आयोगबाट भएको अनुगमनबाट प्राप्त तथ्यको आधारमा सबै ज्येष्ठ नागरिकहरूको मानव अधिकारको सम्मान र संरक्षण हुन सकेको देखिँदैन । गरिबी, पारिवारिक कलह र विखण्डन, समाजिक र नैतिक मूल्यमान्यतामा आएको ह्रासको असर ज्येष्ठ नागरिकमा परेको देखिन्छ । परिवारविहिन अवस्था, भए पनि पारिवारिक स्नेह र सम्मानबाट वञ्चित, विधवा जिन्दगी व्यतितजस्ता कारण वृद्धाआश्रममा पुगुपर्ने बाध्यता छ । चेतनामा कमी, सन्तानमा जिम्मेवारी बोधमा समस्या, पुस्ताबीचको विचारमा द्वन्द्व, एकान्त र धार्मिक स्थलको खोजीजस्ता कारण पनि जेष्ठ नागरिकहरू वृद्धाश्रममा आश्रय लिन बाध्य छन् । वृद्धाश्रममा रहेका अधिकांश जेष्ठ नागरिकहरू कुनै न कुनै पारिवारिक, मनोवैज्ञानिक तथा सामाजिक समस्या र शारीरिक रोगबाट पीडित छन् । बढ्दो उमेरका कारण असक्तता, उचित खानपानको अभाव, स्वास्थ्य समस्या, पारिवारिक र मानवीय व्यवहारमा कमी, कतिपय नागरिकता प्राप्तबाट वञ्चित, समाजविहिन, एकलो जीवन बाँच्नुपर्ने बाध्यता, परिवारका सदस्यहरूबाट रुखो व्यवहार आदि जेष्ठ नागरिकले भोग्नुपरेका साभा समस्याको रूपमा रहेका पाइएका छन् । परिवार, समाज र राष्ट्रका पथप्रदर्शक ज्येष्ठ नागरिकहरू आर्थिक, शारीरिक एवम् मानसिक रूपमा कमजोर हुन थालेपछि परिवारले बोभ्र महशुस गरी वृद्धाश्रममा राख्ने परिपाटी वृद्धि हुँदै गएको देखिन्छ । आधुनिकीकरण र पश्चिमी संस्कृतिको बढ्दो प्रभावले गर्दा प्राचीन परम्परा र संस्कृतिको विघटनले विकृतिलाई स्थान दिएको देखिन्छ । पुस्तान्तरको दुरी बढ्दै गईरहेको छ । बसाइसराई, वैदेशिक रोजगारी लगायतका कारणबाट संयुक्त परिवार एकल परिवारमा परिणत हुँदा यसको

असर ज्येष्ठ नागरिकमाथि पर्न गएको छ । आर्थिक रूपमा कमजोर रहेका कतिपय ज्येष्ठ नागरिकहरू हातमुख जोड्न विभिन्न प्रकारका श्रम गर्न बाध्य भएको आयोगको अनुगमनबाट पाइएको छ ।^{७२} गण्डकी प्रदेशमा मात्र आव२०७९/८० मा ८५ जना ज्येष्ठ नागरिकले आत्महत्या गरेको पाइएको छ ।^{७३} आश्रममा रहेका कतिपय ज्येष्ठ नागरिकहरू नागरिकताबाट वञ्चित हुँदा राज्यबाट प्रदान गरिने सामाजिक भत्ता र स्वास्थ्य सुविधा आदिबाट वञ्चित हुनुपरेको देखिन्छ । कतिपय सम्पन्न र शिक्षित परिवार नै आमाबाबुलाई आश्रममा पुऱ्याउन संलग्न रहेको अनुगमनमा पाइएको छ । घरमा हेरचाह नगर्ने, बाबुआमाको भत्ता सन्तानहरूले लिने गर्नाले पनि उनीहरू वृद्धा आश्रममा जानुपर्ने बाध्यता देखिन्छ । वृद्धाश्रममा रहेका ज्येष्ठ सदस्यलाई परिवारबाट खोजीनीति नहुने, कतिपयलाई घरपरिवारको बारेमा अनविज्ञ रहेको पाइएको छ भने कतिपय आश्रम सञ्चालकहरूले गर्ने व्यवहार, शिष्टाचार मानवीय प्रकृतिको नभएको, खानापान, सरसफाइ आदिमा ध्यान दिने नगरेको पाइएको छ ।

कतिपय वृद्धा-आश्रमहरूले सरकारी मापदण्ड पालन नगरेको, भवन, शौचालय र भवन परिसर र आसपासको वातावरण ज्येष्ठ नागरिकमैत्री नरहेको अवस्था छ । ज्येष्ठ नागरिकसम्बन्धी ऐन, २०६३ बमोजिम उनीहरूको हेरविचार, स्याहारसुसार तथा सामाजिक सुरक्षाको लागि केन्द्रीय, प्रदेश र स्थानीय स्तरमा ज्येष्ठ नागरिक कल्याण समितिहरूको व्यवस्था गरे पनि यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन सकेको छैन । ज्येष्ठ नागरिकहरूका लागि अस्पतालमा छुट्टै ज्येष्ठ नागरिक उपचार कक्ष (जेरियाट्रिक वार्ड) व्यवस्था एवम् आवश्यक जनशक्तिको व्यवस्थापन नभएको पाइएको छ । ज्येष्ठ नागरिकहरूका लागि स्वास्थ्य बिमा कार्यक्रमसमेत प्रभावकारी देखिएको छैन । स्वास्थ्य बिमामा आबद्ध भएका ज्येष्ठ नागरिकहरूलाई बिमामा उल्लेख गरेबाहेकका रोगको उपचारमा बेवास्ता हुने गरेको गुनासो छ । सार्वजनिक यातायात र स्वास्थ्य क्षेत्रमा शुल्क छुट दिने सरकारी निर्णय कार्यान्वयन हुन सकेको पाइँदैन । अहिले पनि उनीहरू आर्थिक, सामाजिक, स्वास्थ्य र पारिवारिक समस्याबाट गुञ्जनुपरेको छ । सरकारको लगानी लक्षित वर्ग (ज्येष्ठ नागरिक) सम्म पुग्न नसकेको स्थिति छ । यस सम्बन्धमा प्रभावकारी ठोस नीति र कार्यक्रमको अभाव देखिन्छ । सरकारी तवरमा दिइने अनुदान पारदर्शी हुन नसक्दा कतिपय दिवा सेवा केन्द्रहरूमा लगानीको सदुपयोग हुन सकेको छैन ।

ज्येष्ठ नागरिकलाई सम्मान गरौं, उनीहरूमाथि कुनै पनि हिंसा, दुर्व्यवहार, अपमान व्यवहार, हेला नगरौं भनी नयाँ पुस्तालाई सन्देश दिने तथा समाजमा सचेतना पुऱ्याउने जस्ता कार्यक्रमहरू विभिन्न सङ्घसंस्था तथा निकायहरूबाट सञ्चालन गरिएको भए पनि समाजमा ज्येष्ठ नागरिकप्रति सम्मानजनक व्यवहार हुन नसकेको आयोगको अनुगमनबाट पाइएको छ । यस प्रकारका हिंसा, दुर्व्यवहार, हेलाहोचो गर्ने जस्ता घटनाका कारण ज्येष्ठ नागरिकले सम्मानजनक रूपमा आफ्नो अधिकारको उपभोग गर्नबाट वञ्चित हुनुपरेको देखिन्छ ।

^{७२} https://www.nhrcnepal.org/uploads/publication/Strategic_Plan_021-26_Nepali_for_Website_compressed.pdf

^{७३} आयोगको गण्डकी प्रदेश कार्यालय, पोखराको वार्षिक गतिबिधि प्रतिवेदन, २०७९/८०

उनीहरूको संरक्षणको पहिलो दायित्व घरपरिवार र त्यसपछिको दायित्व स्थानीय सरकारको रहेको हुन्छ। जेष्ठ नागरिकले घर परिवारबाट नै विभिन्न हिंसा र दुर्व्यवहार भोग्न बाध्य भएको अनुगमनका क्रममा पाइएपनि त्यस्ता घटनाका सम्बन्धमा प्रहरी कार्यालय तथा अन्य निकायमा निवेदन दिएको पाइँदैन।

जेष्ठ नागरिकहरूको अधिकार सम्बन्धमा आयोगमा आव २०७९/८० मा सात वटा गुनासो आएकोमा पीडितहरूलाई आवश्यक परामर्श सेवा उपलब्ध गराइएको छ। आयोगले गण्डकी प्रदेशको मनाङ जिल्लाका ज्येष्ठ नागरिकहरूको अधिकार प्रचलनको अवस्था सम्बन्धमा अनुगमन गरी विभिन्न पालिकाहरूमा अन्तरक्रियात्मक कार्यक्रमसमेत सम्पन्न गरेको छ। वि.स. २०७९ माघ २५ गते काठमाडौं महानगरका पदाधिकारीसँग जेष्ठ नागरिक र सडक पेटीमा रहेका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार र समसामयिक विषयमा अन्तरक्रिया गरिएको छ। आयोगले २०८० जेठ ३१ गते राष्ट्रिय जेष्ठ नागरिक नीति, २०८० को मस्यौदामाथि सरोकारवालाहरूसँग छलफल गरी नेपाल सरकारलाई सुझाव पठाएको छ।

जेष्ठ नागरिकमाथि हुने शोषण र दुर्व्यवहारविरुद्ध कानुनी उपचारको भरपर्दो व्यवस्था नभएको र भएका कानुनी व्यवस्थाको समेत प्रभावकारी कार्यान्वयन नभएको पाइएको छ। ज्येष्ठ नागरिकहरूको अधिकार संरक्षण सम्बन्धमा ऐनमा भएका सबै व्यवस्थाहरू र अदालतबाट भएका आदेशहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न र ज्येष्ठ नागरिकहरूको लागि सेवा केन्द्रको व्यवस्थापनमा ध्यान दिनुपर्ने अवस्था देखिन्छ।

भक्तपुर जिल्ला सूर्यविनायक न.पा.-३, बालकोट निवासी ७४ वर्षीया अनन्तमाया धिमिरेलाई आफ्नै छोराछोरी, बुहारी र नातिले सम्पत्ति हडप्न तीन महिनादेखि बन्धक बनाएर राखिएको भनी मिति २०८०/१/१९ गते उकालो डट कममा प्रकाशित समाचार र आयोगमा परेको उजुरीको आधारमा आयोगबाट मिति २०८० बैशाख २० गते अनुगमन र अन्य आवश्यक पहलपश्चात् हाल निज सामान्य जीवनयापन गरिरहेको अवस्था रहेको छ।

६.१० सामूहिक अधिकार

६.१०.१ विकास र वातावरणको अधिकार

समग्र देशको विकासको दिगोपना वातावरणीय अवस्थाको गुणस्तरीयतामा निर्भर हुन्छ। राष्ट्रको समृद्धिका लागि प्राकृतिक तथा मानव निर्मित सम्पदाहरूको दिगो व्यवस्थापन र बहुआयामिक उपयोग पूर्वसर्त मानिन्छन्। विकासलाई दिगो र मानव अधिकारमैत्री बनाउन वातावरण र सामाजिक-आर्थिक विकासका सवालहरूलाई एकीकृत रूपमा व्यवस्थापन गर्न आवश्यक हुन्छ। वातावरण संरक्षण बहुआयामिक र अन्तरदेशीय विषय भएको हुँदा नेपालले दर्जनौं अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौतामा प्रतिबद्धता जाहेर गरेको छ। संयुक्त राष्ट्रसङ्घले सन् १९८६ जारी गरेको विकासको अधिकारसम्बन्धी घोषणापत्रले विकासलाई

सबै मानव जातिको अहरणीय अधिकार भन्दै अधिकार उपभोग गर्न सक्ने अवस्था सिर्जना गर्ने प्रक्रियाको रूपमा स्थापित गरेको छ । घोषणापत्रले बिस्तृतमा आर्थिक, सामाजिक तथा राजनैतिक प्रक्रियालाई विकासको अधिकार भनेको छ । त्यसै गरी विकासले निम्त्याएको वातावरणीय सूचाङ्कस र क्षतिलाई न्यूनीकरण गर्ने उपाय अवलम्बन गर्नको लागि राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा धेरै पहल र प्रयासहरू भएका छन् । स्वस्थ मानव जीवनको लागि स्वच्छ वातावरणको अवधारणसँगै विश्वजगतमा दर्जनौं सम्मेलन र दस्तावेजहरू निर्माण भएका छन् । विकासलाई वातावरणमैत्री बनाउनुपर्ने मानव केन्द्रित अवधारणाबाट हेरिएको दिगो विकास सम्बन्धी कार्ययोजनालाई नेपालले आत्मसात गरेको छ । नेपालको संविधान तथा प्रचलित कानूनहरूले प्रत्येक नागरिकलाई स्वच्छ र स्वस्थ वातावरणमा बाँच्न पाउने हक सुनिश्चित गरेको छ । अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा गरिएका प्रतिबद्धतालाई कार्यान्वयन गर्न वातावरणसँग सम्बन्धित नीति, कार्यनीति, कानून र संयन्त्रहरूको विकास गरेको छ । वातावरण संरक्षणसम्बन्धी ऐन, २०७६ हाल कार्यान्वयनमा रहेको छ । ऐनअनुसार विकास निर्माणका आयोजनाहरू सञ्चालन गर्दा नेपाल सरकारले निर्धारण गरेको मापदण्ड र गुणस्तर कायम गर्नुपर्ने, वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । त्यसै गरी कसैको जीवन र जनस्वास्थ्यमा असर पार्ने गरी कुनै पनि कार्य गर्न नहुने व्यवस्था छ । यसबाहेक वातावरणसँग सम्बन्धित अन्य दर्जनौं कानुनी र नीतिगत व्यवस्थाहरू रहेका छन् । राज्यको विकास सम्बन्धी नीतिमा विकास र वातावरणबीच सन्तुलन कायम गर्ने भनी स्पष्ट व्यवस्था गरिएको छ । विकास निर्माणको प्रक्रियामा स्थानीय जनसहभागिता अभिवृद्धि गर्ने विकासको नीति रहेको छ । विकासको प्रतिफल वितरणमा विपन्न नागरिकलाई प्राथमिकता दिँदै आम जनताले न्यायोचित रूपमा पाउने व्यवस्था गर्ने नीति रहेको छ ।^{७४}

उल्लिखित व्यवस्थाका बाबजूद वातावरण र विकासबीच सामाज्यस्यता कायम हुन नसक्दा नागरिकको मानव अधिकार प्रचलनमा समस्या देखिएको छ । मानवलाई केन्द्रविन्दुमा राखी विकासका क्रियाकलापहरू सञ्चालन हुन नसक्दा विकासको नाममा विभिन्न वातावरणीय समस्याहरू वृद्धि हुँदै गएका छन् । आयोगले वातावरण र मानव अधिकारको विषयलाई रणनीतिक योजनामा समावेश गरी मानव अधिकारमुखी दृष्टिकोणबाट अनुगमन गर्दै आएको छ । यस आवामा आयोगले जलवायू परिवर्तन र मानव अधिकार विषयमा २ ओटा कार्यक्रम समेत सम्पन्न गरेको छ ।

आयोगले गरेको अनुगमनका क्रममा विकासका कार्यक्रमहरू मानव अधिकारमैत्री वा वातावरणमैत्री देखिएका छैनन् । विकास निर्माणका प्रायःजसो आयोजनाहरू अधिकांश पहुँचवाला, समाजका अगुवा तथा राजनीतिक व्यक्तिको संलग्नतामा हुने हुँदा वातावरणीय पक्ष र स्थानीय नागरिकको अधिकारप्रति पर्याप्त ध्यान नदिने गरेको पाइएको छ । अनुगमन र मूल्याङ्कन प्रभावकारी नहुँदा अनिवार्य वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने कानुनी व्यवस्था कागजी प्रक्रियामा मात्र सीमित हुने गरेको छ । आयोगमा प्राप्त

७४ नेपालको संविधानको धारा (५१) (च) (३) र (६) ।

उजुरीको आधारमा आयोगको टोलीले निर्माणाधीन मर्स्याङ्दी कोरिडोर (मनाङ-उदीपुर) २२० के.भि. प्रशासन लाईन आयोजनाको मनाङ-लमजुङ खण्ड र काठमाडौं जिल्ला शंखरापुर नपा ३, बोर्जिनीमा नेपाल विद्युत प्राधिकरणले निर्माण गर्न लागेको विद्युत सबस्टेसन तथा विद्युत प्रसारण लाइन बिस्तारसम्बन्धी आयोजनाहरूको स्थलगत अनुगमन गरेको छ । अनुगमनको क्रममा यी दुबै आयोजनाहरूमा प्रभावित स्थानीय नागरिकहरूको अधिकारलाई पर्याप्त ध्यान नदिएको पाइएको छ । आयोजनाको प्रारम्भिक अवस्थामा स्थलगत सर्वेक्षण, लक्षित समूह छलफल, सार्वजनिक सुनुवाइलगायतका कार्यहरूमा प्रभावित नागरिकहरूलाई पर्याप्त पहुँच स्थापित गराउनुपर्नेमा सो नभएको, जग्गाप्राप्ति सम्बन्धी सार्वजनिक सूचना पनि समयमा नै नदिएको, स्थानीय तहका जनप्रतिनिधिसमेत आयोजनाका बारेमा यथेष्ट सूचित नभएको, वातावरणीय प्रभाव अध्ययन प्रतिवेदनसमेत उपलब्ध नग्राएको लगायतका जनगुनासो प्रभावित नागरिकहरूबाट पाइएको छ ।^{७५}

पहुँच, जवाफदेहिता, पारदर्शिता, मर्यादा, पहिचान, समानता, सशक्तिकरण, समावेशिता, विविधता, निष्पक्षता र ऐक्यबद्धता लगायतका विषयहरू मानव अधिकारमुखी विकास पद्धतिका मूल्य मान्यताहरू हुन् । राज्यलाई विकास-निर्माणसम्बन्धी कार्य गर्दा नागरिकहरूका विकास प्रक्रियामा सक्रिय, स्वतन्त्र र प्रभावकारी सहभागी हुन पाउने अधिकार, विकास प्रक्रियामा योगदान गर्न पाउने अधिकार र विकासको प्रतिफल उपभोग गर्न पाउने अधिकारको सम्मान र परिपूर्ति गर्ने दायित्व तोकेको छ । राज्य पक्ष भएको अन्तर्राष्ट्रिय कानूनका सिद्धान्तलाई पूर्णरूपमा सम्मान गरिनुपर्दछ । तर नेपालमा सञ्चालित सबैजसो विकास सम्बन्धी योजना र परियोजनाहरूका कुनै पनि प्रक्रियामा सर्वसाधारण नागरिक, प्रभावित व्यक्तिहरू एवम् सरोकारवाला कसैको पनि सहभागिताको सुनिश्चितता हुन सकेको देखिँदैन ।

विशेष गरी ग्रामीण क्षेत्रहरूमा विकासका नाममा विनाप्राविधिक सडक निर्माण लगायतका कार्यले बाढी, पहिरो सवारी दुर्घटना, विस्थापित, अकालमा मृत्युजस्ता घटनाहरूमा वृद्धि हुँदा जाँदा ठूलो जनधनको क्षति व्यहोनुपरेको अवस्था छ । प्लाष्टिकजन्य सामाग्रीको अत्याधिक अव्यवस्थित प्रयोग, अव्यवस्थित ढल, मलमूत्र, फोहरमैला, अस्पतालजन्य फोहरमैला र यसको अव्यवस्थित विसर्जनको अवस्थाले नागरिकहरूमा स्वास्थ्य समस्या बढ्दै गएको छ । प्राकृतिक स्रोतसाधनको अत्याधिक दोहनले प्राकृतिक प्रकोप, जलवायु परिवर्तन, सडक बिस्तारको क्रममा प्रदुषणमा वृद्धिजस्ता समस्याहरू बढ्दै गएको आयोगको अनुगमनबाट पाइएको छ । अव्यवस्थित शहरीकरण, मानव अधिकारमैत्री विकासको अभाव, अन्तरसरकारी निकायहरूको समन्वयको अभाव, प्रभावकारी अनुगमन र मूल्याङ्कनको अभाव, ऐन कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयन नहुने जस्ता अवस्थाले वातावरणीय समस्याहरू बढ्दै गएको देखिन्छ ।

कर्णाली प्रदेशमा कर्णाली, भेरी, बबइ जस्ता नदीहरूमा फोहोरजन्य पदार्थहरू मिसाएका कारण प्रदुषित

७५ सामूहिक अधिकार शाखाबाट प्राप्त अनुगमन प्रतिवेदन

हुँदै गएको पाइएको छ।^{७६} विकास निर्माणका कारण पनि वातावरण प्रदूषित बन्दै गएको अवस्था छ। कर्णाली प्रदेशको मुख्य मार्गको रूपमा रहेको कर्णाली राजमार्ग भत्किएर त्यहाँबाट निस्केको धुलोले त्यस क्षेत्रको वातावरणलाई नकरात्मक असर गरेको छ। हाल भइरहेका सडक निर्माण, विभिन्न पालिकाहरूको डोजरे विकासले यस क्षेत्रको प्राकृतिक जमिनलाई असर गरेको, वर्षायाममा पानी परेपछि व्यापक पैहो जाने गरेको पाइएको छ। कर्णाली प्रदेशमा रहेको राष्ट्रिय गौरवका आयोजना भेरी बबइ डाइभर्सनको काम अति ढिला भएको कारण यहाँका वासिन्दाको विकासको अधिकारमा असर परेको छ। आव २०६८/६९ बाट सुरु गरिएको यस आयोजनाको हालसम्म ५९ प्रतिशतमात्रै काम सकिएको आयोजनाले बताएको छ। दश वर्षमा सक्ने लक्ष्य राखिएको आयोजनाको ११ वर्षमा ५९ प्रतिशतमात्रै काम सकिनुले यहाँको विकासको अधिकारको अवस्थालाई दर्शाउदछ।^{७७} यसै गरी सिन्धुपाल्चोक जिल्लाको बाह्रविसे, लामोसाँघु, खाडीचौरलगायतका बजारक्षेत्रका फोहोर प्रशोधन नगरिकन नदीमा मिसाइँदा त्यहाँको वातावरण प्रदूषित भई उक्त क्षेत्रका कतिपय व्यक्तिहरू बिरामी पर्न थालेका छन्।^{७८} पानीको स्रोत र पर्यावरण संरक्षणका लागि खोला-नदी सफा राख्नुपर्छ भन्ने सचेतनाको कमीले ढलहरू खोलामा फालिने र अन्य फोहोरहरू पनि खोलाको किनारमा थुपारेर छाडिएको पाइएको छ। असारे विकासको वर्षौदेखिको गलत परम्परा र प्रवृत्तिबाट मुक्त हुन सकेको छैन। कमजोर र गुणस्तरहीन सडक, सूचाइकमापदण्ड सडक निर्माण, चालकको लापरबाही, ट्राफिक नियमको अवज्ञा, पुराना सवारी साधनहरूको प्रयोग, भारवहन क्षमताभन्दा बढी यात्रु बोक्ने लगायतका कारणहरूबाट सवारी दुर्घटनाजन्य घटनाहरूमा वृद्धि भइरहेका देखिन्छन्। यस्ता घटनाहरूको न्यूनीकरणका लागि भने सरकारी सक्रियता अपेक्षित रूपमा सक्रिय हुन नसकेको देखिन्छ। पछिल्लो समय जलवायु परिवर्तनको असर, मानवीय क्रियाकलापका कारण हुने विपद् वातावरण विरोधी विकासलगायतका कारण मनसुनजन्य विपद्का घटनाहरू दिनानुदिन बढिरहेका छन्। यसको साथै नदीका जल प्रवाह मार्गमा अतिक्रमण र बाढी प्रभावित तथा जलाधार क्षेत्रमा भूमिको अव्यवस्थित प्रयोगले गर्दा यस्ता समस्या अझ जटिल बन्दै गइरहेको छ।

६.१०.२ व्यवसाय र मानव अधिकार

विकास बहुआयामिक विषय हो। केवल सरकारको तर्फबाट मात्र विकास सम्भव नहुने भएकोले यसमा निजी क्षेत्रका व्यवसायीको पनि महत्त्वपूर्ण र अर्थपूर्ण भूमिका हुने तथ्यलाई स्वीकार गर्दै व्यवसाय र मानव अधिकारसँग सम्बन्धित संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय सिद्धान्त, सन् २०११ जारी भएको छ। संयुक्त राष्ट्रसङ्घको सदस्य राष्ट्र भएको नाताले यस सिद्धान्तको सम्मान, संरक्षण र परिपालना गर्नु नेपालको दायित्व हुनजान्छ। व्यवसायीका लागि मानव अधिकारको सम्मान गर्ने, संरक्षण गर्ने र उपचारमा पहुँच पुऱ्याउने गरी तीनवटा दायित्व यस सिद्धान्तले

७६ कर्णाली प्रदेशको वार्षिक गतिविधि प्रतिवेदन

७७ कर्णाली प्रदेशको वार्षिक गतिविधि प्रतिवेदन

७८ वाम्मती प्रदेश कार्यालयको वार्षिक गतिविधि प्रतिवेदन

तोकिएको छ । यस सिद्धान्तबमोजिम व्यवसायीले अरुको मानव अधिकार उल्लङ्घन गर्न तथा आफू संलग्न परियोजनाबाट मानव अधिकारमा पर्नसक्ने नकारात्मक प्रभावप्रति सचेत रहनुपर्दछ ।

व्यवसाय र मानव अधिकारको संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मार्गनिर्देशक सिद्धान्तको नेपालमा कार्यान्वयनका लागि नेपाल सरकारले व्यवसाय र मानव अधिकारसम्बन्धी राष्ट्रिय कार्ययोजनाको मस्यौदा तयार पारेको छ । आयोगले पनि व्यवसाय र मानव अधिकारसम्बन्धी प्रवर्धनात्मक पुस्तिका प्रकाशित गरेको छ । नेपालमा व्यवसाय र विकासलाई मानव अधिकारको दृष्टिकोणबाट हेर्न लागिएको धेरै समय भएको छैन । यस सम्बन्धमा यथेष्ट जानकारी र सचेतनाको अभावमा पनि चर्चा धेरै हुने गरिएको पाइँदैन । आयोगले विगत केही वर्षदेखि यता व्यवसाय र विकासको अधिकारलाई विषयगत अधिकृत तोकिएको अध्ययन, अनुसन्धान र अनुगमन लगायतका कार्यहरू गर्दै आएको छ । सरोकारवालाहरूसँग छलफल र अन्तरक्रियात्मक कार्यक्रमहरू समेत गर्दै आएको छ । नेपालमा सञ्चालित विभिन्न ठूला आयोजना तथा परियोजनाहरूमा मानव अधिकारको दृष्टिकोणबाट अनुगमन गरी प्राप्त तथ्यहरूको आधारमा नेपाल सरकार र आयोजनाहरूलाई सुधारको लागि सुझावसहितको सिफारिससमेत गर्दै आएको छ ।

पछिल्लो समय विभिन्न व्यावसायिक प्रतिष्ठानहरूबाट सञ्चालित आयोजना/परियोजनाहरूमा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा मानव अधिकारको उल्लङ्घन हुने गरेका विभिन्न घटनाहरू सार्वजनिक भइरहेको अवस्था देखिन्छ । व्यवसाय र विकासका गतिविधि मानव अधिकारमैत्री नहुनाले मानव अधिकार र वातावरण दुवैमा नकारात्मक असर गरिरहेको अवस्था छ । यसले ऐतिहासिक सम्पदा, आदिवासी जनजातिको जीवनशैली, परम्परागत अभ्यास, सांस्कृतिक अधिकार, भूमिको अधिकार, श्रमिकको अधिकारलगायतका समस्याहरू सिर्जना भएका छन् । प्राकृतिक अनुकूलनका विकास आयोजनाहरू नहुँदा विकास दिगो नहुने तथा वातावरणीय ह्रास हुँदा यसको प्रत्यक्ष प्रभाव मानव स्वास्थ्यमा परिरहेको अवस्था छ । यद्यपि व्यवसाय र विकासका गतिविधिले मानव अधिकारमा परेको असर सम्बन्धमा प्रयाप्त दस्तावेजीकरण तथा सचेतना अभिवृद्ध हुन सकिरहेको छैन ।

आयोगले गरेको अनुगमनको क्रममा विशेष आर्थिक क्षेत्र प्राधिकरण सेजमा निर्माणाधीन भवन भत्किदा दुई जना (मोरङ जिल्ला सुनवर्षा नपा वडा नं. ६ बस्ने अर्जुन मुर्मुरे वर्ष २० र मोहन मुर्मुरे वर्ष २६) घाइते भएको पाइएको छ । विमान परिचारिकाहरू बिमानका पाइलट सहकर्मीहरूबाटै नै यौनजन्य दुर्व्यवहारमा पर्ने गरेको पाइएको छ । ललितपुर जिल्लाको बखुन्डोलमा साविकको समिट होटलको स्थानमा अपार्टमेन्ट निर्माण गर्दा जमिन भासिएर आसपासमा रहेका घरहरू भासिएको पाइएको छ । बाल श्रमिकलाई बाध्याकारी श्रम कानूनले बर्जित गरे पनि समाजमा अझै अभ्यासमा रहेको यस पक्षको बारेमा समीक्षा गरिएको छ । राजधानीको रात्रिकालीन मनोरञ्जन व्यवसायमा बालबालिकाहरूलाई प्रवेश अनुमति दिएको पाइएको छ । जसका कारण हिंसाजन्य घटनाहरू घटेको पाइएको छ । बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०९५ बमोजिम

१८ वर्ष पूरा नगरेका व्यक्तिलाई डान्सबार, क्यासिनोजस्ता मनोरञ्जनस्थलमा प्रवेश वा प्रयोग गराउने कार्य बालबालिकाविरुद्ध हिंसाको रूपमा लिइन्छ । आयोगले राजधानीमा आयोजित कार्यक्रममा प्रतिनिधि सभाका माननीय सदस्यहरूले व्यवसाय र मानव अधिकारमा आम नागरिकको क्षमता अभिवृद्धि हुन नसकेको निष्कर्ष निकालेका छन् ।

विद्युत् प्राधिकरण र दातृनिकाय समेतको लगानीमा निर्माण गर्न लागिएका हाइड्रो पावरअन्तर्गत जलविद्युत् आयोजनाको जलाशय क्षेत्रमा पर्ने जग्गा र सोमा पर्ने घर अन्य व्यवसाय र संरचनाहरू प्राप्त गर्ने क्रममा स्थानीय आदिवासी जनजातिहरूको स्वतन्त्र र अर्थपूर्ण परामर्श एवम् सहभागिता नगराएको, विभेदपूर्ण ढङ्गले मुअब्जा निर्धारण गरिएको अनुगमनमा पाइएको छ । मर्स्याङ्दी कोरिडोर (मनाङ-उदीपुर) २२० के.भि. प्रसारण लाइन आयोजनाको मनाङ-लमजुङ खण्ड र काठमाडौं जिल्ला शंखरापुर नपा ३, बोजिनीमा नेपाल विद्युत् प्राधिकरणले निर्माण गर्न लागेको विद्युत् सवस्टेसन तथा विद्युत् प्रसारण लाइन बिस्तारसम्बन्धी आयोजनाहरूको स्थलगत अनुगमन गर्दा दुबै आयोजनाहरूका कुनै पनि प्रक्रियामा प्रभावित स्थानीय नागरिकहरूको अधिकारलाई पर्याप्त ध्यान नदिएको पाइएको छ । सोलुखुम्बु जिल्लाको अपर सोलु हाइड्रोबाट स्थानीय नागरिकहरूको जनजीवन प्रभावित भएको भनी पीडितहरूको तर्फबाट आयोगमा परेको उजुरीउपर आवश्यक अनुसन्धान सम्पन्न गरी निर्णयसहित सम्बन्धित निकायहरूलाई सिफारिस गरेको छ । त्यसै गरी वैकल्पिक समाधान प्रदान नगरी सडक विस्तार एवम् द्रुत मार्ग (फास्ट ट्रायाक) निर्माण गर्दा स्थानीय बासिन्दाहरूको आर्थिक, सामाजिक अधिकार जोखिममा परेको भनी गुनासाहरू प्राप्त भएका छन् । उखु मिलहरूबाट किसानले उखुको मूल्य नपाएका विषयहरू पनि बेलाबखत सार्वजनिक भई नै रहन्छन् । सिसिया नदी प्रदूषणबाट नदिको तटीय क्षेत्रमा बसोबास गर्ने नागरिकहरूमा छाला र क्यान्सरजन्य रोग सङ्क्रमण भएको भन्दै २०८० जेठ १४ गते पीडितहरूले काठमाडौंको माइतीघर मण्डलाको दक्षिणपूर्व दिशाको कालोपत्रे सडकमा तुलव्यानर र प्लेकार्डसहित अनसन बसेको पाइयो ।

माथिका विविध पक्षलाई हेर्दा आयोजनाभिन्न नीतिगत प्रतिबद्धता, मानव अधिकार प्रचलनमा परेको प्रभावको पहिचान, रोकथाम, न्यूनीकरण र कसरी सम्बोधन गर्ने लगायतका प्रावधानसहित नीति तथा प्रक्रियाहरू तय गरी कार्यान्वयनमा ल्याउन जरूरी हुन्छ । व्यावसायिक क्रियाकलापबाट मानव अधिकार उल्लङ्घन भएमा त्यसविरुद्ध राज्यले संरक्षण गर्नुपर्ने दायित्व रहन्छ । यस्तो कार्य गर्न सरकारले व्यावसायिक प्रतिष्ठानलाई प्रभावकारी निर्देशन दिन र नियमन गर्न पनि आवश्यक हुन्छ ।

६.१०.३ श्रमिकको अधिकार

श्रमिक भन्नाले पारिश्रमिक लिई रोजगारदाताको लागि शारीरिक वा बौद्धिक कार्य गर्ने कामदार वा कर्मचारी वा जुनसुकै पदनाम दिई काममा लगाइएको व्यक्तिलाई बुझिन्छ ।^{१९} श्रमसम्बन्धी अधिकार नागरिकको

आधारभूत मानव अधिकार हो । श्रमसम्बन्धी अधिकारलाई मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, नेपाल पक्ष राष्ट्र भएका विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि-सम्झौता एवं अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनसम्बन्धी विभिन्न महासन्धिहरूले विभिन्न व्यवस्थाहरू गरेका छन् । नेपालको संविधान र अन्य प्रचलित कानूनहरूले समेत श्रमिकको अधिकारलाई सुनिश्चित गरेका छन् । नेपालको संविधानको धारा १७ मा श्रमप्रति अवहेलना गर्न नहुने, धारा १८(४) मा समान कामका लागि लैङ्गिक आधारमा पारिश्रमिक तथा सामाजिक सुरक्षामा भेदभाव गर्न नहुने, धारा ३३ मा प्रत्येक नागरिकलाई रोजगारीको हक हुने, धारा ३४(२) मा प्रत्येक श्रमिकलाई उचित पारिश्रमिक, सुविधा तथा योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षाको हक हुने, धारा ४२ मा सामाजिक न्यायको हक हुने, धारा ५०(२) मा सबै प्रकारका शोषण, विभेद अन्यायको अन्त्य गरी श्रमको सम्मान गरिने लगायतका श्रम र रोजगारसँग सम्बन्धित सान्दर्भिक विषयहरू उल्लेख गरिएको छ । त्यसै गरी नेपालले समेत कार्यान्वयन गर्ने प्रतिबद्धता जनाएको संयुक्त राष्ट्रसङ्घद्वारा सन् २०३० सम्मका लागि तय गरिएको १७ वटा दिगो विकास लक्ष्यहरूमध्ये पाँच औं लक्ष्यमा लैङ्गिक समानता हासिल गर्ने र आठौं औं लक्ष्यमा सबैका लागि समावेशी तथा दिगो आर्थिक वृद्धि, पूर्ण तथा उत्पादनशिल रोजगारी र मर्यादित कामलाई प्रवर्धन गर्ने उल्लेख छ । श्रमिकहरूको पारिश्रमिक र सुरक्षा लगायतका अधिकारलाई संरक्षण गर्न श्रम ऐन, २०७४ तथा यसको नियमावली, २०७५ कार्यान्वयनमा रहेका छन् । रोजगारीको हकसम्बन्धी ऐन, २०७५, ट्रेड युनियन ऐन, २०४९, बालश्रम (निषेध र नियमन गर्ने) ऐन, २०५६, वैदेशिक रोजगार ऐन, २०६४, योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा ऐन, २०७४ आदि कार्यान्वयनमा रहेका छन् । श्रमशक्तिलाई दक्ष र व्यावसायिक बनाउन, स्वदेशमै रोजगारी अभिवृद्धि गर्न, श्रमको सम्मान गरी सबै श्रम शोषणको अन्त्य गर्ने आवश्यक व्यवस्थाको लागि श्रम र श्रमिकहरूसँग सम्बन्धित श्रमको सम्मान, राष्ट्रको अभियानसम्बन्धी रणनीति, २०७८ र राष्ट्रिय रोजगार नीति, २०७१ समेत तर्जुमा भई कार्यान्वयनमा रहेको अवस्था छ ।

राष्ट्रिय जनगणना २०६८ अनुसार नेपालमा १० वर्ष वा सोभन्दा बढी उमेरका आर्थिक रूपले सक्रिय जनसङ्ख्या ६५.५ प्रतिशत, अक्सर आर्थिक रूपले सक्रिय ७०.३५ प्रतिशत र अक्सर रोजगार ९३.०५ प्रतिशत रहेको छ । पछिल्लो श्रमशक्ति सर्वेक्षणअनुसार आन्तरिक बजारमा कार्यरत ७० लाख ८६ हजार श्रमिकमध्ये ४४ लाख ११ हजार (६२.२ प्रतिशत) श्रमिकहरू अनौपचारिक क्षेत्रमा कार्यरत रहेको जनाएको छ । सबैभन्दा बढी कृषि क्षेत्रमा १४ लाख ३४ हजार, गैरकृषिमा २९ लाख चार हजार र घरेलु श्रममा ७३ हजार र त्यसपछि व्यापारमा १७.५ प्रतिशत, निर्माण क्षेत्रमा १३.८ प्रतिशत र सेवा र बिक्रेता पेसामा २३.८ प्रतिशत आबद्ध रहेको सर्वेक्षणले जनाएको छ । उनीहरूले हप्तामा ४४ घण्टादेखि ५५ घण्टासम्म काम गरेर सरदर १७ हजार आठ सय नौ रुपियाँ कमाइ गर्ने सर्वेक्षणले देखाएको छ ।^{८०} नेपाल सरकारले औपचारिक क्षेत्र र वैदेशिक रोजगारीमा जाने श्रमिकलाई मात्र सामाजिक सुरक्षा कोषमा समेट्दै आएकोमा पाँच वर्षपछि

अनौपचारिक क्षेत्रका श्रमिकलाई पनि सामाजिक सुरक्षाको दायराभित्र ल्याउने कार्यक्रमको सुरुवात गरिनुले अनौपचारिक क्षेत्रमा आबद्ध भएका श्रमिकहरूको श्रमको सुरक्षालाई सुनिश्चित गरेको देखिएको छ। यसले अनौपचारिक क्षेत्रका श्रमिकहरूले श्रमको असुरक्षालाई सम्बोधन हुने अपेक्षा गर्न सकिन्छ। हालसम्म नेपाली श्रम बजारमा सामाजिक सुरक्षाको अभावले श्रमिकहरू विश्व बजारमा श्रम गर्न बाध्य रहेका थिए।

सामाजिक सुरक्षा र श्रम कानूनको पहुँचभन्दा बाहिर रहेका अनौपचारिक क्षेत्रको रोजगारीलाई व्यवस्थापन गर्न चालु आवमा एक वर्षे कार्ययोजना कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ। आव २०७९/८० को फागुनसम्म ७४१ गैरनेपालीलाई श्रम स्वीकृति दिइएको छ भने ७९५ जनाको श्रम स्वीकृति नवीकरण गरिएको छ। फागुनसम्म १६९२ श्रम प्रतिष्ठानको निरीक्षण गरी न्यूनतम पारिश्रमिक कार्यान्वयनको अवस्थाबारे अनुगमन गरिएको जनाएको छ। फागुनसम्म श्रमसँग सम्बन्धित ५३५ उजुरीहरू परेकोमा ३०० उजुरी फर्स्यौट गरिएको छ।^{५१}

नेपालको श्रमबजारमा अनौपचारिक आर्थिक क्रियाकलापहरू बढी हुने गरेको पाइन्छ। औपचारिक क्षेत्रमा रोजगारी नपाएपछि अनौपचारिक क्षेत्रमा सहभागी हुने वा वैदेशिक रोजगारीको खोजीमा विदेश पलायन हुने अवस्था दिन प्रतिदिन तीव्र हुँदै गएको देखिन्छ। नेपालको आर्थिक तथा सामाजिक महत्त्वपूर्ण पाटोको रूपमा श्रम आप्रवासन रहेको छ (वैदेशिक श्रमिकहरूको सन्दर्भमा अधिल्लो परिच्छेदमा चर्चा भइसकेको छ)। आव २०७९/८० फागुन मसान्तसम्ममा १८३ उद्योग व्यवसाय दर्ता भएका छन्।^{५२} नेपालमा कुल श्रमशक्ति सहभागिता दर (पुरुष ५३.८ प्रतिशत र महिलाको २६.३ प्रतिशत) ३८.५ प्रतिशतसम्म रहेको, रोजगार जनसङ्ख्या अनुपात (पुरुष ४८.३ प्रतिशत र महिलाको २२.९ प्रतिशत) ३४.२ प्रतिशत रहेको छ भने बेरोजगारी दर (पुरुष १०.३ प्रतिशत र महिलाको १३.१ प्रतिशत) ११.४ प्रतिशत रहेको छ।^{५३}

प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजनाअन्तर्गत सञ्चालित कार्यक्रमबाट आर्थिक वर्ष २०७९/२०८० को फागुनसम्म १ लाख ३१ हजार ४ सय ७१ व्यक्तिले आंशिक र ११ हजार तीन सय ३३ व्यक्तिले पूर्ण रोजगारी प्राप्त गरेको उल्लेख छ। हालसम्म उक्त कार्यक्रमबाट १० लाख ९२ हजार छ सय ५३ व्यक्तिले आंशिक रोजगारी र एक लाख १७ हजार एक सय ५५ व्यक्तिले पूर्ण रोजगारी प्राप्त गरेको उल्लेख छ। प्रधानमन्त्री रोजगार कार्यक्रमअन्तर्गत आव २०७९/९० मा कुल आठ लाख ४१ हजार चार सय ८७ जना सूचीकृत बेरोजगार भएकामा २०८० असार मसान्तसम्म सात सय २० स्थानीय तहमा सञ्चालन गरिएका कुल १३ हजार आठ सय ६३ आयोजनाहरूमा कुल ९१ हजार पाँच सय ८३ जना बेरोजगार व्यक्तिलाई प्रतिव्यक्ति औषत ७८ दिनको रोजगारी प्रदान गरिएको देखिन्छ।^{५४} सन् २०२२ मा नेपालमा रोजगारी दर

५१ आर्थिक सर्वेक्षण २०७९/८०

५२ आर्थिक सर्वेक्षण २०७९/८०

५३ केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागको सामाजिक तथ्याङ्क साउन, २०७९

५४ श्रम तथा रोजगार मन्त्रालयको बुलेटिन, २०८० असोज

११.१२ प्रतिशत देखिन्छ। यो दर सन् २०२१ को तुलनामा १.१ प्रतिशतले घटेको देखिन्छ।^{५५}

श्रमिकहरूको अधिकार संरक्षणको लागि नेपाल सरकारले नीतिगत र कानुनी व्यवस्थाको कार्यान्वयनको लागि अवलम्बन गरेको उल्लिखित सकारात्मक पक्षहरू हुँदाहुँदै पनि सबै क्षेत्र र वर्गका श्रमिकहरूको अधिकार संरक्षण हुन नसकेको आयोगको अनुगमनमा पाइएको छ। आयोगको उच्चस्तरीय अनुगमन टोलीले भ्रामा र इलामका चिया बगानमा कार्यरत श्रमिकको मानव अधिकार अवस्था स्थलगत अनुगमनको क्रममा त्यहाँ कार्यरत श्रमिकको हकमा श्रम ऐन, २०७४ कार्यान्वयन नभएको पाइएको छ। राष्ट्रिय चिया तथा कफी विकास बोर्डले चिया श्रमिकका लागि कार्यान्वयनमा ल्याएको सेवासुविधासम्बन्धी व्यवस्था नै श्रम ऐन, २०७४ मा भएका व्यवस्थाबमोजिम नभएको पाइएको छ। श्रमिकको बिमा, उपचार, उपदान, गर्भवती तथा सुत्केरी महिलाको बिदासम्बन्धी लगायत सेवासुविधाहरू श्रम ऐन, २०७४ अनुसार भएको देखिएको छैन। चिया बगानमा करिब ८० प्रतिशत महिला श्रमिकहरू र बालबालिकाहरू समेत श्रममा सहभागी हुने गरेको जानकारी आयोगले प्राप्त गरेको छ। अनुगमनको क्रममा चिया बगानमा श्रमिकलाई शौचालय र खानेपानीको अभाव रहेको, श्रमिक बस्ने घरको धुरीबाट पानी चुहिने, हावाहुरी आएको अवस्थामा बस्न नसकिने अवस्थामा रहेको, समयमा पारिश्रमिक उपलब्ध नहुने, समयानुकुल पारिश्रमिक वृद्धि हुनुपर्नेमा नभएको, बिषादिको प्रयोग र सुरक्षा मापदण्ड नहुँदा मजदुर दीर्घरोगी बन्नपरेको अवस्था छ। सेवानिवृत्त श्रमिकले पाउनुपर्ने सेवासुविधा वर्षौंसम्म नपाएको, राजीनामा वा मृत्यु भई सेवाबाट हट्दा उपदान बापत पाउनुपर्ने रकम लिन वर्षौं कुर्नुपर्ने अवस्था रहेको श्रमिकहरूको गुनासो छ।

त्यसै गरी दाङ जिल्लाको सैधाक्षेत्रमा उत्खनन् हुने कोइलाखानीमा कार्यरत श्रमिकहरूको जीवन जोखिममा रहेको विभिन्न सञ्चार-माध्यमहरूमा समाचार सार्वजनिक भए। सप्तरी जिल्लाको छिन्नमस्ता गाउँपालिकास्थित बरही टोलका जमिन्दारका खेतमा जोतेर जिविकोपार्जन गर्ने व्यक्तिहरूले पुनःस्थापनाको माग गर्दै सङ्घर्ष गरेको भनी २०७९ चैत्र २७ गतेको कान्तिपुर अनलाइनमा समाचार सार्वजनिक भयो। महोत्तरीको लोहारपट्टी नपा-६ का २१ वर्षीय मोबारक नदाफलाई ज्याला माग्दा निर्माण व्यवसायी कृष्ण भनिने भूषण मिश्रले अमानवी व्यवहार गरेको जानकारी प्राप्त भयो। काभ्रेपलाञ्चोक जिल्लाको पाँचखाल नपा ८ स्थित चिसापानीमा सडकको पर्खाल जाली लगाउने क्रममा पहिरोले पुरिएर सोलुखुम्बु जिल्ला नेचासल्यान गापा २ का मजदुर कुशल नेपालीको मृत्यु भएको पाइएको छ। सङ्खुवासभामा निर्माणाधीन नौ सय मेघाबाट विद्युत उत्पादन क्षमताको अरुण तेम्नो जलविद्युत आयोजनामा अडिट २ मा कार्यरत सिलिचोड गाउँपालिका-५ का श्रमिक प्रेम राईको मृत्यु र अन्य दुई जना भारतीय कामदारहरू घाइते भएको पाइएको छ। दार्चुला जिल्लाको दुहुँ गाउँपालिका १ र ५ जोड्ने भोलुङ्गे पुल निर्माणका क्रममा श्रम गरेका स्थानीय श्रमिकहरूले दुई वर्षसम्म पारिश्रमिक नपाएको समाचार सार्वजनिक भएका छन्।^{५६} उल्लिखित

५५ <https://www.macrotrends.net/countries/NPL/nepal/unemployment-rate>

५६ सामूहिक अधिकार मशाखाको अनुगमन प्रतिवेदन, २०७९/८०

प्रतिनिधि घटनाले श्रमिकको अधिकार अझै पनि सुरक्षित हुन सकेको देखिँदैन ।

यसै गरी नवलपरासी, तनहुँ र कास्की जिल्लाका विभिन्न उद्योग प्रतिष्ठानहरूमा कार्यरत श्रमिकहरूको मानव अधिकार अवस्थाको बारेमा अनुगमनको क्रममा उद्योग, प्रतिष्ठान, संस्था तथा कम्पनीमा श्रम ऐन, २०७४ को पूर्ण कार्यान्वयन नभएको पाइएको छ । सामाजिक सुरक्षा कोषमा केही उद्योग प्रतिष्ठान तथा कम्पनी समावेश भए पनि अन्य बाँकीलाई समेटेको पाइएन । महिला श्रमिकमाथिको हिंसा र विभेद छिटफुट रूपमा भैरहेको अनुगमनमा पाइएको छ । यद्यपि नियमित रोजगारीतर्फका श्रमिकहरू ट्रेड युनियनमा आबद्ध भएका, प्रचलित कानूनअनुसार न्यूनतम तलब सुविधा प्राप्त गरेको, बिदा सहूलियत उपलब्ध भइरहेको, रोजगार सम्भौता, नियुक्तिपत्र, परिचयपत्र उपलब्ध गराइएको, चाडपर्व खर्च, बोनस, ग्रेड वृद्धि, बिमा, व्यवसायजन्य सुरक्षाजस्ता सुविधा प्राप्त गरेको भए पनि समयगत रोजगारीका श्रमिकहरू उक्त सुविधाबाट वञ्चित रहेको पाइएको छ ।^{८७}

अतः सामाजिक सुरक्षा कोषमा सवै उद्योग प्रतिष्ठान, संस्था तथा कम्पनी आबद्ध नभएको, आबद्ध भएका प्रतिष्ठान तथा कम्पनीहरूमा पनि समयगत श्रमिकहरूलाई कोषमा आबद्धता नगराइएको तथा सेवासुविधाहरूमा एकरूपता नभएको अवस्था छ । श्रमिकहरूलाई कार्यक्षेत्रगत सचेतना तथा तालिम कार्यक्रम उपलब्ध गराउन नसकेको पाइएकोले नेपाल पक्षराष्ट्र भएका श्रमसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, नेपालको संविधान र प्रचलित कानूनबमोजिम सम्पूर्ण श्रमिकहरूलाई सामाजिक सुरक्षा कोषमा अनिवार्य आबद्ध गराउन, नियमित श्रमिकसँगै समयगत श्रमिकहरूलाई दिइने सेवासुविधामा एकरूपता कायम गराउन आवश्यक देखिन्छ ।

६.१०.४ मानव बेचबिखनविरुद्धको अधिकार

मानव बेचबिखन घृणित र अपराधजन्य, निषेधित एवम् दण्डनीय कार्य हो । महिला र बालबालिकाविरुद्ध हुने बेचबिखन रोक्न संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय प्रलेख २००० मा विशेष व्यवस्था गरिएको छ । यस प्रलेखलाई संसदको दुवै सदनबाट (राष्ट्रिय सभाबाट २०७६/१०/०५ मा र प्रतिनिधि सभाबाट २०७६/११/२९) अनुमोदन भएको छ । यसबाहेक महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धि, बालअधिकार महासन्धि र सो महासन्धिअन्तर्गतको बालबालिकाको बेचबिखन, बाल वेश्यावृत्ति तथा बाल अश्लिल चित्रणसम्बन्धी इच्छाधीन आलेख, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध र यसको इच्छाधीन आलेख छन् । आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध, जीउ मास्नेबेच्ने तथा अरूको वेश्यावृत्तिको शोषणको दमनसम्बन्धी महासन्धि, अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको रोजगारी प्राप्तिका लागि न्यूनतम उमेरसम्बन्धी महासन्धि आदिमा पनि मानव

८७ आयोगको गण्डकी प्रदेश कार्यालयको वार्षिक गतिविधि प्रतिवेदन, २०७९/८०

बेचबिखनविरुद्धका घटनालाई अपराध मानी दण्डनीय बनाइएको छ ।

नेपालको संविधानको मौलिक हकहरूमा यस सम्बन्धमा प्रत्यक्ष/अप्रत्यक्ष विभिन्न व्यवस्थाहरू गरिएको छ । मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ र नियमावली २०६५ तर्जुमा भएपछि राष्ट्रिय स्तरमा मानव बेचबिखन नियन्त्रण समिति गठन भएको छ । सबै जिल्लाहरूमा जिल्ला समितिहरू निर्माण गरिएका छन् । यसबाहेक महिला, बालबालिका, श्रमसँग सम्बन्धित दर्जनौं कानुनी व्यवस्था गरिएका छन् ।

नेपालको कानुनले कुनै पनि उद्देश्यले मानिस बेच्ने वा किन्ने, वेश्यावृत्तिमा लगाउने, कानुनबमोजिम बाहेक मानिसको अङ्ग फिक्ने र वेश्यागमन गर्ने कार्यलाई मानव बेचबिखन गरेको मानिने भनी उल्लेख गरेको छ । त्यसै गरी किन्ने वा बेच्ने उद्देश्यले मानिसलाई विदेशमा लैजाने र वेश्यावृत्तिमा लगाउने, शोषण गर्ने उद्देश्यले कुनै प्रकारले ललाई फकाइ, प्रलोभनमा पारी, भुक्वाइ, जालसाजी गरी, अपहरण गरी, शरीर बन्धक राखी, डरत्रास, धाकधम्की दिई वा करकापमा पारी आफूसँग राख्ने वा एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा ओसारपसार गरेको मानिने भनी ब्याख्या गरेको छ ।

मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार विश्व बजारमा कम जोखिममा अति नै लाभयुक्त अपराधिक उद्योगको रूपमा फस्टाउँदै गईरहेका सन्दर्भमा नेपाल पनि यो समस्याबाट अछुतो रहन सकेको छैन । नेपालमा विशेषगरी महिला तथा बालबालिकाहरूको बेचबिखन एक गम्भीर समस्या र चुनौतिको रूपमा रहेको अवस्था छ । मानव बेचबिखनबारे एकीन तथ्याङ्क पाइँदैन । यौन शोषणका लागि महिला तथा बालिकाको बेचबिखनको समस्याबाट अहिले सबै जिल्ला र समुदाय प्रभावित हुन पुगेको देखिन्छ । भारतसँगको खुला सिमाना र वैदेशिक रोजगारीप्रतिको बढ्दो आकर्षण मानव बेचबिखनका दलालहरूका लागि चलखेलको विषय बन्न पुगिरहेको छ । परिणामस्वरूप मानव बेचबिखन सम्बन्धी अपराधका घटनाहरू बिगत ३ वर्षको तथ्याङ्क विश्लेषण गर्दा बढोत्तरी नै भइरहेको देखिन्छ । यस्ता घटनाबाट पीडित हुनेमा महिला ५०.२४ प्रतिशत छन् भने बालिकाको प्रतिशत ३८.८६ छ । नेपाल प्रहरी मानव बेचबिखन अनुसन्धान व्यूरोमा दर्ता भएको मुद्दा विवरणअनुसार अघिल्लो दुई वर्षमा क्रमशः १३४ र १३६ रहेकोमा आव २०७९/८० मा १५७ रहेको देखिन्छ । प्रहरीको तथ्याङ्कअनुसार यस आवमा २१० जना महिला र २० जना पुरुष गरी २३० जना यस्ता घटनाबाट पीडित भएका देखिन्छन् । यद्यपी आर्थिक अवस्था, सामाजिक प्रतिष्ठा र पहुँचको अभावका कारण धेरैजसो महिलासँग सम्बन्धित घटनाहरू प्रहरी र न्यायिक निकायसम्म नपुने हुँदा अभिलेखित नहुने भएकोले यसप्रकारका घटनाको तथ्याङ्क धेरै नै हुनसक्ने अनुमान गरिन्छ । पछिल्लो समय मानव बेचबिखनको स्वरूप र तौरतरिकामा समेत परिवर्तन हुँदै आएको अनुगमनबाट पाइएको छ ।

नेपाल प्रहरी मानव बेचबिखन अनुसन्धान व्यूरोमा दर्ता भएका उजुरीहरू, यस सम्बन्धी कार्य गर्ने गैरसरकारी संस्थाहरूको अध्ययन प्रतिवेदन र आयोगको अनुगमनमा पाइएका तथ्यहरूको आधारमा विश्लेषण गर्दा

देशभित्र (आन्तरिक) बेचबिखनको अवस्था बढ्दो छ । मुलुकका विभिन्न शहरी क्षेत्रमा दोहरी साँभ, डान्सवार, मसाज सेन्टर, खाजा घर, पार्लर जस्ता मनोरञ्जन तथा सत्कार सेवाका क्षेत्रहरूमा यस्ता घटना बढी हुने गरेको पाइएको छ । विशेषगरी महिला तथा किशोरीहरूप्रति यौन दुर्व्यवहार, यौनशोषण र श्रम शोषण अधिक भएको पाइन्छ ।

आयोगको अनुगमनबाट नेपाल-भारत सीमा निगरानी कार्य चुनौतिपूर्ण देखिएको छ । यसको मुख्य कारण दुई देशबीचको खुला सिमा प्रणाली हो, जसले गर्दा दुबै देशका नागरिकहरू खुलारूपमा एक देशबाट अर्को देशमा आउन-जान्न सक्छन् । गैरसरकारी संस्थाहरूका सीमा निगरानी केन्द्रहरू केवल प्रमुख नाकाहरूमा मात्र रहेको, सीमा नाकामा सुरक्षार्मीहरूको पर्याप्त सङ्ख्यामा उपस्थिति हुन नसकेको अवस्था छ । मानव बेचबिखनविरुद्ध नेपाल-भारत सीमा नाकामा रही कार्य गर्ने माइती नेपाल लगायतका सङ्घसंस्थाहरूको विगत केही वर्षको तथ्याङ्कहरूको अध्ययन गर्दा पनि मानव बेचबिखनका घटना बढ्दो क्रममा नै रहेको देखिन्छ । सबै महिलाहरू शैक्षिक तथा राजनैतिक जागरणमा पछाडि भएकोले उनीहरू सशक्त र सचेत देखिएका छैनन् । दलालहरूले खुला सिमानाको फाईदा उठाउँदै साना-साना नाकाहरूको प्रयोग गरी महिला तथा बालबालिकाहरूलाई भारतलगायत अन्य विभिन्न खाडी मुलुकहरूमा देहव्यापार तथा अन्य व्यापारिक प्रयोजनका लागि बेचबिखन गर्न लैजाने गरेको जानकारीहरू आयोगलाई प्राप्त हुन आएको छ । पछिल्लो समयमा वैदेशिक रोजगारमा लैजाने बहानामा थुप्रै चेलीहरू बेचबिखनमा परेको तथ्य विभिन्न सञ्चार-माध्यमहरूमा आएका देखिन्छन् ।

भारतमा विशेष गरी मौसमी (सिजनल) कामको लागि जाने चलन व्यापक रहेको पाइन्छ । अदक्ष कामदारहरू असङ्गठित क्षेत्रमा काम गर्नको लागि बर्खेबाली लगाईसकेपछि जाने र हिउँदे बाली लगाउने बेलामा आइ पुनः जानेको सङ्ख्या धेरै देखिन्छ । कर्णाली र सुदुरपश्चिम प्रदेशबाट मात्रै वर्षेनी हजारौं मानिसहरू आप्रवासी कामदारको रूपमा भारत जाने गरेको पाइन्छ । जसमा महिला र बालबालिकाको सङ्ख्या पनि उल्लेख्य हुने गरेको छ । यसरी जानेहरूको कुनै आधिकारिक तथ्याङ्क (रेकर्ड) नहुने हुँदा कतिपय महिला तथा बालबालिकाहरू बेचबिखनमा समेत पर्ने गरेको भनिने पनि त्यसको अभिलेखीकरण हुन सकेको पाइदैन ।

नेपालले मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारविरुद्ध कानुनी र संरचनागत व्यवस्था गरे पनि कानुनमा उल्लेख भएबमोजिमका प्रक्रियाहरू तथा मापदण्डहरू पूरा गर्न नसकेको अवस्था छ । मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण तथा रोकथाम) सम्बन्धी ऐन, २०६४ को हालसम्म पुनरावलोकन हुन सकेको छैन । मानवताविरुद्धको अपराधको रूपमा रहेको मानव बेचबिखनको विषयमा आयोगले स्थापनाकालदेखि नै अनुगमन, अध्ययन तथा अनुसन्धान कार्य गर्दै आइरहेको छ । आयोगमा हाल कार्यान्वयनमा रहेको छैटौं रणनीतिक योजनामा लैङ्गिक समानता, मानव बेचबिखनविरुद्धको कार्य र यसको रोकथाम तथा

नियन्त्रणलाई उच्च प्राथमिकता दिएको छ । सन् २०२० मा नेपालले पालेर्मो आलेख अनुमोदन गरेपछि यसको घरेलुकरण गर्ने प्रक्रियामा रहेको छ । राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगबाट नेपाल सरकारलाई पालेर्मो आलेखको घरेलुकरण गर्नका लागि सिफारिससमेत गरेको छ । आयोगबाट पालेर्मो आलेखअनुरूप मानव बेचबिखन नियन्त्रणसम्बन्धी भएका कानूनहरूको सुधारका विषयहरूको पहिचान गरी संशोधन र परिमार्जनका लागि नागरिक समाजसँग परामर्श गरी कार्यप्रक्रिया अगाडि बढाएको छ । यी पक्षलाई मध्यनजर राखी सरकार एवम् सरोकारवालाहरू अगाडि बढ्न आवश्यक देखिन्छ ।

६.१०.५ मानव अधिकार रक्षकको अधिकार

सामान्य अर्थमा मानव अधिकार रक्षक एकल वा अरूसँग मिलेर शान्तिपूर्ण रूपमा मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्धनका लागि कार्य गर्ने व्यक्ति वा समूह वा संस्था हुन् । व्यक्तिगत, समूहगत वा संस्थागत रूपमा मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण, संवर्धन तथा पालनासम्बन्धी काममा संलग्न व्यक्ति, समूह र सङ्गठनलाई “मानव अधिकार रक्षक” सम्भन्नुपर्दछ, जो पूर्णकालीन वा आंशिक, वैतनिक वा अवैतनिक रूपमा क्रियाशील रहेका हुन्छन् । मानव अधिकार रक्षकको आवश्यकता र महत्त्वलाई आत्मसात गरी संयुक्त राष्ट्रसङ्घले मानव अधिकार रक्षक सम्बन्धी घोषणापत्र, १९९८ जारी गरेको छ । यस घोषणापत्रले मानव अधिकार रक्षकहरूको अधिकार, भूमिका, सुरक्षा र पहिचानलाई सशक्त बनाउने प्रयास गरेको छ । मानव अधिकार रक्षकहरूको घोषणापत्रको प्रभावकारी कार्यान्वयनको सुनिश्चितताका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घ मानव अधिकार आयोगले सन् २००० मा मानव अधिकार रक्षकसम्बन्धी विशेष समाधीक्षकको स्थापना गरेको थियो । समाधीक्षकमार्फत मानव अधिकार रक्षकहरूको सुरक्षा, संरक्षण, मान्यता र पहिचानलाई जोड दिएर विशेष कार्यहरू हुँदै आएको छ । नेपाल सरकारले मानव अधिकारकर्मीहरूको सुरक्षा र संरक्षण गर्ने सम्बन्धी आदेश, २०७७ जारी गरेको छ ।

मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण, संवर्धन र परिपालना तथा यसको संस्कृतिको विकासमा रक्षकहरूको भूमिका विशेष एवम् महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । राज्य वा राज्यका निकायसँग मानव अधिकारका मुद्दामा साभेदारी र खरबदारी गर्ने कार्यमा मानव अधिकार रक्षकहरूको भूमिका अर्थपूर्ण हुन्छ । मानव अधिकार उल्लङ्घन वा हननका घटना हुन नदिन र भएको अवस्थामा दोषीमाथि कारबाही, पीडितलाई राहत, क्षतिपूर्ति र त्यस्ता घटनाहरूको पुनरावृत्ति हुन नदिन शान्तिपूर्ण माध्यमबाट भूमिका निर्वाह गर्दछन् ।

नेपालको परिवेशमा यस प्रकृतिका घटनामा पहिलो र नजिकको सूचना स्रोतको रूपमा मानव अधिकार रक्षकहरू देखिएका छन् । स्थानीय, क्षेत्रीय र राष्ट्रिय रूपमा मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरूको सूचना, तथ्य र जानकारी मानव अधिकार रक्षकहरूसँग रहने हुँदा सूचना सङ्कलन, सम्प्रेषण, उद्धार, संरक्षण, न्याय र पुनःस्थापनाको लागि मानव अधिकारकर्मीको हैसियतमा सहकार्य र समन्वयात्मक सम्बन्ध रहने

गरेको पाइन्छ । नेपालमा मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनामा सम्बन्धित पक्षलाई जवाफदेही बनाउन, दण्डहीनताको अन्त्य गर्न, मानव अधिकार शिक्षाको प्रवर्धन गर्न र पीडितको अधिकारको संरक्षणजस्ता कार्यमा मानव अधिकार रक्षकहरूले अग्रणी भूमिका निर्वाह गर्दै आएका छन् ।

पछिल्लो समय व्यक्तिगत लाभ, सीमित स्वार्थसमूह र पहुँचको लागि मानव अधिकार रक्षकको रूपमा आफूलाई चिनाउने चाहने व्यक्तिहरूको हावी भइरहेको सन्दर्भमा आयोगले मानव अधिकार रक्षकहरूको पहिचान र अभिलेखीकरणसहित सुरक्षा र सम्मानको विषयमा आवश्यक नीति नियमहरू बनाउनेतर्फ सक्रियतापूर्वक कार्य गरिरहेको छ । त्यसको लागि मानव अधिकार रक्षकको अधिकार र अवस्था सम्बन्धमा अनुगमन, छलफल, अन्तःक्रियात्मक कार्यक्रममार्फत वकालत र पहल गर्दै आएको छ । आयोगले मानव अधिकार रक्षकहरूको अधिकार संरक्षणको लागि साभा धारणा बनाइ आवश्यक कानुनी व्यवस्थाको लागि प्रादेशिक र राष्ट्रिय सम्मेलनसमेत गर्दै आएको छ । यसै क्रममा २०६९ मा पहिलो, २०७४ मा दोस्रो र २०७९ मा तेस्रो राष्ट्रिय सम्मेलन सम्पन्न गरेको छ । यसअगाडि रक्षकहरूको अधिकारमा केन्द्रित रही स्थानीय र प्रदेश तहमा छलफल र सम्मेलन गरिएको थियो । आयोगले आयोजना गरेको मानव अधिकार रक्षकसम्बन्धी पहिलो राष्ट्रिय सम्मेलनले मानव अधिकार रक्षकसम्बन्धी मार्ग-निर्देशिका, २०६९ जारी गरेको थियो । मानव अधिकार रक्षकहरूको अवस्था अनुगमन र मानव अधिकार रक्षकविरुद्ध भएका मानव अधिकार उल्लङ्घनका उजुरीहरूमाथि अनुसन्धानको साथै सिफारिस पनि गर्दै आइरहेको छ । यस प्रकृतिका कार्यलाई नियमित, व्यवस्थित र चुस्त बनाउन सम्पर्क अधिकृत तोकी कार्य अगाडि बढाएको छ ।

आयोगका विभिन्न कार्यालयहरूबाट भएका अनुगमन, छलफल तथा जानकारीमा आएका तथ्यहरूको आधारमा विश्लेषण गर्दा मानव अधिकार रक्षकहरूको अधिकार संरक्षण र संवर्धनको अवस्था सन्तोषजनक छैन । राष्ट्रिय, प्रदेश र जिल्लागत रूपमा मानव अधिकार रक्षकहरूको पहिचान र वास्तविक अभिलेखको अभाव देखिएको छ । आयोगले गरेको पछिल्लो अध्ययनबाट रक्षकहरूले राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, शारीरिक, भौतिक तथा मानसिक चुनौतीहरूको सामना गर्दै आएको पाइएको छ । रक्षकहरूउपर मूलतः अपहरण, गिरफ्तारी, कुटापिट, आर्थिक सामाजिक अधिकारबाट वञ्चित, अमानवीय व्यवहार, धम्की लगायतका घटना हुने गरेको आयोगका प्रदेश तथा शाखा कार्यालयहरूबाट प्राप्त प्रतिवेदनहरूले जनाएका छन् । पीडितको मानव अधिकारको संरक्षणको लागि पहल गरेकै आधारमा मानव अधिकार रक्षकहरूलाई व्यक्ति, दल वा संस्थागत रूपमा विभिन्न दबावहरू आउने गरेको पाइएको छ । यसले गर्दा उनीहरूले आफूलाई अहिले पनि सुरक्षित महसुस गर्न सकेका छैनन् । मानव अधिकार संरक्षणका लागि काम गरिरहँदा विभिन्न किसिमका आरोपहरू खेप्नुपर्ने र अर्को पक्षले बदलाको भावना राखेर पछिसम्म दुःख दिने गरेपनि सरकारका निकायहरूबाट कुनै सहयोग नहुने गरेको बुझिएको छ । पीडितमैत्री हुन नसकेका सरकारी तथा सार्वजनिक निकायको व्यवहार समस्याको रूपमा रहेको उनीहरूको गुनासो रहेको छ । मानव अधिकार रक्षकको लागि विशेषतः स्थानीय तहमा सूचनामा सरल र सहज पहुँच छैन । मानव अधिकार रक्षकहरूको

सेवाको समेत सुरक्षा हुन नसकेको अवस्था छ। मोफसलमा रही राष्ट्रिय सञ्चार-माध्यमको लागि समाचार तयार गर्ने अधिकांश सञ्चारकर्मीहरूले लामो समयदेखि पारिश्रमिक पाउन नसकेको गुनासो छ। विशेषतः आर्थिक अभावको कारण मानव अधिकार रक्षकहरू यस क्षेत्रबाट विस्थापित हुने क्रम बढिरहेको छ। रक्षकहरूको राजनैतिक संलग्नता पनि बढ्दो चुनौतीको रूपमा रहेको छ। राजनीतिक दल तथा सरकारी संयन्त्रहरू मानव अधिकार रक्षकहरूको पहिचान र सुरक्षाप्रति संवेदनशील हुन सकेको पाइएको छैन। यसै सन्दर्भमा आयोगले मानव अधिकार रक्षकहरूको पहिचान, सुरक्षा, अधिकार र कर्तव्य, मान्यता, अवस्था, चुनौती र समाधानका उपायहरूको बारेमा घोषणपत्र तथा स्थितिपत्र जारी गरेको छ। सरकारले कानून बनाएर कानून मार्फत नै मानव अधिकार रक्षकहरूको सुरक्षा र संरक्षण गर्नुपर्ने आवश्यकता छ।

६.१०.६ एचआईभी एड्स सङ्क्रमित व्यक्तिहरूको अधिकार

विश्वव्यापी आधुनिकीकरण, शहरीकरण, बसाई सराई, आप्रवासन, वैदेशिक रोजगार, आर्थिक अवस्था, बिलासी जनजीवन, खुला यौनसम्पर्क लगायतका कारणहरूबाट एचआईभी एड्स सङ्क्रमण एक व्यक्ति वा स्थानबाट अर्को व्यक्ति वा स्थानमा बिस्तारित हुँदै गएको देखिन्छ। सन् १९८१ मा अमेरिकामा पहिलो पटक देखिएको यो सङ्क्रमण हाल विश्वभर बिस्तारित भएको छ। नेपालमा सन् १९८८ मा पहिलो पटक एचआईभी पत्ता लागेको थियो। युएनएड्सले सन् २००० मा प्रकाशित प्रतिवेदनअनुसार विश्वमा सन् १९९८ मा तीन करोड ३४ लाख एचआईभी सङ्क्रमितहरू रहेको देखाइएको थियो। उक्त सङ्क्रमितहरूमध्ये ९५ प्रतिशत विकासशील र विकासोन्मुख देशहरूमा मात्र रहेको थियो।^{८८} सन् २०२१ को अन्त्यसम्ममा विश्वमा ३ करोड ८४ लाख मानिस सङ्क्रमित हुँदा नेपालमा ३० हजार २०० जना सङ्क्रमित रहेका थिए।^{८९} नेपालमा अहिले २७ हजार सात सय ४५ जना एचआईभी सङ्क्रमित रहेको तथ्याङ्क रहेको छ। जसमध्ये १२०६५ जना पुरुष र १०८७१ महिला र ३४० अन्य गरी २३ हजार दुई सय ७६ जना एचआईभी सङ्क्रमित व्यक्तिहरूले एआरटी सेवा लिइरहेका छन्। उक्त सेवा लिनेमा ५०० जना बालक र ४१६ जना बालिका रहेका छन्।^{९०} नेपालको २९ वटा कारागार कार्यालयहरूमा ९७ पुरुष र १४ महिला गरी १११ जना कैदीबन्दीहरू एचआईभी एड्स सङ्क्रमित छन्।^{९१}

उक्त स्रोतका अनुसार एड्सका कारणले मृत्यु हुनेको सङ्ख्या सन् २०१० सम्म वार्षिक १५०० जना रहेकोमा २०२१ सम्ममा आइपुग्दा वार्षिक ५१० जना रहेको देखिन्छ। यसरी हेर्दा मृत्युदर सन् २०१० को तुलनामा ६५ प्रतिशतले घटेको देखिन्छ।

८८ https://data.unaids.org/publications/irc-pub01/jc306-un-staff-rev1_en.pdf

८९ UNAIDS DATA-2022 र पर्दाफास अनलाइन मिडियामा २०७९ मंसिर १५ मा प्रकाशित

९० राष्ट्रिय यड्स तथा यौन रोग नियन्त्रण केन्द्रको च.नं. ७१ मिति २०८०/४/१८ गतेको पत्रमार्फत प्राप्त विवरण

९१ कारागार व्यवस्थापन विभागको च.नं. ८१ मिति २०८०/४/२४ गतेको पत्रमार्फत प्राप्त तथ्याङ्क

नेपाल सरकारले एचआईभी एड्स सन २०३० सम्म अन्त्य गर्ने लक्ष्यसहित दिगो विकास लक्ष्यलाई आत्मसात गरेको छ। यसका लागि नेपाल सरकारले देशव्यापी रूपमा एचआईभी एड्स रोकथाम, परीक्षण तथा उपचारका सेवाहरू तोकिएका स्वास्थ्य संस्थाहरूबाट निःशुल्क रूपमा सञ्चालन गर्दै आएको छ। नेपालले एचआईभी अन्त्यका लागि राष्ट्रिय एचआईभी रणनीतिक योजना (NHSP) (२०२१-२०२६ कार्यान्वयनमा ल्याएको छ।

आयोगले सुदूरपश्चिम प्रदेश र लुम्बिनी प्रदेशमा बसोबास गर्ने एचआईभी एड्स सङ्क्रमित व्यक्तिहरूको मानव अधिकार अवस्था सम्बन्धमा अनुगमन गरेको छ। सो क्रममा सङ्क्रमितहरू एचआईभी एड्सबाट सङ्क्रमित हुने र कसरी जोगिने अवस्थाको विषयमा जानकारी रहेको पाइएको छ। पछिल्लो समय एचआईभी एड्स सम्बन्धित सन्देशमुलक/जनचेतनात्मक कार्यक्रममा सुस्तता आएको देखिन्छ। भौगोलिक विकटताको कारण पहाडी तथा दुर्गम जिल्लामा सबै एआरटी सेन्टरहरू सहज पहुँचमा रहेका छैनन्। औषधी प्राप्त गर्ने स्थान र सङ्क्रमितको स्थायी बसोबासको भौगोलिक दूरी टाढा पर्ने भएकाले नियमित औषधी प्राप्त गर्न कठिनाई भएको पाइएको छ।

अछाम जिल्लाको बयलपाटा अस्पतालबाट सेवा लिइरहेका एक एकल महिला र सेती प्रादेशिक अस्पतालबाट सेवा लिइरहेका पाँच जना सङ्क्रमितहरूले नागरिकताको प्रमाणपत्र नपाएको र सो प्राप्त गर्न विभिन्न कठिनाई भेल्लुपनरेको र यसबाट स्वास्थ्य बिमा, सामाजिक सुरक्षाभत्ता प्राप्तमा समस्या भइरहेको पाइएको छ। नागरिकता नभएका कारण कपिलवस्तु र नवलपरासी पश्चिममा सङ्क्रमित व्यक्तिको बिमा, सङ्क्रमित आमाको बालबालिकाको जन्मदर्ता समेत पाउन नसकेको गुनासो गरेका छन्। कपिलवस्तुको पृथ्वीवीर अस्पतालको ए.आर.टी. सेन्टरबाट सेवा लिइरहेका ५५ जना पछिल्लो पाँच वर्षमा सम्पर्क बाहिर भई औषधी सेवन छुटाएको पाइएको छ। नवलपरासी जिल्लामा सङ्क्रमित एक गर्भवती महिलाले आफ्नो सङ्क्रमणबारे घरमा पनि नखुलेकी अवस्थामा अस्पतालमा बच्चा जन्माउदाको बेलामा चिकित्सकले सो कुरा खुलाइ दिएका कारणले समस्या भेल्लुपरेको पाइएको छ। सो जिल्लाका सङ्क्रमितहरूले घरभित्र घरपरिवारका सदस्यहरूबाट भेदभाव, लान्छना र घरेलु हिंसा गम्भिर रूपमा भोग्नुपरेको अवस्था देखिएको छ। विवाहपश्चात् सङ्क्रमित भएको पत्निलाई पतिले छोडी अज्ञात भएको कारणले पति बेसहारा हुनुपरेको, नागरिकता पाउन नसकेको, निजको सन्तानले जन्मदर्ता प्रमाणपत्र पाउन नसकेको कारणले सरकारी सुविधाबाट वञ्चित हुन परेको छ। तौलिहवा अस्पताल, लुम्बिनी प्रादेशिक अस्पताल, भैरहवा मेडिकल कलेजले गर्भवती महिलाको अपरेसनबाट प्रसुति गराउन अस्वीकार गरेको, विभिन्न बहानाबाजी गरी एक नीजि अस्पतालमा प्रसुति गराएको पाइएको छ। रूपन्देहीको भीम अस्पताल ए.आर.टी. सेन्टरबाट सेवा लिइरहेकामा तीन जना सम्पर्कविहिन भई हाल यौनकर्मीको रूपमा रहेको जानकारी प्राप्त भएको छ। उक्त अस्पतालको ए.आर.टी. सेन्टर जोखिम अवस्थामा रहेको (पानी परेको समयमा ढुबानमा पर्ने गरेको) र शौचालयको समस्या देखिएको छ।

एचआईभी एड्सबाट सबैभन्दा बढी जोखिममा भारतमा श्रम गर्न जाने व्यक्तिहरू परेको देखिन्छ। नेपाल-भारत सीमावर्तीक्षेत्र तथा सदुरपश्चिम र कर्णाली क्षेत्रका अधिकांश युवाहरू कामको खोजीमा भारतमा जाने गरेको देखिन्छ। श्रम स्वीकृति लिनुनपर्ने, कम लागतमा सजिलै जान सकिने तथा प्रवेशाज्ञा समेत आवश्यक नपर्ने भएकोले लाखौंश्रमिकहरू भारतका अनौपचारिक क्षेत्रहरूमा श्रम गर्ने गरेका छन्। प्राय यस्ता श्रमिकहरू मौसमी कामदारको रूपमा जाने गरेको पाइएको छ। बाली भित्र्याएर जाने र बाली रोप्ने समयमा आउने कामदारहरू ठूलो सङ्ख्यामा देखिन्छन्। त्यस्तै स्कूल र कलेजका बिद्यार्थीहरूसमेत बिदाको समयमा भारतमा गई छोटो समयको लागि काम गर्ने गरेको पाइएको छ। त्यस्तै सीमावर्ती क्षेत्रहरूमा यौनजन्य गतिबिधिहरू बढी हुने गरिएको पाइएको छ। यी र यस्ता गतिबिधिहरू र यौन कार्यलाई पेसाको रूपमा लिने व्यक्तिहरूका कारणबाट उनीहरूका परिवारका सदस्यहरू जोखिममा परेका देखिन्छन्। भारतमा श्रम गर्ने नेपाली सङ्क्रमितहरूलाई निःशुल्क औषधी प्राप्त गर्न आधार कार्ड वा प्यान नम्बर वा रासन कार्ड खोज्ने गरेको कारण किनेर औषधी सेवन गर्नुपर्ने बाध्यता रहेको बुझिएको छ। धनगढी नाकामा भारतबाट नेपाल प्रवेश गर्ने व्यक्तिहरूको एचआईभी परीक्षण कार्य सुरु भएको पाइएको छ। बेलहिया सुनौली नाकामा परीक्षण गर्ने नीति रहेतापनि व्यवस्थापन अभावको कारणले हुन सकेको छैन। अन्य नाकामा परीक्षण गर्ने गराउने कार्यमा नाकामा रहेका नेपाल प्रहरी र सशस्त्र प्रहरीको भूमिका सकारात्मक रहेको पाइएको छ।

आयोगले आयोजना गर्ने विभिन्न कार्यक्रमहरूमा एचआईभी एड्स सङ्क्रमित व्यक्तिहरूले अहिले पनि विभेदको सामना गर्नपरिरहेको सरोकारवालाहरूबाट जानकारी प्राप्त भएको छ। सङ्क्रमितले रोजगारी नपाउने, नदिने, सङ्क्रमितको परिवारसँग विहे नगर्ने जस्ता समाजिक विभेदजन्य जोखिमका कारण धेरै सङ्क्रमितहरूले पहिचान लुकाएर हिड्नुपर्ने बाध्यता रहेको जस्ता समस्याहरू बिद्यमान रहेको छ। यद्यपी, सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहहरूले उनीहरूको पहिचान, सुरक्षा र मर्यादालाई संरक्षण गर्न र सङ्क्रमण नियन्त्रण गर्न एकिकृत अभ्यास तथा प्रयास भएको देखिँदैन। सङ्क्रमित व्यक्तिहरूको मानव अधिकार संरक्षण तथा प्रवर्धनका लागि स्वयं सङ्क्रमितहरू सङ्गठित भई पहलहरू भइरहेको अवस्था छ। पछिल्लो समय धेरैजसो सङ्क्रमितहरू आफैँ खुल्ने गरे पनि ग्रामीण क्षेत्रमा भने खुल्न अझै सहज छैन। एचआईभी परीक्षणको सुविधा आफ्नै घरनजिक भए पनि समाजका व्यक्तिले थाहा पाउने डरले घरदेखि परको स्वास्थ्य संस्थामा गएर परीक्षण गर्ने र औषधी खाने गरेको अनुगमनमा पाइएको छ।

विद्यालय तहको पाठ्यक्रममा सङ्क्रमितको मर्यादामा आँच पुग्ने शब्दावली प्रयोग भइरहेको भन्ने जानकारी पाइएकोले सोको परिमार्जन गरी सङ्क्रमितहरूको मानव अधिकारको सम्मान र मर्यादालाई अभिवृद्धि गरिनु आवश्यक छ। राष्ट्रिय एड्स तथा यौनरोग नियन्त्रण केन्द्रको क्रियाशिलता प्रभावकारी देखिए पनि थप पहुँच बिस्तार गर्नुपर्ने देखिएको छ। पछिल्लो समय दातृ तथा साभेदारी संस्थाहरूको सहयोगमा एआरटी सेन्टरहरू सञ्चालनमा निरन्तरता भएको पाइएको छ। जोखिम समूहहरू तथा सङ्क्रमितहरूलाई स्वास्थ्य संस्थामा पहुँच बढाइ सबै तहमा हुने लाञ्छना र असमानताका समस्याहरूलाई सम्बोधन गरिनु आवश्यक छ। यस

क्षेत्रमा क्रियाशिल सङ्घसंस्थाको आपसी सहकार्य र समन्वय थप वृद्धि गर्नुपर्ने देखिन्छ। एचआईभी एड्स सङ्क्रमितहरू मानव भएको नाताले मानवीय व्यवहार र सम्मान गरिनु आवश्यक छ। नियमित औषधी सेवन गरेमा स्वस्थ व्यक्ति भैँ लामो समयसम्म बाँच्न सकिने र सावधानी अपनाएमा सङ्क्रमणबाट बच्न सकिने भएकोले सो सम्बन्धमा व्यापक जनचेतना अभिवृद्धि गरिनु आवश्यक देखिन्छ।

राष्ट्रिय एचआईभी रणनीतिक योजनाले सन् २०२६ सम्मको अवलम्बन गरेको ९५/९५/९५ को सूचाङ्क मध्ये पहिलो सूचाङ्क प्रगति सन्तोषजनक रहेता पनि सन् २०२२ को अन्तिमसम्ममा बाँकी दुई वटा सूचाङ्कमा हासिल गरेको प्रगतिले सन् २०२६ सम्म रणनीतिक योजनाअनुसार लक्ष्य हासिल हुन सक्ने सम्भावना कमै देखिन्छ। अन्तर्राष्ट्रिय र राष्ट्रिय लक्ष्य अनुसार सन् २०२६ सम्म प्राप्त गर्नुपर्ने लक्ष्यको हकमा सरकारमात्र जिम्मेवार नभई व्यावसायिक क्षेत्र, निजी क्षेत्र, नागरिक समाज र व्यक्ति विशेषको पनि जिम्मेवारी रहेको हुनाले सबैबाट समान भुमिका निर्वाह हुनु आवश्यक छ। एआरटी सेन्टरमा नियमित उपचारमा नरहेका संक्रमितहरूलाई उपचार सेवामा जोडिनु जरुरी छ। भाइरल सप्रेस कार्य प्रक्रिया अभैँ चुस्त बनाउन जरुरी छ। राज्यको तीन वटै सरकार नीति, योजना तथा कार्यक्रम तर्जुमा तथा कार्यान्वयन सन्दर्भमा गम्भीर हुन जरुरी छ।

६.१०.७ यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसङ्ख्यकहरूको अधिकार

जीवन, समानता, स्वतन्त्रता र मर्यादा मानव अधिकारका मूलभूल विषयहरू हुन्। नेपालको संविधानले मानव अधिकारको सामान्य सिद्धान्तहरूलाई आत्मसात गरेको छ विना लिङ्गको आधारमा गरिने विभेद मानव अधिकार विरुद्ध हुन्छ। यस्ता कार्यहरू कानुनी रूपमा दण्डनीय हुन्छन्। मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ को धारा १ बमोजिम सबै व्यक्तिहरू जन्मजात स्वतन्त्र हुन् र ती सबैको समान अधिकार र महत्त्व छ भनी उल्लेख गरेको छ। धारा २ मानिस जन्मजात स्वतन्त्र हुने भएकाले रङ्ग वर्ण, लिङ्ग, जात वा भाषाको आधारमा कुनै सूचाङ्कभेदभाव मानव अधिकार परिपूर्ति समान रूपमा गर्ने भनिएको छ। धारा ३ बमोजिम प्रत्येक व्यक्तिलाई जीवनको स्वतन्त्रता र आत्मरक्षाको अधिकार हुनेछ। सबै व्यक्तिहरू कानूनको दृष्टिमा समान छन् र विनाभेदभाव कानूनको समान संरक्षणको हकदार हुनेछन्। नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र १९६६ को धारा २ बमोजिम भेदभावसूचाङ्क अधिकारको सुनिश्चित गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ। जाति, वर्ण, लिङ्ग, भाषा, धर्म, राजनैतिक वा अन्य विचार, राष्ट्रिय वा सामाजिक उत्पत्ति, सम्पत्ति, जन्म वा अन्य आधारमा कुनै पनि प्रकारको भेदभाव गर्न नपाइने र यस्ता कार्य हुन गएमा त्यसको उपचारको सुनिश्चितता प्रत्येक राज्यपक्ष भएका राष्ट्रहरूले गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ। धारा ९ (१) मा प्रत्येक व्यक्तिलाई स्वतन्त्रता तथा सुरक्षाको अधिकार छ। त्यसै गरी आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी प्रतिज्ञापत्र र सबै प्रकारका जातीय भेदभाव उन्मुलन गर्ने सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिले कुनै पनि आधारमा कोही कसैलाई विभेद गर्न नहुने उल्लेख

गरेको छ । नेपालको संविधान, २०७२ को धारा १६ बमोजिम प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाच्च पाउने हक हुनेछ । धारा १२ मा लैङ्गिक पहिचानको आधारमा नागरिकता प्रदान गर्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ । धारा १७ ले प्रत्येक व्यक्तिलाई नेपालको कुनै पनि भागमा आवत-जावत र बसोबास गर्न, पेसा, रोजगार गर्न र उद्योग, व्यापार तथा व्यवसायको गर्न स्वतन्त्रताको व्यवस्था गरेको छ । धारा १८ मा समानताको हक अन्तर्गत विभिन्न समुदायसहित लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यक समुदायको अधिकार संरक्षण गर्न राज्यले विशेष कानून बनाउन सकिने कुरा उल्लेख छ । नेपालको संविधानले पहिलोपटक यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसङ्ख्यक समुदायको पहिचानलाई सुरक्षित गरेको छ ।

नेपालमा यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसङ्ख्यक समुदायको एकीन तथ्याङ्कको अभाव रहेको छ । नेपाल सरकारले २०७८ सालको राष्ट्रिय जनगणनामा लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यक समुदायलाई पनि समेटेने गरी तथ्याङ्क सङ्कलन गरेको थियो । जनगणना २०७८ अनुसार लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यकको सङ्ख्या २९२८ रहेको देखाएको छ । जुन कुल जनसङ्ख्याको ०.०१ प्रतिशत हुन्छ । अन्य लिङ्गीमध्ये सबैभन्दा बढी वाम्मती प्रदेशमा ३२.७ प्रतिशत र सबैभन्दा कम कर्णाली प्रदेशमा २.८ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । यद्यपी उक्त तथ्याङ्कले सबैलाई समेट्न नसकेको भनाइ सो क्षेत्रका अधिकारकर्मीहरूको पाइन्छ । यो समुदायको सङ्ख्या न्यून हुनुमा घरपरिवार, समाज तथा राज्यबाट निरन्तर भोग्नुपरेको हिंसा, विभेद र दुर्व्यवहार मुख्य रहेको पाइएको छ । विश्वभर समग्र जनसङ्ख्याको १० प्रतिशत यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसङ्ख्यक रहेको विभिन्न तथ्याङ्कहरूले देखाएका छन् । स्थानीय निर्वाचन २०७९ मा १४४ जना यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसङ्ख्यकले मताधिकारको उपभोग गरेकोमा प्रतिनिधि तथा प्रदेश सभा सदस्य निर्वाचनमा १६७ जना सहभागि भएको पाइएको छ ।

आयोगबाट यस समुदायको अधिकारको अवस्था सम्बन्धमा समय-समयमा अनुगमन तथा अन्तरक्रिया लगायतका कार्यक्रमहरू हुँदै आएका छन् । अनुगमनमा प्राप्त तथ्यहरूलाई हेर्दा प्रायः यस समुदायका व्यक्तिहरू आफ्नै परिवार तथा समाजबाट सामाजिक बहिष्करणमा पर्ने गरेका छन् । फलतः उनीहरू परिवार र समुदायबाट एक्लिन बाध्य देखिन्छन् । घरपरिवार, गाउँ-समाज तथा तीनै तहका सरकारले यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसङ्ख्यकहरूप्रति गर्ने व्यवहार र हेर्ने दृष्टिकोण समयसापेक्ष र मानव अधिकारमैत्री हुन सकेको छैन । यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसङ्ख्यकहरूले सामाजिक डरका कारण धेरैले आफ्नो पहिचान खोल्न नचाहेको अवस्थाले पनि एकीन तथ्याङ्क आउन नसकेको सम्बन्धित क्षेत्रका अधिकारकर्मीहरूको भनाइ पाइएको छ । यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसङ्ख्यक व्यक्तिहरूउपर सामाजिक रूपमा विभेदको अलावा पहिचान, रोजगारी तथा समान लिङ्गबीच बिहाबारी लगायतका मानव अधिकारका विषयहरू सम्बोधन हुन नसकेको पाइएको छ । नागरिकता र राहदानी लिँदा लिङ्गको महलमा 'यौनिक अल्पसङ्ख्यक' नलेखी "अन्य" उल्लेख गरिने गरेको पाइन्छ । यी समुदायले आफ्नो नागरिकता तथा राष्ट्रिय परिचयपत्रमा आफूले रोजेको पहिचान नपाउनु उनीहरूको मानव अधिकारविरुद्ध रहेको देखिन्छ । यी समुदायका व्यक्तिहरूले

आफ्नो पहिचान खुलाउदा परिवारबाट अपहेलना हुने र समाजबाट दुर्व्यवहार खेप्नुपर्ने अवस्थाका कारण धेरै सङ्ख्याका अल्पसङ्ख्यकहरू पहिचानविहीन रहन पुगेको अनुगमनमा पाइएको छ । यो समुदायबाट अहिले राजनीतिक सहभागिता शुन्य बराबर रहेको देखिन्छ । आफूलाई घरपरिवार तथा समुदायबाट सुरक्षाको प्रत्याभूति नभएको भन्ने यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसङ्ख्यक समुदायबाट गुनासो आउने गरेको पाइएको छ । सम्मानित जीवन तथा पहिचानको अधिकार सुरक्षित नहुदा यो समुदाय शिक्षा, स्वास्थ्य रोजगारी तथा राजनीतिक पहुँचबाट विमुख हुनुपरेको अवस्था छ । घरसमाज र राज्यबाट सिमान्तकृत भई एकलोपन भएको हुँदा यी समुदायमा वितृष्णा उत्पन्न भई मानसिक स्वास्थ्यलगायतका समस्याहरूबाट गुञ्जनु परेको अवस्था छ । यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसङ्ख्यक समुदायबाट पहिचानको अधिकार प्राप्त नभएको भनी उजुरी आयोगमा परेको छ । काठमाडौँको बसपार्क क्षेत्रहरूमा प्रहरीले पक्राउ गरी कुटपिटसमेत गरेको भन्ने उजुरीहरू पनि आयोगमा आउने गरेका पाइन्छन् । यस समुदायका मानिसहरू कामको लागि भनी रातबिरात हिँड्ने र होहल्ला गर्ने कार्यले स्थानीयहरूको उजुरीको आधारमा पक्राउ गरी कारबाही चलाउन प्रहरी प्रशासन बाध्य रहेको प्रहरीको भनाइ रहेको पाइन्छ ।

काठमाडौँमा एक जोडी तेस्रो लिङ्गी व्यक्तिलाई परिवारले छुटाउन खोजेको भन्ने घटनाको सम्बन्धमा नीलहीरा समाजले आयोगको वाम्मती प्रदेश कार्यालयमा जानकारी गराएको थियो । सम्मानित सर्वोच्च अदालतको हालैको अन्तरिम आदेशले समलिङ्गी विवाह गर्न बाटो खुलेको छ ।^{१२} उक्त आदेशले संविधानप्रदत्त लैङ्गिक पहिचानसहितको नागरिकता प्राप्त गर्ने अधिकार समेत सुनिश्चित भएको छ । उनीहरूको मानव अधिकारको सम्बन्धमा सरकारी, गैरसरकारी तथा अन्य सरोकारवाला निकायहरूबीच समन्वय र सहकार्य गरी व्यापक रूपमा सचेतनाका कार्यक्रमहरू गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिएको छ ।

१२ समलिङ्गी विवाह दर्ता गर्ने कानुनी व्यवस्था गरिपाउँ भन्दै पिङ्की गुरुङ (सञ्जीव गुरुङ) समेतले दायर गरेको निवेदनमाथि सुनुवाइ गर्दै सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीश तिलप्रसाद श्रेष्ठको इजलाशले २०८० असार १२ गते अन्तरिम आदेश दिएको थियो । संविधानकै धारा १८ (१) मा सबै नागरिक कानूनको दृष्टिमा समान हुने व्यवस्था रहेको देखिँदा सर्वोच्च अदालतले प्रस्तुत रिट निवेदनको अन्तिम किनारा लगाउदाका बखत अन्यथा हुने ठहरेमा सोहीबमोजिम हुने गरी हाललाई प्रस्तुत रिट निवेदनका निवेदकहरू र निवेदक सरहका जोडीहरूले निवेदन माग गरेमा विवाहको अस्थायी अभिलेख रहने गरी विवाह दर्ता गर्न पाउने व्यवस्था गर्नु/गराउनु हुन भन्दै आदेश दिएको छ ।

परिच्छेद-सात

उपलब्धि, चुनौती, समाधानका सम्भावित उपाय र भावी कदमहरू

आयोग आफ्नो स्थापनाकालदेखि नै मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्धनको क्षेत्रमा क्रियाशील रहँदै आएको छ । सशस्त्र द्वन्द्व चरम उत्कर्षमा पुगेको समयमा गठित आयोग तत्कालीन परिवेशमा स्वाभावतः नागरिक तथा राजनीतिक मुद्दामा बढी केन्द्रित हुनुपरेको अवस्था थियो । मुलुक शान्तिप्रक्रियामा प्रवेश गरेपछि आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, विकास, वातावरण, महिला, बालबालिका, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, ज्येष्ठ नागरिक, जलवायु परिवर्तन आदि मुद्दाहरूमा आयोगले प्राथमिकता दिई कार्य गरिरहेको छ ।

७.१. उपलब्धी

विगत वर्षमा भैं यस आवमा पनि आयोगबाट मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्धनसँग सम्बन्धित कार्यहरू सम्पन्न भएका छन् । मानव अधिकार उल्लङ्घनसम्बन्धी उजुरी ग्रहण, अनुगमन, अनुसन्धान, सिफारिसलगायतका कार्यहरू निरन्तर हुँदै आएका छन् । भौतिक उपस्थितिको साथै कतिपय छलफल/अन्तक्रियाजस्ता कार्यक्रम विद्युतीय प्रविधिमाफत सम्पादन गरिएका छन् । समग्रमा मानव अधिकार संरक्षण, संवर्धन, प्रतिवेदन/जर्नल प्रकाशन, प्रेस-विज्ञप्ति जारी, कानुन पुनरावलोकन, अन्तर्राष्ट्रिय निकायसँगको सहकार्यलगायतका कार्यहरू सम्पन्न भएका छन् ।

७.१.१. उजुरी ग्रहण, अनुगमन, अनुसन्धान र सिफारिस

मानव अधिकारको संरक्षणअन्तर्गत आयोगबाट उजुरी ग्रहण, अनुगमन, अनुसन्धान र सिफारिससम्बन्धी कार्यहरू सम्पन्न भएका छन् । यस अवधिमा आयोगका सबै कार्यालयमा मानव अधिकारको उल्लङ्घन वा हनन भएको भनी जम्मा १०० वटा उजुरीहरू दर्ता भएका छन् । न्यायको लागि सम्बन्धित निकायमा पहल गरिदिन भनी दर्ता भएका १०३० वटा निवेदनउपर पत्राचार तथा पीडितहरूलाई परामर्शसेवा प्रदान गरिएको छ । मानव अधिकारसँग सम्बन्धित विषयमा २२० पटक अनुगमन भएका छन् । समग्र मानव अधिकार अवस्था, मानव अधिकारको दृष्टिकोणबाट प्रतिनिधि सभा र प्रदेश सभा सदस्य निर्वाचन, विपदमा मानव अधिकारको अवस्था, श्रमिकको मानव अधिकार, व्यावसाय र मानव अधिकार, एचआईभी/एड्स सङ्क्रमितहरूको अधिकार आदि विषयमा अनुगमन गरिएका छन् ।

आयोगले पुराना र नयाँ गरी ३५४ वटा उजुरीमाथि अनुसन्धान सम्पन्न गरेको छ । सम्पन्न अनुसन्धानमा १०२ वटा उजुरीगत सिफारिसको लागि निर्णय गरिएको छ भने १३ वटा नीतिगत सिफारिस गरेको छ । जम्मा २७८ वटा उजुरीलाई तामेलीमा राखिएको छ भने ११ वटा उजुरी खारेज गरिएको छ ।

वि.सं. २०६४ सालमा घटेको विभत्स गौर घटनाउपर अनुसन्धानमा आधारित भई यस आवमा आवश्यक कारबाहीको लागि नेपाल सरकारलाई सिफारिस गरेको छ । त्यसै गरी सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा सामूहिक बलात्कार भएको घटनाको अनुसन्धान गरी पीडकलाई कानुनी कारबाही र पीडितलाई क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउन सरकारलाई सिफारिस गरिएको छ । यसै गरी बालकैदी सुन्दर हरिजनलाई प्रलोभन र भुक्त्यानमा पारि बाँके कारागारबाट रोल्पा कारागारमा पुऱ्याइ आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने दोषीउपर कानुनी कारबाही र मृतक परिवारलाई क्षतिपूर्ति दिन सिफारिस गरेको अवस्था छ । आयोगले व्यवसायीहरूलाई मानव अधिकारको सम्मान गर्ने सन्दर्भमा अपर सोलु हाइड्रो इलेक्ट्रिक कम्पनीविरुद्ध परेको उजुरीमा सिफारिस गरी पठाएको छ । यसको साथै मानव अधिकार उल्लङ्घनकर्ता भनी दोषी ठहऱ्याइएका थप नामावली सार्वजनिक गरेको छ ।

७.१.२. संवर्धन

मानव अधिकार संवर्धनतर्फ पनि आवश्यकता र औचित्यताको आधारमा एकल र सहकार्य/समन्वयमा कार्यहरू सम्पन्न भएका छन् । आयोगबाट सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय गरी तीनै तहका सरकार, साथै सरकारी, गैरसरकारी संस्था, नागरिक समाज, व्यावसायिक सङ्घसंस्थाहरू, अन्तर्राष्ट्रिय समुदायसँग पनि समन्वय र सहकार्यमा कार्यहरू सम्पन्न भएका छन् । जसमा तालिम, गोष्ठी, मानव अधिकार शिक्षासम्बन्धी कार्यक्रम आयोजना गरिएका छन् ।

आयोगबाट यस आवमा व्यवसाय र मानव अधिकारको विषयमा नेपाल सरकारका सम्बद्ध निकाय, नागरिक समाज, गैरसरकारी सङ्घसंस्थाका प्रतिनिधिहरूलाई अभिमुखीकरणसम्बन्धी कार्यक्रम सम्पन्न भएको छ । यसका साथै नेपाल सरकारद्वारा निर्माण भएको व्यवसाय र मानव अधिकारसम्बन्धी राष्ट्रिय कार्ययोजनामा पृष्ठपोषण प्रदान गर्ने उद्देश्यले यस क्षेत्रका विज्ञ तथा सरोकारवालाहरूसँग परामर्श तथा छलफल बैठक भएका छन् ।

विभिन्न सङ्घसंस्थाद्वारा आयोजित कार्यक्रममा स्रोतव्यक्ति, प्रमुख अतिथि, अतिथि, विषयविज्ञको रूपमा सहभागी भई विषयवस्तुमाथि संस्थागत धारणाहरू प्रस्तुत गरेको छ । प्रतिवेदन प्रकाशन, प्रेस-विज्ञप्ति, छापा तथा विद्युतीय सञ्चारमाध्यम आदिबाट संवर्धनसम्बन्धी कार्यहरू भइरहेका छन् । आवश्यकता, विषयवस्तुको गाम्भीर्यता हेरी राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा सरोकारवालाहरूसँग छलफल, अन्तर्क्रिया, गोष्ठी, तालिम, अनुभव आदान-प्रदान आदि सम्पन्न भएका छन् । यस आवमा आयोगले २३१० वटा संवर्धनसम्बन्धी कार्यहरू सम्पन्न गरेको छ ।

७.१.३. प्रकाशन

यस अवधिमा आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन (पूर्ण, सङ्क्षिप्त नेपाली र अङ्ग्रेजी) प्रतिवेदन प्रकाशनमा आएको छ । प्रतिवेदनले आयोगको वार्षिक गतिविधिलाई प्रकाश पार्नुको साथै राष्ट्रिय र प्रदेशगत रूपमा मानव अधिकारको अवस्थालाई पनि भल्काएको छ । यसै गरी आयोगका प्रदेश र प्रदेश शाखा कार्यालयबाट सम्पादित गतिविधिहरू र मानव अधिकार अवस्थालाई चित्रण गरी गतिविधि पुस्तिका प्रकाशन गरिएको छ । विपद् व्यवस्थापन र मानव अधिकारका विविध विषयलाई समावेश गरी जर्नल (मानव अधिकार संवाहक) प्रकाशन भएको छ । मासिक रूपमा मानव अधिकारपत्र द्वैमासिक तयार गरी वेबसाइटमार्फत सार्वजनिक गरिएको छ ।

७.१.४. प्रेसविज्ञप्ति

यस आवमा मानव अधिकारका समसामयिक विषयमा ४४ वटा प्रेसविज्ञप्ति जारी भएका छन् । यसरी जारी भएका प्रेस-विज्ञप्ति नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार केन्द्रित छन् । यसै गरी महिला, बालबालिका, जातीय विभेद, आप्रवासी कामदारको अधिकार, सङ्क्रमणकालीन न्यायलगायतका विषयमा पनि प्रेसविज्ञप्ति जारी गरिएको छ ।

७.१.५ कानून पुनरावलोकन तथा सुभावा

आयोगबाट यस आवमा पनि कानून पुनरावलोकन गर्ने, सरकारलाई आवश्यक परामर्श उपलब्ध गराउने कार्य भएका छन् । नेपाल सरकारबाट अनुमोदन गरिएको पार्लेमो आलेख कार्यान्वयन अवस्था अध्ययन गर्न कानूनहरूको पुनरावलोकनसम्बन्धी कार्य भइरहेको छ । यस कार्यमा युरोपियन युनियनसँगको सहयोग रहेको छ ।

७.२. सहकार्य र समन्वय

क. राष्ट्रिय तहमा

यस आवमा पनि आयोगबाट एकल, सहकार्य र समन्वयमा सवर्धनसम्बन्धी कार्यहरू सम्पन्न भएका छन् । राज्य र राज्यका निकाय, तीन तहका सरकार, मानव अधिकारसम्बन्धी विषयगत संवैधानिक आयोगहरूसँग समन्वयन र सहकार्य भएका छन् । आयोगको सिफारिस कार्यान्वयनको लागि प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद्को कार्यालयको संयोजकत्वमा सिफारिस कार्यान्वयन समिति निर्माण गरी सिफारिस कार्यान्वयनलाई मूर्तरूप दिन यस आयोगको समेत सहभागितामा विभिन्न कार्यक्रमहरू सम्पन्न हुनुले सिफारिस कार्यान्वयनमा सरकारको तदारुकतालाई क्रियाशील बनाउन मद्दत पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ । आयोग र सञ्चारजगतसँगको

समन्वयलाई थप मजबुत बनाउन तथा मानव अधिकार संरक्षण र संवर्धनमा सरकारको जवाफदेहिता अभिवृद्धि गर्न आवश्यक देखिएकोले २०८० जेठ ३२ गतेदेखि असार २० गतेसम्म आयोगको टोलीले विभिन्न १० वटा सञ्चार गृहहरूसँग छुटाछुट्टै रूपमा भेटघाट गरी समन्वय र सहकार्यका विषयहरू छलफल गरेको छ । यस आवमा १५ वटा मानव अधिकारको क्षेत्रमा कार्यरत सङ्घसंस्थाहरूसँग सहकार्य र समन्वयमा कार्य भएका भएका छन् । यसरी समन्वय र सहकार्य गरिएका विषयहरूमा मानव अधिकार शिक्षा, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार, ज्येष्ठ नागरिको अधिकार, एचआईभी/एड्स सङ्क्रमित व्यक्तिहरूको अधिकार आदि रहेका छन् । संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय निकायहरू (युएनएफपीए, युएन वमन) र द एसिया फाउण्डेशन र कतारको मानव अधिकार आयोगलगायत चार ओटा संस्थाहरूसँग समझदारीपत्र (MOU) मा हस्ताक्षर गरी राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा कार्य अगाडि बढाइएको छ ।

ख. अन्तर्राष्ट्रिय तहमा

आयोगले अन्तर्राष्ट्रिय निकायहरूसँग पनि सहकार्य र समन्वयमा कार्यहरू गर्दै आएको छ । यस्ता संस्थाहरूमा विशेषतः मानव अधिकार राष्ट्रिय संस्थाहरूको विश्वव्यापी सञ्जाल (Global Alliance of the National Human Rights Institutions), मानव अधिकार राष्ट्रिय संस्थाहरूको एसिया प्रशान्त मञ्च (Asia Pacific Forum of NHRI) रहेका छन् । त्यसै गरी सम्बन्धित देशका मानव अधिकारसम्बन्धी राष्ट्रिय संस्थाहरू र संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घसंस्था एवम् कुटनैतिक नियोग आदि छन् । यसको साथै अन्तर्राष्ट्रिय तहमा राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाहरू, अन्तर्राष्ट्रिय गैसस, दातृ निकाय, विदेशी दूतावाससँग पनि आवश्यकता, औचित्यताको आधारमा सहकार्य र समन्वय भइरहेको छ । यस आवमा आयोगका माननीय अध्यक्ष, सदस्य र कर्मचारीको तहबाट भ्रमण भएको छ । आप्रवासी कामदार र तिनका परिवारको अधिकार संरक्षण र संवर्धनको लागि नेपाल र कतारको मानव अधिकार आयोगबीच समझदारीपत्रमा हस्ताक्षर भएको अवस्था छ । यसै गरी अन्तर्राष्ट्रिय निकायहरू UNFPA, EU, UNDP सँग मानव अधिकारको विकास र सहकार्यको विषयमा छलफल तथा समझदारी पत्रमा हस्ताक्षरसमेत भएको छ ।

७.३. चुनौतीहरू

संस्थाको स्थापना र त्यसपछि उद्देश्य, लक्ष्य हासिल गर्ने कुरा आफैमा चुनौतीको विषय हो । आयोगले संस्थागत विकाससँगसँगै विभिन्न चुनौतीहरूको सामना गरिरहेको छ । आयोग विगतमा पनि आन्तरिक र बाह्य चुनौतीबाट गुज्रिएको थियो, जसमध्ये कतिपय उही वा पृथक रूपमा अहिले पनि विद्यमान छन् । कतिपय आंशिक र पूर्णतः सम्बोधन भएको अवस्था छ भने केही नवीन चुनौती पनि थपिएका छन् ।

१. आन्तरिक चुनौती

संविधान तथा ऐनले मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्धन गरी त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने कार्यभारलाई आयोगले पूरा गर्दै आएको छ। यसको अलावा आयोगको आन्तरिक चुनौतीलाई निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ:

- क. आयोगलाई प्राप्त मानव अधिकारको अनुगमन तथा अनुसन्धान गरी त्यसलाई प्रभावकारी कार्यान्वयन गरी मानव अधिकार संस्कृतिको विकासको लागि थप कार्य गर्नुपर्ने।
- ख. आयोगमा थाती रहेको द्वन्द्वकालीन पुराना घटनाको अनुसन्धानलाई निष्कर्षमा पुऱ्याउनुपर्ने।
- ग. आयोगमा रहेका दक्ष जनशक्ति बाहिरिँदा कामकारबाहीमा प्रत्यक्ष/अप्रत्यक्ष बाधा पुग्न गएकोले आयोगलाई थप सेवासुविधा र साधनस्रोत सम्पन्न बनाइ कर्मचारी टिक्न सक्ने वातावरण तय गर्नुपर्ने।
- घ. मानव अधिकार उल्लङ्घन तथा दुरुत्साहनको उजुरी तथा सूचना, तथ्याङ्कलाई एकीकृत रूपमा चुस्तदुरुस्त राख्न विद्युतीय प्रणालीमा विकास गर्नुपर्ने।
- ङ. मानव अधिकारसम्बन्धी नवीनतम विषयहरूमा काम गर्नुपर्ने यथार्थतालाई ध्यानमा राखी आयोगको जनशक्तिलाई राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको तालिम तथा प्रशिक्षण गराइ दक्ष जनशक्ति निर्माण गर्नुपर्ने।
- च. एकीकृत रूपमा मानव अधिकारको तथ्याङ्क सङ्कलन प्रणाली (Human Rights Database Management System (HRDMS) विकास गर्नुपर्ने।
- छ. मानव अधिकारको यकीन अवस्थालाई चित्रण गरी सरकार एवम् सम्बन्धित निकायलाई सिफारिस गरी कार्यान्वयन गर्ने/गराउन अनुसन्धान पद्धति र प्रणालीमा विशेष जोड दिने।
- ज. घरघरमा मानव अधिकार, सबैको चासो र सरोकार भन्ने मान्यतालाई स्थापित गर्न राष्ट्रिय र ग्रामीण तहमा सरोकारवालाहरू (राजनीतिक दल, मानव अधिकारकर्मी, नागरिक समाज, सञ्चारजगत, विद्यालय/विश्वविद्यालय, धार्मिक सङ्घसंस्था आदि) सँग विशिष्ट प्रकृतिका कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्ने।

२. बाह्य चुनौती

क. श्रेणी कायम राख्ने चुनौती

आयोगसँग सम्बन्धित कामकारबाहीहरू राष्ट्रिय तहमा मात्र नभई अन्तर्राष्ट्रिय तवरमा सरोकार, छलफल र समीक्षा गर्ने विषय हुन् । विशेष गरी आयोगका कामकारबाही मानव अधिकार आयोगहरूको छाता सङ्गठन (तत्कालीन अन्तर्राष्ट्रिय समन्वय समिति (International Coordination Committee of NHRIs) र हाल मानव अधिकारसम्बन्धी राष्ट्रिय संस्थाहरूको विश्वव्यापी सञ्जाल (Global Alliance of National Human Rights Institutions–GANHRI) सँग प्रत्यक्ष जोडिएको छ । सञ्जालका विविध कार्यहरूमध्ये आफ्नो उप-समिति (Sub-committee)-मार्फत सम्बन्धित देशमा कार्यरत संस्थाहरूको श्रेणी निर्धारणसम्बन्धी कार्य पनि एक हो । सामान्यतः यसमा समितिले सम्बन्धित मुलुकको पदाधिकारीहरूको नियुक्ति प्रक्रिया, कार्यगत, आर्थिक स्वायत्तता, कामकारबाहीलगायतका विषयलाई हेर्ने गर्दछ । नेपालको मानव अधिकार आयोगको कामकारबाही आदि विषयलाई लिएर समय-समयमा प्रश्न उठाउदै आएको छ । यी विविध प्रतिकूलताको बावजुद पनि आयोग हालसम्म 'क' श्रेणीमा रहन सफल भएको छ । यस पटक पनि उप-समितिले आयोगका पदाधिकारीको नियुक्ति प्रक्रिया र कामकारबाहीलाई लिएर 'ख' श्रेणीमा राख्न सिफारिस गरेको अवस्था छ । यस अवस्थामा स्थापनाकालदेखि नै 'क' श्रेणीको हैसियत प्राप्त आयोगलाई सोही श्रेणीमा राख्नुपर्ने चुनौती देखिन्छ । यसलाई आयोगको आन्तरिक र बाह्य दुवै चुनौतीको रूपमा लिन सकिन्छ ।

ख. भौतिक पूर्वाधारको अपर्याप्तता

स्थापनाकालदेखि नै आयोग भौतिक स्रोत र साधनको हिसाबले विषम परिस्थितिबाट गुज्रदै आएको छ । पटक-पटक भएका प्रयत्नका बावजुद पनि यस अवस्थामा अपेक्षित सुधार आउन सकेको छैन । यस आवमा पनि आयोग आवश्यक, पर्याप्त भौतिक, स्रोतसाधनको अभावमा कठिनाइपूर्ण तवरमा आफ्ना कामकारबाही अगाडि बढाउन बाध्य छ । विद्यमान जनशक्तिको अनुपातमा उचित एवम् आवश्यक पूर्वाधार र स्रोतसाधन पर्याप्त छैन । दरबन्दीअनुसार नयाँ आउने कर्मचारीहरूको व्यवस्थापन अर्को चुनौती बन्ने अवस्था विद्यमान छ ।

वि.स. २०७२ वैशाखमा आएको भूकम्पबाट क्षतिग्रस्त केन्द्रीय कार्यालयको भवन यस आवसम्म आइपुग्दा पनि निर्माण कार्य आरम्भ हुन सकेको छैन । हाल सञ्चय कोषको कार्यालयमा भाडामा रहेको आयोगको केन्द्रीय कार्यालय पनि भवन पीडित एवम् अपाङ्गमैत्री छैन । कर्मचारीहरूकै लागि तयार गरिएका कतिपय कार्यकक्षहरू वातानुकूलित नभएको अवस्था छ । आयोगका प्रदेश कार्यालय, प्रदेश शाखा कार्यालयहरू हालसम्म पनि भाडामा सञ्चालित छन् । प्रदेश शाखा कार्यालय, खोटाङ र

प्रदेश कार्यालय धनगढी, विराटनगरमा जग्गा प्राप्त भए पनि भवन निर्माण कार्यमा आवश्यक पहल र सम्बोधन हुन सकेको पाइँदैन ।

आफ्नै भवन नहुँदा संस्थाको आवश्यकताअनुसार संरचना हुन सकेको छैन । उजुरी, परामर्श, अभिलेख आदिको लागि अलग कक्ष र दक्ष जनशक्ति (मनोपरामर्श विज्ञ)-को व्यवस्था नहुँदा यसको प्रत्यक्ष असर पीडित वा उनीहरूको परिवारमाथि पर्न गएको छ । यसको लागि आयोगबाट सम्बन्धित निकायसमक्ष लिखित र मौखिक रूपमा जानकारी गराइए पनि सकारात्मक नतिजा आउन सकेको छैन । यसको साथै आयोगको लागि आवश्यक स्रोतसाधनको अपर्याप्त रहेको छ ।

ग. सरकारबाट अपेक्षित सहयोग नहुनु

मानव अधिकारको प्रमुख संरक्षक, परिपालक र कार्यान्वयनकर्ता सरकार हो । मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण, परिपूर्ति र संस्कृति विकासमा सरकारको भूमिका विशेष एवम् महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । मानव अधिकारसम्बन्धी राष्ट्रिय संस्थाहरूलाई आवश्यक सहयोग गर्नु राज्यको दायित्व हो । सङ्घीय संरचनाअनुसार आयोगले निर्णय गरी सरकारसमक्ष पठाएको साङ्गठनिक संरचना यस आवमा पनि स्वीकृत हुन सकेन । परिवर्तित सन्दर्भमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ परिमार्जन हुन सकेको छैन । यसबाट आयोगका कामकारबाही प्रत्यक्ष/अप्रत्यक्ष रूपमा प्रभावित भएको छ ।

घ. आयोगको सिफारिस न्यून सङ्ख्यामा कार्यान्वयन

मानव अधिकार संरक्षणअन्तर्गत आयोगले मानव अधिकारको उल्लङ्घन/दुरुत्साहन भएको भनी परेका उजुरीउपर अनुसन्धान गर्दछ । यस आवसम्मको तथ्याङ्कलाई हेर्दा आयोगमा १३ हजारभन्दा बढी उजुरी परेकोमा १४०७ वटा सिफारिस गरिएको छ । यसरी गरिएका सिफारिस कार्यान्वयनको लागि नेपाल सरकार/सम्बन्धित निकायलाई पठाइएकोमा कार्यान्वयन अवस्था न्यून छ । आयोगको तथ्याङ्कअनुसार १५.३ प्रतिशत पूर्ण र ३९.२ आंशिक कार्यान्वयन भएका छन् भने ४५.५ प्रतिशत सिफारिस कार्यान्वयन नभएको अवस्था छ । कार्यान्वयन भएका सिफारिसहरू पनि प्रायः क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउने प्रकृतिका छन् । मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनामा संलग्नहरूमाथि कानुनी कारबाही र घटनाको अनुसन्धान गरी कानुनी कारबाही गर्नु भनी गरिएका सिफारिसहरूको कार्यान्वयन भएको पाइँदैन । यसै गरी कारबाहीको सिफारिस गरिएका कतिपय सरकारी अधिकारीहरू दण्डित हुनुको सट्टा बढुवा हुने गरेको स्थिति रहेको छ ।

ङ. द्वन्द्वकालीन मुद्दा

वि.स. २०५२ फागुन १ बाट तत्कालीन नेकपा (माओवादी) ले थालनी गरेको सशस्त्र युद्ध अन्ततः

२०६३ मङ्सिर ५ मा औपचारिक रूपमा समाप्त भएको थियो । सरकार र माओवादी नेतृत्व सशस्त्र द्वन्द्वसँग जोडिएका मुद्दाहरूलाई सङ्क्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्र निर्माण गरी टुङ्ग्याउन सहमत भएका थिए । सम्भौता भएको भण्डै आठ वर्षपछि सङ्क्रमणकालीन न्यायलाई सम्बोधन गर्न सत्यनिरूपण मेलामिलाप आयोग र बेपत्ता आयोग गठन भयो । अदालतको आदेश, आयोगको सिफारिस र अन्तरिष्टिपटक-पटक आयोग, त्यसका पदाधिकारीहरूको म्याद थपिँदा र नयाँ पदाधिकारी नियुक्ति गर्दा पनि मुद्दाको सम्बोधन हुन सकेको छैन ।

हाल आयोग पदाधिकारीविहीन अवस्थामा छ । सङ्क्रमणकालीन न्यायको मर्मलाई आत्मसात गरी सर्वोच्च अदालतको निर्णय र आयोगको सिफारिसबमोजिम ऐन संशोधन गर्ने भनिए पनि कार्यान्वयन हुन सकेको छैन । आयोग राख्ने र आफूअनुकूल हुने गरी आपसमा भागबण्डा शैलीमा पदाधिकारी नियुक्ति गरिने परिपाटीमा अहिले पनि सुधार आउन सकेको छैन । सशस्त्र द्वन्द्वसँग सम्बन्धित आयोगले गरेका क्षतिपूर्तिबाहेक कानुनी कारबाहीसँग सम्बन्धित सिफारिस कार्यान्वयन भएको पाइँदैन । एकातिर सङ्क्रमणकालीन न्यायका संयन्त्रसमेत मुद्दाको सम्बोधन हुन नसक्नु र अर्कोतिर आयोगका सिफारिसहरू कार्यान्वयन नगरिँदा पीडितहरू थप पीडा भोग्न बाध्य छन् ।

च. राज्यका निकायहरूबीच कामकारबाहीमा आपसी समन्वयको अभाव

राज्यका निकायहरूबीच कामकारबाहीको सिलसिलामा समन्वय र सहकार्य हुन नसक्नु वा नगर्नु रोग नै बन्न पुगेको छ । मानव अधिकार संरक्षण र संवर्धनसम्बन्धी मुद्दामा अहिले पनि सरोकारवाला निकायहरूबीच समन्वय र सहकार्यको कमि देखिन्छ । सरकारी-सरकारी, सरकारी र गैरसरकारी एवम् गैरसरकारी-गैरसरकारी संस्थाहरूबीच यो समस्या बढी मात्रामा देखिएको छ । यसबाट काम कम प्रतिवेदन प्रगतिले भरिपूर्ण हुनुको साथै एउटै काम पुनरावृत्तिको प्रवृत्ति अहिले पनि विद्यमान छ । परिणाम सही आएमा जस लिने र नतिजा ह्रासउन्मुख वा काम हुन नसकेको खण्डमा पन्छिने वा दोष अरूमाथि थुपार्ने मनोवृत्तिमा कमी वा अन्त्य हुने लक्षण देखिँदैन । जुन प्रयोजनका लागि दर्जनौं संस्थाहरू जुन क्षेत्रमा कार्यरत छन्, त्यहाँ पनि समस्या ज्यूँका त्यूँ छन् ।

छ. पुरातन सोच वा रुढीवादी मानसिकता र व्यवहार

नेपाली समाजको ठुलो हिस्सा अहिले पनि रुढीग्रस्त मानसिकताबाट ग्रस्त छ । जतिसुकै अधिकार, न्याय, स्वतन्त्रता, समानतालगायतका विषय उठान भए पनि व्यवहारतः समाज जातीय भेदभाव, बोक्सी, छाउपडी, बालविवाह र दाइजोजस्ता कुप्रथाबाट मुक्त हुन नसकेको अवस्था छ । यसको बढी मार दलित, महिला, बालबालिका र आर्थिक रूपमा विपन्न समुदायमाथि पर्न गएको देखिन्छ । जातीय आधारमा ठूलो र सानो, पानी चल्ने र नचल्ने अवस्था छ । मानिसबीचमै छोइछिटोको कारण

विभेद कायमै छ । बोक्सीको आरोपमा दिसापिसाव खुवाउने, कपाल मुडी घुमाउने, कुटपिट गर्ने र ज्यान लिनेसम्मका घृणित कार्यहरू अहिले पनि निमूल हुन सकेका छैनन् । दाइजो नल्याएको वा कम ल्याएको भनी कुटपिट र हत्यासमेत हुने गरेको छ । छाउपडी प्रथा अर्थात् छुई भएको अवस्थामा घरदेखि बाहिर गोठमा बस्नुपर्ने बाध्यताका कारण महिलाले ज्यान गुमाउनु परिरहेको छ । उमेर नपुगी हुने बालविवाहजस्ता कार्यमा राजनीतिक नेतृत्व पनि कुनै न कुनै रूपमा जोडिएको पाइन्छ । बलात्कार जस्ता जघन्य अपराधका घटनाहरूमा मिलापत्र, पञ्चायती बस्ने प्रवृत्ति हेर्दा अवस्था सोचनीय छ । फलतः यसको प्रत्यक्ष असर मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्धनमा परेको छ ।

७.४. चुनौती समाधानका सम्भावित उपायहरू

समग्रतामा माथि उल्लिखित चुनौतीहरूलाई सम्बोधन गर्न सरोकारवालाहरूले तपसिलबमोजिम काम गर्नुपर्ने देखिन्छ :

१. नेपाल सरकार

- (क) संविधान, ऐन, नियमको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि उपयुक्त वातावरण तय एवम् कार्यान्वयन गर्न,
- (ख) संविधानतः सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय सरकारसँग सम्बन्धित निर्माण हुन बाँकी रहेका कानूनलाई मानव अधिकारमैत्री कोणबाट निर्माणको लागि आवश्यक वातावरण तय गर्न,
- (ग) ऐन, नियम निर्माण वा संशोधन गर्दा मानव अधिकारका मूल्य-मान्यतालाई आत्मसात् गर्न,
- (घ) कानुनी शासन र मानव अधिकारको सम्मान गर्दै दण्डहीनताको विरुद्धमा चालिएका कदम थप प्रभावकारी बनाउन,
- (ङ) सङ्क्रमणकालीन संयन्त्र (बेपत्ता पारिएका व्यक्ति छानबिन र सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोग) का कामकारबाही प्रभावकारी बनाउन मापदण्डअनुकूल ऐन, स्वतन्त्रतापूर्वक काम गर्न सक्ने वातावरण, आवश्यक स्रोतसाधन र दक्ष जनशक्ति उपलब्धता आदि) निर्माण गर्न,
- (च) आयोगका सिफारिसहरूलाई अविलम्बन प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्न,
- (छ) आयोगलाई आवश्यक आर्थिक तथा भवनलगायत भौतिक स्रोत साधन उपलब्ध गराउन,
- (ज) आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन व्यवस्थापिका-संसद्मा पेस गरी छलफललाई निरन्तरता दिने वातावरण निर्माण गर्न,

- (भ) पेरिस सिद्धान्तअनुकूल हुने गरी कर्मचारी व्यवस्थापनसम्बन्धी विषयसमेत समावेश गरी आयोगको कार्यगत र आर्थिक स्वतन्त्रता र स्वायत्तता रहने गरी मानव अधिकार आयोगसम्बन्धी विधेयक संसद्बाट पारित गर्ने व्यवस्था मिलाउन,
- (ज) आयोगद्वारा प्रस्तावित साङ्गठनिक संरचनालाई तत्काल स्वीकृत प्रदान गर्न,
- (ट) पाँचौ मानव अधिकारसम्बन्धी राष्ट्रिय कार्ययोजना प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न/गराउन,
- (ठ) मानव अधिकार रक्षकहरूको क्षमता अभिवृद्धिसँग सम्बन्धित वा आयोगसँग सम्बन्धित मुद्दामा समन्वय र सहकार्यकासाथ अगाडि बढ्न/बढाउन,
- (ड) आयोगले दोषी भनी सिफारिस गरेका र अदालतबाट दोषी ठहर भई कारबाहीको दायरामा आउन बाँकीलाई कानुनी दायरामा ल्याइ दण्डहिन्ताको अन्त्य गर्न,
- (ढ) आयोगको 'क' श्रेणीको हैसियतलाई निरन्तरताको लागि प्रभावकारी पहल गर्न,
- (ण) दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयनलाई प्राथमिकताका स्थान दिन र विश्वव्यापी आवधिक समीक्षालगायतमा गरिएका अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धताको प्राथमिकताका साथ कार्यान्वयन गर्न,
- (त) विकासमा मानव अधिकारमुखी पद्धतिलाई स्थानीय तह, प्रदेश र सङ्घीय सरकारबाट समेत अवलम्बन गर्न ।

२. व्यवस्थापिका-संसद्

- (क) आयोगको स्वतन्त्रता र स्वायत्ततालाई आत्मसात गर्दै पेरिस सिद्धान्त र राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाहरूको विश्वव्यापी सञ्जालअन्तर्गतको स्तर निर्धारण उपसमितिले दिएको सुझावसमेतलाई आधार मानी नयाँ ऐन निर्माण गर्न
- (ख) तीन तहका सरकारबीच मानव अधिकारमैत्री कानुन बनाउन सम्बन्धित साभा अधिकारको सम्बन्धमा कानुन निर्माण गर्न र
- (ग) सङ्क्रमणकालीन न्यायलाई सम्बोधन गर्न विद्यमान ऐनलाई अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डअनुसार संशोधन गर्न ।

३. राजनीतिक दल

- (क) संविधानको पूर्ण कार्यान्वयनको तहमा लैजान आफ्नो ठाउँबाट आवश्यक पहल गर्न,

- (ख) मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण, विकास निर्माणजस्ता कार्यमा सरकारलाई विशेष सहयोग गर्न,
- (ग) सङ्क्रमणकालीन न्यायलाई सम्बोधन गर्न विद्यमान ऐनलाई अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डअनुसार संशोधनको लागि वातावरण तयार गर्न,
- (घ) मानव अधिकार र आयोगसँग सम्बन्धित मुद्दामा समन्वय र सहकार्यका साथ अगाडि बढ्न र
- (ङ) 'क' श्रेणीमा रहेको आयोगको हैसितलाई निरन्तरता दिनको लागि आवश्यक पहल गर्न ।

४. नागरिक समाज आम सञ्चार जगत

सरोकारवाला (नागरिक समाज, मानव अधिकारको क्षेत्रमा कार्यरत सङ्घसंस्था, व्यावसायिक सङ्घसङ्गठन, सञ्चारकर्मी, नागरिक अभियन्ताहरू आदि) हरूबाट मानव अधिकारको मुद्दामा आवश्यकताअनुसार सरकार र आयोगसँग सहकार्य, समन्वय साथै खबरदारी गर्न ।

७.५. भावी कदमहरू

राष्ट्रिय संस्थाको हैसियतमा आयोगले संरक्षण, संवर्धन, परिपालना र संस्कृति विकासका लागि कार्य गर्दै आएको छ । विशेषतः संविधान, ऐन, नियमावली एवम् रणनीतिक योजनाको आधारमा आयोगले आफ्ना कामकारबाहीहरू सम्पादन गर्दै आइरहेको छ ।

संविधान, ऐनमा समावेश मानव अधिकारसम्बन्धी प्रावधानहरूको कार्यान्वयन साथै समयानुकूल आवश्यक संशोधन वा परिमार्जन गर्न आवश्यक छ । यसको साथै संस्थागत सुधार गर्नुपर्ने पक्षहरू, अवसर र चुनौतीहरू लगायतका पक्षमा थप छलफल गरी अगाडि बढ्नुपर्ने अवस्था छ । आयोग र पीडित, आयोग र गैसस/नागरिक समाज, पेसागत सङ्घसङ्गठन, आयोग र सरकार, आयोग र मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरू, दातृ निकाय आदिसँगको सहकार्य र समन्वय सम्बन्धमा आशातीत परिणाम हासिल हुन सके-नसकेको छलफल गरी तय गरेको रणनीतिक योजनालाई कार्यान्वयन तहमा लैजानुपर्दछ ।

हाल मुलुकमा तीन तहको (सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय) सङ्घीय संरचनाभिन्न कामकारबाहीहरू सञ्चालन भइरहेका छन् । मानव अधिकार अनुभूतिजन्य विषय हुनाले विशेषतः आयोगको क्रियाशीलता र सरकारको प्रतिबद्धता र कार्यान्वयनमा निर्भर हुन्छ । यसका लागि स्थानीय, प्रदेश र सङ्घीय सरकारसँग सहकार्य र समन्वयसाथ अगाडि बढ्नुपर्ने देखिन्छ । संसद्, सरकार, संवैधानिक निकाय, राजनीतिक दल, नागरिक समाज, गैसस एवम् सरोकारवालाहरू (नागरिक)-सँगको सहकार्य र समन्वयलाई थप प्रभावकारी एवम्

उपलब्धिमूलक बनाउनुपर्ने देखिन्छ । यसको साथै मानव अधिकारसँग सम्बन्धित राष्ट्रिय, क्षेत्रीय र अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घसंस्था/दातृ निकाय आदिसँगको सम्बन्धलाई पनि परिवर्तित सन्दर्भअनुसार समयानुकूल र अभ्र मजबुत तुल्याउनुपर्छ ।

अन्त्यमा संविधान, ऐन र रणनीतिक योजनामा समावेश प्रावधानलाई कार्यान्वयनको वातावरण निर्माण गर्नु आयोगको दायित्व हो । आयोगले रणनीतिक योजनामा समावेश “जीवन, मर्यादा, समानता र स्वतन्त्रताको अधिकार : दिगो शान्ति र संवृद्धिको आधार” भन्ने आह्वानको सार्थकता नै यसको आधार हो । विशेषतः आयोगले आगामी दिनमा आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारका विषयहरू एवम् पछाडि पारिएका, सीमान्तकृत वर्ग, अल्पसङ्ख्यक समुदायको अधिकार सुनिश्चितताको लागि थप कदम चाल्नुपर्छ । आयोगका सिफारिसलाई कार्यान्वयन गर्ने वातावरण तय गर्नेतर्फ पनि उत्तिकै ध्यान केन्द्रित गर्नुपर्छ , । आयोगको पहुँच बिस्तार तथा संस्थागत सुदृढीकरण, सूचना प्रविधिको उच्चतम प्रयोग पनि प्राथमिकताका मुद्दा हुन् भन्ने यथार्थतालाई मध्यनजर राखी अगाडि बढ्नुपर्ने अवस्था छ ।

अनुसूची-एक
महासन्धिअन्तर्गत आयोगमा परेका उजुरीहरूको विवरण

क्र. स.	महासन्धि	विषय	विराटनगर	जनकपुर	हेटौंडा	पोखरा	बुटवल	सुर्खेत	धनगढी	प्रदेश शाखा कार्यालय			जम्मा	
										खोटाङ	नेपालगञ्ज	जुम्ला		
१	नागरिक, राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि	न्यायप्रशासन	०	३	१२	०	३	०	०	०	०	१	१९	
		स्वच्छ सुनुवाइको हक	०	०	४	०	०	०	०	०	०	०	४	
		हत्या		१										१
		तेस्रो लिङ्गिले नागरिता नपाएको	०	०	१	०	१	०	०	०	०	०	०	२
		जीवनको अधिकार	०	०	२	०	०	०	०	०	०	०	०	२
		शान्तिपूर्ण उदेश्यीमा प्रहरीद्वारा हस्तक्षेप	०	०	४	०	०	०	०	०	०	०	०	४
		शान्तिसुरक्षा	०	०	५	०	०	०	०	०	०	०	०	५
		सैनिकानुनी शुना	०	०	३	०	०	०	०	०	०	०	०	३
		निर्वाचनमा प्रहरीको गोली लागि मृत्यु	०	०	०	०	०	०	०	०	१	०	०	१
		दूरव्यवहार	०	०	१	०	०	०	०	०	०	०	०	१
अमानवीय व्यवहार	०	०	२	१	०	०	०	०	०	०	०	३		
सशस्त्र प्रहरीद्वारा कुटपिट	०	०	१	०	०	०	०	०	०	१	०	२		

क्र. स.	महासन्धि	विषय	विराटनगर	जनकपुर	हेटौडा	पोखरा	बुटवल	सुर्खेत	धनगढी	प्रदेश शाखा कार्यालय			जम्मा	
										खोटाङ	नेपालगञ्ज	जुम्ला		
२	आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि	उपभोक्ताको अधिकार	०	०	१	०	०	०	०	०	०	०	१	
		परीक्षा दिनबाट वञ्चित	०	०	१	०	०	०	०	०	०	०	०	१
		मुआब्जा नपाएको	०	०	०	०	१	०	०	०	०	०	०	१
		सम्पत्तिको अधिकार	०	०	१	०	०	०	०	०	०	०	०	१
		आवासको अधिकार	०	०	१	०	०	०	०	०	०	०	०	१
		सेवासुविधाबाट वञ्चित	०	०	०	०	०	१	०	०	०	०	०	१
		रोजगारीको अधिकार	०	०	०	०	०	१	०	०	०	०	०	२
		पारिश्रमिक नपाएको	०	१	०	०	०	०	०	०	०	०	०	१
		प्रहरीद्वारा यातना	०	२	०	०	०	०	१	०	०	०	०	११
३	यातना तथा कुर अमानवीय व्यवहारविरुद्धको अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि	यातना	०	०	०	१	०	०	०	०	०	०	२	
४	बाल अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि	बेवारिसे बम विष्फोट हुँदा बालबालिकाहरूको मृत्यु र घाइते	०	०	०	०	०	१	०	०	०	०	१	
		बाल अधिकार	०	०	४	१	०	०	०	०	०	०	५	
		बालबालिका यौनदुरव्यवहार	०	०	२	०	०	०	०	०	१	०	३	
		बालबालिकालाई कुटपीट	०	०	१	०	०	०	०	०	१	०	२	
		घरेलु हिंसा	०	१	०	०	०	०	०	१	०	०	२	
५	महिला अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि	बहुविवाह	०	१	०	०	०	०	०	०	०	०	१	
		दुरव्यवहार	०	०	२	०	०	०	०	०	०	०	२	
		महिला हिंसा	०	२	२	०	०	०	०	०	०	०	४	
६	आप्रवासी कामदार र तिनका परिवारको अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	

क्र. स.	महासन्धि	विषय	विराटनगर	जनकपुर	हेटौडा	पोखरा	बुटवल	सुर्खेत	धनगढी	प्रदेश शाखा कार्यालय			जम्मा
										खोटाङ	नेपालगञ्ज	जुम्ला	
७	व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यविरोधको अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि		०	०	१	०	०	०	०	०	०	०	१
८	सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मुलन गर्ने सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि		०	१	०	०	०	०	०	१	०	०	२
९	अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि		१	०	३	०	०	०	०	०	०	०	४
१०	आदिवासीको अधिकार आइएलओ (१६९)		०	०	२	०	०	०	०	०	०	०	२
११	अन्य	वातावरण	०	०	१	०	०	०	०	०	०	०	१
१२		जेष्ठ नागरिकको अधिकार	०	०	१	०	०	०	०	०	०	०	१
	जम्मा		१	१२	६६	३	६	३	२	५	१	१	१००

अनुसूची-दुई

उजुरी उपर निर्णयहरूमा भएका सिफारिसहरूको विवरण

१. उजुरी नं : ५०५, सम्पति क्षति/यातना (माओवादीबाट), सुदूरपश्चिम प्रदेश कार्यालय, धनगढी,

पीडित : लालबहादुर बम, मल्लादेवी गाविस वडा नं ४ हाल पुर्चौडी नपा वडा नं. ८ बैतडी

यसमा मिसिल संलग्न जिल्ला प्रशासन कार्यालय बाजुराको मिति २०६५/२/९ च.नं १३९१ को पत्र, ऐ कार्यालयको मिति २०६९/८/२२ पत्र, ऐ कार्यालयको मिति २०६९/८/२२ च.नं ५८९ को पत्र, ऐ कार्यालयको मिति २०७१/१२/२७ च.नं १२३८ को पत्र, जिल्ला प्रहरी कार्यालय बाजुराको मिति २०७३/८/१० च.नं १३२५ को पत्र, ऐ कार्यालयको मिति २०७७/६/१४ च.नं ७८७ को पत्र तथा सोसँग संलग्न सर्जिमिन मुचुल्का, प्रत्यक्षदर्शी तथा अन्य साक्षीहरूले दिएको लिखित जानकारी तथा यस आयोगबाट भएको स्थलगत अनुसन्धान प्रतिवेदन निष्कर्षसमेतका आधारमा बैतडी जिल्ला साविक मल्लादेवी गाविस वडा नं ४ हाल पुर्चौडी नगरपालिका वडा नं ८ घर भई सत्य मावि. पाण्डुसेन बाजुरामा शिक्षक पदमा कार्यरत लालबहादुर बमलाई माओवादीको आरोपमा सुरक्षाकर्मीहरूले मिति २०५९/२/१५ गते नियन्त्रणमा लिई कुटापिट गरी यातना दिएको र निजकी श्रीमती ऐ.ऐ. घर भएकी रूपादेवी बमलाई नेकपा (माओवादी)-का कार्यकर्ताहरूले मिति २०६०/६/४ गते कुटापिट गरी धनमालसमेत लुटी लगेको पुष्टि हुन आयो । यसरी द्वन्द्वको समयमा द्वन्द्वको कारण पीडित भएकाहरूलाई राज्यले क्षतिपूर्ति समेतको माध्यमबाट निजहरूको पीडालाई सम्बोधन गर्दै आएपनि निज लालबहादुर बम र रूपादेवी बमलाई क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराएको देखिएन । अतः यस्तो अवस्थामा निजहरू दुवै जनालाई क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराइ निजहरूको द्वन्द्वको पीडालाई सम्बोधन गर्न उपयुक्त देखिएकोले राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को दफा १६ बमोजिम लालबहादुर बम र रूपादेवी बमलाई क्षतिपूर्तिस्वरूप जनही रु. २५,०००/- (पच्चीस हजार) का दरले उपलब्ध गराउन नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने ।

२. उजुरी नं. : ८३६, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक अधिकार (हलिया प्रमाणीकरणमा छुट भएको), सुदूरपश्चिम प्रदेश कार्यालय, धनगढी

पीडित : मनवीर लवार लगायत ४८ परिवार ऐ.ऐ

यसमा मिसिल संलग्न प्रमाण कागजातहरू साक्षीहरू तथा पीडितहरूको लिखित भनाइ, सुदूरपश्चिम प्रदेश सरकार भूमि व्यवस्था, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालयको मिति २०७८/९/१ च.नं. ३१५ को पत्र तथा यस आयोगबाट भएको अनुगमन, छानबिन तथा अनुसन्धान प्रतिवेदन निष्कर्षसमेतका आधारमा

बाजुरा जिल्ला बुढीनन्दा नगरपालिका स्थित पिपलडालीमा बसोबास गर्ने हलिया समुदायहरूमध्ये २८ परिवारको मात्र प्रमाणीकरण भई परिचयपत्र पाएको, बाँकी हलिया परिवार प्रमाणीकरणबाट वञ्चित भएको, हलियाहरूसँग सरकारले गरेको सम्झौताका केही बुँदाहरू कार्यान्वयन नभएको र हाल हलिया परिवारको अवस्था नाजुक देखिएकाले देहायबमोजिम गर्न नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने :

क) प्रमाणीकरण हुन कोही छुटेको भए तत्कालै प्रक्रिया पूरा गरी प्रमाणीकरण गर्न ।

ख) मुक्त हलियाहरूको जीवनस्तर उकास्न विशेष नीति कार्यक्रम तयार गरी लागू गर्न ।

ग) मुक्त हलिया र नेपाल सरकारबीच मिति २०६५/४/२० मा भएको ५ बुँदे सम्झौता कार्यान्वयन गर्न ।

३. उजुरी नं : ७०४, हत्या, (माओवादीबाट), सुदूरपश्चिम प्रदेश कार्यालय, धनगढी

पीडित : शंकर थापा, सिउडी गाविस वडा नं. ८, अछाम

यसमा मिसिल संलग्न गाउँ विकास समिति कार्यालय सिउडी अछामको विभिन्न मितिको सिफारिस पत्र, स्थानीय वडाको सर्जिमिन मुचुल्का, जिल्ला प्रशासन कार्यालय अछामको मिति २०६९/८/१३ च.नं. ६५७ को पत्र, जिल्ला प्रहरी कार्यालय अछामको मिति २०७३/०१/०२ च.नं.२२६० को पत्र, जिल्ला प्रशासन कार्यालय अछामको मिति २०७३/१/०७ च.नं. ११०६ को पत्र तथा यस आयोगबाट भएको स्थलगत अनुसन्धान प्रतिवेदनको निष्कर्षसमेतका आधारमा अछाम जिल्ला सिउडी गाविस वडा नं. ८ (हाल चौरपाटी गाउँ पालिका वडा नं. १) निवासी शंकर थापालाई मिति २०६१/२/१९ गते तत्कालीन नेकपा नेकपा (माओवादी)-का कार्यकर्ता भनिएका खण्टे कामीले ऐ स्थित चित्रेपाटा भन्ने जंगलमा लगी हत्या गरेको भन्ने देखिएको । जिल्ला प्रहरी कार्यालय अछामको मिति २०७३/१/०२ च.नं.२२६० को पत्रमा निज खण्टे कामीका विरुद्ध मृतकका पिता कालुसिंह थापाले जाहेरी दिएको र सो जाहेरी १० नं डायरीमा आव ०६०/०६१ सालको मु.द.नं. ७ मा दर्ता भएको देखिएको तर जाहेरी दरखास्त सहितको दर्ता मिसिल नभेटिएको भन्ने उल्लेख भएको देखिन्छ । यसबाट पनि निज शंकर थापाको मृत्यु द्वन्द्वको समयमा भएको र जोहरी दर्ता पनि भई सकेको तर जाहेरी दर्ता भई सकेपछि गर्नुपर्ने अनुसन्धानको कुनै पनि प्रक्रिया पुरा नगरेको देखिँदा १० नं डायरीमा दर्ता भएको व्यहोरालाई नै आधार मानी सो घटनाको अनुसन्धान प्रक्रिया अगाडि बढाउन राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन २०६८ को दफा १७(१) बमोजिम नेपाल सरकारमार्फत जिल्ला प्रहरी कार्यालय अछामलाई निर्देशन दिने र मृतक शंकर थापाका कानूनबमोजिमका हकवाला परिवारलाई राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन २०६८ को दफा १६ बमोजिम रु.३,००,०००।- (तीन लाख रुपियाँ मात्र) क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउन नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने ।

४. उजुरी नं.: १९९५, सुरक्षाकर्मीद्वारा कुटापिट/यातना, वाग्मती प्रदेश कार्यालय, सानेपा, ललितपुर
पीडित: सुदर्शन रेग्मी, तत्कालीन नौविसे गाविस २, धादिङ,

यसमा मिसिल संलग्न थुनामुक्त भएपछि पीडितले उपचार गराएका कागजातहरू रक्षा मन्त्रालयको मिति २०६७/६/११ च.नं. ५० को पत्र, यातना पीडित सरोकार केन्द्र (सिभिकट) को मिति २०७३/८/२० च.नं. ०१६/२५४ को पत्र तथा यस आयोगबाट भएको स्थलगत अनुसन्धानको प्रतिवेदन निष्कर्षसमेतका आधारमा धादिङ जिल्ला साविक नौविसे गाविस वडा नं. २ हाल धुनिवेशी नगरपालिका ८ निवासी सुदर्शन रेग्मीलाई सैनिकहरूले मिति २०६०/७/१२ गते निःशस्त्र अवस्थामा नियन्त्रणमा लिई काठमाडौंको विभिन्न सेनाका व्यारेकहरू, धादिङको बैरेनी र गजुरी स्थित व्यारेकहरूमा राखी यातना दिएको पुष्टि हुन आयो। सुरक्षाकर्मी (सैनिक) हरूको उल्लिखित कार्यबाट निज सुदर्शन रेग्मीको नेपाल संविधान, कानून, यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्डविरुद्धको महासन्धिद्वारा प्रदत्त मानव अधिकार हनन् भएको ठहर्छ। यस आयोगबाट भएको छानबिन तथा अनुसन्धानबाट कुन कुन व्यक्तिको उक्त घटनामा संलग्नता रहेको छ भनी खुल्न नआए पनि यातनाजस्तो गम्भीर विषयमा सुक्ष्म अनुसन्धान गरी दोषीलाई कानुनी दायरामा नल्याउने हो भने नागरिकहरूमा मानव अधिकार तथा कानुनी शासनप्रति नै वितृष्णा पैदा हुने हुँदा सो घटनाको जिम्मेवार निकायबाट सुक्ष्म अनुसन्धान गरी बैरेनी र गजुरी व्यारेकका तत्कालीन दोषी सुरक्षाकर्मीहरूको पहिचान गरी कानूनबमोजिम कारबाही गर्न नेपालको संविधानको धारा २४९ को उपधारा २ को खण्ड (क) बमोजिम र यातना पीडित निज सुदर्शन रेग्मीलाई क्षतिपूर्तिस्वरूप रु २,००,०००/ (दुई लाख रुपियाँ) उपलब्ध गराउन राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को दफा १६ बमोजिम नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने।

५. उजुरी नं.: १७०१, सम्पत्ति क्षति (माओवादी), वाग्मती प्रदेश कार्यालय सानेपा, ललितपुर

पीडित : तेज बहादुर डोटेल, देउपुर गौरीविसौना गाविस ३, काभ्रेपलाञ्चोक,

यसमा मिसिल संलग्न पीडित तथा साक्षीहरूले दिएको लिखित जानकारी, जिल्ला प्रशासन कार्यालय काभ्रेपलाञ्चोकको मिति २०६१/२/११ च.नं. ३८३९ को पत्र, विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूमा सो घटनाका सम्बन्धमा प्रकाशित समाचारहरूको प्रतिलिपि (कटिङ), सरकारी स्तरबाट भएको क्षति मूल्याकन प्रतिवेदनको प्रतिलिपि, जिल्ला प्रशासन कार्यालय काभ्रेपलाञ्चोकको मिति २०६१/४/२४ च.नं. २२० को पत्र, नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी, तत्कालीन) को मिति २०६०/१२/३० को प्रेस वक्तव्य तथा यस आयोगबाट भएको स्थलगत अनुसन्धान प्रतिवेदन निष्कर्षसमेतको आधारमा मिति २०६०/१२/२३ गते तत्कालीन नेकपा (माओवादी)-का कार्यकर्ताहरूले काभ्रेपलाञ्चोक जिल्ला साविक देउपुर गौरीविसौना गाविस वडा नं. ३ हाल मण्डन देउपुर गरपालिका वडा नं. ६ निवासी

तेजबहादुर डोटेलको घर बम विष्फोट र आगजनी गरी ध्वस्त बनाइ सम्पत्ति क्षति गरेको पुष्टि हुन आयो । यसरी सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा द्वन्द्वरत पक्षबाट निजको सम्पत्ति क्षति गराइएको पुष्टि भएको अवस्था र यस्ता पीडितहरूलाई राज्यले क्षतिपूर्तिको माध्यमबाट पीडाको सम्बोधन गर्दै आएकापनि निज तेजबहादुर डोटेललाई क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराएको देखिएन । यस्तो अवस्थामा निजलाई क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराइ निजको पीडालाई सम्बोधन गर्न उपयुक्त देखिए पनि निज तेजबहादुर डोटेल र निजको पत्नीसमेतको मृत्यु भइसकेको देखिँदा निजका हकवाला परिवारलाई राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को दफा १६ बमोजिम क्षतिपूर्तिस्वरूप जम्मा रु ३,००,०००।- (तीन लाख मात्र) उपलब्ध गराउन नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने ।

६. उजुरी नं.: ४७३३, हत्या (नेकपा (माओवादी)बाट), वाग्मती प्रदेश कार्यालय सानेपा ललितपुर

पीडित : राजु थिङ भन्ने राजकुमार थिङ, डाडागाउँ गाविस वडा नं. ७ (हाल खानीखोला गाविस ३, काभ्रेपलाञ्चोक

यसमा मिसिल संलग्न प्रमाण कागजात तथा नाबालकहरूको बयान समेतका आधारमा मृतक दलबहादुर थिङको कान्छो छोराको नाम राजु थिङ नभई राजकुमार थिङ रहेको देखिएको । मिसिल संलग्न मृतकका छोरा तथा अन्य साक्षीहरूले दिएको लिखित जानकारी तथा यस आयोगबाट भएको स्थलगत अनुसन्धान प्रतिवेदनको निष्कर्षसमेतका आधारमा काभ्रेपलाञ्चोक जिल्ला साविक डाडागाउँ गाविस वडा नं. ७ स्थित खानीखोला गाउँपालिका वडा नं. ३ घर भएका दलबहादुर थिङलाई तत्कालीन नेकपा नेकपा (माओवादी)-का कार्यकर्ताहरूले मिति २०६१/९/८ गते घरबाटै निःशस्त्र अवस्थामा नियन्त्रणमा लिई नजिकैको जङ्गलमा लगी हत्या गरेको पुष्टि हुन आयो । तत्कालीन नेकपा नेकपा (माओवादी)-का कार्यकर्ताहरूको उल्लिखित कार्यबाट मृतक दलबहादुर थिङको नेपालको संविधान, कानून, नागरिक तथा राजनितिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रद्वारा बाँच्न पाउने अधिकार हनन् भएको ठहर्छ । यस आयोगबाट भएको छानबिन तथा अनुसन्धानबाट केकसको प्रत्यक्ष संलग्नतामा उक्त घटना भएको हो भनी खुल्न नआए पनि यस्तो संवेदनशील विषयमा राज्यका जिम्मेवार निकायबाट सुक्ष्म अनुसन्धान गरी घटनामा संलग्न दोषीउपर कानूनबमोजिम कारबाही नगर्ने हो भने आम नागरिकहरूमा मानव अधिकार र विधिको शासनप्रति नै वितृष्णा पैदा हुने हुँदा सो घटनाको सुक्ष्म अनुसन्धान गरी दोषी तत्कालीन नेकपा नेकपा (माओवादी)-का कार्यकर्ताहरूको पहिचान गरी कानूनबमोजिम कारबाही गर्न र मृतक दलबहादुर थिङका कानूनबमोजिमको हकवालालाई क्षतिपूर्तिस्वरूप रु ३,००,०००। (तीन लाख रुपियाँमात्र) उपलब्ध गराउन नेपालको संविधानको धारा २४९ को उपधारा २ को खण्ड (क) र राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को दफा १६ बमोजिम नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने ।

७. उजुरी नं.: २३३, हत्या (सैनिकद्वारा), वाग्मती प्रदेश कार्यालय सानेपा, ललितपुर

पीडित : हरिबहादुर कार्की, सिजुवा गाविस वडा नं ५, मोरङ

यसमा मिसिल संलग्न पीडित परिवार, प्रत्यक्षदर्शी तथा अन्य साक्षीहरूले दिएको लिखित जानकारी, यस आयोगबाट भएको स्थलगत अनुसन्धान प्रतिवेदन निष्कर्षसमेतका आधारमा मोरङ जिल्ला सिजुवा गाविस वडा नं ५ स्थायी घर भई ललितपुर जिल्लामा डेरा गरी बस्ने हरिबहादुर कार्की तत्कालीन समयमा नेकपा.(माओवादी)-को कार्यकर्ता रहेका । उनको कार्यक्षेत्र धादिङ जिल्ला रहेको । पार्टीको कामको सिलसिलामा धादिङ जिल्लाको थर्पु भन्ने स्थानमा रहेको अवस्थामा मिति २०५९।५।१० गते राति निजलाई सोही स्थानबाट सेनाहरूले नियन्त्रणमा लिई घर्तीखोलामा पुऱ्याई गोली हानी हत्या गरेको पुष्टि हुन आयो । सैनिकहरूको उल्लिखित कार्यबाट निज हरिबहादुर कार्कीको नेपालको संविधान, कानुन, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रद्वारा प्रदत्त बाँच्नपाउने हक हनन् भएको ठहर्छ । यसरी मानव अधिकार हनन् भएको अवस्थामा को, कसको र केकस्तो कार्यबाट उक्त घटना भएको हो भनी यस आयोगबाट भएको अनुसन्धानबाट व्यक्ति खुल्न नआए पनि उक्त समयमा गस्तीमा खटिएका सेनाहरूबाट निज हरिबहादुर कार्कीको बाँच्न पाउने हक हनन् भएको देखिन्छ । हत्याजस्तो गम्भिर विषयमा राज्यका जिम्मेवार निकायहरूबाट सुक्ष्म अनुसन्धान गरी दोषीलाई कानुनी दायरामा नल्याउने हो भने अन्य नागरिकहरूमा मानव अधिकार तथा विधिको शासनप्रति नै वितृष्णा पैदाहुने हुँदा उक्त घटनाको सुक्ष्म अनुसन्धान गरी घटनामा संलग्न दोषी सैनिकहरूको पहिचान गरी कानुनबमोजिम कारबाही गर्न नेपालको संविधानको धार २४९ को उपधारा २ को खण्ड (क) बमोजिम नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने ।

८. उजुरी नं.: ८९९, हत्या (सेनाबाट), वाग्मती प्रदेश कार्यालय, सानेपा, ललितपुर

पीडित: सन्देश भन्ने मुकुन्द सेन, सुनौलाबजार गाविस वडा नं ५, धादिङ

यसमा मिसिल संलग्न प्रत्यक्षदर्शी तथा अन्य साक्षीहरूले दिएको लिखित जानकारी विभिन्न व्यक्तिहरूको भनाइ तथा यस आयोगबाट भएको स्थलगत अनुसन्धान प्रतिवेदनको निष्कर्षसमेतको आधारमा धादिङ जिल्ला सुनौला बजार गाविस वडा नं ५ निवासी सन्देश भन्ने मुकुन्द सेनलाई २०५९।५।१० गते धादिङ जिल्लाको थर्पु भन्ने स्थानबाट तत्कालीन शाही नेपाली सेनाले निःशस्त्र अवस्थामा नियन्त्रणमा लिई सकेपछि सोही समयको राती नजिकैको घर्ती खोलामा पुऱ्याइ गोली हानी हत्या गरेको पुष्टि हुन आयो । सेनाहरूको उल्लिखित कार्यबाट निज सन्देश भन्ने मुकुन्द सेनको नेपालको संविधान, कानुन, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रद्वारा प्रदत्त बाँच्न पाउने अधिकार हनन् भएको ठहर्छ । यसरी मानव अधिकार हनन् भएको अवस्थामा

आयोगबाट भएको अनुसन्धानबाट कुन कुन व्यक्तिहरूको कस्तो कार्यबाट निजको मानव अधिकार हनन् भएको हो भनी व्यक्ति यकीन गर्न नसकिए पनि तत्कालीन गस्तीमा रहेको शाही नेपाली सेना (हालको नेपाली सेना) को प्रत्यक्ष संलग्नता देखिन्छ। हत्याजस्तो गम्भीर घटनामा राज्यको जिम्मेवार निकायबाट सुक्ष्म अनुसन्धान गरी दोषी सैनिक व्यक्तिहरूलाई कानुनी दायरामा नल्याउने हो भने आम नागरिकहरूमा मानव अधिकार र विधिको शासनप्रति नै वितृष्णा पैदा हुने हुँदा उक्त घटनाको सुक्ष्म अनुसन्धान गरी दोषी सेनाको पहिचान गरी कानुनबमोजिम कारबाही गर्न र मृतक मुकुन्द सेनका कानुनबमोजिमका हकवाला परिवारलाई क्षतिपूर्तिस्वरूप रु.३,००,०००।- (तीन लाख) मात्र उपलब्ध गराउन नेपालको संविधानको धारा २४९ को उपधारा २ को खण्ड (क) र राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन २०६८ को दफा १६ बमोजिम नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने।

९. उजुरी नं.: ९००, हत्या, (माओवादी), वाम्मती प्रदेश कार्यालय, सानेपा, ललितपुर

पीडित: रामचन्द्र श्रेष्ठ, कटुन्जे गाविस वडा नं ३ धादिङ

यसमा मिसिल संलग्न प्रत्यक्षदर्शी तथा अन्य साक्षीहरू, पीडित परिवारहरूले दिएको लिखित जानकारी विभिन्न व्यक्तिहरूको भनाइ तथा यस आयोगबाट भएको स्थलगत अनुसन्धान प्रतिवेदनको निष्कर्षसमेतको आधारमा धादिङ जिल्ला कटुन्जे गाविस वडा नं ३ निवासी सर्वसाधारण नागरिक रामचन्द्र श्रेष्ठलाई मिति २०५९।६।२० गते ऐ. स्थित थर्पु बजारमा रहेको आफ्नै घरबाट रातिको करिब ११ बजे तत्कालीन नेकपा नेकपा (माओवादी)-का कार्यकर्ताहरूले निशस्त्र अवस्थामा नियन्त्रणमा लिई ऐ. स्थित चिहानडाँडा भन्ने स्थानमा पुऱ्याई धारिलो हतियार प्रयोग गरी हत्या गरेको पुष्टि हुन आयो। तत्कालीन नेकपा नेकपा (माओवादी)-का कार्यकर्ताहरूको उल्लिखित कार्यबाट आन्तरिक सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा लागू हुने जेनेभा महासन्धिको साभ्ना धारा ३ को उल्लङ्घन हुनुको साथै निज रामचन्द्र श्रेष्ठको नेपालको संविधान, कानुन, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रद्वारा प्रदत्त बाँच्नपाउने अधिकार हनन् भएको ठहर्छ। उक्त घटनामा तत्कालीन नेकपा नेकपा (माओवादी)-का कुन कार्यकर्ताहरूको प्रत्यक्ष संलग्नता थियो भनी आयोगबाट भएको छानबिन अनुसन्धानबाट खुल्न नआए पनि यस्तो गम्भीर विषयमा राज्यको जिम्मेवार निकायबाट सुक्ष्म अनुसन्धान गरी दोषीलाई कानुनी दायरामा नल्याउने हो भने आम नागरिकहरूमा मानव अधिकार र विधिको शासनप्रति नै वितृष्णा पैदा हुने हुँदा सो घटनाको सुक्ष्म अनुसन्धान गरी दोषी तत्कालीन नेकपा नेकपा (माओवादी)-का कार्यकर्ताहरूको पहिचान गरी कानुनबमोजिम कारबाही गर्न र मृतक रामचन्द्र श्रेष्ठका कानुनबमोजिमका हकवाला परिवारलाई क्षतिपूर्तिस्वरूप रु.३,००,०००।- (तीन लाख रुपियाँ) उपलब्ध गराउन नेपालको संविधानको धारा २४९ को उपधारा २ को खण्ड (क) र राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को दफा १६ बमोजिम नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने।

१०. उजुरी नं.: ४६७, बम विष्फोटबाट घाइते, वाग्मती प्रदेश कार्यालय सानेपा ललितपुर

पीडित : लेखनाथ अधिकारी, अयोध्यापुरी गाविस वडा नं २, चितवन

यसमा मिसिल संलग्न जिल्ला प्रशासन कार्यालय चितवनको मिति २०६३।१।२४ च.नं. १६९५ को पत्र, नेपाल प्रहरी मध्य क्षेत्रीय प्रहरी कार्यालय हेटौडाको मिति २०६६।४।४ को प्रहरी सञ्चार, जिल्ला प्रशासन कार्यालय चितवनको मिति २०७०।१।१५ च.नं. १६१८ को पत्र, प्रत्यक्षदर्शी तथा अन्य साक्षीहरूले दिएको लिखित जानकारी, विभिन्न व्यक्तिहरूको भनाइ तथा यस आयोगबाट सोही विषयमा मिति २०६२।२।३१ गते भएको निर्णय र सोही विषयमा मिति २०६२।३।३ गते नेपाल सरकारलाई पठाईएको सिफारिस तथा आयोगबाट भएको स्थलगत अनुसनधान प्रतिवेदन निष्कर्षसमेतका आधारमा मिति २०६२।२।२३ गते चितवन जिल्लाको अयोध्यापुरी गाविसस्थित बगई भन्ने ठाउँबाट चितवनकै भरतपुरतर्फ गइरहेको ना. १.ख. ३२४५ नम्बरको सार्वजनिक यात्रु बसलाई लक्षित गरी तत्कालीन नेकपा (माओवादी)-का कार्यकर्ताहरूले चितवन जिल्लाकै माडीस्थित कल्याणपुर गाविसको बाँदरमुडे भन्ने ठाउँमा बिछ्याईएको विद्युतीय धरापमा पारी विष्फोट गराइ ध्वस्त बनाएको र सोही बसमा यात्रा गरी रहेका निज लेखनाथ अधिकारी पनि सोही विष्फोटमा परी घाइते/अपाङ्गता भई तत्काल वीरेन्द्र सैनिक अस्पतालमा उपचार गराए पनि सो उपचारले नपुगी अन्य विभिन्न अस्पतालहरूमा उपचार गराएको। उपचारको क्रममा तीन लाखभन्दा बढी खर्च भएको पुष्टि हुन आयो। अङ्गभङ्ग भएवापत राज्यबाट जम्मा रु.४०,०००। (चालीस हजार रुपियाँ) मात्र राहत प्राप्त गरेको देखियो। यसरी सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा द्वन्द्वको एक पक्षबाट सर्वसाधारण चढ्ने सार्वजनिक बसलाई लक्षित गरी थापेको विद्युतीय धरापमा परी घाइते अङ्गभङ्ग भएको र उपचारमा भएको खर्चलाई समेत मध्यनजर गर्दा राज्यबाट दिइएको राहत निकै कम देखिएकोले निज पीडित लेखनाथ अधिकारीलाई राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को दफा १६ बमोजिम क्षतिपूर्तिस्वरूप थप रु. १००,०००। (एक लाख रुपियाँ) उपलब्ध गराउन नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने। यसको साथै घटनामा संलग्न दोषी माओवादी कार्यकर्ताहरूलाई कारबाही गर्न यस आयोगबाट मिति २०६२।३।३ गते नै तत्कालीन श्री ५ को सरकार र तत्कालीन नेकपा (माओवादी)लाई सिफारिस गरी सकेको देखिँदा हाल सोतर्फ केही गरिरहनुपरेन।

११. उजुरी नं.: २४३, बम विष्फोटबाट घाइते, वाग्मती प्रदेश कार्यालय सानेपा ललितपुर

पीडित: पवन खड्का, कल्याणपुर गाविस वडा नं ८ माडी, चितवन

यसमा मिसिल संलग्न प्रत्यक्षदर्शी तथा अन्य साक्षीहरूको भनाइ, जिल्ला प्रशासन कार्यालय चितवनको मिति २०६९।३।३१ च.नं. ३४५ को पत्र, ऐ. कार्यालयको मिति २०७६।९।१० च.नं. २५८६ को पत्र

नेपाल प्रहरी मध्ये क्षेत्रीय प्रहरी कार्यालय हेटौडाको मिति २०६६।४।४ को प्रहरी संचार, जिल्ला प्रशासन कार्यालय चितवनको मिति २०७०।१।१५ च.नं. १६१८ को पत्र, प्रत्यक्षदर्शी तथा अन्य साक्षीहरूले दिएको लिखित जानकारी, विभिन्न व्यक्तिहरूको भनाइ तथा यस आयोगबाट सोही विषयमा मिति २०६२।२।३१ गते भएको निर्णय र सोही विषयमा मिति २०६२।३।३ गते नेपाल सरकारलाई पठाईएको सिफारिस तथा यस आयोगबाट भएको स्थलगत अनुसन्धान प्रतिवेदनको निष्कर्षसमेतका आधारमा मिति २०६२।२।२३ गते चितवन जिल्लाको अयोध्यापुरी गाविसस्थित बगई भन्ने ठाउँबाट चितवनकै भरतपुरतर्फ गईरहेको ना.१.ख. ३२४५ नम्बरको सार्वजनिक यात्रु बसलाई लक्षित गरी तत्कालीन नेकपा (माओवादी)-का कार्यकर्ताहरूले चितवन जिल्लाकै माडीस्थित कल्याणपुर गाविसको बाँदरमुडे भन्ने ठाउँमा विछ्याइएको विद्युतीय धरापमा पारी विष्फोट गराइ ध्वस्त बनाएको । सोही बसमा यात्रा गरीरहेका निज पवन खड्का पनि सोही विष्फोटमा परी घाइते/अङ्गभङ्ग भएको र उपचार गराउदा धेरै खर्च लागेको देखिन्छ । हालसम्म निजले उपचार खर्च वा राहत/क्षतिपूर्ति कहाँकतैबाट प्राप्त गरेको देखिँदैन । यसरी सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा द्वन्द्वको एक पक्षबाट सर्वसाधारण चढ्ने यात्रु बसलाई लक्षित गरी थापेको विद्युतीय धरापमा परी घाइते अङ्गभङ्ग भएको अवस्थामा राज्यले निजको पीडालाई कुनै पनि किसिमले सम्बोधन गरेको नदेखिँदा निज पीडित पवन खड्कालाई राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को दफा १६ बमोजिम क्षतिपूर्तिस्वरूप रु. १४०,०००। (एक लाख रुपियाँ) उपलब्ध गराउन नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने । यसको साथै घटनामा संलग्न दोषी तत्कालीन नेकपा नेकपा (माओवादी)-का कार्यकर्ताहरूलाई कारबाही गर्न यस आयोगबाट मिति २०६२।३।३ गते नै तत्कालीन श्री ५ को सरकार र तत्कालीन नेकपा माओवादीलाई अनुरोध सहितको सिफारिस गरी सकेको देखिँदा हाल सो तर्फ केही गरिरहन परेन ।

१२. उजुरी नं.: १९३, शिक्षाको अधिकार, कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय जुम्ला

पीडित : समीता कुमाल, रमिता कुमाल समेत ८ बालबालिका, सोरु गाउँपालिका वडा नं. ३, मुगु

यसमा मिसिल संलग्न महिला तथा बालबालिका कार्यालय, मुगुको च.नं. ३७ मिति २०७४/०५/०६ गतेको पत्र, ऐ.ऐ. कार्यालयको च.नं. १०८ मिति २०७४/०८/१३ गतेको पत्र, माइती नेपाल, काठमाडौँको मिति २०७८/१२/०१ गतेको पत्र तथा यस आयोगबाट भएको स्थलगत छानबिन तथा अनुसन्धान प्रतिवेदन निष्कर्षसमेतका आधारमा मुगु जिल्ला सोरु गाउँपालिका ३ निवासी बालबालिकाहरू समीता कुमाल र रमिता कुमाल समेत ८ जना बालबालिकाहरू आर्थिक अभावको कारण तत्कालीन अवस्थामा शिक्षाको अधिकारबाट वञ्चित भएको देखियो । आयोगको स्थलगत अनुसन्धानबाट हाल ती बालबालिकाहरूलाई महिला तथा बालबालिका कार्यालय र जिल्ला प्रशासन कार्यालय, मुगुको पहलमा माइती नेपालमा बुझाएको र हाल माइती नेपालद्वारा सञ्चालित विद्यालयमा

पठनपाठन गरीरहेको भन्ने देखिएकोले आयोगको स्वविवेक उजुरीमा उल्लिखित बालबालिकाहरू शिक्षाको अधिकारबाट वञ्चित नभएको अवस्था देखिन आएकापनि देशका विभिन्न दुर्गम स्थानहरूमा आर्थिक अभावको कारण शिक्षाको अधिकारबाट कुनै पनि बालबालिकाहरू वञ्चित हुन नदिई शिक्षाको अधिकार देशव्यापी रूपमा सुनिश्चितता गर्नको लागि सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय सरकारलाई सिफारिस गर्ने ।

१३. उजुरी नं. : ८४, गैरन्यायिक हत्या (नेपाली सेना), वाग्मती प्रदेश कार्यालय, सानेपा

पीडित : मेघराज वि.क., रानीचुरी गाविस वडा नं. ५, सिन्धुली

मिसिल संलग्न प्रहरी प्रधान कार्यालय अपराध अनुसन्धान विभाग, नक्साल, काठमाडौंको च.नं. ३१९ मिति २०७३/२/२६ गतेको पत्र, ऐं.ऐ. कार्यालयको च. नं. ८० मिति २०७४/५/३० र च.नं. १८४ मिति २०७८/१२/१४ गतेको पत्र, घटनाका प्रत्यक्षदर्शी तथा साक्षीहरूको भनाइ तथा आयोगको स्थलगत अनुसन्धानबाट समेत सिन्धुली जिल्ला रानीचुरी गाविस वडा नं. ५ निवासी निज मेघराज वि.क.लाई तत्कालीन संयुक्त सुरक्षाफौजले मिति २०५५/६/१७ गते घरबाटै पक्राउ गरेर स्थानीय खार खोलामा लगी गोली हानी हत्या गरेको पुष्टि हुन आयो । तसर्थ तत्कालीन संयुक्त सुरक्षाफौजको उल्लिखित कार्यबाट मृतक मेघराज वि.क. को नेपालको संविधान कानून तथा नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रद्वारा प्रदत्त अधिकार हनन भएको ठहर्छ । यसरी भएको उक्त घटनामा को कस्को प्रत्यक्ष संलग्नतामा मानव अधिकार उल्लङ्घन भएको छ भनी आयोगबाट भएको अनुसन्धानबाट व्यक्ति यकीन गर्न नसकिए पनि तत्कालीन संयुक्त सुरक्षाफौजको गस्ती टोलीको संलग्नता देखिएको र यस्तो संवेदनशील विषयमा राज्यका जिम्मेवार निकायबाट थप अनुसन्धान गरी दोषी व्यक्ति पहिचान गरी कारबाही नगर्ने हो भने आम नागरिकहरूमा मानव अधिकार तथा विधीको शासनप्रति नै वितृष्णा पैदा हुने हुँदा सो घटनामा संलग्न दोषी तत्कालीन संयुक्त सुरक्षाफौजको पहिचान गरी कानूनबमोजिम कारबाही गर्न नेपालको संविधानको धारा २४९ को उपधारा २ को खण्ड(क) बमोजिम नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने । साथै मृतकका हकवालाले कानूनबमोजिम राहत/क्षतिपूर्ति प्राप्त गरी सकेको देखिँदा सोतर्फ केही गरी रहन परेन ।

१४. उजुरी नं. : ६५२, गैरन्यायिक हत्या (नेपाली सेना), गण्डकी प्रदेश कार्यालय, पोखरा

पीडित : यमबहादुर छन्त्याल, बुर्तिबाड गाविस वडा नं. ९, वाग्लुङ

मिसिल संलग्न रक्षा मन्त्रालय, पश्चिम पृतना फुलबारी व्यारेक, पोखराको मिति २०६४/७/२९ गतेको पत्र, जिल्ला प्रशासन कार्यालय वाग्लुङको मिति २०६५/२/०८ च. नं. २९४१ को पत्र, ऐं.ऐ. कार्यालयको च.नं. ५८९ मिति २०७६/६/५ गतेको पत्र, जिल्ला प्रहरी कार्यालय वाग्लुङको

च.नं. १७९२ मिति २०७२/२/०७ को पत्र, घटनाका प्रत्यक्षदर्शीको भनाइ तथा आयोगको स्थलगत अनुसन्धान समेतबाट बुर्तिबाड गाविस वडा नं. ९, वाग्लुङ निवासी यमबहादुर छन्त्याललाई तत्कालीन संयुक्त सुरक्षाफौजको टोलीले मिति २०५९/१/१ गते सामान खरिद गर्न गएको समयमा पक्राउ गरी दुई दिन वेश क्याम्पमा राखी गोली हानी हत्या गरेको पुष्टि हुन आयो । तसर्थ तत्कालीन संयुक्त सुरक्षाफौजको उल्लिखित कार्यबाट मृतक यमबहादुर छन्त्यालको नेपालको संविधान कानुन तथा नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रद्वारा प्रदत्त अधिकार हनन् भएको ठहर्छ । उक्त घटनामा तत्कालीन संयुक्त सुरक्षाफौजको गस्ती टोलीको संलग्नता देखिएको र यस्तो संवेदनशील विषयमा राज्यका जिम्मेवार निकायले थप अनुसन्धान गरी दोषी व्यक्तिको पहिचान गरी कारबाही गर्नुपर्ने दायित्व रहेको साथै आम नागरिकहरूमा मानव अधिकार तथा विधिको शासनप्रति नै वितृष्णा पैदा हुने हुँदा सो घटनामा संलग्न दोषी तत्कालीन संयुक्त सुरक्षाफौजको पहिचान गरी कानुनबमोजिम कारबाही गर्न नेपालको संविधानको धारा २४९ को उपधारा २ को खण्ड(क) बमोजिम नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने । यसको साथै मृतकका परिवारले कानुनबमोजिम राहत/क्षतिपूर्ति प्राप्त गरी सकेको देखिँदा सोतर्फ केही गरी रहन परेन ।

१५. उजुरी नं.: ३३६, यातना (नेपाली सेना), गण्डकी प्रदेश कार्यालय पोखरा

पीडित : अमृत दर्जी, अर्गल गाविस वडा नं. ९, वाग्लुङ

यसमा मिसिल संलग्न जिल्ला प्रशासन कार्यालय, वाग्लुङको च.नं. ५९० मिति २०७६/६/१० गतेको पत्र, रक्षा मन्त्रालय, पोखराको मिति २०७६/६/१४ गतेको पत्र साथै तत्कालीन इलाका प्रहरी कार्यालय, ताराखोला, वाग्लुङको मिति २०७६/०५/२४ गतेको सर्जिमिन मुचुल्का तथा आयोगबाट गरिएको स्थलगत प्रतिवेदनबाट समेत निज अमृत दर्जीलाई तत्कालीन समयमा शाही नेपाली सेनाले माओवादीको आरोपमा नियन्त्रणमा लिई सेनाको क्याम्पमा लागि कुटपीट तथा चरम् यातना दिएपश्चात् निजको मानसिक अवस्था बिग्रिन गएको र निजको आर्थिक अवस्था कमजोर भएको कारणले निजले उपचार गर्न नसकेको भन्ने देखिएकोले निजलाई सेनाले पक्राउ गरी यातना दिएको पुष्टि हुन आयो । शाही नेपाली सेनाको उल्लिखित कार्यबाट पीडित अमृत दर्जीको संविधान, कानुन, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र १९६६, र यातना तथा अन्य क्रूर अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्डिवरुद्धको महासन्धिद्वारा प्रदत्त मानव अधिकार हनन् भएको ठहर्छ । यसरी आयोगबाट भएको छानबिन तथा अनुसन्धानबाट उक्त कार्यमा प्रत्यक्ष संलग्नता कस्को रहेको छ भनी खुल्न नआए पनि यातना जस्तो गम्भीर विषयमा राज्यको जिम्मेवार निकायबाट सुक्ष्म अनुसन्धान गरी दोषी व्यक्ति यकीन गरी कानुनी दायरामा नल्याउने हो भने आम नागरिकहरूको मानव अधिकार संरक्षण तथा कानुनी शासनप्रति नै वितृष्णा पैदा हुने हुँदा उक्त घटनाको सुक्ष्म अनुसन्धान गरी संलग्न

दोषी सैनिकहरूको पहिचान गरी कानुनबमोजिम कारबाही गर्न नेपालको संविधानको धारा २४९ को उपधारा २ को खण्ड(क) र पीडित निज अमृत दर्जीलाई राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन २०६८ को दफा १६ बमोजिम क्षतिपूर्तिस्वरूप रु.२५०,०००।- (दुई लाख पचास हजार रुपियाँ) उपलब्ध नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने ।

१६. उजुरी नं.: ३९९, सुरक्षाकर्मीद्वारा बेपत्ता पछि हत्या । मधेश प्रदेश कार्यालय, जनकपुर

पीडित : गोलियादेवी पासवान, साविक खरिहानी गाविस वडा नं. ६, धनुषा

यसमा आयोगको अनुसन्धान टोलीसमक्ष साक्षीहरूले गरी दिएको लिखित बयान, प्रहरी प्रधान कार्यालय, नक्सालको मिति २०५९।५।१७, च.नं. १६१ को पत्र, ऐ. कार्यालयको मिति २०५९।१२।६, च.नं. ६४१ को पत्र मार्फत प्राप्त शव परीक्षण प्रतिवेदन र आयोगबाट भएको स्थलगत अनुसन्धान प्रतिवेदन निष्कर्षसमेतको अध्ययन तथा प्रमाणहरूको विश्लेषणबाट निज गोलियादेवी पासवान समेत चार जना व्यक्तिहरूलाई सुरक्षाकर्मीहरूले २०५९।९।२३ गते पक्राउ गरेको, सँगै पक्राउ परेका अन्य तीन जनालाई केही दिनसम्म सुरक्षा नियन्त्रणमा राखी तारेखमा छोडेको भए पनि निज गोलियादेवी पासवानलाई सोही दिन गोली हानी मारेको भन्ने पुष्टि हुन आयो । सुरक्षाकर्मीहरूको उक्त कार्यबाट निज गोलियादेवी पासवानको नेपाल अधिराज्यको संविधान, प्रचलित कानूनहरू र मानव अधिकार सम्बन्धि अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि-सम्झौतामा उल्लेख भएको बाँच्न पाउने हक हनन् भएको ठहर्छ । यसरी मानव अधिकार हनन् भएको अवस्थामा यस आयोगबाट भएको छानबिन/अनुसन्धानबाट उक्त कार्यमा को कस्को प्रत्यक्ष संलग्नता थियो भनी खुल्न नआए पनि तत्कालीन जिल्ला प्रहरी कार्यालय, सिरहा र मातहत इलाका प्रहरी कार्यालय मिर्चैयाबाट खटिएका प्रहरीहरूको संलग्नता देखिन आएकोले ती कार्यालयहरूबाट खटिएका दोषी प्रहरीहरूको पहिचान गरी कानुनबमोजिम कारबाही गर्न र मृतकको कानुनबमोजिमको हकवालालाई रु.३००,०००। (तीन लाख रुपियाँ) क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउन नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने ।

१७. उजुरी नं.: १२६, सुरक्षाकर्मीद्वारा बेपत्ता, मधेश प्रदेश कार्यालय, जनकपुर

पीडित : राम भगत सदा, साविक राजपुर गाविस वडा नं. ६, सिरहा

यसमा आयोगको अनुसन्धान टोलीसमक्ष तीन जना साक्षीहरूले सामूहिक रूपमा गरीदिएको बयान कागज र स्थलगत छानबिन/अनुसन्धान प्रतिवेदनको निष्कर्षसमेतको अध्ययन तथा प्रमाणहरूको विश्लेषणबाट सिरहा जिल्ला स्थित नेपाली सेनाको चौहर्वा व्यारेक र जिल्ला प्रहरी कार्यालय सिरहा समेतको संयुक्त सुरक्षा टोलीले राम भगत सदालाई मिति २०६०।५।९ गते घरबाटै पक्राउ गरी बेपत्ता बनाएको र निजको स्थिति हालसम्म सार्वजनिक भएको नपाइएकोले निजलाई बलपूर्वक बेपत्ता

बनाएको पुष्टि हुन आयो । सुरक्षाकर्मीको उक्त कार्यबाट निज राम भगत सदाको प्रचलित संविधान, अन्य अन्य नेपाल कानुन, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६, जनेभा महासन्धि १९४९ को साभा धारा ३, मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ समेतका प्रावधानहरूले संरक्षित हक अधिकारहरू हनन् भएको ठहर्छ । यस आयोगबाट भएको छानबिन/अनुसन्धानबाट सो कार्यमा सिरहा जिल्ला स्थित चौहर्वा व्यारेकका सैनिकहरू र जिल्ला प्रहरी कार्यालय, सिरहाबाट खटिएका प्रहरीहरूको संलग्नता रहेको देखिन आयो । अतः निज राम भगत सदाको स्थिति अविलम्ब सार्वजनिक गर्न र पक्राउ गरी बेपत्ता बनाउने कार्यमा संलग्न दोषी सुरक्षाकर्मीको पहिचान गरी कानुनबमोजिम कारबाही गर्न नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्ने । राहतको हकमा निजका कानुनबमोजिमको हकवालाले नेपाल सरकारको नीति बमोजिम राहत प्राप्त गरिसकेको देखिएकोले यसतर्फ केही बोलिरहनु नपर्ने ।

१८. उजुरी नं. : १३०, सुरक्षाकर्मीद्वारा बेपत्ता, मधेश प्रदेश कार्यालय, जनकपुर ।

पीडित : शुभनारायण यादव, साविक हकपाडा गाविस वडा नं. १, सागरपुर, सिरहा जिल्ला ।

यसमा आयोगको अनुसन्धान टोली समक्ष पीडित परिवारका सदस्यले गरिदिएको लिखित जानकारी, जिल्ला प्रहरी कार्यालय, सिरहाको मिति २०६९।९।२६, च.नं. २५७५ को पत्र र आयोगबाट भएको स्थलगत छानबिन/अनुसन्धान प्रतिवेदनको अध्ययन गरियो । नेपाल सरकारका सहसचिव श्री वामन प्रसाद न्यौपानेको संयोजकत्वमा गठित बेपत्ता भएका नागरिकहरूको स्थिति सार्वजनिक गर्ने छानबिन समितिको प्रतिवेदनको अनुसूची १ पेज नं. ३, क्र.सं. २२ मा निज शुभनारायण यादवको दोहोरो भिडन्तमा परी ०५९।३।७ मा मृत्यु भएको भनी नेपाली सेना कार्यरथी विभाग (मानव अधिकार शाखा) को मिति ०६३।२।२५ गते को पत्रमा उल्लेख भएको जनाई स्थिति सार्वजनिक भएको उल्लेख भए पनि निजको ठेगाना फरक पर्न गएको देखिएकोले निजको मृत्यु भएको भन्ने यकीन नभएकोले निजलाई बलपूर्वक बेपत्ता बनाएको देखियो । सुरक्षाकर्मीहरूको उक्त कार्यबाट निज शुभ नारायण यादवको प्रचलित संविधान, अन्य अन्य नेपाल कानुन, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धि अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६, जनेभा महासन्धि, १९४९ को साभा धारा ३, मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ समेतका प्रावधानहरूले संरक्षित हक अधिकारहरू हनन् भएको ठहर्छ । यसरी मानव अधिकार हनन् भएको अवस्थामा यस आयोगबाट भएको छानबिन /अनुसन्धानबाट पक्राउ गरी बेपत्ता बनाउने कार्यमा ... र श्री वामन प्रसाद न्यौपानेको संयोजकत्वमा गठित बेपत्ता भएका नागरिकहरूको स्थिति सार्वजनिक गर्ने छानबिन समितिको प्रतिवेदनमा उल्लेख भए अनुसार सिरहा जिल्ला स्थित चौहर्वा व्यारेकका सैनिकहरू र जिल्ला प्रहरी कार्यालय सिरहाबाट खटिएको संयुक्त सुरक्षाफौजको संलग्नता रहेको देखिन आयो । अतः निजको स्थिति अविलम्ब सार्वजनिक गर्न

र दोषी सुरक्षाकर्मीको पहिचान गरी कानुनबमोजिम कारबाही गर्न नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्ने । राहतको हकमा निजका कानुनबमोजिमको हकवालाले नेपाल सरकारको नीति बमोजिम राहत प्राप्त गरिसकेको पाइएकोले यसतर्फ केही बोलिरहनु नपर्ने ।

१९. उजुरी नं. १३६, सुरक्षाकर्मीद्वारा बेपत्ता, मधेश प्रदेश कार्यालय, जनकपुर ।

पीडित : गगवा महारा, साविक मडान गाविस (वडा नं. नखुलेको), धनुषा ।

यसमा आयोगको अनुसन्धान टोलीसमक्ष पीडितको परिवारका सदस्यले दिएको लिखित जानकारी, र आयोगबाट भएको स्थलगत छानबिन/ अनुसन्धान प्रतिवेदनको निष्कर्षको अध्ययन तथा प्रमाणहरूको विश्लेषणबाट निज गगवा महारालाई सुरक्षाकर्मीले २०६१ श्रावणको अन्तिम हप्तामा विष्णुपुर (प्र.म.) गाविस वडा नं. ४, सिरहाबाट निजका ...को घरबाट पक्राउ गरी बेपत्ता बनाएको पुष्टि हुन आयो । सुरक्षाकर्मीहरूको उक्त कार्यबाट निज गगवा महाराको प्रचलित संविधान, अन्य अन्य नेपाल कानून, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धि अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६, जनेभा महासन्धि १९४९ को साभा धारा ३, मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ समेतका प्रावधानहरूबाट संरक्षित हक अधिकारहरू हनन् भएको ठहर्छ । यसरी मानव अधिकार हनन् भएको अवस्थामा आयोगबाट भएको छानबिन/ अनुसन्धानबाट पक्राउ गरी बेपत्ता बनाउने कार्यमा ... सिरहा जिल्ला स्थित चौहर्वा व्यारेकबाट खटिएको सैनिक टोलीको संलग्नता रहेको देखिन आयो । अतः निजको स्थिति अविलम्ब सार्वजनिक गरी दोषी सुरक्षाकर्मीको पहिचान गरी कानुनबमोजिम कारबाही गर्न र निजको कानुनबमोजिमको हकवालालाई रु. ३,००,०००।-(रु. तिन लाख) क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउन नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्ने ।

२०. उजुरी नं. : १४२, सुरक्षाकर्मीद्वारा बेपत्ता । मधेश प्रदेश कार्यालय, जनकपुर ।

पीडित : बौएलाल महारा, साविक विष्णुपुर (प्र.म.) गाविस, वडा नं. ४, सिरहा जिल्ला ।

यसमा आयोगको अनुसन्धान टोली समक्ष पीडितको परिवारका सदस्यले दिएको लिखित जानकारी र आयोगबाट गरिएको स्थलगत छानबिन/ अनुसन्धान प्रतिवेदनको निष्कर्षको अध्ययन तथा प्रमाणहरूको विश्लेषणबाट निज बौएलाल महारालाई सुरक्षाकर्मीले मिति २०६१ सालको श्रावण महिनाको अन्तिम हप्तामा विष्णुपुर (प्र.म.) गाविस वडा नं. ४ सिरहा स्थित निजको आफ्नै घरबाट पक्राउ गरी बेपत्ता बनाएको पुष्टि हुन आयो । सुरक्षाकर्मीहरूको सो कार्यबाट निज बौएलाल महाराको प्रचलित संविधान, अन्य अन्य नेपाल कानून, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धि अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६, जनेभा महासन्धि १९४९ को साभा धारा ३, मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ समेतका प्रावधानहरूले संरक्षित हक अधिकारहरू हनन् भएको ठहर्छ । यसरी मानव अधिकार हनन्

भएको अवस्थामा यस आयोगबाट भएको छानबिन/अनुसन्धानबाट ... सिरहा जिल्ला स्थित चौहर्वा व्यारेकबाट खटिएको सैनिक टोलीको संलग्नता रहेको देखिन आयो । अतः निजको स्थिति अविलम्ब सार्वजनिक गरी दोषी सुरक्षाकर्मीको पहिचान गरी कानुनबमोजिम कारबाही गर्न नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्ने । राहतको हकमा ... पीडितको कानुनबमोजिमको हकवालाले राहत प्राप्त गरिसकेको पाइएकोले यसतर्फ केही बोलिरहनु नपर्ने ।

२१. उजुरी नं. : ४१, सुरक्षाकर्मीद्वारा बेपत्ता, मधेश प्रदेश कार्यालय, जनकपुर

पीडित : बौका भन्ने कुशेश्वर महारा, साविक सितापुर गाविस वडा नं. ४, सिरहा जिल्ला ।

यसमा आयोगको अनुसन्धान टोलीसमक्ष पीडितको परिवारका सदस्यले गरीदिएको लिखित जानकारी र आयोगबाट गरिएको स्थलगत छानबिन/अनुसन्धान प्रतिवेदन निष्कर्षको अध्ययन तथा प्रमाणहरूको विश्लेषणबाट निज बौका भन्ने कुशेश्वर महारालाई सुरक्षाकर्मीले २०६०।११।१५ मा सिरहा जिल्लाको घुर्मी बजारमा लागेको हाट बजारबाट सादा पोशाकका सुरक्षाकर्मीहरूले पक्राउ गरी बेपत्ता बनाएको पुष्टि हुन आयो । सुरक्षाकर्मीहरूको उक्त कार्यबाट निज कुशेश्वर महाराको प्रचलित संविधान, अन्य नेपाल कानून, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६, अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून (जनेभा महासन्धि) १९४९ को साभ्ना धारा ३, मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ समेतका प्रावधानहरूले संरक्षित हकअधिकारहरू हननु भएको ठहर्छ । यसरी मानव अधिकार हननु भएको अवस्थामा यस आयोगबाट भएको छानबिन/अनुसन्धानबाट ... सिरहा जिल्ला स्थित चौहर्वा व्यारेकका सैनिकहरू र जिल्ला प्रहरी कार्यालय, सिरहाबाट खटिएको संयुक्त सुरक्षाफौजको संलग्नता रहेको देखिन आयो । अतः निजको स्थिति अविलम्ब सार्वजनिक गरी दोषी सुरक्षाकर्मीको पहिचान गरी कानुनबमोजिम कारबाही गर्न नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्ने । राहतको हकमा नेपाल सरकारको नीति बमोजिम निजको कानुनबमोजिमको हकवालाले राहत प्राप्त गरिसकेको पाइएकोले यसतर्फ केही बोलिरहनुनपर्ने ।

२२. उजुरी नं.: २४१, माओवादी कार्यकर्ताहरूबाट अपहरण पश्चात् बेपत्ता, मधेश प्रदेश कार्यालय, जनकपुर ।

पीडित : संजय यादव, साविक राधोपुर गाविसवडा नं. ५, बल्वाटोल, सिरहा ।

यसमा आयोगको अनुसन्धान टोलीसमक्ष पीडितको परिवारका सदस्यले गरीदिएको लिखित जानकारी र आयोगबाट गरिएको स्थलगत छानबिन/अनुसन्धान प्रतिवेदनको अध्ययन तथा प्रमाणहरूको विश्लेषणबाट निज संजय यादवलाई तत्कालीन नेकपा. (माओवादी)-का कार्यकर्ताहरू सिरहा जिल्ला रामनगर मिर्चैया गाविस वडा नं. ७ बस्ने श्रवण कुमार यादव, राम अवतार महतो, राधेपुर गाविस

वडा नं. ३ बस्ने रामविलास यादव, हृदय यादव, ऐ. ऐ. वडा नं. ७ बस्ने हरि पासवान समेतले मिति २०६५।२।७ मा रातको समयमा दिसा गर्न भनी निजको श्रीमति विमला देवी यादवसँगै गएको अवस्थामा अपहरण गरी बेपत्ता बनाएको पाइयो । प्रचलित संविधान, अन्य नेपाल कानून, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धि अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६, जनेभा महासन्धि १९४९ को साभा धारा ३, मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ समेतका प्रावधानहरू प्रदत्त संरक्षित हक अधिकारहरू संरक्षण गर्ने दायित्व सरकारको भएकोमा ती दायित्व निर्वाह गर्न नसक्दा निज संजय यादवका अधिकारहरू हनन् भएको ठहर्छ । माओवादी कार्यकर्ताहरूबाट भएको उक्त कार्य अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून (जनेभा महासन्धि), १९४९ को साभा धारा ३ को मर्म तथा भावना विपरीत भएको स्पष्ट हुन आयो । अतः निजको स्थिति अविलम्ब सार्वजनिक गरी आरोपित माओवादी कार्यकर्ताहरू उपर आवश्यक अनुसन्धान गरी कानूनबमोजिम गर्न र पीडितका कानूनबमोजिमका हकवालालाई रु. २,५०,०००। (दुई लाख पचास हजार रुपियाँ) राहत उपलब्ध गराउन नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्ने ।

२३. उजुरी नं. : १२७, सुरक्षाकर्मीद्वारा बेपत्ता । मधेश प्रदेश कार्यालय, जनकपुर ।

पीडित : श्रीराम सदा, जगेश्वर सदा र गणेशी सदा, साविक राजपुर गाविस वडा नं. ६, सिरहा जिल्ला ।

यसमा आयोगको अनुसन्धान टोली समक्ष पीडितको परिवारका सदस्यले गरीदिएको लिखित जानकारी र आयोगबाट गरिएको स्थलगत छानबिन/अनुसन्धान प्रतिवेदनको निष्कर्षको अध्ययन तथा प्रमाणहरूको विश्लेषणबाट उल्लिखित व्यक्तिहरूलाई माओवादीको आरोपमा २०६०।५।९ मा सिरहा जिल्ला स्थित चौहर्वाबाट खटिएको सेना र जिल्ला प्रहरी कार्यालय सिरहाबाट खटिएको प्रहरी समेतको संयुक्त सुरक्षाफौजले घर घेरा हाली पक्राउ गरी बेपत्ता बनाएको पुष्टि हुन आयो । सुरक्षाकर्मीहरूको उक्त कार्यबाट निजहरू श्रीराम सदा, जगेश्वर सदा र गणेशी सदाको प्रचलित संविधान, अन्य नेपाल कानून, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धि अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६, जनेभा महासन्धि १९४९ को साभा धारा ३, मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ समेतका प्रावधानहरूले संरक्षित हक अधिकारहरू हनन् भएको ठहर्छ । यसरी मानव अधिकार हनन् भएको अवस्थामा यस आयोगबाट भएको छानबिन/अनुसन्धानबाट पक्राउ गरी बेपत्ता बनाउने कार्यमा ... सिरहा जिल्ला स्थित चौहर्वा व्यारेकका सैनिकहरू र जिल्ला प्रहरी कार्यालय, सिरहाबाट खटिएका प्रहरीहरू सम्मिलित संयुक्त सुरक्षाफौजको संलग्नता रहेको देखिन आयो । अतः निजहरूको स्थिति अविलम्ब सार्वजनिक गरी दोषी सुरक्षाकर्मीको पहिचान गरी कानूनबमोजिम कारबाही गर्न नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्ने । राहतको हकमा नेपाल सरकारको नीति बमोजिम निजहरूको कानूनबमोजिमको हकवालाले राहत प्राप्त गरिसकेको पाइएकोले यसतर्फ केही बोलिरहनु नपर्ने ।

२४. उजुरी नं. १३९, सुरक्षाकर्मीद्वारा बेपत्ता, मधेश प्रदेश कार्यालय, जनकपुर ।

पीडित : विनोद महतो, साविक अर्नामा गाविस वडा नं. २, ब्रम्हपुरी, सिरहा ।

यसमा आयोगको अनुसन्धान टोलीसमक्ष पीडितको परिवारका सदस्यले गरीदिएको लिखित जानकारी र आयोगबाट गरिएको स्थलगत छानबिन/अनुसन्धान प्रतिवेदनको निष्कर्षको अध्ययन तथा प्रमाणहरूको विश्लेषणबाट निज विनोद महतोलाई मिति २०६०।६।३ मा सिरहा जिल्लास्थित चौहर्वाबाट खटिएको सेना र जिल्ला प्रहरी कार्यालय सिरहाबाट खटिएको प्रहरी समेतको संयुक्त सुरक्षाफौजले घरबाटै पक्राउ गरी बेपत्ता बनाएको पुष्टि हुन आयो । सुरक्षाकर्मीहरूको उक्त कार्यबाट निज विनोद महतोको प्रचलित संविधान, अन्य नेपाल कानून, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६, जनेभा महासन्धि १९४९ को साभा धारा ३, मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ समेतका प्रावधानहरूले संरक्षित हक अधिकारहरू हनन् भएको ठहर्छ । यसरी मानव अधिकार हनन् भएको अवस्थामा यस आयोगबाट भएको छानबिन/अनुसन्धानबाट ... उक्त कार्यमा सिरहा जिल्लास्थित चौहर्वा व्यारेकका सैनिकहरू र जिल्ला प्रहरी कार्यालय, सिरहाबाट खटिएको संयुक्त सुरक्षाफौजको संलग्नता रहेको देखिन आयो । अतः निजको स्थिति अविलम्ब सार्वजनिक गरी दोषी सुरक्षाकर्मीको पहिचान गरी कानूनबमोजिम कारबाही गर्न नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्ने । राहतको हकमा नेपाल सरकारको नीतिबमोजिम निजको कानूनबमोजिमको हकवालाले राहत प्राप्त गरिसकेको पाइएकोले यसतर्फ केही बोलिरहनुनपर्ने ।

२५. उजुरी नं. : १२९, सुरक्षाकर्मीद्वारा बेपत्ता, मधेश प्रदेश कार्यालय, जनकपुर

पीडित : श्रीनारायण यादव, साविक लक्ष्मीनयाँ गाविस वडा नं ८, तारापट्टी, सिरहा जिल्ला

यसमा आयोगको अनुसन्धान टोली समक्ष पीडितको परिवारका सदस्यले गरीदिएको लिखित जानकारी, आरोपित मध्येका प्रहरी नायव निरीक्षक अमिरी यादवले आयोगमा उपस्थित भै गरीदिएको बयान र आयोगबाट गरिएको स्थलगत छानबिन/अनुसन्धान प्रतिवेदनको निष्कर्षको अध्ययन तथा प्रमाणहरूको विश्लेषणबाट निज श्रीनारायण यादवलाई मिति २०६०।६।२८ मा सिरहा जिल्ला स्थित चौहर्वाबाट खटिएको सेना र तत्कालीन प्रहरीचौकी सनैठाबाट खटिएको प्रहरी समेतको संयुक्त सुरक्षाफौजले घरबाटै पक्राउ गरी बेपत्ता बनाएको पुष्टि हुन आयो । सुरक्षाकर्मीहरूको उक्त कार्यबाट निज श्रीनारायण यादवको प्रचलित संविधान, अन्य नेपाल कानून, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६, जनेभा महासन्धि १९४९ को साभा धारा ३, मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ समेतका प्रावधानहरूले संरक्षित हक अधिकारहरू हनन् भएको ठहर्छ । यसरी मानव अधिकार हनन् भएको अवस्थामा यस आयोगबाट भएको छानबिन/अनुसन्धानबाट ...

सिरहा जिल्ला स्थित चौहर्वा व्यारेकका सैनिकहरू र जिल्ला प्रहरी कार्यालय, सिरहाबाट खटिएको संयुक्त सुरक्षाफौजको संलग्नता रहेको देखिन आयो । अतः निजको स्थिति अविलम्ब सार्वजनिक गरी दोषी सुरक्षाकर्मीको पहिचान गरी कानुनबमोजिम कारबाही गर्न नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्ने । राहतको हकमा नेपाल सरकारको नीतिबमोजिम निजको कानुनबमोजिमको हकवालाले राहत प्राप्त गरिसकेको पाइएकोले यसतर्फ केही बोलिरहनु नपर्ने ।

२६. उजुरी नं. : १४०, सुरक्षाकर्मीद्वारा बेपत्ता, मधेश प्रदेश कार्यालय, जनकपुर

पीडित : सवरी यादव, साविक सनैठा गाविस वडा नं १, सिरहा जिल्ला

यसमा आयोगको अनुसन्धान टोलीसमक्ष पीडितको परिवारका सदस्यले गरिदिएको लिखित जानकारी, आरोपित मध्येका ... ले आयोगमा उपस्थित भै गरिदिएको बयान र आयोगबाट गरिएको स्थलगत छानबिन/अनुसन्धान प्रतिवेदनको निष्कर्षको अध्ययन तथा प्रमाणहरूको विश्लेषणबाट निज सवरी यादवलाई मिति २०६०।६।२८ मा सिरहा जिल्लास्थित चौहर्वाबाट खटिएको शाही नेपाली सेना र तत्कालीन प्रहरी चौकी सनैठाबाट खटिएको प्रहरी समेतको संयुक्त सुरक्षाफौजले घरबाटै पक्राउ गरी बेपत्ता बनाएको पुष्टि हुन आयो । सुरक्षाकर्मीहरूको उक्त कार्यबाट निज सवरी यादवको प्रचलित संविधान, अन्य नेपाल कानून, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धि अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र १९६६, जनेभा महासन्धि १९४९ को साभ्ना धारा ३, मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ समेतका प्रावधानहरूले संरक्षित हक अधिकारहरू हनन् भएको ठहर्छ । यसरी मानव अधिकार हनन् भएको अवस्थामा यस आयोगबाट भएको छानबिन/अनुसन्धानबाट पक्राउ गरी बेपत्ता बनाउने कार्यमा ... सिरहा जिल्ला स्थित चौहर्वा व्यारेकका सैनिकहरू र जिल्ला प्रहरी कार्यालय, सिरहाबाट खटिएको संयुक्त सुरक्षाफौजको संलग्नता रहेको देखिन आयो । अतः निजको स्थिति अविलम्ब सार्वजनिक गरी दोषी सुरक्षाकर्मीको पहिचान गरी कानुनबमोजिम कारबाही गर्न नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्ने । राहतको हकमा नेपाल सरकारको नीति बमोजिम निजको कानुनबमोजिमको हकवालाले राहत प्राप्त गरिसकेको पाइएकोले यसतर्फ केही बोलिरहनु नपर्ने ।

२७. उजुरी नं. : १४३, सुरक्षाकर्मीद्वारा बेपत्ता, मधेश प्रदेश कार्यालय, जनकपुर

पीडित : फुलगेन पासमान, साविक कल्याणपुरजव्दी गाविस वडा नं ५, सिरहा जिल्ला

यसमा आयोगको अनुसन्धान टोलीसमक्ष पीडितको परिवारका सदस्यले गरिदिएको लिखित जानकारी र आयोगबाट गरिएको स्थलगत छानबिन/अनुसन्धान प्रतिवेदनको निष्कर्षको अध्ययन तथा प्रमाणहरूको विश्लेषणबाट निज फुलगेन पासमानलाई मिति २०६०।९।११ मा सिरहा जिल्लाको लाहान स्थित व्यारेकबाट खटिएको सेना सहितको सुरक्षाफौजले पक्राउ गरी बेपत्ता बनाइएको पुष्टि

हुन आयो । सुरक्षाकर्मीहरूको उक्त कार्यबाट निज फुलगेन पासमानको प्रचलित संविधान, अन्य नेपाल कानून, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धि अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६, जनेभा महासन्धि १९४९ को साभा धारा ३, मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ समेतका प्रावधानहरूले संरक्षित हक अधिकारहरू हनन् भएको ठहर्छ । यसरी मानव अधिकार हनन् भएको अवस्थामा यस आयोगबाट भएको छानबिन/अनुसन्धानबाट पक्राउ गरी बेपत्ता बनाउने कार्यमा ... सिरहा जिल्लाको लहान स्थित व्यारेकका सैनिकहरू र जिल्ला प्रहरी कार्यालय, सिरहाबाट खटिएको संयुक्त सुरक्षाफौजको संलग्नता रहेको देखिन आयो । अतः निजको स्थिति अविलम्ब सार्वजनिक गरी दोषी सुरक्षाकर्मीको पहिचान गरी कानूनबमोजिम कारबाही गर्न नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्ने । राहतको हकमा नेपाल सरकारको नीतिबमोजिम निजको कानूनबमोजिमको हकवालाले राहत प्राप्त गरिसकेको पाइएकोले यसतर्फ केही बोलिरहनु नपर्ने ।

२८. उजुरी नं. १३१, सुरक्षाकर्मीद्वारा बेपत्ता, मधेश प्रदेश कार्यालय, जनकपुर ।

पीडित : रामखेलावन साह, साविक मिर्चैया गाविस वडा नं २, रामनगर, सिरहा जिल्ला ।

यसमा मिति २०६२।८।२२ मा स्थानीय पत्रिकामा प्रकाशित समाचार, आयोगको अनुसन्धान टोली समक्ष पीडितको परिवारका सदस्यले गरीदिएको लिखित जानकारी, ... प्रत्यक्षदर्शीको बयान र आयोगबाट गरिएको स्थलगत छानबिन/अनुसन्धान प्रतिवेदनको निष्कर्षको अध्ययन तथा प्रमाणहरूको विश्लेषणबाट निज राम खेलावन साहलाई इलाका प्रहरी कार्यालय, मिर्चैया समेतबाट खटिएको प्रहरीले मिति २०५८।२।२८ मा घर घेरा हाली पक्राउ गरी बेपत्ता बनाएको पुष्टि हुन आयो । सुरक्षाकर्मीहरूको उक्त कार्यबाट निज रामखेलावन साहको प्रचलित संविधान, अन्य नेपाल कानून, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६, जनेभा महासन्धि १९४९ को साभा धारा ३, मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ समेतका प्रावधानहरूले संरक्षित हक अधिकारहरू हनन् भएको ठहर्छ । यसरी मानव अधिकार हनन् भएको अवस्थामा यस आयोगबाट भएको छानबिन/अनुसन्धानबाट पक्राउ गरी बेपत्ता बनाउने कार्यमा ... जिल्ला प्रहरी कार्यालय, सिरहा र ईलाका प्रहरी कार्यालय मिर्चैया, सिरहाबाट खटिएको प्रहरीको संलग्नता रहेको देखिन आयो । अतः निजको स्थिति अविलम्ब सार्वजनिक गरी दोषी प्रहरीको पहिचान गरी कानूनबमोजिम कारबाही गर्न नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्ने । राहतको हकमा नेपाल सरकारको नीति बमोजिम निजको कानूनबमोजिमको हकवालाले राहत प्राप्त गरिसकेको पाइएकोले यसतर्फ केही बोलिरहनु नपर्ने ।

२९. उजुरी नं. ७८८(क), आर्थिक समाजिक अधिकार, सुदूरपश्चिम प्रदेश कार्यालय, धनगढी

पीडित - करन राना र निजकी श्रीमती राजु राना (दमाई), शिवनाथ गा.पा-६ वैतडी

आयोगसमक्ष निर्णयार्थ आज पेस भएको प्रस्तुत उजुरीमा छलफल गरियो । करन राना र निजकी श्रीमती राजु राना श्री कृष्ण निम्न माध्यमिक विद्यालयमा अध्यापन गराउँदै आइरहेकोमा मिति २०७३ माघ महिनामा सोही विद्यालयका विद्यार्थी पुजा चन्दले भागी विवाह गरेको, उक्त कार्यमा शिक्षिका राजु रानाले सहयोग गरेको भनी पुजा चन्दका परिवारले प्रहरीमा जाहेरी दिनुका साथै आफन्त र स्थानीयले समेत विभिन्न यातना दिएको र अध्यापन गराउने विद्यालयमा समेत गई आक्रमण गर्ने प्रयास गरेको र मिति २०७४/३/१ गतेबाट पुनः धम्क्याउने गाली गलौज गर्ने गरेकोले पेसा व्यवसाय गरीबस्न पाउने वातावरण नभएको ... भनिएको घटनाको अनुसन्धान प्रतिवेदन र जिल्ला प्रहरी कार्यालय बैतडीको च.नं २२२४ मिति २०७६/१०/१७ गतेको पत्रबाट पीडितहरूको घरमा स्थानीयले आगजनी गरेका र निजहरू आफ्नो निवासमा बस्न नसकी दशरथचन्द नगरपालिका वडा नं ४ शाहीलेकमा परिवार सहित बसोवास गर्दै आएको भन्ने देखिएको र पीडितहरूले २०७७ साल साउन देखिको परिश्रमिक समेत नपाएको भन्ने देखिन आएकोले राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को दफा १७ बमोजिम पीडितहरूले नियमानुसार पाउनुपर्ने ... तलब पाउने व्यवस्था मिलाउन र पीडितहरू आफ्नै घर ठेगाना पुनस्थापित भई बस्नसक्ने गरी पीडितहरूको शान्ति सुरक्षाको व्यवस्था मिलाउन नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने ।

३०. उजुरी नं. : ४०१, यातना, सुदूरपश्चिम प्रदेश कार्यालय, धनगढी

पीडित : लक्ष्मीप्रसाद जैसी (न्यौपाने), भजनी गाविस वडा नं ३, कैलाली

अनुसन्धान प्रतिवेदन र नेकपा (माओवादी)-को स्वायत्त क्षेत्र सेती-महाकाली संयुक्त जनसमिति अछामको मिति २०५९/१०/२२ गतेको बन्दी रिहाइ गरेको पत्र समेतबाट पीडित लक्ष्मीप्रसाद जैसीलाई माओवादीबाट आफ्नो नियन्त्रणमा राखी यातना दिएको तथ्य पुष्टि हुन आयो । घटनाको सम्बन्धमा पीडितले कुनै क्षतिपूर्ति प्राप्त नगरेको भन्ने तथ्य जिल्ला प्रशासन कार्यालय बाजुराको च.नं ५८९ मिति २०६९/८/२२ पत्र च.नं १२३८ मिति २०७१/१२/२७ को पत्रबाट समेत पुष्टि हुन आएको हुँदा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को दफा १७ बमोजिम घटनामा संलग्न दोषी माओवादी कार्यकर्ता तत्कालीन जिल्ला जनसरकार प्रमुखको पहिचान गरी कारबाही गर्न र सोही ऐनको दफा १६ बमोजिम पीडितलाई रु. ५०,०००/ (पचास हजार रुपैयाँ) क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउन नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्ने ।

३१. उजुरी : नं ५६९, हत्या, सुदूरपश्चिम प्रदेश कार्यालय, धनगढी

पीडित : शितल कठरिया (थारु), घोडाघोडी नगरपालिका (साविक पहलमानपुर-६), कैलाली ।

शितल कठरिया थारुलाई सुराकी गरेको आरोपमा तत्कालीन माओवादी कार्यकर्ताले निर्मम कुटपिट गरेको र उपचारको क्रममा भेरी अंचल अस्पताल नेपालगञ्जमा मृत्यु भएको तथ्य अनुसन्धान प्रतिवेदनबाट खुल्न आयो । पीडितको मुख्य माग दावी दोषीमाथि कारबाही र पीडित परिवारलाई क्षतिपूर्ति रहेको हुँदा घटनाको सम्बन्धमा पीडित परिवारले हालसम्म राज्यबाट रु ६,५०,०००/(छ लाख पचास हजार रुपियाँ) प्राप्त गरिसकेको देखिँदा त्यसतर्फ केही गरिरहनुपरेन । घटनामा संलग्न दोषी पहिचान गरी कारबाही भएको नदेखिँदा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को दफा १७ बमोजिम घटनामा संलग्न दोषी माओवादी कार्यकर्ताको पहिचान गरी कारबाही गर्न नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्ने ।

३२. उजुरी नं. : ५६९, अपहरण, सुदूरपश्चिम प्रदेश कार्यालय धनगढी, कैलाली

पीडित : मानबहादुर साउद, गदरिया गाविस वडा नं ६ कैलाली

आयोगसमक्ष निर्णयार्थ पेस भएको ... कैलाली जिल्ला गदरिया गाविस वडा नं ६ बस्ने मानबहादुर साउदलाई माओवादीले अपहरण गरी बेपत्ता बनाएकोले स्थिति सार्वजनिक गरी पाउँ भनी दर्ता भएको उजुरी उपर अनुसन्धान भई प्रतिवेदन संलग्न रहेको । यसमा कैलाली जिल्ला गदरिया गाविस वडा नं ६ हाल धनगढी उपमहानगर पालिका वडा नं ४ का मानबहादुर साउद मिति २०६२/९/२६ देखि हालसम्म बेपत्ता भएका र निजको स्थिति सार्वजनिक हुन नसकेको । पीडितको कसबाट कसरी बेपत्ता भएको हो भनी खुल्न नसकेको देखिँदा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को दफा १७ बमोजिम निजको प्रभावकारी खोजतलास गरी त्यसको जानकारी आयोगलाई समेत दिनेगरी नेपाल प्रहरीलाई निर्देशन दिने ।

३३. उजुरी नं: ३४९, यातना, सुदूरपश्चिम प्रदेश कार्यालय, धनगढी, कैलाली

पीडित : जिल्ला कैलाली मसुरिया गाविस वडा नं ४ बस्ने डम्बर अधिकारी

आयोगसमक्ष निर्णयार्थ आज पेस भएको ... कैलाली जिल्ला मसुरिया गाविस वडा नं ४ बस्ने पर्वत भनिने (कतै अमर पनि भनिएको) डम्बर अधिकारीलाई मिति २०५८/६/१५ गते सुरक्षाकर्मीले पक्राउ गरी शारीरिक तथा मानसिक यातना दिएकोले दोषीमाथि कारबाही तथा पीडितलाई क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराइ पाउँ भनी दर्ता भएको यस उजुरी उपर आयोगबाट अनुसन्धान भई प्रतिवेदन संलग्न रहेको । मिसिल संलग्न पीडितको बयान, निजले यातना पाएको घटनाको सम्बन्धमा जानकार व्यक्तिसँग

गरिएको सर्जिमिन मुचुल्का, घटना पश्चात् निजले पेस गरेको स्वास्थ्य जाँच सम्बन्धी कागजातहरू, पीडितको सम्बन्धमा मेडिको लिगल सम्बन्धी विशेषज्ञ ... ले दिएको मिति २०७७/१२/२३ को राय प्रतिवेदन लगायतका तथ्यहरूले निजलाई तत्कालीन समयमा सुरक्षाकर्मीले पक्राउ गरी यातना दिएको पुष्टि हुन आएको र तत्सम्बन्धमा पीडितले हालसम्म कहीं कतैबाट क्षतिपूर्ति नपाएको देखिन आएकोले राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को दाफा १६ बमोजिम पीडित डम्बरबहादुर अधिकारीलाई रु. १००,०००/ (एक लाख रुपियाँ) क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउन र घटनामा संलग्न सुरक्षाकर्मी माथि कुनै कारबाही भएको समेत नदेखिएकोले यसै एनको दफा १७ बमोजिम घटनामा संलग्न दोषी सुरक्षाकर्मीको पहिचान गरी कारबाही गर्न नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्ने ।

३४. उजुरी नं. : १६६९, बेपत्ता (संयुक्त सुरक्षाफौज), लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय, नेपालगञ्ज ।

पीडित: शोभाराम थारु, साविक ढोढरी गाविस वडा नं. ८, हाल मधुवन नगरपालिका वडा नं. ४, बर्दिया

यसमा मिसिल संलग्न जिल्ला प्रशासन कार्यालय बर्दियाको मिति २०७६।१०।६, च.नं २४३६ को पत्र, प्रत्यक्षदर्शी तथा अन्य साक्षीहरूले दिएको लिखित जानकारी, पीडित परिवारले दिएको लिखित जानकारी तथा यस आयोगबाट भएको स्थलगत अनुसन्धान प्रतिवेदनको निष्कर्षसमेतको आधारमा हाल बर्दिया जिल्ला ... मधुवन नगरपालिका वडा नं ४, निवासी शोभाराम थारुलाई मिति २०५९ साल जेठ ११ गते बाँदरभरीया बर्दिया भन्ने स्थानबाट गस्तीमा रहेको संयुक्त सुरक्षाफौजको टोलीले निशस्त्र अवस्थामा नियन्त्रणमा लिई हाल सम्म बेपत्ता बनाएको पुष्टि हुन आयो । सुरक्षाकर्मीको उल्लिखित कार्यबाट पीडित शोभाराम थारुको संविधान, कानून, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र १९६६, र बलपूर्वक बेपत्ताबाट सबै व्यक्तिहरूको संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि २००६, द्वारा प्रदत्त मानव अधिकार हनन् भएको ठहर्छ । आयोगबाट भएको छानबिन तथा अनुसन्धानबाट ... नागरिकलाई पक्राउ गरी बेपत्ता पार्ने जस्तो गम्भीर विषयमा राज्यको जिम्मेवार निकायबाट सुक्ष्म अनुसन्धान गरी दोषी यकीन गरी कानुनी दायरामा नल्याउने हो भने आम नागरिकहरूमा मानव अधिकार संरक्षण तथा कानुनी शासनप्रति नै वितृष्णा पैदा हुने हुँदा घटनामा सुक्ष्म अनुसन्धान गरी संलग्न दोषी सुरक्षाकर्मीहरूको पहिचान गरी कानूनबमोजिम कारबाही गर्न र बेपत्ता पारिएका शोभाराम थारुको अवस्था यथाशीघ्र सार्वजनिक गर्न नेपालको संविधानको धारा २४९ को उपधारा २ को खण्ड (क)बमोजिम नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने । ... ।

३५. उजुरी नं.: ९७०, बेपत्ता (शाही नेपाली सेना), लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय, नेपालगञ्ज,

पीडित: नरबहादुर राना, साविक मगरागडी गाविस वडा नं २, बर्दिया

यसमा मिसिल संलग्न गाउँ विकास समितिको कार्यालय मगरागडीको मिति २०६५।१।२५ च.न. ६११

को पत्र । प्रत्यक्षदर्शी तथा अन्य साक्षीहरूले दिएको लिखित जानकारी, पीडित परिवारले दिएको लिखित जानकारी तथा यस आयोगबाट भएको स्थलगत अनुसन्धान प्रतिवेदनको निष्कर्षसमेतको आधारमा बर्दिया जिल्ला मगरागडी गाविस वडा नं २ गिरीटोल निवासी नरबहादुर रानालाई मिति २०५९ साल श्रावण १४ गते निजकै घर कम्पाउण्डबाट तत्कालीन शाही नेपाली सेनाले नियन्त्रणमा लिई हालसम्म बेपत्ता बनाएको पुष्टि हुन आयो । यसरी तत्कालीन शाही नेपाली सेनाको टोलीले उल्लिखित कार्यबाट पीडित नरबहादुर रानाको संविधान, कानून, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र १९६६, र बलपूर्वक बेपत्ताबाट सबै व्यक्तिहरूको संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि २००६, द्वारा प्रदत्त मानव अधिकार हनन् भएको ठहर्छ । आयोगबाट भएको छानबिन तथा अनुसन्धानबाट ... यसरी नागरिकलाई पक्राउ गरी बेपत्ता पार्ने जस्तो गम्भीर विषयमा राज्यको जिम्मेवार निकायबाट सुक्ष्म अनुसन्धान गरी दोषी यकीन गरी कानुनी दायरामा नल्याउने हो भने आम नागरिकहरूमा मानव अधिकार संरक्षण तथा कानुनी शासनप्रति नै वितृष्णा पैदा हुने हुँदा उक्त घटनामा सुक्ष्म अनुसन्धान गरी संलग्न दोषी सुरक्षाकर्मीहरूको पहिचान गरी कानूनबमोजिम कारबाही गर्न र बेपत्ता पारिएका नरबहादुर रानाको अवस्था यथाशिघ्र सार्वजनिक गर्न नेपालको संविधानको धारा २४९ को उपधारा २ को खण्ड(क) बमोजिम नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने, साथै पीडितको हकवाला परिवारले राहत/क्षतिपूर्ति प्राप्त गरिसकेको देखिँदा सो तर्फ केही गरिरहन परेन ।

३६. उजुरी नं.: १३७३, यातना (नेकपा माओवादी), लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय, नेपालगञ्ज,

पीडित: रामकुमार यादव, साविक शमसेरगंज २, बाँके, हाल कोहलपुर नपा. १५, बाँके ।

यसमा मिसिल संलग्न जिल्ला प्रशासन कार्यालय बाँके, नेपालगञ्जको मिति २०६४।२।२२ च.नं. ६०२९ को पत्र, नेपाल सरकार महिला, बालबालिका तथा समाजकल्याण मन्त्रालय, सिंहदरवार, काठमाडौँबाट प्रदान गरिएको अपाङ्गता परिचय पत्र, जिल्ला प्रशासन कार्यालय बाँके, नेपालगञ्जको मिति २०६५।२।२३ च.नं. ५५४५ को पत्र, शम्शेरगञ्ज गाउँ विकास समितिको कार्यालय, बाँकेको मिति २०६५।१०।२२ च.नं. ६०५ को पत्र, प्रत्यक्षदर्शी तथा अन्य साक्षीहरूले दिएको लिखित जानकारी, पीडित परिवारले दिएको लिखित जानकारी तथा यस आयोगबाट भएको स्थलगत अनुसन्धान प्रतिवेदनको निष्कर्षसमेतको आधारमा निज रामकुमार यादवलाई मिति २०५९।२।२५ गते तत्कालीन नेकपा. माओवादीहरूले कुटापिट गरी यातना दिएको पुष्टि हुन आयो । यसरी मानव अधिकार हनन् भएको अवस्थामा यस आयोगबाट भएको छानबिन, अनुसन्धानबाट ... तत्कालीन नेकपा (माओवादी)-का कार्यकर्ताहरूको संलग्नता रहेको देखिँदा उक्त घटनाको सुक्ष्म छानबिन गरी दोषी माओवादी कार्यकर्ताहरूको पहिचान गरी कानून बमोजिम कारबाही गर्न र उक्त घटनाबाट पीडित भएका निज रामकुमार यादवलाई थप रु. ५०,०००। (पचास हजार रुपियाँ) उपलब्ध गराउन राष्ट्रिय

मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को दफा १६ बमोजिम नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने ।

३७. उजुरी नं. १६१४, बेपत्ता (शाही नेपाली सेना), लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय, नेपालगञ्ज,

पीडित: दिलराज योगी, साविक सुर्य पटुवा गाविस वडा नं ४, हाल ठाकुरद्वारा नपा वडा नं १, बर्दिया यसमा प्रत्यक्षदर्शी तथा अन्य साक्षीहरूले दिएको लिखित जानकारी, पीडित परिवारले दिएको लिखित जानकारी तथा यस आयोगबाट भएको स्थलगत अनुसन्धान प्रतिवेदनको निष्कर्षसमेतको आधारमा बर्दिया जिल्ला साविक सुर्यपटुवा गाविस वडा नं ४, हाल ठाकुरद्वारा नगरपालिका वडा नं १, निवासी दिलराज योगीलाई नेकपा माओवादी पार्टीमा संलग्न रहेको आरोपमा ठाकुरद्वारा व्यारेक बर्दियाबाट आएका सेनाले मिति २०५८।८।२७ गते बर्दिया जिल्लाको नेउलापुर (गुनाना) बाट पक्राउ गरी ठाकुरद्वारा व्यारेकमा लागि केही दिन पछि बबईतर्फ लिई गएकोमा हालसम्म बेपत्ता पारेको पुष्टि हुन आयो । यसरी सेनाको उल्लिखित कार्यबाट पीडित दिलराज योगीको संविधान, कानून, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र १९६६, र बलपूर्वक बेपत्ताबाट सबै व्यक्तिहरूको संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि २००६, द्वारा प्रदत्त मानव अधिकार हनन भएको ठहर्छ । आयोगबाट भएको छानबिन तथा अनुसन्धानबाट ... यसरी नागरिकलाई पक्राउ गरी बेपत्ता पार्नेजस्तो गम्भीर विषयमा राज्यको जिम्मेवार निकायबाट सुक्ष्म अनुसन्धान गरी दोषी यकीन गरी कानुनी दायरामा नल्याउने हो भने आम नागरिकहरूमा मानव अधिकार संरक्षण तथा कानुनी शासनप्रति नै वितृष्णा पैदा हुने हुँदा उक्त घटनामा सुक्ष्म अनुसन्धान गरी संलग्न दोषी सुरक्षाकर्मीहरूको पहिचान गरी कानूनबमोजिम कारबाही गर्न र बेपत्ता पारिएका दिलराज योगीको अवस्था यथाशीघ्र सार्वजनिक गर्न नेपालको संविधानको धारा २४९ को उपधारा २ को खण्ड (क) बमोजिम नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने । यसको साथै पीडितको हकवाला परिवारले राहत/क्षतिपूर्ति प्राप्त गरिसकेको देखिँदा सो तर्फ केही गरिरहन परेन ।

३८. उजुरी नं. १६८२, बेपत्ता (सुरक्षाकर्मीबाट), लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय, नेपालगञ्ज

पीडित: चैनराम थारु (भन्ते),साविक मनाउ गाविस वडा नं १, हाल गेरुवा गापा वडा नं ४ बर्दिया

यसमा मिसिल संलग्न जिल्ला प्रशासन कार्यालय बर्दियाको मिति २०७६।१०।६ च.नं २४३६ को पत्र प्रत्यक्षदर्शी तथा अन्य साक्षीहरूले दिएको लिखित जानकारी, पीडित परिवारले दिएको लिखित जानकारी तथा यस आयोगबाट भएको स्थलगत अनुसन्धान प्रतिवेदनको निष्कर्षसमेतको आधारमा बर्दिया जिल्ला साविक मनाउ गाविस वडा नं ४, हाल गेरुवा गापा वडा नं ४, का निज चैनराम थारु (भन्ते) कामको सिलसिलामा नेपालगञ्ज गएको अवस्थामा नेपालगञ्जबाटै २०६० सालमा सुरक्षाकर्मीले पक्राउ गरी हालसम्म बेपत्ता पारेको पुष्टि हुन आयो । सुरक्षाकर्मीको उल्लिखित कार्यबाट

पीडित चैनराम थारु (भन्ते) को संविधान, कानून, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र १९६६, र बलपूर्वक बेपत्ताबाट सबै व्यक्तिहरूको संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि २००६, द्वारा प्रदत्त मानव अधिकार हनन् भएको ठहर्छ । आयोगबाट भएको छानबिन तथा अनुसन्धानबाट ... यसरी नागरिकलाई पक्राउ गरी बेपत्ता पार्ने जस्तो गम्भीर विषयमा राज्यको जिम्मेवार निकायबाट सुक्ष्म अनुसन्धान गरी दोषी यकीन गरी कानुनी दायरामा नल्याउने हो भने आम नागरिकहरूमा मानव अधिकार संरक्षण तथा कानुनी शासनप्रति नै वितृष्णा पैदा हुने हुँदा उक्त घटनामा सुक्ष्म अनुसन्धान गरी संलग्न दोषी सुरक्षाकर्मीहरूको पहिचान गरी कानूनबमोजिम कारबाही गर्न र बेपत्ता पारिएका चैनराम थारु (भन्ते) को अवस्था यथाशिघ्र सार्वजनिक गर्न नेपालको संविधानको धारा २४९ को उपधारा २ को खण्ड (क) बमोजिम नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने । यसको साथै पीडितको हकवाला परिवारले राहत/क्षतिपूर्ति प्राप्त गरिसकेको देखिँदा सो तर्फ केही गरिरहन परेन ।

३९. उजुरी नं.: १४३०, बेपत्ता (सुरक्षाकर्मीबाट), लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय, नेपालगञ्ज

पीडित: छुनिलाल चौधरी (छुनुवा थारु), साविक खैरिचन्दनपुर गाविस वडा नं ८, हाल राजापुर नपा वडा नं. १०, वर्दिया

यसमा मिसिल संलग्न जनजागृति प्राथमिक विद्यालयको मिति २०६७।५।१७ च.नं ७७ को पत्र, गाउँ विकास समितिको कार्यालयको मिति २०६८।१२।५ चं नं ६९५ को पत्र, प्रत्यक्षदर्शी तथा अन्य साक्षीहरूले दिएको लिखित जानकारी, पीडित परिवारले दिएको लिखित जानकारी तथा यस आयोगबाट भएको स्थलगत अनुसन्धान प्रतिवेदनको निष्कर्षसमेतको आधारमा वर्दिया जिल्ला साविक खैरिचन्दनपुर गाविस वडा नं ८, हाल राजापुर नपा. १० बर्दियाका छुनिलाल चौधरीलाई मिति २०५९।७।३ गते निज आफ्नो घर नजिकैको खेतमा तोरी छर्न हलो जोतिरहेको अवस्थामा सुरक्षाकर्मीले पक्राउ गरी हालसम्म पनि बेपत्ता पारेको पुष्टि हुन आयो । सुरक्षाकर्मीको उल्लिखित कार्यबाट पीडित छुनुवा चौधरी (छुनुवा थारु) को संविधान, कानून, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र १९६६, र बलपूर्वक बेपत्ताबाट सबै व्यक्तिहरूको संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि २००६, द्वारा प्रदत्त मानव अधिकार हनन् भएको ठहर्छ । आयोगबाट भएको छानबिन तथा अनुसन्धानबाट ... यसरी नागरिकलाई पक्राउ गरी बेपत्ता पार्ने जस्तो गम्भीर विषयमा राज्यको जिम्मेवार निकायबाट सुक्ष्म अनुसन्धान गरी दोषी यकीन गरी कानुनी दायरामा नल्याउने हो भने आम नागरिकहरूमा मानव अधिकार संरक्षण तथा कानुनी शासनप्रति नै वितृष्णा पैदा हुने हुँदा उक्त घटनामा सुक्ष्म अनुसन्धान गरी संलग्न दोषी सुरक्षाकर्मीहरूको पहिचान गरी कानूनबमोजिम कारबाही गर्न र बेपत्ता पारिएका छुनिलाल चौधरीको अवस्था यथाशीघ्र सार्वजनिक गर्न नेपालको संविधानको धारा २४९ को उपधारा २ को खण्ड (क) बमोजिम नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने । यसको साथै

पीडितको हकवाला परिवारले राहत/क्षतिपूर्ति प्राप्त गरिसकेको देखिँदा सो तर्फ केही गरिरहन परेन ।

४०. उजुरी नं.: ३३९, बेपत्ता (शाही नेपाली सेना), लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय, नेपालगञ्ज

पीडित: डिलाराम वन (गिरी) साविक पाताभार गाविस वडा नं ६, बर्दिया, हाल गेरुवा गाउपालिका वडा नं. १ बर्दिया

यसमा मिसिल संलग्न, साविक पाताभार गाविस वडा नं ६ बर्दिया, हाल गेरुवा गापा वडा नं १ बर्दियाका डिलाराम वन (गिरी) लाई मिति २०५८।१२।२३ गते घरमा सुतिरहेको अवस्थामा तत्कालीन शाही नेपाली सेनाको टोलीले पक्राउ गरी बेपत्ता पारेको पुष्टि हुन आयो । सुरक्षाकर्मीको उल्लिखित कार्यबाट पीडित डिलाराम वनको संविधान, कानून, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र १९६६ र बलपूर्वक बेपत्ताबाट सबै व्यक्तिहरूको संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि २००६, द्वारा प्रदत्त मानव अधिकार हनन् भएको ठहर्छ । आयोगबाट भएको छानबिन तथा अनुसन्धानबाट ... यसरी नागरिकलाई पक्राउ गरी बेपत्ता पार्नेजस्तो गम्भीर विषयमा राज्यको जिम्मेवार निकायबाट सुक्ष्म अनुसन्धान गरी दोषी यकीन गरी कानुनी दायरामा नल्याउने हो भने आम नागरिकहरूमा मानव अधिकार संरक्षण तथा कानुनी शासनप्रति नै वितृष्णा पैदा हुने हुँदा उक्त घटनामा सुक्ष्म अनुसन्धान गरी संलग्न दोषी सुरक्षाकर्मीहरूको पहिचान गरी कानूनबमोजिम कारबाही गर्न र बेपत्ता पारिएका डिलाराम वन (गिरी) को अवस्था यथाशीघ्र सार्वजनिक गर्न नेपालको संविधानको धारा २४९ को उपधारा २ को खण्ड (क) बमोजिम नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने । यसको साथै पीडितको हकवाला परिवारले राहत/क्षतिपूर्ति प्राप्त गरिसकेको देखिँदा सो तर्फ केही गरिरहन परेन ।

४१. उजुरी नं.: १३४४, यातना तथा सम्पति कब्जा (सेनाबाट), लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय, नेपालगञ्ज

पीडित: शेषकान्त शर्मा साविक कोहलपुर गाविस वडा नं ३, हाल कोहलपुर नगरपालिका वडा नं ११, बाँके

यसमा मिसिल संलग्न सवारी साधन क्षतिको मूल्याङ्कन फारम, गाउँ विकास समितिको कार्यालय कोहलपुर, बाँकेको मिति २०६५।१०।२८ च.न. २४१५ को पत्र, इलाका प्रहरी कार्यालय कोहलपुरको मिति २०६५।११।१६ च.न. १०७४ को पत्र, भेरी अञ्चल अस्पताल विकास समितिको मिति २०६५।१२।११ च.नं ७६७ को अड्डाभङ्ग/अपाङ्गता चेकजाँच रिपोर्ट सम्बन्धी पत्र, जिल्ला प्रशासन कार्यालय नेपालगञ्ज बाँकेको मिति २०७६।११।१४ चं नं ५११३ को पत्र, प्रत्यक्षदर्शी तथा अन्य साक्षीहरूले दिएको लिखित जानकारी, पीडित परिवारले दिएको लिखित जानकारी तथा यस आयोगबाट भएको स्थलगत अनुसन्धान प्रतिवेदनको निष्कर्षसमेतको आधारमा निज शेषकान्त

शर्मालाई मिति २०५८।८।१४ गते रातको अन्दाजी १० बजेको समयमा सेनाले पक्राउ गरी लागि यातना दिई सम्पत्ति समेत लुटपाट गरेको पुष्टि हुन आयो । यसरी मानव अधिकार हनन् भएको अवस्थामा यस आयोगबाट भएको छानबिन, अनुसन्धानबाट ... यस घटनामा सुरक्षाफौजका जवानहरूको संलग्नता रहेको देखिँदा उक्त घटनाको सुक्ष्म छानबिन गरी दोषी सुरक्षाकर्मीको पहिचान गरी कानुनबमोजिम कारबाही गर्न र पीडित परिवारलाई राहतस्वरूप रु. २,५०,०००/ (दुईलाख पचास हजार रुपियाँ) क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउन राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को दफा १६ बमोजिम नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने ।

४२. उजुरी नं. : ४०६८/७४६, यातना, वाग्मती प्रदेश कार्यालय सानेपा

पीडित : विष्णुप्रसाद आचार्य., जिल्ला रसुवा भोर्ले गाविस वडा नं. ७

यसमा मिसिल संलग्न जिल्ला प्रशासन कार्यालय धुन्चे रसुवाको च.नं. ६५२ मिति २०७८/१२/१३ गतेको पत्र, गृह मन्त्रालय काठमाडौं को च.नं.१६९ मिति २०७८/१२/१५ गतेको पत्र, घटनाका पीडित विष्णुप्रसाद आचार्यको भनाइ तथा आयोगको स्थलगत अनुसन्धानबाट समेत रसुवा जिल्ला भोर्ले गाविस ७ चिती निवासी विष्णुप्रसाद आचार्यलाई मिति २०५९/५/२२ गते नेकपा (माओवादी)-कार्यकर्ताले सुराकीको आरोपमा केही काम छ भनी आखाँमा पट्टी बाँधेर घर भन्दा केही पर पुऱ्याइ कुटपीट गरी देब्रे खुट्टा र दाहिने हात भाँचिदिई मऱ्यो भनी छोडेर हिडेक र लामो समयको उपचार पछि नक्कली खुट्टाले हिंडडुल गर्दै आएको पुष्टि हुन आयो । तत्कालीन नेकपा. (माओवादी)-का कार्यकर्ताहरूले सशस्त्र सङ्घर्षमा भाग नलिएका गैर सैनिक व्यक्तिलाई शंका कै आधारमा आफ्नो नियन्त्रणमा लिई निर्मम तरिकाले कुटपीट गरी हात खुट्टा भाँचिदिने कार्यले निज विष्णुप्रसाद आचार्यको मौजुदा संविधान नेपाल कानुन नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञा पत्र १९६६, मानव अधिकारको विश्वव्यापी पत्र १९४८ तथा जेनेभा महासन्धि १९४९ को साभ्भा धारा ३ द्वारा प्रदत्त अधिकार हनन् भएको ठहर्छ । उक्त घटनामा ... आयोगबाट भएको अनुसन्धानबाट ... तत्कालीन शसस्त्र द्वन्द्वरत नेकपा (माओवादी)-कार्यकर्ताहरूको संलग्नता पुष्टी भएकोले .. सो घटनामा संलग्न दोषी पहिचान गरी कानुनबमोजिम कारबाही गर्न नेपालको संविधानको धारा २४९ को उपधारा २ को खण्ड (क) तथा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को दफा १७ बमोजिम नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने । साथै पीडितले कानुनबमोजिम राहत प्राप्त गरिसकेको देखिँदा सोतर्फ केही गरिरहन परेन ।

४३. उजुरी नं. : ६१, कारागारमा रहेको अवस्थामा मृत्यु (यातना), लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय नेपालगञ्ज

पीडित: भक्तबहादुर सुनार, ठाकुरबाबा नपा.वडा नं. ९ वेतेनी, बर्दिया

यसमा मिसिल संलग्न कारागार कार्यालय नख्खु, ललितपुरको मिति २०७५/२/२ च.न.४०१० गतेको पत्र, गृह मन्त्रालय मानव अधिकार प्रवर्धन शाखा सिंहदरबार काठमाडौंको मिति २०७५/५/१९ च. नं. ३६ को पत्र साथ संलग्न छानबिन समितिको प्रतिवेदन, महानगरीय प्रहरी परिसर ललितपुरको मिति २०७५/५/२८ च.न.९८७ को पत्र, प्रहरी प्रधान कार्यालय नक्साल, काठमाडौंको मिति २०७५/६/२५ च.नं. १७३ को पत्र मार्फत प्राप्त मुद्दाको प्रतिवेदन, ललितपुर जिल्ला अदालतको मिति २०७८/१२/४ च.नं.८४३ को पत्र, उच्च अदालत पाटनको मिति २०७८/१२/२८ च.न. ११८२ गतेको पत्र, सर्वोच्च अदालत मुद्दा तथा रिट महाशाखाको मिति २०७९/३/१ च.न. ३९७७२ को पत्रबाट जिल्ला बर्दिया ठाकुरबाबा नपा वडा नं. ९, वेतेनीका भक्तबहादुर सुनुवारलाई जबरजस्ती करणी एवं कर्तव्य ज्यान मुद्दामा सर्वोच्च अदालत समेतबाट सर्वस्व सहित जन्मकैदको सजाय भई ललितपुर जिल्लाको नख्खु कारागारमा थुनामा रहेका बेला मिति २०७५/१/२१ गते अचानक बिरामी भएको खबर पाएको र मिति २०७५/१/२२ मा निजलाई पाटन अस्पतालमा मृत अवस्थामा पाएको पुष्टि हुन आयो । चिकित्सकीय कागजातको अध्ययनबाट मृतकको शरिरको दाहिने हातमा निलो कालो डाम, नाक मुखबाट फिँज निस्केको दाग रहेको र मृतकलाई जेलर र जेलको चौकीदारले शारीरिक तथा मानसिक यातना दिएको कारणले मृत्यु भएको भन्ने भनाइ उजुरीमा रहेको भएता पनि निजलाई रसायनयुक्त पदार्थ सेवन गराइँदा निजको मृत्यु भएको देखिन आयो । नख्खु कारागार प्रशासन तथा सम्बन्धित सुरक्षा संयन्त्रको कमजोरी तथा लापरवाहीका कारण एउटा कैदीले अर्को कैदीमा रसायनिक औषधी प्रयोग गर्नसक्ने सम्मको वातावरण बनेको कारण निज भक्तबहादुर सुनुवारको मृत्यु भई बाँच्न पाँउने अधिकारको हनन् भएको पाइयो । उल्लिखित कार्यबाट भक्तबहादुर सुनुवारको मौजुदा नेपालको संविधान, नेपाल कानून तथा नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञा पत्रद्वारा प्रदत्त हक अधिकार हनन् भएको ठहर्छ । उक्त घटनामा तत्कालीन समयका जेलर र चौकीदारको संलग्नता देखिएकोले निजहरूलाई कारबाही नगर्ने हो भने आम नागरिकहरूमा मानव अधिकार तथा विधिको शासनप्रति नै वितृष्णा पैदा हुने हुँदा निजहरूलाई कानूनबमोजिम कारबाही गर्न देहायबमोजिमको नीति सिफारिस गर्न गरियो:

१. भक्तबहादुर सुनुवार मृत्यु भएको घटनाको सम्बन्धमा छानबिन गर्न गठित समिति, २०७५ को सुझाव कार्यान्वयन गर्ने ।
२. कारागारको सुरक्षा प्रणालीमा सुधार गरी यस्ता प्रकारका अपराधिक कार्यमा संलग्न रहने कर्मचारी, सुरक्षाकर्मी, चौकीदार, नाइके, भाइनाइके जस्ता कारागारमा आन्तरिक प्रशासनका व्यक्तिहरूलाई समेत जिम्मेवार बनाउन ऐन, कानून, निर्देशिका बनाउन वा संशोधन गर्नुपर्ने भए गर्न राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग एन, २०६८ को दफा १७ बमोजिम नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्ने ।

४४.उजुरी नं. : ४०४२/गौर घटना

पीडितहरू : प्रतिमा खातुन भन्ने नुरजँहा खातुन, जिगडुवा रौतहट, उषा थापा, निजगढ-३, बारा, चुनु ठाकुर, ब्रम्हपुरी, रौतहट, छोटु भन्ने राजु पटेल, गरुडा-९, रौतहट, सरस्वती उप्रेती, चन्द्रनिगाहपुर, रौतहट, प्रमोद भन्ने रामशरण यादव, रौतहट, नर्वदेश्वर उपाध्याय, शहरमजुवा-६, रौतहट, संयोग भन्ने छते वाइवा, पदमपोखरी-३, मकवानपुर, नारायण दाहाल, पदमपोखरी-१, मकवानपुर, आदेश भन्ने राजन पोखरेल, हेटौडा-७, मकवानपुर, रोहन भन्ने रोहीन पाख्रीन, रातामाटे-२, मकवानपुर, परिवर्तन भन्ने रत्न बोगटी, बाजुरा, अर्जुन भन्ने विविन्द्र मगराति, पृथ्वीनारायण नपा ८, गोरखा, संयोग भन्ने जितेन्द्र थापामगर, हापुरे-१, दाङ, कुमार भन्ने कुमार तौलाडे, सितलपाटी-८, सिन्धुली, रमाकान्त जयसवाल भन्ने रमाकान्त चौधरी, पौठीयाइ, रौतहट, राकेश भन्ने उज्जवल दाहाल, पदमपोखरी-१, मकवानपुर, सन्देश भन्ने दिपक पाण्डे, जुडिवेला, रौतहट, प्रभा भन्ने उर्मिला लो, वर्षामादी १, मकवानपुर, मुनाल वि.क., छतिवन १, मकवानपुर, आदेश भन्ने पूर्ण जोशी, निर्मलवस्ती ६, पर्सा, श्याम भन्ने हस्तबहादुर श्रेष्ठ, सिमरा ३, बारा, पलपल भन्ने रामकाजी कार्की, निजगढ ८, बारा, धमेन्द्र भन्ने महेन्द्र साह, टेडाकटी ६, बारा, रामविश्वास राय यादव, ठेगाना नखुलेको, प्रतिमा भन्ने रेखा परियार, जुडिवेला ९, रौतहट र गोविन्द अधिकारी, ठेगाना नखुलेको २७ जना मृतकसहित अन्य ११५ जना घाइतेहरू ।

१. यसमा रौतहट जिल्लाको गौरमा मिति २०६३/१२/७ गते २७ जना व्यक्तिहरूको हत्या भएको घटनासँग सम्बन्धित प्रस्तुत उजुरी, उजुरी संलग्न प्रमाण कागजात, आयोगको अनुसन्धान प्रतिवेदन र नेपाल सरकारबाट गठित गौर घटना जाँचबुझ आयोगको प्रतिवेदन २०६४ समेतको अध्ययन गरियो । घटनाको छानबिन गर्न आयोग स्वयमूले उजुरी ग्रहण गरी घटना भएको एक दिनपछि नै पाँच सदस्यीय अनुसन्धान टोली खटाइ सो टोलीले मिति २०६३/१२/२८ गते पेस गरेको प्रतिवेदन र प्रतिवेदन बमोजिम आयोगबाट मिति २०६४/१/१३ गते नेपाल सरकार, मधेशी जनअधिकार फोरम र नेकपा -माओवादी)-लाई दिईएको सुझावको समेत अध्ययन गरियो । सो त्यसउपर कुनै कारबाही भएको जानकारी मिसल अध्ययनबाट पाइएन । प्रतिवेदनले बिस्तृत शान्ति सम्झौता सम्पन्न भएपछि तत्कालीन नेकपा (माओवादी) र तत्कालीन मधेशी जनअधिकार फोरमबीच देशका विभिन्न भागहरूमा भडप हुने क्रमको निरन्तरतामा माथि उल्लिखित घटना भएको र घटनामा २७ जनाको मृत्यु र ११५ जना घाइते भएको समेत देखियो । उजुरी मिसल र प्रतिवेदनहरूको अध्ययनबाट घटना हुनुपछाडि मुख्य रूपमा तल उल्लेख गरिएका चार वटा कारण रहेको देखियो :

- तत्कालीन नेकपा (माओवादी) प्रति मधेशी जनअधिकार फोरम र तत्कालीन मधेशी जनअधिकार फोरमप्रति नेकपा (माओवादी)-को प्रतिशोधयुक्त व्यवहारको कारण मिति

२०६३ साल माघ १७ गते गौरमा नेकपा (माओवादी) बाट मधेशी जनअधिकार फोरम समर्थित नेता तथा कार्यकर्तामाथि भएको कुटपीट लाठी प्रहार (ज्यादति) विरुद्धको प्रतिशोधी भावना ।

- मधेशी जनअधिकार फोरमले मिति २०६३/१२/७ गते कार्यक्रम गर्ने भनी कार्यक्रम स्थल तय गरी १०/१२ दिन अघिदेखि प्रचार-प्रसार गरी रहेको अवस्थामा कार्यक्रम हुनुभन्दा दुई दिन अघिमात्र तत्कालीन नेकपा (माओवादी)-को भातृसङ्गठन मधेशी मुक्ति मोर्चाले फोरमले कार्यक्रम गर्न तय गरेको स्थान गौर राइस मिलको चौरलाई नै छनौट गरी भिडन्तको अवस्था सिर्जना गर्नु ।
  - एकै स्थान र समयमा कार्यक्रम नगर्नकालागि स्थानीय वाणिज्य सङ्घले गरेको पहलमा भएको बैठकमा नेकपा (माओवादी) अनुपस्थित रहनु र यस सम्बन्धमा दुवै पक्षलाई स्थानीय प्रशासनले मौखिक रूपमा गरेको आग्रहको दुवै पक्षबाट बेवास्ता हुनु ।
  - जिल्ला सुरक्षा समितिले थप सुरक्षाकर्मी माग गर्ने भनी मिति २०६३/१२/६ गते गरेको निर्णय बमोजिम थप सुरक्षाकर्मी पठाउने कार्यमा सम्बन्धित तालुक कार्यालयबाट बेवास्ता हुनु ।
२. माथि उल्लिखित कारणको समयमा नै सम्बोधन हुन नसक्दा दुई पक्षबीच रहेको राजनैतिक टकराव र प्रतिक्रिया स्वरूप प्रतिशोधी भावना हिंसामा परिणत भई तत्कालीन मधेशी जनअधिकार फोरम तर्फका व्यक्तिहरूको योजनाबद्ध र नियमित आक्रमणबाट माथि उल्लिखित ... २७ जना माओवादी कार्यकर्ताहरूको क्रूर, अमानवीय तथा अपमानजनक तरिकाबाट हत्या र ११५ जना व्यक्तिहरू घाइते भएको देखिन्छ ।
३. नेपालले अनुमोदन गरेका मानव अधिकारसम्बन्धी दस्तावेजहरू, नेपालको तत्कालीन अन्तरीम संविधान, २०६३ समेतले सबै नागरिकलाई विचार र अभिव्यक्ति तथा सूचाङ्कहातहतियार सभा सम्मेलन गर्ने स्वतन्त्रता प्रदान गरेको भएता पनि नेकपा (माओवादी) भातृ सङ्गठन मधेशी मुक्तिमोर्चा र मधेशी जनअधिकार फोरम दुवैले त्यसको दुरुपयोग गरी हतियारको प्रयोग गरी एकले अर्काको स्वतन्त्रता र अस्तित्वलाई स्वीकार गर्न नसक्दा नै यस्तो जघन्य अपराध हुन गएको देखिँदा यस कार्यमा दुवै दलका जिल्ला स्तरीय नेता र केन्द्रको हकमा तत्कालीन मधेशी जनअधिकार फोरमका अध्यक्ष उपेन्द्र यादव तथा तत्कालीन नेकपा (माओवादी)-का अध्यक्ष पुष्प कमल दाहाल प्रचण्ड समेतले आफ्नो मातहतका नेता तथा कार्यकर्ताहरूलाई संयमित बनाउने तथा घटनामा दोषी देखिएका कार्यकर्ताहरूलाई कानुनी दायरामा ल्याउन प्रहरी प्रशासनलाई

सहयोग गरेको देखिएन । यस अवस्थाले दुवै दलको नेतृत्व घटनाप्रति गम्भिर भएको अवस्था नदेखिँदा घटनामा तत्कालीन नेकपा (माओवादी)-का अध्यक्ष पुष्प कमल दाहाल 'प्रचण्ड', तत्कालीन मधेशी मुक्ति मोर्चाका महासचिव प्रभु साह र पूर्व जनसरकार प्रमुख विन्देश्वर यादव तथा तत्कालीन मधेशी जनअधिकार फोरमका अध्यक्ष उपेन्द्र यादव समेत जिम्मेवार थिएनन् भन्न सकिने अवस्था भएन । यसको साथै घटनामा जिल्ला प्रहरी कार्यालय रौतहटमा दर्ता भएका जाहेरीमा नाम उल्लेख भएका र नेपाल सरकारद्वारा गठित गौर घटना जाँचबुझ आयोगको प्रतिवेदन २०६४ ले दोषी भनी उल्लेख गरेका अजय गुप्ता, गौर नपा वडा नं. ९, रौतहट, गौरी शंकर यादव, गौर नपा वडा नं. ९, रौतहट, बाबुलाल साह कानू, गौर नपा वडा नं. २, रौतहट, ललन सिंह, गौर नपा वडा नं. १३, रौतहट, चन्द्रिका सिंह, सरुआठा ४, रौतहट, बलराम सिंह कुँवर, ब्रम्हपुरी, रौतहट, उपेन्द्र यादव, बसनाहा गाविस, सप्तरी, राजेन्द्र यादव, ठेगाना नखुलेको, संजीव यादव, टेंग्राहा १, रौतहट, रामकलेवर सिंह, गौर नपा ५, रौतहट, जगन्नाथ केसरी, गौर नपा वडा नं. ९, रौतहट, सञ्जीव यादव, मुडवलवा २, रौतहट, शम्भु सिंह, गंगापिप्रा २, रौतहट, रामप्रवेश सिंह, गंगापिप्रा २, रौतहट, रूपनारायण चौधरी, हथियाही ७, रौतहट, चुल्हाइ साह, वसतपुर १, रौतहट, देवानन् भन्ने देवनाथ भा, वसतपुर ४, रौतहट, राम आधार साह, वसतपुर १, रौतहट, शिव शंकर सिंह, ब्रम्हपुरी १, रौतहट, जगरनाथ ठाकुर, ब्रम्हपुरी ५, रौतहट, गणेश राय यादव, शितलपुर वैरगनिया, रौतहट, विनोद सिंह, ब्रम्हपुरी १, रौतहट, जयनन्द यादव, दक्षिण भिटकैया, बारा, नन्द किशोर साह, सरमजुवा २, रौतहट, कपिल देव राय यादव, धरहरी, रौतहट, दामोदार प्रीयदर्शी, सोनरीया ४ रौतहट, बबन सिंह, ब्रम्हपुरी १, रौतहट, भुषण सिंह, गौर नपा १३, सिसिया, रौतहट, रामप्रसाद लाल, ब्रम्हपुरी २, रौतहट, जितेन्द्र सिंह, ब्रम्हपुरी १, रौतहट, रामेश्वर राय यादव, मुडवलवा २, रौतहट, प्रेमचन्द्र भा, रौतहट, राम अयोध्या महतो चनउ, गौर नपा ६, रौतहट, अवधेश चनउ, गौर ६, रौतहट, राम निवास सिंह, हजमिनिया ८, रौतहट, उमेश तिवारी, हजमिनिया ८, रौतहट, अशोक सिंह, हजमिनिया १, रौतहट, भाग्य नारायण साह, बसतपुर, रौतहट, शंकर सिंह, बसतपुर ८, रौतहट, मुन्ना सिंह, हजमिनिया १, रौतहट, मंगल राउत बरई, बरियारपुर ५, रौतहट, शेख दाउद, कनकपुर, रौतहट, शंकर यादव, माइधिया मानपुर, रौतहट, अरुण सिंह, गौर १३, रौतहट, मुकुट सिंह, हजमिनिया १, रौतहट, विश्वनाथ पट्टेल, जेठरहिया ८, रौतहट, वीरेन्द्र राउत, जेठरहिया ९, रौतहट, जयचन्द्र यादव, टेंग्राहा ४, रौतहट, दिन्ना यादव, टेंग्राहा २, रौतहट, सहन राय यादव, टेंग्राहा १, रौतहट, हरिन्द्र यादव, जयनगर ९, रौतहट, वैद्यनाथ साह, मठिया ७, रौतहट, ललित साह तेली, औरही १, रौतहट, शंकर साह बनिया, औरही १, रौतहट, वीरेन्द्र पाण्डे, गंगापिप्रा, रौतहट, जोद्धा साह, गौर नपा, रौतहट, शंकर राय यादव, लक्ष्मीपुर, रौतहट, वेराहीम अन्सारी, जयनगर, रौतहट, श्री नारायण भा, बसतपुर, रौतहट, रामबाबु प्रसाद यादव, कचारवा १, बारा, जियालाल प्रसाद यादव, इनर्वामाल कोइलीडीह, बारा, शिउनाथ पट्टेल,

मभ्रौलिया, भिटकैया, बारा, मदन साह, गौर नपा १२, रौतहट, अरविन्द सिंह, हजमिनिया १, रौतहट, पवन सिंह, हजमिनिया ८, रौतहट, भुपेन्द्र महतो, भसेढवा, रौतहट, राम सोगारत यादव, गौर ४, रौतहट, पंकज भारती, गौर ४, रौतहट, नरेश भारती, गौर ४, रौतहट, दीपेन्द्र भारती, गौर ४, रौतहट, देवी यादव, गौर ५, रौतहट, लालकिशोर राउत, गौर ९, रौतहट, रामदास साह, वसतपुर १, रौतहट, रामेश्वर साह, वसतपुर १, रौतहट, रामजी दास, वसतपुर १, रौतहट, रजनिश भा, वसतपुर १, रौतहट, हरिकिशोर यादव, गौर मालपोतमा लेखापढी गर्ने, लालकिशोर राउत, गौर ९, रौतहट, गंगा सिंह, गौर ९, रौतहट, हिन्दु राय यादव, महमदपुर, रौतहट, नवल यादव, महमदपुर रौतहट, ब्रज यादव, महमदपुर, रौतहट, संजिव भा, रौतहट, रणविर महतो, रौतहट, गगनदेव महतो, रौतहट, सोनालाल यादव, रौतहट, भुनरेस यादव, रौतहट, नरेश साह तेली, रौतहट, अर्जुन मल्लिक, गौर, रौतहट, जगदिस मल्लिक, गौर रौतहट, फेकु, गौर गडवा, रौतहट, मुल्तीक, गडवा, रौतहट, भद्रा ठाकुर हजाम, ब्रम्हपुरी, रौतहट, रामशंकर श्रीवास्तव, ब्रम्हपुरी, रौतहट, तेजा बैठा, हजमिनिया पतही, रौतहट, अमर बैठा, हजमिनिया, पतही, रौतहट, विनोद चमार, हजमिनिया, पतही रौतहट, मदन सिंह, वसतपुर, रौतहट, शिव पासवान, गौर-११, रौतहट, मसेज खाँ, गौर-१० सिसवा, रौतहट, दिपेन्द्र साह तेली, गौर-१० सिसवा रौतहट, छोटन सिंह, गंगापिप्रा, रौतहट, गगन सिंह, सिर्सिया रौतहट, अनिल सिंह, रौतहट, अमर यादव, इनरवारी-१, रौतहट, धनन्जय भा, गौर, रौतहट, वीरवासनी सहनी, बसन्तपटी-६, रौतहट, किशोरी राय यादव, इनरवारी १, रौतहट, वलरुवा अन्सारी, जयनगर, रौतहट, रामचन्द्र गिरी, नरकटिया, रौतहट, शंभु साह कानु गौर २, रौतहट, अवधेश चनउ, टिकुलिया ६, रौतहट, संजय केशरी टिकुलिया ६, रौतहट, राजीनन् सिंह गौर, रौतहट, रामकुमार शर्मा, महोत्तरी, तेजीलाल पटेल इनरवारी ६, रौतहट, गगनदेव बैठा, टेंग्राह ७, रौतहट, कौशल सिंह, वसतपुर ४, रौतहट, रामनिवास सिंह, हजमिनिया, रौतहट, रामअवतार साह तेली, वसतपुर, रौतहट, राजेश गुप्ता, ठेगाना नखुलेको, हरि सिंह, ठेगाना नखुलेको, शंकर मुखिया, ठेगाना नखुलेको, राजेन्द्र पटेल, ठेगाना नखुलेको, रामप्रवेश पटेल, लक्ष्मनीया ५, रौतहट, शेख जमशैद, गौर नपा १०, रौतहट, गुडु सिंह, ब्रम्हपुरी १, रौतहट, विनोद सिंह, ब्रम्हपुरी १, रौतहट, उमा राय यादव, औरङ्ग्या ८, रौतहट र विक्रम सिंह, गौर नपा १३, रौतहट समेतका व्यक्तिहरूमाथि तहकीकात/छानबिन गरी दोषी देखिएका व्यक्तिहरू उपर मुद्दा चलाउनुपर्ने देखियो ।

४. अतः रौतहट जिल्लाको गौर र आसपासका क्षेत्रमा मिति २०६३/१२/७ गते भएको घटनामा नेपालको तत्कालीन अन्तरीम संविधान २०६३ को धारा १२(१) बमोजिम मृतकहरूको जीवनको अधिकार सहित ऐ. संविधानको धारा १२(३) बमोजिका स्वतन्त्रताको हक, नेपालको संविधानको धारा १६ बमोजिम सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक र धारा २१ बमोजिम अपराध पीडितको हक तथा नेपाल कानून सरह लागू हुने नागरिक तथा राजनितिक अधिकार विषयक अनुबन्ध, १९६६

को धारा ६ ले प्रत्याभूत गरेका जीवन तथा पीडित परिवारको न्याय पाउने अधिकारको हालसम्म पनि उल्लङ्घन भइरहेको देखिँदा नेपालको संविधानको धारा २४९ को उपधारा २ को खण्ड (क), (ख), (ग) र (ङ) तथा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को दफा १५, १६, १७ बमोजिम नेपाल सरकारसमेत सम्बद्धपक्ष समक्ष निम्नबमोजिमको सुझाव तथा सिफारिस पठाउने ठहरेछ :

(क) नेपाल सरकारलाई

- (१) घटना भएको १६ वर्ष बित्न लाग्दा समेत मिति २०६४/१/२८ गते दर्ता भएको भनिएको किटानी जाहेरी दरखास्त उपर कुनै कारबाही, अनुसन्धान, तहकीकात गरी अभियोजन गर्ने कार्य भएको नदेखिँदा अनुसन्धान कार्य अघि नबढाउने जिल्ला प्रहरी कार्यालय रौतहटका तत्कालीन प्रमुख/प्रहरी उपरीक्षक योगेश्वर रोमखामी र मानव अधिकारको उल्लङ्घन हुनबाट रोक्ने जिम्मेवारी पूरा नगर्ने तत्कालीन प्रमुख जिल्ला अधिकारी माधवप्रसाद ओझा, तत्कालीन प्रहरी उपरीक्षक रामकुमार खनाल, सशस्त्र प्रहरी नायव उपरीक्षक धर्मानन्द सापकोटा र नायव उपरीक्षक कामाख्या नारायण सिंहलाई सेवामा नै बहाल रहेको अवस्था भएमा विभागीय कारबाही गर्न र सेवा निवृत्त भएको अवस्था भएमा आगामी दिनमा राज्यको तर्फबाट कुनै पनि थप अवसर प्रदान नगर्न ।
- (२) गम्भीर आपराधिक घटनाका दोषी भनी जिल्ला प्रहरी कार्यालय रौतहटमा मिति २०६४/१/२८ गते दर्ता भएका भनिएका किटानी जाहेरी दरखास्त र नेपाल सरकारबाट गठित गौर घटना जाँचबुझ आयोगको प्रतिवेदन, २०६४ मा औँल्याईएका माथि निर्णय नं. ९ मा उल्लिखित व्यक्तिहरूउपर तत्काल अनुसन्धान तहकीकात गरी दोषी देखिएका व्यक्तिहरूउपर अभियोग दर्ता गराउने कार्यगरी सो को जानकारी यस आयोगलाई गराउन र प्रत्येक तीन/तीन महिनामा आयोगसमक्ष प्रगति प्रतिवेदन पठाउन ।
- (३) मृतकका परिवारहरूले हालसम्म पनि नेपाल सरकारबाट कुनै पनि राहत तथा क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्न नसकेको भन्ने बुझिँदा मृतक व्यक्तिका प्रत्येक परिवारलाई राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को दफा १६ बमोजिम कम्तीमा जनही रु. ३०००००/(तीन लाख) को दरले यथाशीघ्र क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराइ तीन महिना भित्र आयोगमा जानकारी गराउन ।
- (४) दीर्घकालीन रूपमा उपचार गराइरहनुपर्ने घाइतेहरूको पहिचान गरी निःशुल्क उपचारको व्यवस्था मिलाउन र निको भएका तर आफैँले उपचार खर्च व्यहोरेका घाइतेहरूको उपचार खर्चको शोधभर्ना उपलब्ध गराउन ।

- (५) यस्तो जघन्य अपराध हुँदा पनि जिल्ला स्थित राष्ट्रिय अनुसन्धान कार्यालयको भूमिका अति निष्कृय देखिएको हुँदा राष्ट्रिय अनुसन्धान कार्यालयहरूको प्रभावकारीताको मूल्याङ्कन गरी जिम्मेवारी पुरा नगर्ने तत्कालीन कार्यालय प्रमुखलाई जवाफदेही बनाउन ।
- (६) यो घटना जिल्ला सुरक्षा समितिको निर्णयपछि पनि तालुक कार्यालयहरूबाट थप सुरक्षाकर्मी नपठाउने नेपाल प्रहरी र सशस्त्र प्रहरी बलबीचको समन्वयमा देखिएको कमीबाट हुन गएको देखिँदा आगामी दिनमा यस्तो कार्य नदोहोरिने सुनिश्चितता गर्न तत्कालीन प्रमुखहरूलाई स्मरण गराइ दुवै निकायका प्रमुखहरूलाई आगामी दिनमा हिंसा नियन्त्रणमा प्रभावकारी रूपमा समन्वय र सहकार्यको सुनिश्चितता गर्न र जिल्ला सुरक्षा समितिलाई थप प्रभावकारी बनाउन ।
- (७) लैङ्गिक तथा यौनिक हिंसा विरुद्ध नेपाल सरकारले अवलम्बन गरेको शुन्य सहिष्णुता (Zero Tolerance) अनुकूल यस घटनामा महिलामाथि चरम हिंसा गर्ने व्यक्ति वा समूहलाई जिम्मेवार बनाइ प्रचलित कानूनबमोजिम कडा कारबाही गर्न ।
- (८) प्रचलित कानूनबमोजिम अनिवार्य रूपमा गोप्य राखिनुपर्ने विषयहरूलाई गोप्य राखी गौर घटना जाँचबुझ आयोगको प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्न ।
- (९) यस घटनाका पीडित तथा साक्षीहरूको सुरक्षा र संरक्षणको सुनिश्चितता गर्न ।
- (१०) यस घटनाका मृतक र घाइतेहरूको स्मरण र सम्मानका लागि घटना स्थलमा स्मरणयुक्त स्मारक वा प्रतीक चिन्ह स्थापना गर्न ।
- (ख) तत्कालीन नेकपा (माओवादी) र तत्कालीन मधेशी जनअधिकार फोरमको नेतृत्वलाई**
- (१) यस घटनामा तत्कालीन नेकपा (माओवादी) र तत्कालीन मधेशी जनअधिकार फोरम दुवै दलका नेतृत्वले हिंसा रोक्न कुनै पहल गरेको नदेखिँदा आगामी दिनमा मानव अधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धनमा गम्भीर भई यस्ता घटना नदोहोर्‍याउन तत्कालीन नेकपा (माओवादी)-का अध्यक्ष पुष्पकमल दाहाल 'प्रचण्ड', सोही पार्टीका तत्कालीन नेता एवम् मधेशी मुक्तिमोर्चाका तत्कालीन महासचिव प्रभु साह, सोही पार्टीका पूर्व जनसरकार प्रमुख विन्देश्वर यादव र तत्कालीन मधेशी जनअधिकार फोरमका अध्यक्ष उपेन्द्र यादवसमेतलाई राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को दफा ५(१) बमोजिम ध्यानाकर्षण गराउने ।
- (२) आगामी दिनमा यस्ता क्रूर र अमानवीय घटना हुन नदिने सार्वजनिक प्रतिबद्धता व्यक्त गर्दै यस घटनामा दोषी भएका भनी जिल्ला प्रहरी कार्यालय रौतहटमा दर्ता भएका जाहेरी

दरखास्तमा नाम उल्लेख भएका व्यक्तिहरू र नेपाल सरकारले गठन गरेको गौर घटना जाँचबुझ आयोगको प्रतिवेदन, २०६४ ले निर्देश गरेका व्यक्तिहरू उपर अनुसन्धान र अभियोजन गर्ने कार्यमा संलग्न नेपाल प्रहरी तथा सरकारी वकीललाई पूर्ण सहयोग गरी अपराधमा हुँदै आएको राजनितिकरणको अन्त्य गर्न ।

(ग) सबै राजनितिक दलहरूलाई

- (१) आफ्नो दलको अधिकारको प्रयोग गर्दा अर्को दलको अधिकारको सम्मान गर्न ।
- (२) आफ्ना कार्यकर्ताहरूलाई हिंसात्मक र उत्तेजनात्मक कार्यमा अभिप्रेरित हुने कुनै पनि कार्य र व्यवहार कुनै पनि वाहना र चाहनामा नगर्न, नगराउन ।
- (३) समय समयमा देखिने राजनीतिमा अपराधिकरण र अपराधमा राजनीतिकरणको अवस्था अन्त्य गर्नको लागि आपराधिक कार्यमा संलग्न आफ्ना कार्यकर्ताको संरक्षण गर्ने कार्यको अन्त्य गरी कानुनी कारबाहीको लागि राज्यका निकायहरूलाई सहयोग गर्न ।

४५. उजुरी नं.: २४४४, सैनिक हिरासतमा यातना, वाम्मती प्रदेश कार्यालय,

पीडित : प्रमिला सिलवाल (खत्री) टिकाथली गाविस वडा नं. ९, ललितपुर

यसमा निज प्रमिला सिलवाल (खत्री) लाई मिति २०६०/११/१३ गते शाही नेपाली सेनाको छाउनी स्थित जगदल गणबाट खटिएका सुरक्षाकर्मीले छाउनी स्थित सैनिक अस्पतालबाट उपचार गरी घर फर्कौं गर्दा पक्राउ गरी २१ दिन सैनिक हिरासतमा राखेको ... विषयमा नेपाली सेनाले समेत स्वीकार गरी आयोगमा जवाफ प्रेषित गरेको र नेपाली सेनाको हिरासतमा सर्वसाधारणलाई राख्नु गैरकानुनी हुने हुँदा पीडितलाई गैरकानुनी थुनामा बसेवापत राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग (उजुरी, कारबाही तथा क्षतिपूर्ति निर्धारण) नियमावली २०६९ को नियम २५(२) बमोजिम एक्काईस दिनको जम्मा रु. १०,०००/- (प्रतिदिन रु. ५००/- को दरले) क्षतिपूर्ति भराउने ठहर्छ । क्षतिपूर्ति भराउनको लागि सरकारलाई लेखी पठाउनु ।

४६. उजुरी नं.: ३२०१, यातना (बलको प्रयोग) वाम्मती प्रदेश कार्यालय,

पीडित : शिव बोहरा र गोकुल लामिछाने, महेन्द्रतल क्याम्पस, ताहाचल, काठमाडौं

यसमा महेन्द्रतल क्याम्पस ताहाचल एकाइका का.वा. अध्यक्ष शिव बोहोरा र सक्रिय कार्यकर्ता गोकुल लामिछानेलाई मिति २०६२/५/२८ गते क्याम्पस अगाडि गेटबाट गिरफ्तार गरी अड्डाभङ्ग हुने गरी निर्मम ढंगले कुटपीट गरी प्रहरीले बेहोश बनाएको, सो क्रममा शिव बोहोराको माथिल्लो

पट्टिको एउटा दाँत भाँचिएको, ओठमा सातवटा टाँचा लगाउनुपरेको, निधारमा ५ टाँचा र ढाडको पुरै भागमा सुम्ला भएको, दाँया हात समेत भाँचिएको हुँदा मानव अधिकारको संरक्षणका लागि अनुरोध गर्दै यस आयोगमा दर्ता हुन आएको उजुरी मिसिल अध्ययनबाट पीडितहरू घाइते भई उपचार गराएका कागजात प्राप्त हुन नआए पनि यस घटना सम्बन्धमा तत्कालै प्रकाशित पत्रपत्रिकाहरूले यस घटनालाई दिएको स्थान, पीडितको वयान, साक्षीको भनाइ, पक्राउ तथा उपचार कार्यमा संलग्न प्रहरी कर्मचारीको भनाइ Asia Pacific Forum on Women, Law and Development को उजुरीमा उल्लिखित व्यहोरा र घटना सम्बन्धमा आयोगबाट भएको अनुसन्धान समेतको आधारमा उजुरीमा उल्लेख भएबमोजिमको घटनाबाट पीडितहरू घाइते भएको देखिँदा पीडितहरू शिव बोहोरा र गोकुल लामिछानेलाई जनही रु. २५,०००। (पच्चीस हजार रूपैयाँ) को दरले क्षतिपूर्ति दिने ठहर्छ। क्षतिपूर्ति भराउनको लागि नेपाल सरकारसमक्ष लेखी पठाउनु।

४७. उजुरी नं. : ४६६६, यातना, वाग्मती प्रदेश कार्यालय

पीडितहरू: देवराज बराल भिमेश्वर नपा १०, दोलखा, विष्णु बराल ऐ.ऐ. वडा नं. १०, दोलखा र रामचन्द्र खाती ऐ.ऐ. वडा नं. ९, दोलखा।

यसमा पीडितहरू देवराज बराल, विष्णु बराल, रामचन्द्र खातीलाई मिति २०६६/३/२० गते जिल्ला प्रहरी कार्यालय दोलखाले पक्राउ गरी कुटपिट गरी शारीरिक तथा मानसिक यातना दिएकोले दोषीमाथि कारबाही गरी क्षतिपूर्तिको लागि पहल गरी पाऊँ भनी दर्ता हुन आएको उजुरी मिसिल अध्ययन गरी हेर्दा प्रस्तुत विषयमा मिसिल संलग्न मेडिकल प्रतिवेदनमा विष्णु बरालकोमा दाग देखिएको, देवराज बरालकोमा घाउचोट देखिएको र रामचन्द्र खातीको पनि ३/४ दिन पुरानो घाउ भनी उल्लेख भएको देखिँदा निजहरूले यातना पाएको हैन होला भनी अनुमान गर्न सक्ने अवस्था देखिएन। साथै यसै विषयमा दोलखा जिल्ला अदालतमा मुद्दा दर्ता भई हदम्यादको कारणबाट खारेज भए पनि यातना पाएकोतर्फ अदालतबाट पनि इन्कारी नभएको अवस्थाले समेत पीडितहरू यातना पीडित भएको देखिँदा निजहरू तीनैजनालाई जनही रु २५,०००। (पच्चीस हजार रुपियाँ) का दरले क्षतिपूर्ति दिने ठहर्छ।

४८. उजुरी नं. : ७७८ यातना, वाग्मती प्रदेश कार्यालय, हेटौडा मकवानपुर

पीडित : भरतप्रसाद भट्ट, का.म.नपा वडा नं. १० देवीनगर काठमाडौँ घर भई सिलगढी नपा वडा नं. १ डोटी।

आयोगसमक्ष निर्णयार्थ आज पेस ... का.म.नपा ९ स्थायी घर भई सिलगढी डोटी वस्ने भरतप्रसाद भट्टलाई मिति २०६२/१०/३ गते काठमाडौँबाट सिलगढीतर्फ जाँदै गर्दा रूपन्देही जिल्लाको

सालभण्डीस्थित रणशार्दुल व्यारेकमा चेकजाँच गर्ने क्रममा नियन्त्रणमा लिई शारीरिक तथा मानसिक यातना दिएकोले क्षतिपूर्ति दिलाई न्याय दिलाई पाउँ भनि दर्ता हुन आएको उजुरीको अनुसन्धानका क्रममा प्राप्त हुन आएका तथ्यहरू, साक्षीहरूको वयान तथा निजलाई रिहा गर्दा सैनिकबाट जिम्मा लिने व्यक्तिको वयान समेतबाट निज भरतप्रसाद भट्टलाई मिति २०६२/१०/३ गते रूपन्देही जिल्लाको सालभण्डीमा रहेको रणशार्दुल व्यारेकमा चेकजाँच गर्ने क्रममा सेनाले नियन्त्रणमा लिई चौरमा पुऱ्याई अगाडिपट्टिको दुईवटा दाँत भर्ने गरी कुटापिट गरी यातना दिएको पुष्टि हुन आयो । सेनाहरूले दिएको यातनाको कारण निजको मानसिक स्वास्थ्यमा गम्भीर असर पुन गएको, हालसम्म पनि निरन्तर रूपमा मानसिक स्वास्थ्य उपचार गराइरहनुपरेको समेत पुष्टि हुने देखिन्छ । तसर्थ कुनै पनि व्यक्तिले कानुन विपरीतको कार्य गरेको अवस्थामा प्रचलित कानुनको अधीनमा रही निजका विरुद्ध कानुनी कारबाही गर्नसक्ने अवस्था विद्यमान रहँदा समेत सेनाले नियन्त्रणमा लिई यातना दिएको कार्यबाट नेपालको संविधान, प्रचलित राष्ट्रिय कानुनहरूका साथै मानव अधिकारसँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय कानुनहरूले प्रदान गरेको स्वतन्त्रतापूर्वक बाँच्न पाउने हकको हनन भएको ठर्हछ । सैनिकहरूको उल्लिखित कार्यबाट यातना तथा अन्य क्रूर अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्डविरुद्धको महासन्धि १९८४ र जेनेभा महासन्धिको साभ्ना धारा ३ ले प्रदान गरेको निज भरत प्रसाद भट्टको मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन हुन गएको देखिँदा नेपालको संविधानको धारा २४९ (२) को खण्ड (क) बमोजिम तत्कालीन समयमा रणशार्दुल गणमा कार्यरत दोषी सैनिकको पहिचान गरी कारबाही गर्न तथा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को दफा १६ बमोजिम निज भरतप्रसाद भट्टलाई रु ३,००,०००। (अक्षेरूपी तीनलाख रुपियाँ मात्र) क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउन र निजको निःशुल्क उपचारको व्यवस्था गर्न नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने ।

४९. उजुरी नं. : ३१२, अपहरण/बेपत्ता, लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय, नेपालगञ्ज ।

पीडित : खड्कु चन्द, डुडुवा गापा वडा नं. ५, बाँके ।

यसमा तत्कालीन कम्दी गाविस वडा नं. ९, हाल डुडुवा गाउँपालिका वडा नं. ५, तिलकपुर निवासी खड्कु चन्दलाई तत्कालीन नेकपा. (माओवादी)-का ईलाका इन्चार्जले मिति २०६१।१।१८ गतेदेखि अपहरण गरी अवस्था अज्ञात बनाएको भनी आयोगमा दर्ता हुन आएको उजुरीउपर छानबिन हुँदा निजलाई कम्तीमा पनि मिति २०६१।१।१८ गतेदेखि तत्कालीन नेकपा. (माओवादी) ले अपहरण गरी १८ दिनसम्म अवस्था अज्ञात बनाएको र हाल निजको मृत्युसमेत भइसकेको भन्ने निजकी श्रीमतीको मिसिल संलग्न कागजातबाट देखिँदा पीडित/मृतकका परिवारलाई बेपत्ता बनाएको दिन १८ को प्रतिदिन रु. ५००। का दरले जम्मा रु. ९०००। (नौ हजार रुपियाँ) क्षतिपूर्ति दिलाउन नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्ने ।

५०. उजुरी नं. ४२३०, अपाङ्गता, वाग्मती प्रदेश कार्यालय

पीडित : दिना कार्की, तत्कालीन कल्लेरी गाविस वडा नं. २, धादिङ र

५१. उजुरी नं. ४२३१ अपाङ्गता, वाग्मती प्रदेश कार्यालय

पीडित : सुन्दर कार्की, कल्लेरी गाविस २, धादिङ

यसमा माथि उल्लिखित दुवै उजुरी नं. ४२३० र ४२३१ सशस्त्र द्वन्द्वको अवधिमा मिति २०५६।१०।१५ गते पीडितहरू समेतका व्यक्तिहरू जंगलमा दाउरा खोज्नुजान्दा तत्कालीन शाही नेपाली सेनाले जंगलमा छोडेको बम भेटिएको, सो बम मदानी आकारको भएकोमा पीडितहरू समेतले बम भनी नचिनी घरमा ल्याएकोमा घरमा ल्याइसकेपछि उक्त बम विस्फोट हुँदा पीडितहरू दिना कार्की र सुन्दर कार्की घाइते भएकाले निःशुल्क उपचार तथा राहतको लागि पहल गरी पाऊँ भनी दर्ता हुन आएका मा आयोगको अनुसन्धानबाट सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा द्वन्द्वरत पक्षले जथाभावी छोडेको बम विस्फोट भई पीडितहरू दुवैजना घाइते भएको देखिँदा पीडितहरू दिना कार्की र सुन्दर कार्कीलाई जनही रु. १,००,०००। (एक लाख रुपियाँ) का दरले राहत रकम उपलब्ध गराउन नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गरी पठाउने ।

५२. उजुरी नं. : ७८२/३२७, बेपत्ता/हराएको, गण्डकी प्रदेश कार्यालय, पोखरा

पीडित : विनोद पौड्याल, तत्कालीन हंशपुर गाविस वडा नं. १, कास्की

यसमा पीडित भनिएका विनोद पौड्याल वि.सं. २०५८ सालमा औलो उपस्वास्थ्य चौकी म्याग्दीमा कार्यरत रहँदा सोही सालको फागुन महिनामा भिटाभिन (ए) खुवाउने कार्यक्रमअन्तर्गत जनस्वास्थ्य कार्यालय म्याग्दीबाट लुलाङ जाने क्रममा बाटोबाटै सम्पर्कविहीन भएकोले, स्थिति सार्वजनिक गरिदिन भनी दर्ता हुन आएको उजुरी उपर अनुसन्धान हुँदा हालसम्म पनि निज विनोद पौडेलको अवस्था अज्ञात नै रही बेपत्ता रहेको र निजलाई राज्यपक्षबाट बेपत्ता पारिएको भनी स्थानीय शान्ति समितिबाट सिफारिस भई पीडितको परिवारले रु. १०,००,०००। (दश लाख रुपियाँ) राहत बुझेको भन्ने देखिँदा राहत क्षतिपूर्तिदर्तर्फ केही गरिरहनुपरेन । तर निजको अवस्था अभै अज्ञात रहेको देखिँदा निजको निरन्तर खोजी कार्य जारी राख्न नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने ।

५३. उजुरी नं. : ३८८, हत्या, गण्डकी प्रदेश कार्यालय, पोखरा

पीडित : रणबहादुर पुर्जा, तत्कालीन लुलाङ गाविस वडा नं. ६, म्याग्दी ।

यसमा निज रणबहादुर पुर्जालाई मिति २०६०/१२/१० गत बेनी बजारस्थित कालीप्रसाद गणको क्याम्प अगाडि चेकप्वाइन्टमा रोकी प्रक्राउ गरी बेपत्ता बनाएकोले सकुशल रिहाइको लागि पहल गरी

पाऊं भनी दर्ता हुन आएको उजुरीउपर छानबिन तथा अनुसन्धान हुँदा निज रणबहादुर पुर्जा आफ्नो घरयासी काम सम्पन्न गरी परिवार भएको ठाउँमा फर्किरहेको अवस्थामा तत्कालीन शाही नेपाली सेना, कालीप्रसाद गण (ई) का सेनाहरूले शंकाको भरमा पक्राउ र पक्राउपछि कुटपिट गरी यातना दिएका र त्यसैको कारणबाट निजको मृत्यु हुन गएको, मृत्यु भएपछि निजका आफन्तलाई लाश नबुझाएको र त्यसबाट मृतक परिवारको सांस्कृतिक अधिकार समेत उल्लङ्घन हुन गएको, जसबाट मृतकका मौलिक हक सहित मानव अधिकार र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको समेत उल्लङ्घन भएको देखिन आएको छ। उल्लिखित अवस्थामा नेपाल सरकारले मृतकको परिवारका हकवालालाई रु. १०,००,०००। (दश लाख रुपियाँ) बुझाई सकेको भनी गृह मन्त्रालयबाट च.नं. ५८ मिति २०७९/५/९ को पत्र मार्फत जानकारी प्राप्त हुन आएको देखिन्छ। तर दोषी सुरक्षाकर्मीको पहिचान गरी कारबाही अगाडि बढाउने सम्बन्धी कुनैकार्य अघि बढेको नदेखिँदा यस घटनामा संलग्न नेपाली सेना कालीप्रसाद गण (ई) का दोषी सैनिकहरूको पहिचान गरी कानुनी कारबाही गर्न नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्ने।

५४. उजुरी नं.: ४०५/३६३५, बेपत्ता पछि हत्या, गण्डकी प्रदेश कार्यालय, पोखरा

पीडित: देवराज पौडेल, तत्कालीन जिता गाविस वडा नं. ९, लमजुङ, र कृष्ण बहादुर बस्नेत, तत्कालीन सूर्यपाल गाविस वडा नं. ५, लमजुङ

यसमा जिता गाविस वडा नं. ९ किर्तिपुर लमजुङका देवराज पौडेल र सूर्यपाल गाविस वडा नं. ५ का कृष्णबहादुर बस्नेतसँगै सुतिरहेको समयमा इलाका प्रहरी कार्यालय, सोती पसल तथा जिल्ला प्रहरी कार्यालय लमजुङका प्रहरीहरूले सोती पसलको बोर्डिङ चोक र गोलाडदी खोला बीचमा गोली हानी देवराजको लाश गायब पारेको र कृष्ण बहादुरलाई बेपत्ता बनाएकोले छानबिन गरीपाउँ भनी दर्ता हुन आएको उजुरी उपर छानबिन हुँदा निजहरू दुवै जनालाई नेपाल प्रहरीले मिति २०५६/३/३ गते तत्कालीन तान्द्राङ टक्सार गाविस वडा न. ८ सोतीपसल स्थित ... को घरमा बास बसेको अवस्थामा रातको करिव १० बजे पक्राउ गरी बेपत्ता पारेको अनुसन्धान प्रतिवेदनबाट खुल्न आएको, सो सम्बन्धमा जिल्ला प्रशासन कार्यालय लमजुङको च.नं. ३२०७ मिति २०७६/१/२९ को पत्रमा निज देवराजको सुरक्षाकर्मीको तर्फबाट चलाईको गोली लागि मृत्यु भएको भनी मृतकका हकदारलाई सो कार्यालयबाट मृतक देवराजको श्रीमति ... लाई रु.१०,००,०००।(दश लाख रुपियाँ) राहत दिएको तथा गृह मन्त्रालयको च.नं.१५० मिति २०७७/११/१० को पत्रानुसार सूर्यपाल गाविस ५ लमजुङका कृष्ण बहादुरका हकवाला ... ले पनि जिल्ला प्रशासन कार्यालय लमजुङबाट नै रु.१०,००,०००। (दश लाख रुपियाँ) पाएको भनी उल्लेख भई आएको सन्दर्भमा सरकारले घटना भएको स्विकार गरेको देखिन्छ। तर यस्तो गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घन/अपराधमा संलग्न प्रहरी कर्मचारीहरूउपर छानबिन गरी कारबाही गर्नेतर्फ कुनै पहल भएको नदेखिँदा दोषी पहिचान गरी कारबाही गर्न नेपाल सरकारसमक्ष सिफारीस गरी पठाउने।

५५. काठमाडौं, यौनजन्य हिंसा, मधेशप्रदेश कार्यालय, जनकपुर

पीडित: ... बर्दिबास गाविस वडा नं.५, महोत्तरी

यसमा महोत्तरी जिल्ला तत्कालीन बर्दिबास गाविस वडा नं ५ घर भई ... मा सामान्य होटल सञ्चालन गर्दै आएका ... लाई सशस्त्र प्रहरी बल, नेपाल, छिन्नमस्ता गणका पाँच जना प्रहरीहरूले मिति २०५९/३/३२ गते रातको समयमा निजले सञ्चालन गरेको बाँसको भाटाले बारेको होटलबाट नियन्त्रणमा लिई सो होटल नजिकमा रहेको मकैबारीमा पुऱ्याइ बलात्कार गरी पश्चिमतर्फ रहेको जंगलमा लागि मरणासन्न अवस्था बनाइ छाडी हिंडेका, सो घटनामा निजका बाबु ... ले जिल्ला प्रहरी कार्यालय महोत्तरीमा दोषीहरू पत्ता लगाई कानुनबमोजिम कारबाही गरी पाऊँ भनी जाहेरी दिएकामा जिल्ला प्रहरी कार्यालयले सो जाहेरी उपर कारबाही अघि नबढाएकोले न्यायको लागि आवश्यक पहल गरी पाऊँ भनी मिति २०५९/६/३ गते पीडित ... बाट यस आयोगमा दर्ता हुन आएको उजुरीउपर छानबिन तथा अनुसन्धान सम्पन्न भई प्रतिवेदन मिसिल संलग्न रहेछ । मिसिल संलग्न अनुसन्धान प्रतिवेदनहरू, पीडितको बकपत्र, अनुसन्धान गर्ने/गराउने कार्यमा जिम्मेवार प्रहरीहरूको बयान, साक्षीहरूको बकपत्र, विशेषज्ञहरूको रायसमेतका कागजातहरूको अध्ययन विश्लेषणबाट पीडित ... लाई उजुरीमा उल्लेख भएबमोजिम निजले सञ्चालन गरेको होटलबाट मिति २०५९/३/३२ गते नियन्त्रणमा लिई होटल पश्चिमतर्फ रहेको मकैबारीमा पुऱ्याई यौनजन्य शोषण गरी निजलाई मरणासन्न पारी जंगलमा नै छाडी हिंडेको तथ्यमा अस्वीकार गर्नुपर्ने अवस्था देखिन आएन । ... ।

१. ...

२. उल्लिखित अवस्थामा ... जिल्ला प्रहरी कार्यालयमा दिएको जाहेरी, पीडितले यस आयोगमा दिएको उजुरी र लिखित बयानमा उल्लेख भएको व्यहोरा, सो बयानलाई समर्थन हुने गरी घटना भएको अर्को दिन मिति २०५९/४/१ गते गोठालाहरूले निजलाई मरणासन्न र कपडा च्यातिएर अर्द्धनग्न अवस्थामा जङ्गलमा भेटेको भनी प्रत्यक्षदर्शीहरूको बयानमा उल्लेख भएको व्यहोरा, घटना भएको भण्डै बीस वर्षपछि पनि आफूलाई सशस्त्र प्रहरीका पाँच जना व्यक्तिले सामुहिक बलात्कार गरेका र देखेँ भने अहिलेपनि उनीहरूलाई चिन्दछु भन्ने पीडितको लिखित भनाइ, जाहेरीमा खुलाईएको प्रहरीहरूको हुलिया, जनकपुर अञ्चल अस्पतालदेखि त्रि.वि. शिक्षण अस्पताल महाराजगञ्ज सम्मका मेडिकल प्रतिवेदनहरूमा निजको शरीरमा Abrasion on multiple placed, Swollen lower lip, Bite marks in neck, Bruise on Ant.chest भनी उल्लेख भएको अवस्था, आयोगको कार्यालयमा विज्ञहरूसँग भएको छलफल, घटनापछि पीडितको शरीरको निजको मुख, घाँटी, स्तन र स्तनको वरपरको भाग, पाखुरा, गोडा समेतमा देखिएका घाउचोट र नीलडाम र मानसिक रूपमा केटा (पुरुष) मान्छे देखेमा डराउने, नबोल्ने,

एकलै बस्न रुचाउने, ठुलो स्वरले कोही बोल्यो भने डराउने, नुहाउन नमान्ने, लुगा फेर्न नमान्ने, राति नसुत्ने, एकलै बर्बराउने जस्ता समस्या रहेका विशेषज्ञ संस्थाबाट प्राप्त प्रतिवेदनमा उल्लेख भएको व्यहोरा र यस सम्बन्धमा आयोगले आफ्नो केन्द्रीय कार्यालयमा विषज्ञहरूसँग गरेको छलफलमा उल्लिखित लक्षणहरू यौन दुर्व्यवहारका लक्षणहरूसँग सम्बन्धित हुनसक्ने भनी प्राप्त सुभावहरूबाट समेत पीडित माथि यौनजन्य अपराध भएको होईन भनी भन्न सकिएन ।

३. यस घटनामा ... समेतका तथ्यहरूबाट अनुसन्धान गर्ने निकायको लापरवाहीको कारण प्राविधिक रूपमा बलात्कार भएको यकीन गर्न नसकेको भए पनि अन्य परिस्थितजन्य प्रमाण र सम्भाव्यताको सिद्धान्त (principle of probability) को आधारमा समेत प्राप्त प्रमाणले पीडितमाथि सशस्त्र प्रहरीका कर्मचारीबाट बलात्कार भएको होईन भनी निष्कर्षमा पुग्न सकिएन ।
४. यस्तो गम्भीर मानव अधिकार उल्लंघन हुने गरी भएको घटनामा ... आयोगको अनुसन्धान टोलीसमक्ष लिखित रूपमा व्यक्त भएको बयान र पीडितसँग सशस्त्र प्रहरीप्रतिको कुनै पूर्वाग्रहता रहेको तथ्य स्थापित हुन नसकेको तथ्यले यस घटनामा नाम र पद खुल्न नसके पनि सशस्त्र प्रहरी बल छिन्नमस्ता गणका पाँच जना कर्मचारीहरूको संलग्नता नरहेको भन्न सकिएन ।
५. यस घटनामा सशस्त्र प्रहरी छिन्नमस्ता गणमाथि त्यति ठुलो आरोप लागि रहँदा ... घटनामा सशस्त्र प्रहरी बलबाट जिल्ला प्रहरी कार्यालयको अनुसन्धान कार्यमा पर्याप्त सहयोग भएको पाइएन । ..., तथ्य र प्रमाणको आधारमा यस घटनामा उजुरीमा उल्लेख भएबमोजिम सशस्त्र प्रहरी बल छिन्नमस्ता गण बर्दिबासमा कार्यरत तर नाम र पद खुल्न नसकेका पाँच जना प्रहरीको संलग्नता नरहेको भनी भन्न सकिएन । यसको साथै यस्तो जघन्य आपराधिक घटनामा सशस्त्र प्रहरीले आन्तरीक छानबिन गरी कुनै कारबाही अघि बढाएको समेत नपाईंदा घटनामा सशस्त्र प्रहरी नियमावलीको नियम ९८ बमोजिम सेवा र पद अनुसारको आचरण पालना नभएको मात्र होईन नियम १०५ को व्यवस्था अनुसार मानव अधिकार र लैङ्गिक विषयमा पनि संवेदनशील हुन नसकेको देखियो ।
६. महिलामाथि बलात्कार र बलात्कार पछि ज्यान मर्नसक्ने सम्मको अपराध ... मा अनुसन्धान गर्ने, गराउने कार्यमा सशस्त्र प्रहरीले नै नेपाल प्रहरीसँग समन्वय गरेको पनि देखिएन । नेपाल प्रहरीले पत्राचार गरे या नगरेपनि आरोप लागि सकेपछि सनाखत गराउने विषयमा सशस्त्र प्रहरीका गणपति स्वयमूले चासो दिई घटना भएको दिन गणमा उपस्थित भएका प्रहरीहरूको विवरण सहित सनाखत गराउन नेपाल प्रहरीसँग समन्वय गर्नुपर्नेमा त्यसतर्फ पनि चासो दिएको देखिएन । आन्तरिक छानबिन गरी त्यसको प्रतिवेदन नेपाल प्रहरी र तालुक निकायलाई उपलब्ध गराइ

कर्तव्य पुरा गर्नुपर्नेमा त्यसो गरेको पनि देखिएन । अतः यस घटनामा सशस्त्र प्रहरीबल छिन्नमस्ता गणले आफ्नो कर्तव्य पालना गर्न नसकी कर्तव्य विमुख भएको देखियो ।

७. मूलतः अपराध रोकथाम, अनुसन्धान गरी मुद्दा चलाउने प्रवृत्ता अघि बढाउने जस्ता दायित्व नेपाल प्रहरीको हो । प्रहरी ऐन, २०१२ को दफा १५(१)को खण्ड (ग), (घ) र (ङ) का प्रावधानहरूले अपराधको अनुसन्धान गर्ने प्रमुख दायित्व नेपाल प्रहरीको भएको स्पष्ट गरेको छ । सो बमोजिम नेपाल प्रहरीले दायित्व निर्वाह गर्नुपर्नेमा यस घटनामा प्रारम्भिक रूपमा नै नेपाल प्रहरीबाट अनुसन्धानमा त्रुटी गरी आफ्नो दायित्व निर्वाह गर्नबाट विमुख भएको देखिन्छ । घटनाको सूचना प्राप्त हुनासाथ अघि बढाउनुपर्ने प्रक्रियाहरू मात्र होईन पीडितको घटना केन्द्रित स्वास्थ्य जाँचमा समेत समयमा नै ध्यान दिन सकेको पाइएन । ... यति जघन्य फौजदारी कसूरको अनुसन्धान गर्ने प्रमुख दायित्व रहेको नेपाल प्रहरीले पनि गम्भीरताका साथ अनुसन्धान अघि बढाउन सकेको पाइएन ।
८. पीडित ... को मिति २०५९/४/१ गते देखि अस्पतालमा भर्ना भई उपचार भइरहेकोमा प्रहरीले घटना भएको १३ दिनपछि मिति २०५९/४/१२ गते आन्तरिक छानबिन बोर्ड गठन गरेको, जाहेरी पनि समयमा नै दर्ता नगरेको, जाहेरवालाले जाहेरी दिएको तिथि मितिहरू मिले नमिलेको नहेरिएको, यस्तो संवेदनशील र जघन्य अपराधको घटनामा प्रहरी प्रतिवेदनको आधारमा पनि जाहेरी दर्ता गरिने अभ्यासलाई बेवास्ता भएको, सनाखत गराउने सम्बन्धमा सशस्त्र प्रहरी बलबाट भएको पत्राचार माथिको कारबाहीमा उदासीनता देखाएको, सामान्यतः चौबीस घण्टाभित्र परीक्षण गरिनु पीडितको भेजाइनल स्वाव परीक्षण सम्बन्धमा घटना भएको १४ दिनपछि मिति २०५९/४/१३ गतेमात्र अस्पतालमा पत्राचार गरेको र समयमा नै भेजाइनल स्वाव परीक्षण हुन नसक्दा निजमाथि भएको बलात्कारको प्राविधिक प्रमाण सुरक्षित हुन नसकेको जस्ता तथ्यबाट अनुसन्धान कार्यमा जिल्ला प्रहरी कार्यालय महोत्तरी गम्भीर हुन सकेको देखिएन । ... ।
९. माथि उल्लिखित तथ्यहरूको आधारमा नेपाल प्रहरीबाट तत्कालीन सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा ४ र ७ अनुकूलको कार्य हुन नसकी आफ्नो दायित्वबाट विमुख भएको देखिन्छ । सशस्त्र प्रहरी बल र नेपाल प्रहरीका जिम्मेवार कर्मचारीहरूको अनुत्तरदायी प्रवृत्तिको कारण घटना भएको बीस वर्षसम्म अनुसन्धान हुन नसक्दा पीडित न्याय पाउनबाट विमुख र पीडकले निरन्तर उन्मुक्ति पाइरहेको देखियो । जसको प्रमुख जिम्मेवारी जिल्ला प्रहरी कार्यालय महोत्तरीका तत्कालीन प्रमुख एवम् प्रहरी उपरीक्षक नारायणकुमार आचार्य र सशस्त्र प्रहरी बल छिन्नमस्ता गणका तत्कालीन गणपति प्रकाश ओभाले लिनुपर्ने देखिन्छ । यसबाहेक यस घटनामा महोत्तरी स्थित सशस्त्र प्रहरी बल, तत्कालीन छिन्नमस्ता गण बर्दिबास र सशस्त्र प्रहरी बल

राजस्व भन्सार गस्ती, भिदामोड, जिल्ला प्रहरी कार्यालय र ईलाका प्रहरी कार्यालय बर्दिबास, महोत्तरी, जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय महोत्तरी समेत जिम्मेवार देखिन्छन् । साथै समयमै उचित निर्देशन, सुपरीवेक्षण र समन्वय नगरेको आधारमा सशस्त्र प्रहरी बल प्रधान कार्यालय, नेपाल प्रहरी प्रधान कार्यालय र तत्कालीन अञ्चल प्रहरी कार्यालय जनकपुर धनुषा पनि कुनै न कुनै रूपमा जिम्मेवार रहेको देखिन्छ । घटनामा ... राय उपलब्ध नगराएको अवस्थाले जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय महोत्तरीले पनि यस घटनामा आफ्नो जिम्मेवारी पुरा गर्नबाट वञ्चित भएको देखियो ।

१०. ... खासगरी महिला र बालबालिकाहरू माथि हुने हिंसा पीडितको न्याय प्राप्तिको एक प्रमुख आधार मेडिको लिगलको विषय महत्त्वपूर्ण भए पनि यस घटनामा चिकित्सकबाट त्यसतर्फ ध्यान दिन सकेको देखिएन । अपराध पीडितको हक संरक्षण गरी अनुसन्धानलाई वैज्ञानिक, भरपर्दो र प्रभावकारी बनाउने सन्दर्भमा यस विधिको पालना हुन सकेको पाइएन । चिकित्सकहरूमा नमूना लिने, परीक्षण गर्ने, प्रतिवेदन तयारगर्ने विषयमा अभिमुखीकरणको अभाव देखियो । घटनाको महत्त्वपूर्ण प्रमाण भेजाइनल स्वाव घटना भएको करिब दुईहप्ता (चौध दिन) पछि मात्र परीक्षण गरीनुबाट मेडिको लिगलको सिद्धान्तको परिपालना नभएको स्पष्ट हुन आयो ।

उल्लिखित तथ्य र प्रमाणको आधारमा घटना हुनासाथ अनुसन्धान गर्नुपर्ने निकाय नेपाल प्रहरीबाट प्रभावकारी अनुसन्धान हुन नसक्दा एवम् सशस्त्र प्रहरी बलबाट पहल र समन्वय नहुँदा पीडित ... को शीघ्र न्याय पाउने अधिकारको चरम रूपमा उल्लङ्घन भई निजको जीवन, स्वतन्त्रता, समानता र मर्यादाप्रति राज्यका सम्बन्धित निकायको निरन्तर वेवास्ता हुँदै आएको देखियो । अतः यस घटनामा आयोग नेपाल सरकार सहित सम्बद्ध सबै निकायलाई निम्नबमोजिमको सिफारिस गर्ने ठहर गर्दछ ।

(क) नेपाल सरकारलाई

१. यी पीडित माथि भएको घटनासँग मिल्दो प्रकृतिका (बलात्कार तथा यौनजन्य हिंसामा) घटनाका पीडितहरू बारा जिल्लाकी .... र रामेछापकी ... लाई नेपाल सरकारबाट रु. ६००,०००/(छ लाख रुपियाँ) उपलब्ध गराएको देखिँदा यी पीडित ... लाई पनि समानताको मूल्य, मान्यता र सिद्धान्तका आधारमा सोही बराबरको रकम तत्काल क्षतिपूर्तिस्वरूप उपलब्ध गराउन,
२. पीडितको दीर्घकालसम्म शारीरिक र मानसिक स्वास्थ्य उपचार आवश्यक देखिएको तर निजको आर्थिक अवस्था अति दयनीय भएकोले आजीवन निःशुल्क उपचारको व्यवस्था मिलाउन ।
३. पीडित ... को श्रीमान् ..., छोरा ... को नागरिकता प्रमाणपत्र बनेको तर पीडितको नागरिकता

नभएको, पीडितको श्रीमान्को मृत्यु भइसकेको र उनी आफैँले नागरिकता बनाउन सक्ने अवस्था नभएको हुँदा सोही कारणबाट क्षतिपूर्ति पाउने अवस्थाबाट वञ्चित हुने अवस्था आउन नदिन र शीघ्र नागरिकता प्रमाणपत्र उपलब्ध गराउने व्यवस्था मिलाउन ।

४. आयोगबाट यसअघि पनि पटक-पटक भएका नीतिगत सिफारिस समेतलाई दृष्टिगत गरी मेडिको लिगलसम्बन्धी नियम, निर्देशिकाहरूमा समयानुकूल सुधार गरी सम्बन्धित सबै निकाय/संस्थाहरूमा परिपत्र गरी लागू गर्न र तत्कालको लागि सबै प्रदेश र दीर्घकालीन रूपमा हरेक जिल्ला अस्पलातमा विधिविज्ञान प्रयोगशाला (Forensic Lab) स्थापना र व्यवस्थापन गरी सञ्चालनमा ल्याउन ।
५. होस नभएका बिरामीहरूको गोप्य अंगहरूको चेकजाँचमा मञ्जुरी लिने, लिइएका नमूनाहरू कहिले, कहाँ र कुन प्रयोगशालामा परीक्षण गर्ने, प्रयोगशालाको मापदण्ड, नमूना लिने चिकित्सक र प्रयोगशाला प्राविधिकको योग्यता, बलात्कार तथा यौनजन्य हिंसामा परेका व्यक्तिहरूको मेडिकोलिगल परीक्षण गर्न नेपाल प्रहरीको पत्राचार अनिवार्य हुनुपर्ने, नपर्ने जस्ता विषयहरूमा प्रचलित निर्देशिका अपूर्ण रहेकोले अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास अनुकूल तत्काल नीति निर्माण गर्न ।
६. मेडिको लिगल सम्बन्धी विषय अपराध पुष्टि गर्ने र पीडितको न्याय प्राप्तिको सबैभन्दा महत्वपूर्ण आधारको रूपमा रहने हुँदा यस्तो संवेदनशील विषयमा काम गर्ने चिकित्सक, प्रयोगशाला, प्राविधिक दक्ष र सीपयुक्त हुनुपर्ने साथै सोही अनुरूप प्रयोगशाला लगायतका मेडिको लिगलमा प्रयोगहुने यन्त्र, उपकरण, औजार र दक्ष जनशक्ति समेतको आवश्यक व्यवस्था गर्न ।
७. अस्पतालमा आधारित लैङ्गिक हिंसा सम्बन्धी एकद्वार संकट व्यवस्थापन केन्द्र (OCMC) प्रणालीलाई प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्न आवश्यक जनशक्ति, बजेट, संरचना, भौतिक श्रोत साधनहरूको तर्जुमा गर्न ।
८. यौनजन्य हिंसा पीडितहरूलाई मनोसामाजिक अवस्था र परिस्थितिजन्य तथ्यलाई पनि प्रमाणको रूपमा ग्रहण गर्न सकिने कानुनी व्यवस्थाको लागि पहल गर्न ।
९. महिला हिंसाका घटनाहरूको छानबिन, अनुसन्धान अभियोजन तथा सुनुवाइ द्रुत अदालतको मूल्यमान्यताबमोजिम सम्पादन हुने व्यवस्था मिलाउन ।
१०. सशस्त्र प्रहरी बल छिन्नमस्ता गणका तत्कालीन सशस्त्र प्रहरी उपरीक्षक श्री प्रकाश ओझा र जिल्ला प्रहरी कार्यालय, महोत्तरीका तत्कालीन प्रमुख नारायणकुमार आचार्य सेवाबाट अवकास भइसकेको देखिँदा भविष्यमा उनीहरूको कुनै विशेषज्ञता नेपाल प्रहरी र सशस्त्र प्रहरी बल सहित

राज्यका कुनै संयन्त्रलाई आवश्यक भएमा राज्यका निकायबाट त्यस्तो जिम्मेवारी नदिन र राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को दफा १७(७) र (८) बमोजिम निजहरूबाट प्रतिव्यक्ति रु. ५,०००/(पाँच हजार रुपियाँ) असूल उपर गरी पीडितलाई उपलब्ध गराउन ।

(ख) नेपाल प्रहरीलाई

१. प्रस्तुत घटनाको अनुसन्धान कार्य अभैपनि सम्पन्न नभएको हुँदा दक्ष जनशक्ति, श्रोत साधनको व्यवस्थापन गरी तत्काल अनुसन्धानको लागि विशेष कार्यदल खटाउन र त्यसको जानकारी आयोगलाई उपलब्ध गराउन ।
२. जाहेरी उपर शीघ्र प्रभावकारी अनुसन्धान गरी पीडितलाई न्याय र दोषी पहिचान गरी राय सहितको प्रतिवेदन सरकारी वकील कार्यालयसमक्ष पेस गर्न जिल्ला प्रहरी कार्यालय महोत्तरी र ईलाका प्रहरी कार्यालय, बर्दिबास महोत्तरीलाई तत्काल पत्राचार गर्न ।
३. यौनजन्य हिंसाबाट पीडित भएका व्यक्ति तथा बालबालिकाहरूको विषयमा संवेदनशील बनी तत्काल अनुसन्धान गर्न, त्यसकोलागि तत्काल दक्ष र आवश्यक जनशक्तिको व्यवस्था गर्न र खासगरी महिला बालबालिका उपर हुने यौनजन्य हिंसा, बलात्कार, हत्या जस्ता विषयमा कसैको जाहेरी पर्न नआएमा पनि आफैँ प्रतिवेदन उठाई अनुसन्धान अघि बढाउने व्यवस्था मिलाउन ।
४. अनुसन्धानमा संलग्न कर्मचारीहरूलाई समय समयमा मेडिको लिगल लगायतका राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरका सम्बन्धित तालिमहरू उपलब्ध गराई सीप, ज्ञान र दक्षता अभिवृद्धि गर्न । अनुसन्धानमा खटिएका कर्मचारीहरूको कार्य सम्पादन मूल्याङ्कन गर्दा अनुसन्धानमा प्राप्त गरेको सफलतालाई उचित मूल्याङ्कन गर्न ।

(ग) सशस्त्र प्रहरी बललाई

१. यस घटनाका सम्बन्धमा तत्कालीन अवस्थामा छिन्नमस्ता गणमा कार्यरत सबै कर्मचारीहरूको फोटो सहित तीन पुस्ते विवरण, आउटिड अभिलेख, सेन्ट्रीमा ड्युटी गर्ने व्यक्तिको विवरण, ड्युटी अधिकृतहरूको विवरण सहित नेपाल प्रहरीलाई आवश्यक हुने सबै अभिलेख/विवरणहरू उपलब्ध गराइ यस घटनको अनुसन्धान कार्यमा सहयोग गर्न ।
२. महिला तथा बालबालिका उपर गरिएका यौनजन्य हिंसा, बलात्कार, अपराधसँग सम्बन्धित कुनै संदिग्ध व्यक्ति, तथ्य वा प्रमाण फेला परेमा तत्काल नेपाल प्रहरीसँग समन्वय गरी प्रहरीलाई बुझाई अनुसन्धानमा सहयोग गर्न सशस्त्र प्रहरी बल प्रधान कार्यालय मार्फत सम्पूर्ण सशस्त्र प्रहरी कार्यालयहरूमा तत्काल परिपत्र गर्न ।

(घ) महान्यायाधिवक्ता कार्यालयलाई

प्रचलित ऐन कानुनमा भएको व्यवस्थाबमोजिम यस घटनामा सरकारी वकील कार्यलयले हालसम्म पनि कुनै राय उपलब्ध नगराई उत्तरदायित्व वहन गर्ने सम्बन्धमा सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तहरू र कानुनद्वारा सुम्पिएका दायित्वहरू पालना नगरेको सन्दर्भमा मुख्यरूपमा सरकारी वकील कार्यालय महोत्तरीलाई यस प्रकारका त्रुटीहरू पुनः नदोहोर्न्याउन र अन्य कार्यालयहरूलाई विशेषतः महिला तथा बालबालिका विरुद्धका घटनाहरूमा समयमा नै अविलम्ब राय दिने व्यवस्था मिलाउन ।

(ङ) तत्कालीन जनकपुर अञ्चल अस्पताल (हाल मधेश स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठान) लाई

महिला तथा बालबालिका उपर गरिएका वा हुनसक्ने सम्भावना रहेका यौनजन्य हिंसा, बलात्कार र अपराधसँग सम्बन्धित कुनै पनि विषयमा मेडिको लिगलसम्बन्धी दृष्टिकोणबाट संवेदनशील भै चेकजाँच परीक्षण गर्न गराउन ।

५६. उजुरी नं.: .... यौनजन्य हिंसा, सुदूरपश्चिम प्रदेश, धनगढी, कैलाली

पीडित: ..., अछाम ।

यसमा ... अछामकी १७ वर्षीया ... सहित सात जना महिलालाई मिति २०६०/४/२९ गते अछाम जिल्ला सदरमुकाम मंगलसेनबाट खटिएको तत्कालीन शाही नेपाली सेनाका कमाण्डमा रहेको सुरक्षाकर्मीको टोलीले ऐ. जिल्लाको ... बाट पक्राउ र पक्राउ पछि बलात्कार समेत गरेको हुँदा घटनाको छानबिन गरी पीडकलाई कारबाही र पीडितलाई क्षतिपूर्ति समेत दिलाई पाउँ भनी दर्ता हुन आएको उजुरीउपर हालसम्म भएको अनुसन्धानबाट उजुरीमा उल्लेख भएबमोजिमको घटनाबाट पीडित भएकी, तत्कालीन शाही नेपाली सेनाको **ज्वालादल गणका प्रजय विक्रम शाहको** कमाण्डमा खटिएको सुरक्षाफौज उक्त घटना घटाउन जिम्मेवार रहेकोसम्म तथ्य स्थापित भएको, तर पूर्ण अनुसन्धान सम्पन्नहुन बाँकी रहेको देखिएको । उल्लिखित अवस्थामा पीडित ... को स्वास्थ्य अवस्था सोही कारण नाजुक रहेको, घटनादेखि हालसम्म निरन्तर उपचार गरीरहेको र खर्च पनि अत्याधिक भएको र आर्थिक तथा सामाजिक अवस्था अत्यन्त कमजोर रहेको देखिँदा निजलाई अन्तरीम राहत उपलब्ध गराउन उपयुक्त देखिँदा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को दफा ९ र ऐ. उजुरी कारबाही तथा क्षतिपूर्ति निर्धारण नियमावली, २०६९ को नियम १७ बमोजिम तत्काल रु. २,५०,०००/(दुई लाख पचास हजार रुपियाँ) अन्तरिम राहतस्वरूप उपलब्ध गराउन नेपाल सरकार र बाँकी अनुसन्धान शीघ्र सम्पन्न गरी उजुरी केन्द्रीय कार्यालयमा पठाउन र सो कार्य सम्पन्न गर्दा आरोपी देखिएका प्रजय विक्रम शाहलाई बन्द सवाल पठाई सो को जवाफ आएपछि वा म्याद नाघेपछि आयोगसमक्ष पेस गर्न सुदूरपश्चिम प्रदेश कार्यालय, धनगढीलाई निर्देशन दिने ।

५७. उजुरी नं. : २४९, यौनजन्य हिंसा, सुदूरपश्चिम प्रदेश, धनगढी, कैलाली

पीडित: ..., ..., ... र ..., कञ्चनपुर ।

यसमा तत्कालीन ... गाविस वडा नं. ३ स्थित ... बस्ती (शिवीर) मा मिति २०६०/८/२० गते राति करिब ३:०० बजे महेन्द्रनगरबाट पुगेको संयुक्त सुरक्षाफौजको टोलीले सो स्थानमा रहेका ... र शिवीरमा माओवादी कार्यकर्ताको खोजतलासको बहानामा बस्तीभित्र रहेका भ्रुप्राहरूमा (घर) प्रवेश गरी स्थानीय ... लाई जर्बजस्ती करणी गरेको र अन्य ..., ... तथा ... लाई जर्बजस्ती करणीको प्रयास गरेको हुँदा दोषीमाथि कारबाही र पीडितलाई क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराइ पाऊँ भनी दर्ता हुन आएको उजुरीउपर छानबिन तथा अनुसन्धान हुँदा उजुरीमा उल्लेख भएबमोजिम पीडित ... लाई जर्बजस्ती करणी भएको र अन्य पीडितहरू ..., ... तथा ... माथि जर्बजस्ती करणी गर्ने दुर्व्यवहार गरेको देखिँदा पीडित मध्ये ... लाई रु. ३,००,०००/ (तीन लाख रुपियाँ) र ..., ... र ... लाई जनही रु. ५०,०००/(पचास हजार रुपियाँ) क्षतिपूर्ति वापत उपलब्ध गराउन र घटनामा संलग्न सुरक्षाकर्मीको पहिचान गरी कारबाही गर्न नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्ने ।

५८. उजुरी नं. : ५७६, हत्या, प्रदेश शाखा कार्यालय नेपालगञ्ज

पीडित : नविना चौधरी मधुवन नगरपालिका वडा नं. २, बर्दिया

यसमा जिल्ला बर्दिया मधुवन नपा वडा नं २ निवासी ४१ वर्षीय अस्मिता थारुलाई जंगलमा घाँस काट्न जाँदा मिति २०७९।२।२३ गते बाघले आक्रमण गरी घाइते बनाएको, बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्जको जैविक मार्गमा पर्ने सो क्षेत्रमा जंगली जनावरले मानिसलाई पटक-पटक यसअघि पनि आक्रमण गरी ज्यान लिने र क्षति पुऱ्याउने कार्य गर्दै आएको तर त्यसको रोकथामको लागि सरकारको तर्फबाट पहल नभएको भन्दै स्थानीयले उल्लिखित मितिमा ओराली बजारमा विरोध प्रदर्शन गर्दा सडक खुलाउन भन्दै सुरक्षाकर्मीले बल प्रयोग (गोली) गर्दा स्थानीय नविना चौधरीको मृत्यु भएको घटना सार्वजनिक भएपछि आयोगको लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय नेपालगञ्जले स्वयम् उजुरी ग्रहण गरेको रहेछ । सो उजुरीउपर आयोगबाट छानबिन तथा अनुसन्धान हुँदा उक्त घटनामा गोली प्रहार गर्नुपर्ने अवस्था नभएको गोली प्रहार गर्नु अघि आदेश दिने अधिकारीबाट अनुमति लिएको नदेखिएको तथ्य पुष्टि हुन आएकोले नविना थारुको मृत्यु सुरक्षाकर्मीको गोली प्रहारबाट हुन गएको देखियो । जसलाई प्रतिवेदन संलग्न बुझिएका व्यक्तिहरूको बयान, प्राप्त कागज प्रमाण, स्थलगत निरीक्षण घटनास्थलमा खटिएका सुरक्षाकर्मीको बयान तथा जिल्ला अस्पताल बर्दियाबाट प्राप्त शव परीक्षण प्रतिवेदन समेतले समर्थन गरेको सन्दर्भमा यस घटनामा नविना थारुको जीवनको अधिकार समाप्त हुन गएको देखियो । साथै सो

स्थान मध्यवर्ती क्षेत्रमा पर्ने र सोही कारण त्यहाँ यसअघि पनि आव २०७०/७१ देखि २०७८/०७९ जेठ सम्म १३ जनाको मृत्यु भएको, ३४ जना घाइते भएको, १४६ वटा घर पालुवा जनावर मारिएका, २९ वटा घरगोठमा क्षति पुगेको, २०८ जना व्यक्तिको अन्नबाली नष्ट भएको र सो क्रम हालसम्म पनि नरोकिएको देखियो ।

उल्लिखित अवस्थामा मृतक नविना चौधरीको नेपालको संविधानको धारा १६ बमोजिम बाँच्न पाउने अधिकारको प्रत्यक्ष रूपमा उल्लङ्घन भएको सन्दर्भमा मृतकको परिवारलाई क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराइ सकेको देखिँदा सो तर्फ केही गरिरहनुपरेन । तर घटनाका दोषी सुरक्षकर्मीको पहिचान गरी कानुनी कारबाही गर्नेतर्फ कुनै प्रक्रिया अघि बढेको नदेखिँदा उक्त घटनामा संलग्न नेपाल प्रहरी र सशस्त्र प्रहरीका कमाण्डरहरू र उनीहरू मार्फत अन्य दोषीको पहिचान गरी कारबाही गर्न नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्ने ठहरेछ ।

साथै जंगली जनावरको कारण सो क्षेत्रमा भइरहेको धनजनको क्षति रोकी सो क्षेत्रमा बसोबास गर्ने नागरिकहरूको मर्यादित जीवन जीउन पाउने अधिकारको संरक्षण गर्न नेपाल सरकारसमक्ष निम्नबमोजिम नीतिगत सिफारिस गरी पठाउनुपर्ने देखियो ।

क) बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्जको प्रभावित मध्यवर्ती क्षेत्रमा बसोबास गर्ने नागरिकको जंगली जनावरबाट हुने थप क्षति रोक्न नेपाल सरकारले विज्ञ र सम्बन्धित क्षेत्रको प्राविधिक सहितको अध्ययन टोली गठन गरी सो को संरक्षणका उपायहरू अपनाउन र मौजुदा वन तथा राष्ट्रिय निकुञ्ज ऐनमा समेत समसामयिक सुधार गर्न ।

ख) मध्यवर्ती क्षेत्रमा बसोबास गर्ने नागरिकहरूले लगाएको धान, गहुँ लगायत अन्नवाली हात्ती, बाँदर, बँदेल लगायतका जंगली जनावरबाट नष्ट हुने देखिएको र त्यसबाट नागरिकहरू पीडित हुनुपरेको देखिँदा सो क्षेत्रमा अन्नको सट्टामा विकल्प खोज गरी नागरिकको सहमती लिई जंगली जनावरले नखाने, नष्ट नगर्ने प्रकृतिका बाली जिडिबुटी लगायतको खेतीको सम्भाव्यता अध्ययन गरी उत्पादित वस्तुको बजार ब्यवस्थापन गरी पकेट क्षेत्र घोषित गर्न,

ग) लोपोन्मुख जंगली जनावरको संरक्षण गर्न, पर्यटन प्रबर्द्धन गर्न, स्थानीय उपहारजन्य घरेलु उत्पादन गर्न र जंगली जनावरबाट बच्न तालिम लगायतका कार्यक्रम तय गरी सो सम्बन्धमा समेत अध्ययन गरी कार्यान्वयन गर्न ।

५९. उजुरी नं.: १५९८, अपहरण, सुदूरपश्चिम प्रदेश कार्यालय, धनगढी

पीडित: जहरसिंह बोगटी, तत्कालीन डोटी गाविस वडा नं. २ डोटी

यसमा जिल्ला डोटी तत्कालीन काठमाडौं गाविस वडा नं. २ निवासी पीडित जहरसिंह बोगटीलाई मिति २०६०/११/१५ गते तत्कालीन नेकपा (माओवादी) ले अपहरण गरी बेपत्ता पारेकाले रिहाइको लागि पहल गरी पाऊँ भनी दर्ता हुन आएको उजुरीउपर छानबिन तथा अनुसन्धान हुँदा निजलाई उजुरीमा उल्लेख भएबमोजिम तत्कालीन नेकपा नेकपा (माओवादी)-का कार्यक्रताहरूले अपहरण गरी विभिन्न किसिमका शारीरिक तथा मानसिक पीडा दिएका, निजको पसलसमेत लुटपाट गरेको, उनीहरूले कुटपीट गरी पुऱ्याएको पीडावापत उपचार गर्दा रु.२५०,०००/ खर्च भएको, माओवादीहरूले चन्दा समेत लिएको तथ्य पुष्टि हुन आएको देखिएको तर निजले नेपाल सरकारबाट राहत तथा क्षतिपूर्ति पाएको नदेखिएको अनुसन्धान प्रतिवेदनबाट खुल्न आएको देखिदा पीडित जहरसिंह बोगटीलाई रु. ३००,०००/ (तीन लाख रुपियाँ) क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउन र दोषी माओवादी कार्यकर्तालाई पहिचान गरी कारबाही गर्न नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गरी पठाउने ।

६०. उजुरी नं. : ७४९, न्याय प्रशासन (आत्महत्या), सुदूरपश्चिम प्रदेश कार्यालय, धनगढी

पीडित: सागर लामा, भजनी गाविस वडा नं. ३, कैलाली

यसमा जिल्ला कैलाली भजनी गाविस वडा नं. ३, कैलाली घरभई जिल्ला कारागार कार्यालय कैलालीमा कैद जीवन बिताईरहेका सागर लामाले मिति २०७१/६/२० गते कारागार भित्र आत्महत्या गरेको भनिएको घटनाको निष्पक्ष छानबिन गरी क्षतिपूर्ति दिलाईपाऊँ भनी दर्ता हुन आएको प्रस्तुत उजुरीउपर छानबिन तथा अनुसन्धान हुँदा निज सागर लामाले कारागार भित्र मेस सञ्चालन गर्दा नोक्सानीमा आएको तथा विगतमा आफूबाट गल्ती भएको कारण मानसिक रूपमा तनावमा रही आत्महत्या गरेको देखिएको भनी प्रतिवेदनको निष्कर्ष रहेको देखियो । निज आफैले कारागारमा आत्महत्या गरेको देखिएपनि यस प्रकारका घटना दोहोरिरहेको सन्दर्भमा आयोगबाट नीतिगत सिफारिस हुन उपयुक्त देखिँदा नेपाल सरकारसमक्ष निम्नबमोजिम सिफारिस गरी पठाउने ठहर्छ ।

१. कारागारभित्र सधैँ क्षमता भन्दा बढी कैदी बन्दीहरू रहने गरेका र त्यसबाट कैदी बन्दीको मानवीय आवश्यकता पूर्णरूपमा प्राप्त गर्न नसकिने अवस्था रहँदा त्यसको दीर्घकालीन समाधानको लागि सिधा लगायतका अन्य आवश्यक सुविधामा वृद्धि गर्न ।
२. कैदी तथा बन्दी जीवनले कारागारभित्र गरेको आत्महत्याको घटना संवेदनशील हुँदा त्यस्ता घटनाको पुनरावृत्ति हुन निदिन र सुरक्षाका सबै उपाय अपनाउन स्थानीय प्रशासन र कारागार कार्यालय सचेत रहन ।
३. मृतकका नाबालकहरूको लागि उचित छात्रवृत्तिको व्यवस्था गर्न ।

४. कैदी तथा बन्दी जीवन विताई रहेका व्यक्तिहरूमा देखिने मानसिक तथा मनोसामाजिक समस्या न्यूनिकरण गर्न योग ध्यान, मनोरञ्जन, खेलकुद लगायतका रचनात्मक कार्यक्रमहरू नियमित रूपमा सञ्चालन गर्ने व्यवस्था मिलाउने ।

६१. उजुरी नं.: १८१४, बेपत्ता, लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय, नेपालगञ्ज

पीडित: फक्लु थारु, तत्कालीन मानपुरटपरा गाविस २, बर्दिया

यसमा जिल्ला बर्दिया तत्कालीन मानपुरटपरा गाविस वडा नं. २ बस्ने वर्ष २५ को फक्लु थारुलाई मिति २०५९/७/७ गते घरबाट राज्यपक्षले पक्राउ गरी बेपत्ता पारेकोले निजको स्थिति सार्वजनिक गरी पाउँ भन्ने समेत माग गरी दर्ता हुन आएको उजुरीउपर यस आयोगबाट छानबिन तथा अनुसन्धान हुँदा सशस्त्र द्वन्द्वको अर्वाधिमा निजलाई घरबाट सुरक्षाफौजले नियन्त्रणमा लिई बेपत्ता बनाएको र सो तथ्यलाई स्वीकार गरी नेपाल सरकारले निजको परिवारलाई रु.१०,००,०००/ (दश लाख रुपियाँ) राहत समेत दिएको देखिँदा निज राज्यपक्षबाट बेपत्ता भएको पुष्टि भएको । तर निजको अवस्था हालसम्म सार्वजनिक हुन नसकेको र मानव अधिकारको अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता बमोजिम यसरी बलपूर्वक बेपत्ता बनाइएको व्यक्तिको अवस्था सार्वजनिक नभएसम्मको घटनालाई निरन्तर अपराध (Continuous Crime) हुने हुँदा निजको खोजी गर्ने दायित्व राज्यको रहेको हुँदा निजको अवस्था पत्ता नलागेसम्म खोजी कार्य निरन्तर जारीराख्न र निजलाई बेपत्ता पार्ने दोषी सुरक्षाकर्मीको पहिचान गरी कारबाही गर्न नेपाल सरकारसमक्ष लेखी पठाउने ठहर्छ ।

६२. उजुरी नं.: १९२५, मृत्यु, लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय, नेपालगञ्ज

पीडित: यामबहादुर मल्ल, डाँडापराजुल गाविस वडा नं. ७, दैलेख हाल तत्कालीन रभेना गाविस वडा नं. ८, बाँके

यसमा डाँडापराजुल गाविस वडा नं. ७ माथिल्लो दुंगेश्वर दैलेख घर भई रभेना गाविस वडा नं. ८ बाँके परिवर्तित कोहलपुर नगरपालिका वडा नं. ५ बाँकेका यामबहादुर मल्ललाई तत्कालीन नेकपा (माओवादी) ले अपहरण गरी कुटापिट गरेको र सोही कारणले निजको मृत्यु भएको हुँदा घटनाको छानबिन गरी दोषीलाई कारबाही र पीडित परिवारलाई क्षतिपूर्ति दिलाईपाउँ भनी दर्ता हुन आएको उजुरीउपर यस आयोगबाट छानबिन तथा अनुसन्धान हुँदा निज यामबहादुर मल्ललाई तत्कालीन नेकपा (माओवादी)-का कार्यकर्ताहरूले अपहरण गरी शारीरिक रूपमा यातना दिई मरेको भनी छाडी हिडेका, सो समयमा निजको टाउकोमा चोट लागेको, दुवै कानबाट रगत बगेको, त्यसपछि कोहलपुर मेडिकल कलेज र भारतका अस्पतालमा समेत उपचार गर्न लगेकोमा निजको चोट ठीक हुन नसकी निजको मिति २०६४/११/१५ गते मृत्यु भएको देखिँदा तत्कालीन नेकपा (माओवादी)-को कारण

जीवनको अधिकार समाप्त भएकोले प्रस्तुत घटनामा संलग्न नेकपा (माओवादी)-का कार्यकर्ताको पहिचान गरी दोषीलाई कारबाही गर्न र मृतक परिवारलाई रु.३,००,०००/ (तीन लाख रुपियाँ) क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउन नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गरी पठाउने ठहर्छ ।

६३. उजुरी नं.: १३३७, यातना, लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय, नेपालगञ्ज

पीडित: मुकुन्दसिंह वली, तत्कालीन नौबस्ता गाविस वडा नं. ९, तिलकपुर, बाँके

यसमा बाँके जिल्ला तत्कालीन नौबस्ता गाविस वडा नं. ९ हाल बैजनाथ गाउँपालिका वडा नं. २ बस्ने मुकुन्दसिंह वलीलाई मिति २०५९/६/१३ गते मानपुर प्रहरी चौकीका प्रहरीले पक्राउ गरी इलाका प्रहरी कार्यालय कोहलपुर र त्यसपछि भौमकाली दल गुल्म चिसापानी ब्यारेकमा राखी यातना दिएकोले छानबिन गरी पाउँ भनी दर्ता हुन आएको उजुरीउपर यस कार्यालयबाट अनुसन्धान हुँदा निज वलीलाई पटक-पटक सुरक्षाकर्मीले माओवादी कार्यकर्ता भएको आरोपमा पक्राउ गरेको, पक्राउपछि निजलाई यातना दिएको, यातनाको कारण निजको शरीरको अङ्गभङ्ग भएको र अनुसन्धान हुँदाको अवस्थामा प्राप्त चिकित्सक प्रतिवेदन (भेरी अञ्चल अस्पताल) मा Arthosis invalid by about both knee 25% joint र फतेवाल आँखा अस्पतालको प्रतिवेदनमा No improvempic with glm and 60% loss of vision in Right eye भनी उल्लेख भएको र सो सम्बन्धमा इलाका प्रहरी कार्यालय वनकटवाबाट भएको सर्जिमिनले समेत निजमाथि शारीरिक तथा मानसिक यातना दिएको समेतका तथ्यबाट यातना दिएको पुष्टि हुँदा प्रस्तुत घटना घटाउन संलग्न तत्कालीन शाही नेपाली सेना भीमकाली गुल्मका सैनिकको पहिचान गरी कारबाही गर्न र पीडित मुकुन्दसिंह ओलीलाई रु. २,५०,०००/ (दुई लाख पचास हजार रुपियाँ) क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउन नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गरी पठाउने ठहर्छ ।

६४. उजुरी नं : १०४, मृत्यु/घाइते, लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय बुटवल,

पीडित : पवन गौतम, तत्कालीन खिदिम गाविस वडा नं ८, सपौदी अर्घाखाँची, ठाकुर गौतम, ऐ.ऐ. भूमिका गौतम (मरासिनी) ऐ.ऐ., पुष्कर मरासिनी ऐ.ऐ. र पुष्पा मरासिनी ऐ.ऐ.

यसमा अर्घाखाँची जिल्लाको पणेना गाविसमा तत्कालीन नेकपा (माओवादी) र सरकारी सेना बीच मिति २०६२।११।१६ गते भीडन्त हुँदा तत्कालीन खिदिम गाविस वडा नं. ८, सपौदी अर्घाखाँची घर भएका हरिहर संस्कृत उमाविमा कक्षा ८ मा पढ्ने वर्ष १४ का पवन गौतम, ठाकुरप्रसाद गौतम, भूमिका गौतम (मरासिनी), पुष्कर मरासिनी र पुष्पा मरासिनी माथि सेनाले चलाएको गोली र वमबाट पवन गौतमको मृत्यु र अन्य घाइते भएको हुँदा क्षतिपूर्ति र घाइतेहरूको उपचारको लागि पहल गरिदिन अनुरोध भई दर्ता हुन आएको उजुरीउपर छानबिन तथा अनुसन्धान हुँदा उक्त घटना भएको पुष्टि

हुन आएको अनुसन्धान प्रतिवेदनबाट देखिन्छ । घटना भइसके पछि घाइतेहरू ठाकुरप्रसाद गौतम, हरि गौतम समेतलाई तत्कालीन शाही नेपाली सेनाले सैनिक अस्पताल छाउनी काठमाडौं पुऱ्याई उपचार गरेको देखियो । मृतकको हकमा रु. १०,००,०००। (दश लाख रुपियाँ) र घाइतेहरूको हकमा प्रतिव्यक्ति रु ४०,०००।(चालिस हजार रुपियाँ) प्राप्त गरेको भन्ने देखिन आएको छ । तरपनि सो घटनाबाट पीडित भूमिका गौतम(मरासिनी) को हकमा सोही समयको चोटका कारण निरन्तर उपचार गराइरहनुपरेको देखिँदा निजलाई रु. २००,०००। (दुई लाख रुपियाँ) क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउन नेपाल सरकारसमक्ष लेखी पठाउने ठहर्छ । अन्यले क्षतिपूर्ति तथा राहत पाइसकेको देखिँदा केही गरिरहनुपरेन ।

६५. उजुरी नं: ६१२, हत्या, कोशी प्रदेश कार्यालय, विराटनगर,

पीडित: नारद निरौला, फुडलिड गाविस वडा नं २, ताप्लेजुड

यसमा ताप्लेजुड जिल्ला तत्कालीन फुडलिड गाविस वडा नं २ निवासी नारद निरौलालाई सोही जिल्लाको सिकैंचा स्थित सरस्वती मावि.मा अध्यापन गराइरहेको समयमा अज्ञात व्यक्तिहरूले अपहरण गरी लगेकोले जीवन रक्षा गरी पाऊँ भनी यस आयोगमा दर्ता हुन आएको उजुरीउपर छानबिन तथा अनुसन्धान हुँदा निजलाई तत्कालीन नेकपा (माओवादी)ले सुराकी गरेको आरोपमा मिति २०५९।९।१८ गते ताप्लेजुड जिल्लाको डुम्रिसे गाविस वडा नं १ मा पुऱ्याई हत्या गरेको र सो कार्यमा नेकपा (माओवादी) जिल्ला फ्याक्सन इञ्चार्ज (तत्कालीन) एस.पी. किराँती समेत संलग्न रहेको अनुसन्धान प्रतिवेदनबाट पुष्टि हुन आएको छ । सो घटना विरुद्ध जिल्ला प्रहरी कार्यालय ताप्लेजुडमा कर्तव्यज्यान मुद्दामा जाहेरी दर्तासमेत भएको देखिँदा सो कार्यालयमा दर्ता रहेको कर्तव्य ज्यान मुद्दाको अनुसन्धान कार्य शीघ्र अधि बढाउन र मृतक नारद निरौलाका हकवालालाई रु. १,५०,०००। (एकलाख पचास हजार रुपियाँ) क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउन लेखी पठाउने ठहर्छ ।

६६. उजुरी नं.: १४४४, महिला हिंसा, विराटनगर,

पीडित: ... (अपाङ्गता भएकी महिला), ..., मोरङ

यसमा मोरङ .. की बोल्ल नसक्ने, कान नसुन्ने अपाङ्गता भएकी महिलालाई भ्रारफुक गर्ने बाहनामा सोही स्थान निवासी ... ले बलात्कार गरी गर्भवती बनाएकोले सो घटना विरुद्ध प्रहरी कार्यालयमा उजुरी दिएपनि प्रहरी कार्यालय ... ले कारबाही नगरी छाडेकोले पीडितको न्यायको लागि पहल गरी पाऊँ भनी यस आयोगमा दर्ता हुन आएको उजुरीउपर छानबिन हुँदा प्रस्तुत घटनामा प्रहरीले कानुनी कारबाही अधि बढाई मोरङ जिल्ला अदालतमा मुद्दा दर्ता भई (सम्बत् २०६६ सालको दे.नं ...) सो अदालतबाट पीडक भनिएका ... लाई सफाई दिएको देखिन्छ । तर आयोगको अनुसन्धान प्रतिवेदनबाट

अपाङ्गता भएकी एक निरीह महिला माथि ... ले नभए पनि कसै न कसैबाट सो घटना हुनगई बच्चाको समेत जायजन्म भएको यथार्थतामा अपराध पीडितको नाताले निजलाई राज्यकोतर्फबाट पुऱ्याउन नसकिएको सामाजिक सुरक्षा, निजको शारीरिक अवस्था, चेतना र निजबाट जन्मिएको बच्चाको भविष्यलाई समेत ध्यानमा राखी राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग (उजुरी, कारबाही तथा क्षतिपूर्ति निर्धारण) नियमावली, २०६९ को नियम २२ बमोजिम रु. २,५०,०००। (दुईलाख पचास हजार रुपियाँ) क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउन नेपाल सरकारसमक्ष लेखी पठाउने ठहर्छ।

६७. उजुरी नं.: १७८, सम्पत्तिको अधिकार, प्रदेश नं १ शाखा कार्यालय, खोटाङ,

पीडित: अर्जुनकुमार रोक्का, डाँडागाउँ गाविस वडा नं. ८, खोटाङ

यसमा ... अर्जुनकुमार रोक्काको घर तथा धनसम्पत्ति मिति २०६२।२।२१ गते तत्कालीन नेकपा(माओवादी)ले कब्जा गरी चल सम्पत्ति समेत लगेकोले क्षतिपूर्ति भराईदिन अनुरोध गर्दै यस आयोगमा दर्ता हुन आएको उजुरीउपर छानबिन तथा अनुसन्धान हुँदा मिति २०६४।६।७ गते प्रमुख जिल्ला अधिकारीको संयोजकत्वमा बसेको द्वन्द्व प्रभावित व्यक्तिहरूको तथ्यांक संकलन तथा पहिचान समितिको बैठकले निज रोक्काको सम्पत्ति रु ३,९७५,०००। (उनन्चालिस लाख पचहत्तर हजार रुपियाँ) उपलब्ध गराउन सम्बन्धित निकायमा सिफारिस गर्ने भनी निर्णय गरेपनि हालसम्म निजले रु. १,३४,७००। (एक लाख चौतिस हजार सात सय रुपियाँ) मात्र प्राप्त गरेको र सो रकम नेपाल सरकारबाट जारी नागरिक राहत, क्षतिपूर्ति तथा आर्थिक सहायता सम्बन्धि (प्रथम संशोधन, २०६८) कार्यविधि २०६६ को मापदण्ड बमोजिम भएको नदेखिँदा निजलाई उक्त कार्यविधिले निर्धारण गरेको मापदण्ड बमोजिमको क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउन नेपाल सरकारसमक्ष लेखी पठाउने ठहर्छ।

६८. उजुरी नं.: १०५४, बाल अधिकार कोशी प्रदेश कार्यालय, विराटनगर

पीडित: सुष्मिता आचार्य समेत, सप्तकोशी आवासीय विद्यालय उर्लावारी, मोरङ

यसमा सप्तकोशी आवासीय मावि उर्लावारी मोरङको कक्षा ८ मा अध्ययनरत छात्रा सुष्मिता आचार्यलाई विद्यालयकी शिक्षिकाबाट कुटपीट भएको, साथै सेन्ट जोसेफ स्कुलको कक्षा ८ का विद्यार्थीलाई समेत शिक्षकले पालैपालो पाइप र डस्टरले कुटपीट गरेकोले घटनाको छानबिन गरी पाउँ भनी आयोगमा दर्ता हुन आएको उजुरीउपर छानबिन तथा अनुसन्धान हुँदा यस घटनामा दुवै पक्षबीच मिलापत्र भई मिलापत्रको शर्तहरू समेत पूर्णरूपमा पालना भएको देखिँदा उजुरीउपर थप कारबाही गरिरहनुपरेन। तामेलीमा राखी दिने तर उजुरीमा उल्लिखित दुवै विद्यालयलाई बालबालिका माथि हुने शारिरीक दण्ड बाल अधिकार महासन्धि १९८९ र प्रचलित नेपाल कानूनबमोजिम निषेधित हुदा त्यस्तो कार्य नदोहोऱ्याउन ध्यानाकर्षण गरी पत्राचार गर्ने।

६९. उजुरी नं.: २५७ सुदूरपश्चिम प्रदेश कार्यालय, धनगदी

पीडित: जयसुर कार्की तत्कालीन साडेपानी गाविस वडा नं ५ कैलाली

यसमा माथि उल्लिखित ठेगाना भएका जयसुर कार्कीलाई मिति २०६१/११/१७ गते कैलाली जिल्ला स्थित सुखडमा सेना र माओवादी समूह बीच दोहोरो भिडन्त सकिएको केही समयपछि साइकल लिएर सेनाको चेक व्यारेक पार गरी सकेपछि साइकल चढेर जाँदै गर्दा सेनाले चलाएको गोली लागि बाँया खुट्टा भाँचिन गएको हुँदा आवश्यक छानबिन गरी क्षतिपूर्ति दिलाई पाऊँ भनी दर्ता हुन आएको उजुरीउपर छानबिन तथा अनुसन्धान हुँदा निजलाई उजुरीमा उल्लेख भएबमोजिम मिति २०६१/११/१७ गते पूर्वपश्चिम राजमार्गको सुखड सुरक्षा वेश क्याम्पबाट सेनाले चलाएको गोली लागि उनको देब्रे खुट्टामा गम्भीर चोट लागेको सो चोट लागि सकेपछि सात महिना भेरी अञ्चल अस्पताल नेपालगञ्जमा उपचार गराएको तर त्यहाँ निजको चोट ठीक हुन नसकेपछि काठमाडौं स्थित सैनिक अस्पताल छाउनीमा पुऱ्याई २२ दिनसम्म उपचार गराएको, यस क्रममा उनको खुट्टाको चार पटक अप्रेसन भएको हालसम्म पनि निजको खुट्टा असामान्य रहेको हिडडुलमा समस्या रहेको र खुट्टा काम गर्ने अवस्थामा नरहेको देखियो । सो अवस्था सेनाले राजमार्गमा सर्वसाधारण व्यक्तिले हिडडुल गर्नसक्ने सामान्य अवस्था माथि ध्यान नदिई गोली चलाउँदा भएको देखिन्छ । अतः प्रस्तुत घटनामा तत्कालीन सुरक्षा बेस क्याम्प सुखडमा कार्यरत सुरक्षाकर्मी सेनाको पहिचान गरी कारबाही गर्न र पीडित जयसुर कार्कीलाई रु २,६०,०००/ (दुई लाख साठी हजार रुपियाँ) क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउन नेपाल सरकारसमक्ष लेखी पठाउने ठहर्छ ।

७०. उजुरी नं.: ३६२०, बेपत्ता/क्षतिपूर्ति, वाग्मती प्रदेश कार्यालय, हेटौडा

पीडित: सुजिन्द्र महर्जन, किर्तिपुर नपा.१४ काठमाडौं र पञ्चलाल महर्जन, किर्तिपुर नपा १४ काठमाडौं

यसमा नेपाली सेना जगदल गण छाउनीबाट खटिएको तत्कालीन शाही नेपाली सेनाले सुजिन्द्र महर्जनलाई मिति २०६०/७/२९ र पञ्चलाल महर्जनलाई मिति २०६०/७/२५ गते पक्राउ गरी नगद तथा सामान समेत लिई गएका हुँदा आवश्यक कारबाही गरी पाऊँ भनी दर्ता हुन आएको उजुरीउपर छानबिन तथा अनुसन्धान हुँदा सुजिन्द्र महर्जनलाई तेह्र महिनापछि मिति २०६१/८/१७ गते सुन्दरीजल बन्दी गृह काठमाडौंबाट रिहा भएका र पञ्चलाल महर्जन पक्राउ नै नपरेको अनुसन्धान प्रतिवेदनबाट देखिन आएको सन्दर्भमा सुरक्षाकर्मीले सुजिन्द्रलाई पक्राउ गरेको हैन भन्न सकिने देखिएन । निज सुजिन्द्र महर्जन र पञ्चलाल महर्जनको सम्पत्ति क्षति सम्बन्धमा स्थानीय तहबाट भएको सर्जिमिन समेतले पुष्टि गरीरहेको देखिदा र उनीहरू दुवैजना सगोलमा रहेको भन्ने देखिँदा पीडित सुजिन्द्र महर्जनलाई राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन बमोजिम रु. ३,००,०००/ (तीन लाख रुपियाँ) क्षतिपूर्ति दिने ठहर्छ ।

७१. उजुरी नं.: ९४३, यातना, वाग्मती प्रदेश कार्यालय, हेटौडा

पीडित: तुलोकान्छा बस्नेत, चित्लाङ-२ मकवानपुर

यसमा माथि उल्लिखित ठेगाना भएका तुलोकान्छा बस्नेतलाई मिति २०६९/६/२८ गते काठमाडौं महानगरीय प्रहरी प्रभाग जनसेवाका प्रहरीले पक्राउगरी कुटपिट गरी यातना दिएकोले घटनाको अनुसन्धान गरी दोषीलाई कारबाही र पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिलाई पाऊं भनी दर्ता हुन आएको उजुरीउपर यस आयोगबाट छानबिन तथा अनुसन्धान हुँदा निज तुलोकान्छा र शंकर बस्नेत बीच भएको भगडामा तुलोकान्छा पक्राउ परेका र पक्राउको क्रममा प्रहरी जवान विनोद ठाकुरले आवेशमा आई कुटपिट गर्दा निजको कानको जालीमा चोट लाग्न गई हालसम्म पनि असर देखिएको भन्ने सिमिल संलग्न अनुसन्धान प्रतिवेदनबाट देखिन आएको हुँदा पीडित तुलोकान्छा बस्नेत माथि प्रहरीबाट कुटपिट भएको देखियो । अतः प्रस्तुत घटनामा संलग्न प्रहरी जवान विनोद ठाकुरलाई सचेत गराउन र पीडितलाई रु. १००,०००। (एक लाख रुपियाँ) क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउन नेपाल सरकारसमक्ष लेखी पठाउने ठहर्छ ।

७२. उजुरी नं.: ४७४१, यातना, वाग्मती प्रदेश कार्यालय, हेटौडा

पीडित: कालुमान तामाङ तत्कालीन फुलासी गाविस ७ पोखरीबजार, रामेछाप

यसमा माथि उल्लिखित ठेगाना भएका कालुमान तामाङलाई माओवादीको आरोपमा मिति २०६०/५/२३ गते भक्तपुर जिल्लाको लोकन्थलीबाट पक्राउ गरी तत्कालीन शाही नेपाली सेनाको भैरवनाथ गण महाराजगञ्जमा पुऱ्याई बुटले कुल्चने, करेन्ट लगाउने, पैतालामा पिट्ने, इनारमा चोबल्ने जस्ता कार्य गरी यातना दिई मिति २०६०/११/२६ गते रिहा गरेकोले दोषीलाई कारबाही गरी उचित क्षतिपूर्ति पाऊं भनी दर्ता हुन आएको उजुरीउपर छानबिन तथा अनुसन्धान हुँदा निज कालुमान तामाङलाई मानसिव कारण सूचाङ्क पक्राउ गरी गैरकानुनी रूपमा ६ महिनासम्म सैनिक हिरासतमा राखेको, हिरासतमा रहँदा यातना, अमानवीय, अपमानजनक व्यवहार भएको र त्यसको असर अनुसन्धान हुँदाको देखिएकोले निजलाई पक्राउ गरी यातना नदिएको भन्ने सेनाको दावी पुष्टि हुन नसकेकोले निजलाई यातना दिएको देखिँदा सो कार्यमा संलग्न भैरवनाथ गण महाराजगञ्ज, नेपाली सेनाका तत्कालीन गणपतिलाई कारबाही र पीडित कालुमान तामाङलाई रु १५०,०००। (एक लाख पचास हजार रुपियाँ) क्षतिपूर्ति दिन नेपाल सरकारसमक्ष लेखी पठाउने ठहर्छ ।

७३. उजुरी नं.: ३४१, यातना, लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय, बुटवल, रूपन्देही

पीडित: चुडामणी ढकाल, तत्कालीन रुद्रपुर गाविस वडा नं. ४, गरगरे, रूपन्देही

यसमा चुडामणी ढकाललाई मिति २०५९/४/२४ गते बजार गएको समयमा पाखापानी भन्ने स्थानबाट नेपाल प्रहरीले छोपी जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा पुऱ्याई सो कार्यालयको गाडीमा राखी तत्कालीन शाही नेपाली सेनाको रामनगर स्थित व्यारेकमा पुऱ्याएका र सो व्यारेकको अँध्यारो कोठामा राखी लुगा खोल्न लगाइ संवेदनशील अंगमा खुर्सानी समेत दली यातना दिएको हुँदा छानबिन गरी क्षतिपूर्ति समेत दिलाई पाऊँ भनी दर्ता हुन आएको उजुरीउपर यस आयोगबाट छानबिन तथा अनुसन्धान हुँदा आम नागरिकको सुरक्षाको जिम्मेवारी लिनुपर्ने सुरक्षाकर्मीले नै व्यक्तिलाई नियन्त्रणमा लिइसकेपछि कुनै दोष भएमा कानुनी प्रक्रिया बमोजिम कारबाही गर्नसक्ने भए पनि निज ढकाललाई कानुनी मूल्य, मान्यता एवम् मानव अधिकारको आधारभूत मापदण्ड विपरीत बिजुलीमा पिसाब गर्न लगाई करेन्ट लगाउने, संवेदनशील अङ्गमा नुन, चुक, राख्ने, बन्दुकको कुन्दाले पिट्ने, कानमा अधिक आवाज आउने गरी पड्काउने कार्यगरी शारीरिक तथा मानसिक यातना दिएको मिसिल संलग्न प्रमाण कागजातबाट देखिन आयो । सुरक्षाकर्मीले दिएको यातनाको कारण निज ढकालको कानको श्रवण शक्ति गुमेको, अनुसन्धान अवधिसम्म पनि यातनाकै कारण पीडितले हिँडडुल गर्दा समेत पिसाब थैलीसँगै लिएर हिँडनु गर्नुपर्ने अवस्था रहेको देखियो । उल्लिखित तथ्यहरूलाई मिसिल संलग्न लुम्बिनी प्रादेशिक अस्पताल, काठमाडौँ इएनटी अस्पताल, युनिभर्सल कलेज अफ साइन्स टिचिङ अस्पताल, भैरहवा, त्रि.वि. शिक्षण अस्पताल काठमाडौँ समेतमा उपचार गराएका कागजातबाट पुष्टि हुन आएको देखियो । निजको पक्राउ सम्बन्धमा इलाका प्रहरी कार्यालय सालभण्डी, रूपन्देहीबाट भएको सर्जिमिन मुचुल्का, निजले जीवन रक्षाको माग गरेको भनी तत्कालीन समयमा प्रकाशित समाचारहरूसमेतले समर्थन गरीरहेको देखिँदा निज चुडामणि ढकाललाई यातना दिएको पुष्टि भएकोले निजलाई रु. ३००,०००/(तीन लाख रुपियाँ) क्षतिपूर्ति दिन र यातना दिने कार्यमा संलग्न तत्कालीन शाही नेपाली सेनाको रामनगर व्यारेकमा प्रमुख सहितका दोषीहरूको पहिचान गरी कारबाही गर्न नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गरी पठाउने ठर्हछ ।

७४. उजुरी नं.: ३४२, यातना, लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय, बुटवल, रूपन्देही

पीडित: विश्वनाथ ढकाल, तत्कालीन रुद्रपुर गाविस वडा नं. ४, गरेगरे, रूपन्देही र

७५. उजुरी नं.: ३४३, यातना, लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय, बुटवल, रूपन्देही

पीडित: विधुर ढकाल तत्कालीन रुद्रपुर गाविस वडा नं. ४, गरेगरे, रूपन्देही

यसमा माथि उल्लिखित दुवै उजुरीहरूमा ठेगाना भएका विश्वनाथ ढकाल र विधुर ढकाललाई मिति २०६१/८/३ गते तत्कालीन शाही नेपाली सेनाले घरेबाट पक्राउ गरी यातना दिएको, ऐ. मसिंर ५ गते पनि सालभण्डी सुरक्षा वेश क्याम्पबाट घरमा पुगी पुनः पक्राउ गरी यातना दिएको हुँदा घटनाको

छानबिन गरी क्षतिपूर्ति समेत पाउँ भनी छुट्टाछुट्टै दर्ता भएका दुवै उजुरीउपर छानबिन तथा अनुसन्धान हुँदा पक्राउ पर्ने दुवैजना एकासगोलका दाजुभाइ भएका र घटना पनि एउटै भएको, उनीहरूलाई नाबालक अवस्थामा पक्राउ गरी २०६१/८/३ र ५ गते सालभण्डा सुरक्षा बेश क्याम्पमा पुऱ्याई कुटपिट गरी यातना दिएको र सोही यातनाको कारण पीडितहरू दुवै जनाको शिक्षा प्राप्त गर्ने अधिकार समेतमा अवरोध भएको अनुसन्धान प्रतिवेदन निष्कर्ष रहेको देखिँदा पीडितहरू विश्वनाथ ढकाल र विधुर ढकाललाई जनही रु. १५०,०००/ (एक लाख पचास हजार रुपियाँ) का दरले क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउन र घटनामा संलग्न तत्कालीन शाही नेपाली सेनाको कमाण्डमा रहेको सालभण्डा सुरक्षा बेसक्याम्पमा तत्काल कार्यरत दोषी सुरक्षाकर्मीको पहिचान गरी कारबाही गर्न नेपाल सरकारसमक्ष लेखी पठाउने ।

७६. उजुरी नं. ३८, घाइते, लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय, बुटवल, रूपन्देही

पीडित: : छबिलाल पाण्डे, तत्कालीन अर्खले गाविस वडा नं. ९, गुल्मी

यसमा तत्कालीन अर्खले गाविस वडा नं. ९ भाडगाउँ गुल्मी निवासी छबिलाल पाण्डेलाई तत्कालीन शाही नेपाली सेना शिवदल गुल्मका सुरक्षाकर्मीले तम्घास गुल्मीमा मिति २०५८/११/१६ गते चलाएको गोली लागि घाइते भएका हुँदा उचित क्षतिपूर्तिको लागि पहल गरी पाउँ भनी दर्ता हुन आएको उजुरीउपर यस आयोगबाट छानबिन तथा अनुसन्धान हुँदा निज पाण्डे खोटो संकलनका लागि सल्लाका रुखको नम्बरिड गरी घर फर्कदै गर्दा सेनाले चलाएको गोली लागि घाइते भएका र सो घटनाको कारण अहिलेसम्म पनि औषधी सेवन गरीरहेको र निजको शरीरमा गोली लागेको घाउ रहेको भन्ने जिल्ला अस्पताल गुल्मीको पत्रबाट खुल्न आएको, हाल पनि निजको शरीर सुन्निने, भ्रमभ्रमाउने, कानमा बन्दुक पड्केको जस्तो आवाज आइरहने, राति निन्द्रा नपर्ने, मन एकोहोरो हुने जस्ता शारीरिक र मानसिक समस्या पनि रहेकोमा निजले हालसम्म केवल रु. ७०,०००/(सत्तरी हजार रुपियाँ) मात्र राहत वापत प्राप्त गरेको देखिन्छ । अतः निजको शारीरिक, मानसिक र आर्थिक अवस्थालाई समेत विचार गरी निजलाई रु. १,००,००० (एक लाख रुपियाँ) थप क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउन र सर्वसाधारण व्यक्ति माथि गोली चलाउने नेपाली सेना शिव दल गुल्म तम्घासमा कार्यरत (तत्कालीन समयमा) सुरक्षाकर्मीको पहिचान गरी कारबाही गर्न नेपाल सरकारसमक्ष लेखी पठाउने ।

७७. उजुरी नं. : ३८३, दुर्व्यवहार, लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय, बुटवल, रूपन्देही

पीडित: देवकुमार भारती, लालपुर, कपिलवस्तु हाल शिवराज नपा वडा नं.१०, कपिलवस्तु

यसमा निज देवकुमार भारतीलाई वन कार्यालय कपिलवस्तुमा आगलागि भएको गोठको लागि काठ मान्न जाँदा वन अधिकृत निरज प्याकुरेलले अभद्र व्यवहार गरी भारतीय नागरिक भन्दै दुर्व्यवहार

गरेकोले न्याय दिलाई पाऊँ भनी दर्ता हुन आएको उजुरीउपर यस आयोगबाट छानबिन तथा अनुसन्धान हुँदा सेवा प्रदायकबाट सेवाग्राही माथि उल्लिखित व्यहोरोको व्यवहार भएको हुनसक्ने अवस्था रहेको सन्दर्भमा सेवाग्राही र सेवा प्रदायक सरकारी निकायका राष्ट्र सेवकहरूबीच सुमधुर सम्बन्ध एवम् सेवा प्रवाहमा चुस्तता र सेवाग्राहीप्रति गरिने व्यवहार मानव अधिकारमैत्री एवम् सम्मानजनक बनाउनको लागि सिफारिस गर्ने अनुसन्धान प्रतिवेदन निष्कर्षको आधारमा सेवाग्राहीप्रति सबै कर्मचारीबाट मर्यादित व्यवहार गर्न गराउन मातहतका सबै कार्यालयमा निर्देशन दिनु भनी वन मन्त्रालयमा लेखी पठाउने ।

७८. उजुरी नं. : १२२, मृत्यु (बमबाट), लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय, बुटवल, रूपन्देही

पीडित: इन्द्रबहादुर थापा, बुटवल नगरपालिका वडा नं. ३, दीपनगर (च) लाइन रूपन्देही

यसमा दिलबहादुर भनिने कुल बहादुर थापा र विद्यालयमा इन्द्रबहादुर थापा भनिने इन्द्रबहादुर थापा (वर्ष १२) को घर नजिक भेटिएको बम विष्फोटबाट मिति २०६३/२/२३ गते मृत्यु भएकोले क्षतिपूर्तिको लागि पहल गरी पाऊँ भनी दर्ता हुन आएको उजुरीउपर यस आयोगबाट छानबिन तथा अनुसन्धान हुँदा प्रस्तुत घटनामा पीडित परिवारले रु. १,०००,०००/ (दश लाख रुपियाँ) क्षतिपूर्ति प्राप्त गरी सकेको देखिन्छ । तर पनि सशस्त्र द्वन्द्व अवधिमा बेवारिसे अवस्थामा छोडिएका यस्ता बम विष्फोटका घटनाहरू हालसम्म पनि बारम्बार दोहोरी रहेको र त्यसबाट धनजनको क्षति पनि भइरहेको देखिन्छ । यस अवस्थामा त्यस्ता विष्फोटक पदार्थहरूको व्यवस्थापन गर्न यस आयोगबाट सरकारलाई पटक-पटक सिफारिस पनि गरिएको छ । तर पनि यस्ता घटना बारम्बार भई मानव अधिकारको उल्लंघन/दुरुत्साहन नरोकिएको यथार्थतामा त्यस्ता बेवारिसे बम भएका स्थानको पहिचान गरी यस्ता घटना नदोहोरिने सुनिश्चितता गर्न नेपाल सरकारलाई पुनः निर्देशन दिने । यस्ता घटना सरकार पक्षबाट मात्र नभएर तत्कालीन सशस्त्र द्वन्द्वको एक पक्ष तत्कालीन (माओवादी) पार्टी अर्थात हालको नेकपा. (माओवादी केन्द्र) ले तत्कालीन अवस्थामा छोडेको विष्फोटक पदार्थको कारण पनि भएको सन्दर्भमा सो दलको समेत ध्यानाकर्षण गराउने । साथै आयोगका यस अधिका निर्देशनबमोजिम बेवारिस बम तथा विष्फोटक पदार्थ व्यवस्थापन सम्बन्धमा हालसम्म भएको प्रगति विवरण नेपाल सरकारसँग माग गरी पत्राचार गर्ने गरी सिफारिस गर्ने ठहरेछ । सो ठहर्नाले माथि उल्लेख भए बमोजिम नेपाल सरकार र तत्कालीन सशस्त्र द्वन्द्वको एक पक्ष नेकपा (माओवादी केन्द्र) लाई समेत लेखी पठाउने ।

७९. उजुरी नं. : ३०४, विस्थापित, लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय, बुटवल, रूपन्देही

पीडित: प्रहरी सहायक निरीक्षक गिरबहादुर सेन ओली, तत्कालीन म्यालपोखरी गाविस वडा नं. ८, गुल्मी ।

यसमा माथि उल्लिखित ठेगाना भई शंकरनगर २, रूपन्देही बस्ने उजूरकर्ताको श्रीमान गिरबहादुर सेन ओलीको मिति २०६२/५/६ गते स्थानिय राममणी क्याम्पसमा सञ्चालन भई रहेको परीक्षाको

सुरक्षार्थ खटिई जाँदा तत्कालीन नेकपा. (माओवादी) ले थापेको एम्बुसमा परी मृत्यु भएको हुँदा क्षतिपूर्ति तथा बालबालिकाको शिक्षाको लागि आवश्यक पहल गरी पाऊँ भनी दर्ता हुन आएको उजुरीउपर छानबिन हुँदा मृतककी श्रीमती पीडितले सरकारबाट रु. १,०००,०००/ (दश लाख रुपियाँ) राहत प्राप्त गरेको, विस्थापित भए वापत रु. २५,०००/ र सन्तति छात्रवृत्ति मार्फत बालबालिकाको अध्ययन भइरहेको देखिँदा त्यसतर्फ केही गरिरहनुपरेन। सो घटना घटाउन जिम्मेवार तत्कालीन नेकपा. (माओवादी)-कार्यकर्ताको पहिचान गरी कारबाही गर्न नेपाल सरकारसमक्ष लेखी पठाउने।

८०. उजुरी नं.: ४७३, गैरकानुनी थुना/यातना, लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय, बुटवल, रूपन्देही

पीडित: रघुप्रसाद थारु, तत्कालीन शिवपुर गाविस वडा नं. ४, कपिलवस्तु

यसमा रघुप्रसाद थारु समेतलाई मिति २०५६/१०/१३ गते नेपाल प्रहरीले पक्राउ गरी जिल्ला प्रहरी कार्यालय तौलिहवा पुऱ्याई माओवादीको आरोप लगाउँदै पिट्ने भूईँमा सुताई तल माथि भाटा राखी बेल्ने, पिलासले औला तथा जिब्रो थिच्ने, बेहोस भएपछि पानी छम्की होसमा आएपछि पुनः हिरासतमा राख्ने गरी गम्भीर किसिमले यातना दिएको, सो यातनाको ३१ दिनपछि खुन डाका मुद्दा लगाई कारागार कार्यालय तौलिहवा चलान गरेपछि एक्कासी विरामी भई पेट दुख्ने, ज्वरो आउने, पखाला लाने, दिसाबाट रगत बग्ने भएको, त्यसपछि सो को उपचार स्थानीय अस्पताल हुँदै पाल्पा मिसन अस्पतालसम्म पुगी आफ्नै खर्चले उपचार गर्नु परेको, यसै बीचमा खुन डाका मुद्दामा मिति २०५९/५/३० गते कपिलवस्तु जिल्ला अदालतबाट सफाइ पाउँदा पनि यातनाको कारण लागेको रोग ठिक नभई वीर अस्पताल काठमाडौँ पुगी आन्द्राभुडी निकाली प्लाष्टिकको आन्द्रा भुँडी लगाएको, तरपनि मलद्वार ठीक ठाउँमा आउन नसकेको, चौबिसै घण्टा दिसा निस्करहने गरेकोले प्लाष्टिकको थैली भुण्ड्याएर हिँड्नुपरेको हुँदा भुङ्गा आरोपमा पक्राउ गरी यातना दिने प्रहरीलाई कारबाही, स्वास्थ्य उपचार र सूचाङ्ककारण हिरासत बस्नुपर्दाको क्षतिपूर्ति पाऊँ भनी दर्ता हुन आएको उजुरी मिसल अध्ययन गरी हेर्दा निजलाई पक्राउगरी हिरासत र कारागारमा राखिएको तथ्य ईलाका प्रहरी कार्यालय चन्द्रौटा कपिलवस्तु र कारागार कार्यालय कपिलवस्तुको पत्रबाट पुष्टि हुन आएको, उजुरीमा उल्लेख भएबमोजिमको शारीरिक अवस्था रहेको भनी तत्कालीन शिवपुर गाउँविकास समितिको कार्यालयले तत्कालीन जिल्ला शान्ति समित कपिलवस्तुलाई गरेको सिफारिस, सिफारिस बमोजिमको क्षतिपूर्तिको लागि स्थानीय शान्ति समितको कार्यालयमा मिति २०६६/११/११ गते निवेदन दिएकोमा सो समितिबाट कारबाही जारी रहेको देखिएको, निजले उजुरीमा उल्लेख गरेबमोजिमको यातना पाएको हो भनी रघुप्रसाद थारुसँगै हिरासतमा रहेको प्रत्यक्षदर्शीले आयोगसमक्ष गरीदिएको बयानबाट समेत समर्थन हुन आएको सन्दर्भमा सम्भाव्यताको सिद्धान्तको आधार समेतबाट निज रघुप्रसाद थारुको मानव अधिकार उल्लङ्घन भएको देखिएको तर निजको मृत्यु भइसकेको भनी अनुसन्धान प्रतिवेदनबाट

देखिन आएकोले निज थारुको हकवालालाई रुं ३००,०००/(तीन लाख रुपियाँ) क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउन नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गरी पठाउने ।

८१. उजुरी नं.: २३५ र १२३६, हत्या, लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय, बुटवल, रूपन्देही

पीडित: जगतबहादुर थापा र उपेन्द्र थापा, तत्कालीन दोभान गाविस वडा नं. ६, पाल्पा

यसमा तत्कालीन दोभान गाविस वडा नं. ६ हाल तिनाउ गाउँपालिका वडा नं. २, पाल्पा निवासी जगतबहादुर थापा र उपेन्द्र थापाको रोजिन कम्पनि मार्फत शिवशक्ति सामुदायिक वन तम्घासमा सल्लाको रुखबाट खोटो निकाल्न नम्बरिड गरी घर पर्कदै गर्दा मिति २०५८/११/१६ गते ऐ. अर्खले गाविस ९ मा तत्कालीन शाही नेपाली सेनाको शिवालय गुल्मका सुरक्षाकर्मीले चलाएको गोली लागि घटना स्थलमा नै मृत्यु भएको हुँदा न्यायको लागि पहलगरी पाऊँ भनी यस आयोगमा दर्ता हुन आएको उजुरीउपर छानबिन तथा अनुसन्धान हुँदा सो घटना भएको स्वीकार गरी सरकारको तर्फबाट दुवै जनाको परिवारका हकवालाले जनही रु. १०,००,०००/(दश लाख रुपियाँ) प्राप्त गरेको देखियो । तर सर्वसाधारण नागरिकको जीवनको अधिकार समाप्त हुँदा पनि सरकारको तर्फबाट यस घटनाको छानबिन गरी दोषी पहिचान गरी कारबाही गर्नेतर्फ कुनै पहल हुन नसकेको देखिँदा प्रस्तुत घटनामा दोषी पहिचान गरी कारबाहीगर्न नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गरी पठाउने ठहर्छ । अतः तत्कालीन शाही नेपाली सेनाको शिवदल गुल्मका दोषी सुरक्षाकर्मीको पहिचान गरी कारबाही गर्न नेपाल सरकारसमक्ष लेखी पठाउने ।

८२. उजुरी नं.: ४०५४, यातना, वाम्मती प्रदेश कार्यालय हेटौडा

पीडित: टेकनाथ गौतम गुन्सी १, रामेछाप

यसमा निज टेकनाथ गौतमलाई मिति २०५९/४/२६ गते तत्कालीन नेकपा (माओवादी)-का कार्यकर्ताले आफ्नै घरबाट कञ्जामा लिई सुराकीको आरोपमा कुटपिट गरी शारीरिक तथा मानसिक यातना दिएकोले उपचारको व्यवस्था, दोषीलाई कारबाही र पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिलाई पाऊँ भनी दर्ता हुन आएको प्रस्तुत उजुरीउपर छानबिन तथा अनुसन्धान हुँदा निजलाई माथि उल्लिखित मितिमा तत्कालीन नेकपा (माओवादी)-का कार्यकर्ताहरूले आफ्नो कञ्जामा लिई गुन्सीको सिम्लेबेंसीमा पुर्‍याई करिब १५ घण्टा राखी बन्दुकको कुञ्जा, लाठी र बुटले समेत कुटपिट गरी यातना दिई माओवादीको सूचाङ्क स्वीकृति गाउँ छाड्न नपाउने शर्तमा अपहरणमुक्त गरेका र निजले माओवादीको स्वीकृति पाउन नसक्दा गाउँ छोडेर गई उपचार गर्न समेत समयमा नै नपाएको देखियो । गाउँ छोड्ना साथ मिति २०५९/११/२१ गते देखि मिति २०५९/१२/९ गतेसम्म हेटौडा सामुदायिक अस्पतालमा भर्ना भई उपचार गराएको तथ्य अनुसन्धान प्रतिवेदनबाट देखिएको छ । र निजले यातना पाएको

तथ्य मेडिकलसंग सम्बन्धित कागजातबाट समेत पुष्टि भएको देखिन्छ । अनुसन्धान प्रतिवेदनबाट उल्लिखित यातनाजन्य कार्य नेकपा (माओवादी)-का तत्कालीन रामेछाप जिल्ला इञ्चार्ज ललित भन्ने हरिप्रसाद दाहालको निर्देशनमा भएको र निजले टेकनाथ गौतममाथि साथीहरूले कुटपिट गरिएको हुनसक्छ भनी आयोगको टोलीलाई दिएको भनाइ समेतबाट उक्त घटना निजको निर्देशनमा भएको देखिन्छ । अतः प्रस्तुत घटनामा पीडित टेकनाथ गौतमले विस्थापित भए वापत रु. २५,०००। र अपाङ्गता भए वापत रु २०,०००। राहत प्राप्त गरेको देखिए पनि यातनाजन्य घटनाको क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्न नसकेको देखिँदा माथि उल्लिखित रकममा थप रु १,५०,०००। (एक लाख पचास हजार रुपियाँ) पीडित टेकनाथ गौतमलाई उललब्ध गराउन र प्रस्तुत घटनामा यातना दिने कार्य माथि नाम उल्लेख भएका हरिप्रसाद दाहालको निर्देशनमा नियन्त्रणमा लिएपछि निज मातहतका कार्यकर्ताबाट भएको देखिँदा हाल नेकपा (माओवादी केन्द्र) का ललितपुर इञ्चार्ज एवम केन्द्रीय सदस्य हरिप्रसाद दाहाल र निजबाट नाम खोल्न लगाई अन्य दोषीहरू माथि प्रचलित कानुनबमोजिम कारबाही गर्न नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गरी पठाउने ठहर्छ ।

८३. उजुरी नं. ४०५५, यातना, वाम्मती प्रदेश कार्यालय, हेटौडा

पीडित: जीवनाथ गौतम, गुन्सी १, रामेछाप

यसमा श्री शतलिङ्गेश्वर मावि गुन्सी रामेछापका शिक्षक जीवनाथ गौतमलाई मिति २०५९/४/२६ गते तत्कालीन नेकपा (माओवादी)-का कार्यकर्ता मनप्रसादको नेतृत्वमा रहेको हतियारधारी टोलीले अपहरण गरी निर्मम यातना दिई गाउँबाट तीन वर्षसम्म कहीं जान नपाउने गरी अपहरण परेको चार दिन पछि रिहा गरेकोले घटनामा संलग्न दोषीलाई कारबाही र पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिलाई पाऊँ भनी दर्ता हुन आएको प्रस्तुत उजुरीउपर छानबिन तथा अनुसन्धान हुँदा मिति २०५९/४/२६ गते अर्चन भन्ने मनप्रसाद गौतमको नेतृत्वमा आएका माओवादी कार्यकर्ताहरूले घरबाट अपहरण गरी सुराकीको आरोप लगाई स्थानीय सिम्लेबेसी भन्ने स्थानमा पुऱ्याई हात पछाडि फर्काए बाँधी बाँसको भाटाले ढाड र तिघ्रामा ऐ. २७ गते बेथान गाविसको मलवाडी भन्ने स्थानमा पुऱ्याई अर्चन समेतको टोलीले बन्दुकको कुन्जा, बुट फलामको रडले कुटपीट गरी यातना दिएको देखियो । यातनापछि शिक्षक सङ्घको अध्यक्षबाट राजिनामा दिने रु. १५,०००। माओवादीलाई चन्दा दिने माओवादीले विना स्वीकृति स्थानीय भदौरे डाँडा, देउराली डाँडा, कुडारी डाँडा र डौ डाँडा भन्दा बाहिर जान नपाउने शर्तमा चारदिन पछि रिहा गरेको देखियो । अतः प्रस्तुत घटनामा पीडितले यातना पाएको देखिँदा निजलाई रु. १,५०,०००। (एक लाख पचास हजार) रुपियाँ क्षतिपूर्ति दिन र यस घटनामा नाम खुल्न आएका तत्कालीन नेकपा (माओवादी)-का कार्यकर्ता अर्चन भन्ने मनप्रसाद गौतम र निजबाट अन्य आरोपीको नाम खुलाउन लगाई छानबिन गरी प्रचलित कानुनबमोजिम आवश्यक कारबाही गर्न नेपाल

सरकारसमक्ष लेखी पठाउने ठहर्छ ।

८४. उजुरी नं.: २२५३, कारागारमा मृत्यु, लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय, नेपालगञ्ज,

पीडित: सुन्दर हरिजन नेपालगञ्ज नगरपालिका वडा नं. २, बाँके

यसमा नेपालगञ्ज उपमहानगरपालिका वडा नं. २, बाँके घरभई चोरी कसूरमा कारागार कार्यालय बाँकेमा रहेका वर्ष १७ का सुन्दर हरिजन (चमार) लाई मिलेमतो गरी मिति २०७७/८/८ गते कारागार कार्यालय रोल्पा स्थानान्तरण गरिएकोमा मिति २०७९/२/४ गते सो कारागारमा निजको रहस्यमय मृत्यु भएकोले छानबिन तथा अनुसन्धान गरी पाऊँभनी दर्ता हुन आएको प्रस्तुत उजुरी ... मिसिल संलग्न आयोगबाट भएको अनुसन्धान प्रतिवेदन, गृह मन्त्रालयबाट गठित छानबिन समितिको प्रतिवेदन, प्रत्यक्षदर्शी, मृतक परिवारका सदस्य, मानव अधिकार उल्लेख हुनबाट रोक्ने जिम्मेवारी भएका पदाधिकारी तथा व्यक्तिहरूको बयान एवम् भनाइ, मेडिकल प्रतिवेदन समेत अन्य संकलित प्रमाण कागजात समेतको विश्लेषणबाट उजुरीमा उल्लेख भएबमोजिम कारागार कार्यालय बाँकेबाट मिति २०७७/८/८ गते रोल्पा कारागारमा स्थानान्तरण गरिएका सुन्दर हरिजन (यसपछि मृतक भनिएको) को मिति २०७९/२/४ गते रोल्पा कारागार भित्र मृत्यु भएको देखिन आयो ।...

१. माथि उल्लिखित तथ्यहरूको आधारमा विश्लेषण गर्दा मृतकले आत्महत्या गर्नेसम्मको स्थितिमा पुऱ्याउने कार्यको मुख्य योजनाकार हाहतियार खरखजाना तथा आपराधिक लाभ मुद्दामा मृतकसँगै बाँके कारागार देखि रोल्पा कारागारसम्म सँगै कैद भुक्तान गरीरहेका विजयविक्रम शाह भए पनि कारागार स्थानान्तरण गरी मृतकको स्थानमा विजय विक्रम शाहलाई कारागारमुक्त हुने वातावरण सिर्जना गर्ने कार्यमा बाँके कारागार कार्यालयका तत्कालीन प्रमुख तथा अनुसन्धान अर्वाधिमा खाडाचक्र नगरपालिका कालिकोटमा प्रमुख प्रशासकीय अधिकृतको रूपमा कार्यरत देवेन्द्रप्रसाद श्रेष्ठ, सोही कारागारमा दरबन्दी रही अनुसन्धान अर्वाधिमा इलाका प्रशासन कार्यालय कोहलपुर बाँकेमा कार्यरत नायव सुब्बा दिपेन्द्रप्रसाद पौडेल, निजहरूको सिफारिसमा कैद भुक्तान हुनुभन्दा २ महिनाभन्दा कम अवधि बाँकी रहेको स्पष्ट देखिँदा देखिँदै घर अपायक स्थानमा सरुवा सहमति दिने कारागार व्यवस्थापन विभागका तत्कालीन विभागीय प्रमुख द्रोण पोखरेल, आफ्नो जिम्मेवारी बहन नगरी कानुनतः कारागार र त्यहाँ रहेका थुनुवा कैदीको समग्र व्यवस्थापनमा जिम्मेवार हुन नसक्ने एवम् बाँके कारागारबाट आएका कागजात र बन्दीको मिलान भिडान नगरी कार्यालय सहयोगीलाई कैदी बुझ्न लगाउने तत्कालीन रोल्पा कारागार प्रमुख भई अनुसन्धान अर्वाधिमा कम्पनि रजिष्ट्रारको कार्यालय, काठमाडौंमा कार्यरत कमला घिमिरे र मृतकले आत्महत्या गर्ने सम्मको कार्य गर्दापनि त्यसतर्फ ध्यान पुऱ्याउन नसक्ने मृत्यु हुँदाको अर्वाधिमा रोल्पा कारागारको नि.प्रमुखको भूमिकामा रहेका यामलाल ओली र केही हदसम्म मृतक र विजय विक्रम शाहलाई

रोल्पा कारागारमा बुभी लिने सो कारागार कार्यालयका कार्यालय सहयोगी नरेन्द्र चन्द समेतको संलग्नता रहेको देखियो ।

२. मिसिल संलग्न आयोगको अनुसन्धान प्रतिवेदन, गृह मन्त्रालयबाट गठन भएको छानबिन समितिको प्रतिवेदन र अन्य प्रमाण कागजताबाट मृतक नाबालक हुँदाहुँदै वयष्कले भोग्नुपर्ने सजाय भोग्नु परेको, मृतकको आर्थिक र सामाजिक अवस्था दयनीय रहेको, यस्तो अवस्था भएका मृतक र निजको सट्टामा कैदबाट रिहा भएका विजयविक्रम शाह कारागारमा सँगै बसेका, विजय विक्रम शाहको आर्थिक अवस्था मृतकको तुलनामा राम्रो भई उनी मृतकको अवस्थाको बारेमा पूर्ण जानकारी रहेका, मृतकको आनिबानीको बारेमा समेत उनी जानकारी रहेका, त्यसपछि उनले आफू कारागारबाट रिहा हुनलाई जालप्रपञ्च रचेका, मृतक र मृतक परिवारको गरिबी, अशिक्षा, पछोटेपन र सोभोपनको समेत फाईदा उठाई विजयविक्रम शाहले जाल प्रपञ्च गरी नक्कली सुन्दर हरिजन भई कारागारबाट छुट्टा आफ्ना सबै सरसामान, लुगा, भाँडा वर्तनहरू मृतकलाई छोडी गएका, यस कार्यमा कारागार प्रशासन बाँके र रोल्पा समेतसँग मिलेमतो गरी मृतकलाई डर, लोभ, लालच र प्रलोभनमा पारी कारागार सरुवाको कागजात तयार गर्न लगाएका, मृतकलाई निजको आर्थिक र सामाजिक अवस्थाको फाईदा उठाई आश्वासन, प्रलोभन र दबाबमा राखी अदालतले तोकेको कैदभन्दा २ वर्ष आठ महिना बढी समय कैदमा बस्नुपर्ने अवस्थाको सिर्जना गरेका समेत कार्यले मानव अधिकार उल्लङ्घन र त्यसको दुरुत्साहन गर्ने कार्य भएको देखिन्छ । मृतक विरुद्ध बाँके जिल्ला अदालतबाट चोरीका दुईवटा मुद्दाहरूमा फैसला किनारा लगाउने सन्दर्भमा मिति २०७६/१०/२१ गते फैसला हुँदा निजको उमेर १७ वर्ष नौ महिना दुई दिनमात्र भएको मिसिल संलग्न जन्मदर्ता प्रमाणपत्रको प्रतिलिपीबाट देखिएको, यस तथ्यले मृतकले गरेको भनिएको कसूरमा हुने सजायमा नै तात्त्विक फरक पर्नेमा त्यसतर्फ अभियोजन र निर्णय गर्ने क्रममा मृतकको मानव अधिकार उल्लङ्घन हुन सोही समय देखि नै शुरु. भएको देखिन्छ । मुद्दा अभियोजन गर्ने अधिकारीले एक वर्षअघि वि.सं. २०७५ सालमा दायर गरेको अभियोगपत्रमा निजको उमेर १९ र त्यसको एक वर्षपछि वि.सं. २०७६ सालमा दायर गरेको मुद्दाको अभियोगपत्रमा निजको उमेर १८ वर्ष उल्लेख गरेको अवस्थामा न्याय निरूपण गरींदा जन्मदर्ताको प्रमाणपत्रतर्फ ध्यान नपुऱ्याइँदा बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०७५ को दफा २३, ३०, ४२ समेत विपरीत हुन गई मृतकको मानव अधिकार उल्लङ्घन भएको देखियो ।
३. उल्लिखित कार्यले मुलकी अपराध (संहिता) ऐन २०७४ को दफा ४५(४) विपरीत निजले दुई तिहाई सजायमात्र भुक्तान गर्नुपर्नेमा पूरै सजाय भुक्तान गर्नुपर्ने अवस्था भएको, बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०७५ को दफा ४२ विपरीत सुधार गृहमा बस्नुपर्ने व्यक्ति

कारागारमा थुना र कैदमा समेत बस्नुपरेको, दफा २३ बमोजिम निज उपर लागेको कसूरजन्य कार्यको अनुसन्धान छुट्टै एकाईबाट हुन नसकेको, दफा ३० विपरीत निजलाई लागेको आरोपमा बाल अदालत/इजलाशबाट सुनुवाइ नभई नियमित अदालतबाट सुनुवाइ भएको समेतका अवस्थाबाट निज उपरको अभियोगमा नेपालको संविधानको धारा २० अनुकूल स्वतन्त्र र निष्पक्ष रूपमा पुर्पक्ष र कारबाही हुन सकेको देखिएन । यस बाहेक कैदी पुर्जा दिईसकेपछि तत्कालीन कारागार सम्बन्धी ऐन, २०१९ को दफा ४, कारागार नियमावली, २०२० को नियम ७ र ४९ र कारागार व्यवस्थापन कार्यविधि, २०७३ को दफा ३१ का व्यवस्था विपरीत स्थानान्तरण गरिने कैदी वा थुनुवाको नाम, थर र वतन, फोटो सहित हुलिया खुलाइ सम्बन्धित कारागार कार्यालयहरूले मृतकको अभिलेख नराखेको, नेपाल कानूनसरह लागू हुने नागरिक तथा राजनितिक अधिकार विषयक अनुबन्ध १९६६ को धारा ६(१) र धारा ९, १०(२), संयुक्त राष्ट्रसङ्घद्वारा जारी बन्दीप्रति गर्नुपर्ने व्यवहारको न्यूनतम मापदण्डको नियमावली, १९५५ को नियम ७, ८, ३०(१), संयुक्त राष्ट्रसङ्घद्वारा जारी जुनसुकै स्वरूपको थुनछेक वा कैद सजाय अन्तर्गतका सबै व्यक्तिको संरक्षणसम्बन्धी सिद्धान्त, १९८८ को सिद्धान्त नं. २० को सम्भव भएसम्म कैदीलाई बसोबास रही आएको मुनासिक निकटस्थ कारागारमा राखिनुपर्नेमा बाँकेबाट रोल्पा पुर्चाईनु समेतका कारणबाट मृतकले तोकिएको भन्दा बढी कैद भुक्तान गर्नुपरेको र यस अवस्थाबाट नेपालको संविधानको धारा १६(१), २०(९), २१, ३९(८) र राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को दफा २(च) बमोजिम निजको जीवन, समानता, स्वतन्त्रता र मर्यादाको अधिकार समेत समाप्त हुन गएको देखिँदा प्रस्तुत घटनामा नेपालको संविधानको धारा २४९(२) र राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को दफा १६ बमोजिम नेपाल सरकार र अन्य सम्बद्ध निकायसमक्ष निम्नबमोजिम सिफारिस गरी पठाउने ठहर गरियो:

क) नेपाल सरकार

- १ मृतक सुन्दर हरिजनले आत्महत्या गर्नेसम्मको स्थितिमा पुर्चाउने मुख्य योजनाकार विजय विक्रम शाह रहे भएको देखिँदा निजउपर आवश्यक अनुसन्धान गरी कानुनी कारबाही गर्न,
- २ कारागार स्थानान्तरण गरी मृतकको स्थानमा विजयविक्रम शाहलाई कारागार मुक्त हुने वातावरण सिर्जना गर्ने कार्यमा संलग्न बाँके कारागार कार्यालयका तत्कालीन प्रमुख एवम् अनुसन्धान अविधिमा खाडाचक्र नगरपालिका कालिकोटका प्रमुख प्रशासकीय अधिकृतमा कार्यरत देवेन्द्रप्रसाद श्रेष्ठ, सोही कारागारमा दरबन्दी रही अनुसन्धान अविधिमा इलाका प्रशासन कार्यालय कोहलपुर बाँकेमा कार्यरत नायव सुब्बा दिपेन्द्रप्रसाद पौडेल, कारागार व्यवस्थापन विभागका

तत्कालीन विभागीय प्रमुख द्रोण पोखरेल, तत्कालीन रोल्पा कारागार प्रमुख भई अनुसन्धान अवधिमा कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालयमा कार्यरत कमला घिमिरे र मृत्यु हुँदाको अवधिमा रोल्पा कारागारको निमित्त प्रमुखको भूमिकामा रहेका यामलाल ओली समेतलाई नेपालको संविधानको धारा २४९(२) को खण्ड (ख) बमोजिम विभागीय कारबाही गर्न,

- ३ प्रस्तुत घटनामा माथि उल्लेख भएबमोजिम गृह मन्त्रालयको छानबिन समितिमा रही कार्य गर्ने संयोजक एवम् कारागार व्यवस्थापन विभागका तत्कालीन निर्देशक भरेन्द्र चापागाईं, सदस्यहरू जिल्ला प्रशासन कार्यालय बाँकेका तत्कालीन प्रशासकीय अधिकृत हरिश्चन्द्र शर्मा, रोल्पाका ऐ.ऐ. युवराज परियार, जिल्ला प्रहरी कार्यालय बाँकेका प्रहरी निरीक्षक खिमबहादुर घर्तिमगर र ऐ. रोल्पाका प्रहरी निरीक्षक थमन जि.सी.समेतले पेस गरेको प्रतिवेदन पूर्णरूपमा स्वतन्त्र र निष्पक्ष रूपमा तयार गरी पेस गर्न सकेको नदेखिँदा निजहरूलाई भविष्यमा स्वतन्त्र रूपमा छानबिन गरी सत्य तथ्य पत्ता लगाउने यस्ता समितिहरू रही कार्य गर्ने जिम्मेवारी प्रदान नगर्न ।
- ४ प्रस्तुत घटनामा मृतकको मानव अधिकार उल्लङ्घन भएको पुष्टि हुँदा मृतक सुन्दर हरिजनको आमा राधादेवी चमारलाई राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग (उजुरी कारबाही तथा क्षतिपूर्ति निर्धारण) नियमावली, २०६९ को दफा २३ बमोजिम रु १००००० (एक लाख रुपियाँ) क्षतिपूर्ति भराई दिन ।
- ५ कानून बमोजिम बाहेक कसैलाई पनि थुनामा नराखिने न्यायिक सिद्धान्त र व्यवहार विपरीत अभै पनि कतिपय कारागारमा यस प्रकारका कैदीबन्दीहरू हुन सक्ने तर्फ छानबिन गरी इकीन गर्ने ।
- ६ कारागार ऐन, नियमावली, कार्यविधि, निर्देशिकाको व्यवस्थाबमोजिम सम्पूर्ण थुनुवा तथा कैदीहरूको फोटो अभिलेख अनिवार्य गर्ने, कैदी पूर्जामा हालसालै खिचेको फोटो टाँस गर्ने, फोटो सहितको परिचय पत्र खुल्ने कागजात अनिवार्य सलग्न गर्ने लगायतका व्यवस्था अनिवार्य रूपमा कार्यान्वयन गर्न ।
- ७ कारागार तथा हिरासतहरूमा कैदीबन्दीले चाहेमा सहजै आत्महत्या गर्ने कार्य रोकिन नसकेको अवस्थाले आफ्नो नियन्त्रणमा रहेको व्यक्तिको शारीरिक र मानसिक स्वास्थ्य सम्बन्धमा पर्याप्त निगरानी पुग्न नसकेको देखिँदा त्यस तर्फ समयमा नै आवश्यक सर्तकता अपनाउन र सबै कारागारहरूमा रहेको थुनुवा तथा कैदीहरूको शारीरिक र मानसिक स्वास्थ्य र भौतिक सुरक्षाको उचित व्यवस्थापन गर्न ।

ख) महान्यायाधिबक्ताको कार्यालय

मृतकउपर लागेको आरोपमा अभियोजन गर्ने कार्यमा गम्भीरता नदेखाएको सन्दर्भमा जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय बाँकेका तत्कालीन अभियोजनकर्ताहरू टेकबहादुर थापा र यामबहादुर बानियालाई आगामी दिनमा बालबालिका माथि लागेका आरोपहरूको अभियोजन कार्यमा गम्भीर हुन र यस किसिमका गल्ती नदोहोर्न्याउन सचेत गराउन ।

ग) न्यायपरिषद् सचिवालय

न्यायिक निरूपणको सन्दर्भमा सुन्दर हरिजन विरुद्ध बाँके जिल्ला अदालतमा विचाराधीन मुद्दाहरूमा निजलाई कसुरदार ठहर गरी फैसला गर्ने बाँके जिल्ला अदालतका न्यायाधिशहरू दिलीपराज पन्त र अनिलकुमार शर्मा समेतले मृतकको वास्तविक जन्ममिति तर्फ ध्यान नदिएता सो समेतको कारणबाट पनि मृतकको मानव अधिकार हनन हुन गएको देखिँदा पुनः यस्ता घटना दोहोरिन नदिनेतर्फ आवश्यक कामकारबाही गर्ने ।

घ) माथि उल्लिखित सबैलाई (नेपाल सरकार, न्याय परिषद र महान्यायाधिबक्ता)

बालबालिकाबाट भएका वा हुनसक्ने कसूरजन्य कार्यमा छानबिन, अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय निरूपण गर्ने सन्दर्भमा हुने सामान्य त्रुटिले बालबालिकाको न्याय पाउने अधिकारको समग्र पक्षमा नकारात्मक प्रभाव पर्न नदिन प्रभावकारी रूपमा प्रचलित कानून कार्यान्वयनको सुनिश्चित गर्न ।

८५. उजुरी नं. : बेपत्ता, लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय, नेपालगञ्ज

पीडित: रामपुरा घर्ती, त्रिभुवन नपा वडा नं. ८ घरभई हाल घोराही उमनपा वडा नं. १३, दाङ ।

यसमा निज रामपुरा घर्तीलाई मिति २०५९/८/१४ गते तत्कालीन बरखदल गणबाट खटिएको तत्कालीन शाही नेपाली सेनाले घरबाट गिरफ्तार गरी बेपत्ता बनाएकोले छानबिन गरी पाऊँ भनी दर्ता हुन आएको प्रस्तुत उजुरीउपर छानबिन तथा अनुसन्धान हुँदा निजलाई नेपाली सेनाले जबर्जस्ती नियन्त्रणमा लिई बेपत्ता बनाएको र हालसम्म पनि अवस्था सार्वजनिक हुन नसकेको निजको परिवारका सदस्यलाई निज रामपुरा बेपत्ता नै रहेको भनी राहतस्वरूप रु. १०,००,०००/ (दश लाख रुपियाँ) नेपाल सरकारले उपलब्ध गराएको देखिँदा निजको अवस्था अभै अज्ञात रहेको देखियो । अतः निजलाई जबर्जस्ती नियन्त्रणमा लिई हालसम्म पनि बेपत्ता पार्ने कार्यमा संलग्न नेपाली सेनाको बरखदल गणका जिम्मेवार सैनिकको पहिचान गरी कानुनी कारबाही गर्न र रामपुरा घर्तीको अवस्था सार्वजनिक नभएसम्म खोजी कार्य जारी राख्न नेपाल सरकारलाई लेखी पठाउने ठहर्छ ।

८६. उजुरी नं.: ८८५, बेपत्ता, लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय, नेपालगञ्ज

पीडित: बुद्धिराम चौधरी र खोपीराम चौधरी, उरहरी-३, दाङ

यसमा बुद्धिराम चौधरी र खोपीराम चौधरीलाई मिति २०५९/२/१८ गते र मिति २०५९/१/१ गते तुलसीपुर दाङ स्थित एयरपोर्टबाट आएका तत्कालीन शाही नेपाली सेनाले पक्राउ गरी बेपत्ता बनाएकाले स्थिति सार्वजनिक गरी पाऊँ भनी यस आयोगमा दर्ता हुन आएको उजुरीउपर छानबिन तथा अनुसन्धान हुँदा दुवै जनालाई ... सुरक्षाकर्मीबाट पक्राउ गरी बेपत्ता पारेको देखिएको । यो तथ्यलाई स्वीकार गरी उनीहरूको नाम राज्यबाट बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको सूचीमा अभिलेख गरी उनीहरूको परिवारलाई राहतस्वरूप रु.१०,००,०००/(दश लाख रुपियाँ) का दरले रकम उपलब्ध गराएको देखिएको तर हालसम्म पनि उनीहरूलाई बेपत्ता पार्ने कार्यमा संलग्न दोषीहरूको पहिचान गरी कारबाही गर्ने र उनीहरूको अवस्था सार्वजनिक गर्ने कार्य हुन नसकेको देखिँदा यसमा दोषी पहिचान गरी कारबाही गर्न र पीडितहरूको अवस्था सार्वजनिक गर्न लेखी पठाउने ठहरेछ ।

८७. उजुरी नं. : २१९८, आन्दोलनमा मृत्यु, लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय, नेपालगञ्ज

पीडित: देवबहादुर पाण्डे, प्युठान धर्मवती ४ घर भई इलाका प्रहरी कार्यालय बर्दियामा कार्यरत

यसमा प्रहरी हवलदार देवबहादुर पाण्डेको ईलाका प्रहरी कार्यालय, मैनापोखर बर्दियामा कार्यरत रहेको समयमा थरुहटको बन्द हडताल र आन्दोलनको क्रममा अज्ञात समूहले चलाएको गोली लागि मृत्यु भएकोले आयोगले स्वविवेकमा उजूर ग्रहण गरेको प्रस्तुत उजुरीउपर छानबिन तथा अनुसन्धान हुँदा प्रस्तुत घटनाको दोषी पहिचान गरी कारबाही गर्ने कार्य हालसम्म पनि नभएको तर मृतकको परिवारले नेपाल सरकारबाट राहतस्वरूप रु. १०,००,०००/(दश लाख रुपियाँ) प्राप्त गरेको र मृतकका सन्तानलाई मासिक रु.३,५००/ प्राप्त भइरहेको देखिँदा प्रस्तुत उजुरीमा क्षतिपूर्ति तर्फ केही गरिरहनुपर्ने देखिएन । तर जिल्ला प्रहरी कार्यालयमा कर्तव्य ज्यान शीर्षकमा दर्ता भएको जाहेरीउपर हालसम्म कारबाही हुन नसकेको देखिँदा जिल्ला प्रहरी कार्यालय बर्दियामा मिति २०७२/५/३१ गते दर्ता भएको जाहेरी उपर शीघ्र अनुसन्धान गरी निष्कर्षमा पुऱ्याउन सिफारिस गरी पठाउने ठहरेछ ।

८८. उजुरी नं. : १३६६, यातना, लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय, नेपालगञ्ज

पीडित: मेवालाल गौतम, सानोश्री ५, बर्दिया

यसमा निज मेवालाल गौतमलाई मिति २०६२/६/१३ गते सिद्धिबक्स गुल्म गुलरिया, बर्दियामा राखी मेजर नवजीवन महाराको निर्देशनमा शारीरिक तथा मानसिक यातना दिएकोले दोषीलाई कारबाही गरी क्षतिपूर्ति दिलाई पाऊँ भनी दर्ता हुन आएको उजुरीउपर छानबिन तथा अनुसन्धान हुँदा पीडित मेवालाल

गौतमलाई सुरक्षाकर्मीले पटक-पटक नियन्त्रणमा लिई यातना दिएको र यातनाको कारण अनुसन्धान अवधि २०७८ को पुस महिनासम्म पनि निजको स्वास्थ्यमा समस्या आउने गरेको देखियो । तर यातना दिने कार्यमा संलग्न दोषीको पहिचान गर्ने कार्य हालसम्म हुन नसकेको देखिँदा यस घटनामा संलग्न तत्कालीन शाही नेपाली सेना सिद्धिबक्स गुल्म गुलरियाका प्रमुख सहितको पहिचान गरी छानबिन गरी कारबाही गर्न र निजले पाएको यातनाको कारण अहिलेसम्म पनि स्वास्थ्यमा समस्या कायम रहेको देखिँदा पीडितलाई थप रु.१५०,०००/ (एक लाख पचास हजार रुपियाँ) क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउन नेपाल सकारसमक्ष सिफारिस गरी पठाउने ।

८९. उजुरी नं.: ६६, बम विष्फोटबाट घाइते, कोशी प्रदेश शाखा कार्यालय, खोटाङ

पीडित : शान्ता बज्जरा, सुन्तले गाविस वडा नं. २, खोटाङ

यसमा तत्कालीन सुन्तले २ भई हाल बराहपोखरी गापा वडा नं. २ बस्ने शान्ता बज्जरा घाँस दाउरा गर्न सुनापातल रिपिटर टावर छेउको जंगलमा गएको बेला बम विष्फोट भई निजको बाँया खुट्टाको घुँडामुनीको भाग पूर्ण रूपमा छुट्टिई काम नलाग्ने भएको र शरीरको अन्य भागमा समेत बमको छर्ना लागि घाइते भएकी हुँदा घटनाको छानबिन गरी घाइतेलाई उपचार, राहत तथा आर्थिक सहयोगको लागि समेत पहल गरीपाउँ भनी यस आयोगमा दर्ता हुन आएको उजुरीउपर छानबिन तथा अनुसन्धान भई अनुसन्धान प्रतिवेदन मिसिल संलग्न रहेछ । मिसिल संलग्न अनुसन्धान प्रतिवेदन तथा अन्य प्रमाण कागजातहरूको अध्ययनबाट तत्कालीन शाही नेपाली सेनाले सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा तत्कालीन नेकपा.(माओवादी) बाट हुनसक्ने आक्रमणबाट बच्न जमिनमुनी विछ्याएर राखेको बम सेनाले आफू रिपिटर टावरबाट हट्टा निष्क्रिय नगराएको कारण मिति २०६४।१२।१० गते जंगलमा पुगेकी शान्ता बज्जरा रहेको स्थान नजिकमा विष्फोट हुँदा निज शान्ताले आफ्नो एउटा खुट्टा गुमाई अपाङ्गता भई बस्नुपरेको देखियो । सो तथ्यलाई रक्षा मन्त्रालयको च.नं. २६ मिति २०७९।१।६ गतेको मिसिल संलग्न पत्रले समेत पुष्टि गरेको छ । बिस्तृत शान्ति सम्झौता २०६३ बमोजिम नेपाली सेनाले होसियारी र सावधानपूर्वक आफूले विछ्याएको बम ६० दिन भित्र निष्क्रिय नबनाउँदा एक सर्वसाधारण र सामान्य महिलाले अपाङ्गता भई जीवन बिताई रहनुपरेको र त्यसउपर सरकारको तर्फबाट केही सहयोग भएको देखिए पनि सो घटनाबाट अपाङ्ग हुन पुगेकी पीडितको हालको अवस्था शारीरिक रूपमा कष्टपूर्ण रहेको, आर्थिक अवस्था पनि कमजोर रहेको, उपचार निरन्तर गरिरहनुपरेको, अझै पनि तीन जना सन्तानहरूले विद्यालय तहमा अध्ययन गरिरहनुपरेको, तर नेपाल सरकारले जारी गरेको सशस्त्र द्वन्द्वमा घाइते भई अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अपाङ्गता प्रतिशत निर्धारण तथा पुनरावलोकन कार्यविधि, २०७४ (संशोधन सहित) मा मिति २०५२ साल देखि २०६३ मंसिर ५ गतेसम्म भएको सशस्त्र द्वन्द्वको कारण घाइते भएका अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई मात्र समेटेको देखिँदा पीडितको हकमा र

कार्यविधि संशोधन गरी पीडितजस्ता व्यक्तिहरूलाई समेट्ने सन्दर्भमा निम्नबमोजिम सिफारिस गरी नेपाल सरकारसमक्ष लेखी पठाउने ठहर्छ ।

- (१) राज्यले व्यवस्थापन गर्न नसकेको बम विष्फोटमा परी पीडितले जीवनभर अपाङ्गता भई बाँच्नुपर्ने अवस्था भएको र निजको आर्थिक अवस्था पनि कमजोर रहेको देखिँदा निजलाई राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को दफा १६ बमोजिम रु.३,००,०००/(तीन लाख रुपियाँ) क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउन ।
- (२) बम विष्फोट भएको अवस्था देखि हालसम्म पनि पीडितले नियमित उपचार गराइ रहनुपरेको देखिँदा निजको उपचारको लागि निःशुल्क रूपमा स्वास्थ्य सेवा उपलब्ध गराउन ।
- (३) सशस्त्र द्वन्द्व अवधि भनी सशस्त्र द्वन्द्व सुरु भएको मिति देखि बिस्तृत शान्ति सम्झौता भएको दिन २०६३ मंसिर ५ गतेलाई मानिएको भए पनि सशस्त्र द्वन्द्वको अवधिमा सशस्त्र युद्धका दुवै पक्षले युद्धको समयमा प्रयोग गरेको धराप तथा बारूदी सुरुङहरू बिस्तृत शान्ति सम्झौता २०६३ को ५.१.३ बमोजिम निष्क्रिय र निर्मूल नपारेकै कारण त्यसपछि (२०६३ मंसिर ५ गते पछि) पनि विष्फोट भई मानव अधिकारको उल्लङ्घन हुने कार्य नरोकिएको र त्यसबाट पीडित भएका व्यक्तिले सशस्त्र द्वन्द्व पीडितले राज्यको तर्फबाट पाउनुपर्ने सेवासुविधा पाउन अनेकन समस्या भेली रहेको देखिँदा “सशस्त्र द्वन्द्वबाट पीडित” व्यक्ति भित्र द्वन्द्वरत पक्षले राखेका विष्फोटक पदार्थ विष्फोटन भई घाइते भएका व्यक्तिहरूलाई पनि सम्बोधन हुने गरी कार्यविधि, निर्देशिका वा जे जहाँ संशोधन, परिमार्जन वा परिभाषित गर्नु पर्ने हो, सो कार्य शीघ्र गरी त्यस्ता पीडितहरूको समस्याको सम्बोधन गर्न ।

९०. उजुरी नं. : २१, वातावरण र विकासको अधिकार, कोशी प्रदेश शाखा कार्यालय, खोटाङ

पीडित : बच्चुकुमार श्रेष्ठ समेत ४५ घरपरिवार, सोलुदुधकुण्ड नपा वडा नं. ७ सोलुखुम्बु र

९१. उजुरी नं.: २१२ वातावरण र विकासको अधिकार, कोशी प्रदेश शाखा कार्यालय, खोटाङ

पीडित : प्रेमकुमार श्रेष्ठ समेत, सोलु दुधकुण्ड नगरपालिका वडा नं. ७ सोलुखुम्बु

यसमा उजुरी नं. २१ र २१२ मा माथिल्लो सोलु जलविद्युत आयोजनाको कारण साविक दुधकुण्ड नपा वडा नं. ७ र हाल सोलु दुधकुण्ड नगरपालिका वडा नं. ७ का ४५ घरपरिवारहरूको खेतीयोग्य जमिन जोखिममा परेकोले त्यसरी जोखिममा परेको जग्गा र जग्गामा बनेका घरहरू आयोजनाले खरीद गरी आफूहरूलाई अन्यत्र बसोबासको व्यवस्था मिलाउने समेतका माग आयोजना समक्ष पेस भएकोमा आयोजनाले ती विषयहरूको सम्बोधन नगर्दा विस्थापित हुनुपर्ने अवस्था भएकोले सुरक्षित रूपमा बस्न

पाउने अधिकार समेत संरक्षण गरी पाऊँ भनी बच्चकुमार श्रेष्ठ र आयोजनाको इन्टेक देखि पावरहाउस सम्मका संरचना निर्माण समेतका कारणले सो क्षेत्रमा बसोबास गर्ने नागरिकहरूको जीउ ज्यानमा खतरा उत्पन्न भएको, सहज आवतजावतमा अवरोध भएको, भौतिक तथा अभौतिक सम्पत्तिमा क्षति भएको, जीविकोपार्जन एवम् चरिचणमा समेत समस्या हुँदा स्थानीय बासिन्दाहरूको जीउज्यानको साथै सुरक्षित बाँच्न पाउने अधिकार जोखिममा परेकोले मानव अधिकारको संरक्षण गरी पाऊँ भनी प्रेमकुमार श्रेष्ठ समेत सात जनाले यस आयोगमा दर्ता गराउनु भएको उजुरी र उजुरीउपर आयोगबाट भएको अनुगमन/अनुसन्धान प्रतिवेदन सर्वोच्च अदालतको मिति २०७७/१०/२९ गतेको आदेश अनुसार उर्जा, जलश्रोत तथा सिंचाई मन्त्रालयबाट गठित अध्ययन समितिको प्रतिवेदन, जिल्ला प्रशासन कार्यालय सोलुखुम्बुको पत्र, आयोजना र स्थानीय बासिन्दा बीच भएको लिखित समझदारी पत्र, स्थानीय प्रभावित भनिएका व्यक्तिहरूबाट आयोगसमक्ष गरीदिएको लिखित कागजात, अप्पर सोलु हाईड्रो इलेक्ट्रिक कम्पनिको लिखित तथा मौखिक जानकारी समेतको अध्ययन विश्लेषणबाट निम्न विषयमा निष्कर्षमा पुगेको छ ।

- निवेदकहरूबाट प्राथमिकताका साथ उठाईएको पेनस्टक (हेडरेस) पाइप जमीन माथिबाट पावर हाउसतर्फ लिएकै कारण त्यसबाट क्षतिपुन गई स्थानीय बासिन्दाहरूको मानव अधिकार प्रचलनमा पर्ने प्रभाव सम्बन्धमा विश्लेषण गर्दा आयोगको मिसिल संलग्न प्रतिवेदन, सर्वोच्च अदालतको आदेश बमोजिम गठित अध्ययन समितिको अध्ययन प्रतिवेदनबाट आयोजना स्थल मध्ये जमिन बाहिरबाट बिछ्याएर लिएएको पेन स्टक (हेडरेस) पाइपको लम्बाई अन्दाजी २०० मिटर भएको र पाइपलाई ठाडो खोला क्रस गराएर जमिन माथिबाट पावर हाउसतर्फ पुऱ्याईएको देखिन्छ । यस सम्बन्धमा आयोग र अध्ययन समितिको प्रतिवेदनबाट आयोजना स्थलमा बिछ्याईएका पाइप प्रचलित भारतीय मापदण्ड अनुरूप प्रयोग गरिएको, पाइपको डिजाईन गर्दा रिख्या (corrosion) बाट हुनसक्ने क्षति कम गर्न २.२ मिलिमिटर मोटाई थप छुट्ट्याई सो समेतको मोटाई १० मिलिमिटरको हेडरेस पाइप निर्माण भएको, पाइपको डिजाइन अनुसार भारतबाट E275 Grade को फलामे पाता अयात गरी निर्माण भएको, फलामे पाताको गुणस्तर Impact test, Mill test लगायतका परीक्षणहरूबाट सन्तोषजनक भएको प्रमाणपत्रबाट प्राप्त भएपछि मात्र आयात भएको, Hydraulic steel structure analysis design report बमोजिम पाइपको मोटाई १० देखि ३१ मिलिमिटर सम्म भएको, सो पाइप आयोजना स्थलमा अनुभवी विशेषज्ञ प्राविधिकहरूबाट Ultrasonic test, Dye protection test, X-ray test बाट परीक्षण सँगै वेल्डिङ (fabrication) गरी निर्माण गरेको प्रतिवेदनहरूबाट देखिन्छ । यस बाहेक पाइपलाई थप बलियो बनाउन निर्माणको क्रममा Triangular cleats, Stiffener rings प्रयोग गरिएको र पाइपको हरेक बाड्गिने ठाउँमा कंक्रीटको ब्लक समेत निर्माण गरेको र यसरी

निर्माण गरिएको पाइपको वहाव लिने क्षमता प्रति सेकेण्ड १२.२६ घनमिटर रहेको र नदीमा बहाव धेरै भएको अवस्थामा समेत पाइपभित्र १२.२६ घनमिटर भन्दा बढी पानी पाइपभित्र छिर्ने सम्भावना अत्यन्त न्यून रहेकोले पाइप फुटेर क्षति हुने अवस्था ज्यादै न्यून रहेको र प्राविधिक रूपमा पाइप फुट्ने/बगाउने सम्भावना न्यून रहेको भनी विशेषज्ञ समितिले अध्ययन टोलीको प्रतिवेदनबाट देखिँदा उज्जरीमा उल्लेख भए बमोजिम बिछ्याईएको पाइपकै कारणबाट मात्र स्थानीय नागरिकहरूको मानव अधिकार प्रचलनमा प्रभाव पर्न जाने भन्न सकिने । तर पनि भिरालो र ठाडो खोलामा देखिएका ढुङ्गाहरू बाढीले बगाएर ल्याई जमिन माथि बिछ्याईएको पाइपमा क्षति हुनै सक्दैन भनी भन्न सकिने अवस्था नदेखिँदा सो अवस्था र क्षेत्रको नियमित अनुगमन, ग्याविन जालीको चेक ड्याम (Check Dam) निर्माण गरी नियमित मर्मत संभार गरी स्थानीय वासिन्दाहरूको मानव अधिकार प्रचलनमा नकारात्मक प्रभाव पर्न नदिनेतर्फ कार्य गर्न नेपाल सरकार र आयोजना लगायतका सम्बद्ध पक्ष गम्भीर हुनुपर्ने देखियो ।

२. आयोजना स्थलमा पहिरो गई त्यसबाट उत्पन्न जोखिमबाट स्थानीय नागरिकहरू र वस्तुभाउ जोखिममा परी मानव अधिकार प्रचलनमा पर्न सक्ने प्रभावको बारेमा विश्लेषण गर्दा आयोजना स्थलमध्ये विशेषतः गार्मा हुँदै भित्ताखर्क/खोलाखर्क आवत-जावत गर्ने बाटो क्षेत्रमा वर्षातको समयमा नियमित जस्तो पहिरो जाने गरेको र आयोजना तथा स्थानीय बासिन्दा बीचमा भएको सम्झौताबमोजिम सोलुखोलामा पुल निर्माण हुन नसकेको समेतका कारणबाट सो क्षेत्र भएर आवत-जावत गर्ने नागरिक र उनीहरूको जीविकोपार्जनसँग प्रत्यक्ष जोडिएका वस्तुभाउहरूको चरिचरनमा प्रभाव नपरेको भन्न सकिने । विशेषतः वर्षातको समयमा बगिरहने ढुङ्गा र माटोको कारण आयोजनाले बिछ्याएको पाइपमा समेत क्षतिपुगी स्वयम् आयोजना समेत प्रभावित हुनसक्ने देखिन्छ । यस तथ्यलाई उर्जा मन्त्रालयबाट गठित अध्ययन समितिको प्रतिवेदनले समेत आयोजना वरपर सानातिना पहिरोहरू देखिएका र आयोजना मध्ययम भौगर्भिक रूपमा जोखिममा रहेको भनी उल्लेख गरेको तथ्यले पनि पुष्टि गर्न सहयोग गरेको छ । आयोगको प्रतिवेदनले स्थानीयको आवत-जावत गर्ने गोरेटो बाटोलाई पहिरोले असर पुऱ्याएको कारण हिंडडुलमा असहज भएको, सम्झौताबमोजिम पुल निर्माण नहुँदा जोखिमपूर्ण अवस्थामा काठेपुलबाट यात्रा गर्न बाध्य हुनु परेको, केही खेतीयोग्य जमीन तथा चरिचरन र घाँस दाउरामा पनि समस्या भएको, आयोजना स्थल हुँदै साल्मेबाट सल्लेरी जाने मोटर बाटो करिब ७५ मिटर भासिएको देखिएको, अनुगमन अवधिमा पहिरो गएको ठाउँमा प्लाष्टिकले छोपी थप पहिरो नबगोस भनी अस्थायी व्यवस्थापन भएको सन्दर्भमा त्यसको स्थायी र शीघ्र व्यवस्थापन नभएमा नागरिक, वस्तुभाउ र स्वयम् आयोजनाको पनि क्षतिहुन सक्ने देखिँदा आयोजना क्षेत्रमा हिंडडुल गर्ने नागरिकहरूको आवत जावत र जीविकोपार्जनको अधिकार प्रचलनमा नकारात्मक प्रभाव पर्न नदिन शीघ्र उचित

र उपयुक्त व्यवस्था गर्न गराउन आयोजना र नेपाल सरकार एवम् स्थानीय तह समेत गम्भीर हुनु पर्ने देखियो ।

३. आयोजनाबाट अप्रत्याशित रूपमा छोडिने र बन्द गरिने पानीको कारणबाट हुन सक्ने क्षति र त्यसबाट मानव अधिकार प्रचलनमा पर्न सक्ने प्रभावको बारेमा विश्लेषण गर्दा आयोग र मन्त्रालय दुवै प्रतिवेदनलाई नै आधार मान्नुपर्ने देखियो । प्रतिवेदन अनुसार २०७६।११।२० गते देखि व्यापारीक विद्युत उत्पादन गरी सकेको, आयोगबाट स्थलगत रूपमा २०७८ कार्तिक महिनामा अनुगमन हुँदाको मिति सम्म पानी छोडेको र बन्द भएकै कारण कोही कसैको क्षति भएको भन्ने जानकारी प्राप्त हुन नआएको, न्यून चाप हेडरेस तथा पेनस्टक पाईपमा आवश्यक एंकर ब्लक तथा स्याडल सर्पेटको संरचना सहित एंकर ब्लक, आवश्यक काँक्रीट तथा ग्याविन टेवा पर्खाल, वर्षायामको पानीको निकासको लागि पक्की ढल तथा भू-क्षयबाट बचाउन ग्याविन म्याट समेत निर्माण भएको र त्यसबाट पाइप हल्लिने, भाँचिने, फुट्ने जोखिम ज्यादै न्यून रहेको, विद्युत गृह अचानक बन्द गर्दा समेत सर्ज ट्यांकबाट पानी बाहिर ननिस्कने देखिएकोले धनजनको क्षति हुने सम्भावना अत्यन्त न्यून रहेको तथा जीउधनको सुरक्षाको लागि बाँध स्थलमा साइरन बजाउने संयन्त्र स्थापना भएको भनी मन्त्रालयको अध्ययन प्रतिवेदनमा उल्लेख भएको देखियो । यस सन्दर्भमा प्राविधिक रूपमा छोडिने र बन्द गरिने पानीको कारणबाट मात्र मानव अधिकार प्रचलनमा प्रत्यक्ष रूपमा प्रभाव पर्ने भन्ने निष्कर्षमा पुग्न सकिने । तरपनि पानी छोड्दा र बन्द गर्दा पाइप बिछ्याइएका आसपासमा रहेका केही घरहरूमा कम्पन हुने गरेको, पाइप बिछ्याइएको सुख्खा क्षेत्र (मभधबतभच शयलभ) मा स्थलगत अनुगमन हुँदाको अवधिमा साइरनको व्यवस्था भइसकेको नदेखिँदा आयोजना स्थलमा छोडिने र बन्द गरिने पानीको कारणबाट धनजनमा क्षति हुने सक्दैन भनी किटान गर्न सकिने अवस्था पनि देखिएन । अतः मुआब्जा लिएर पनि अन्यत्र जग्गा जमीन नभई हेडरेस एवम् पेनस्टक पाईप बिछ्याइएको क्षेत्र आसपास घर बनाइ बसोबास गर्न बाध्य नागरिकहरूको स्वतन्त्र रूपमा सुरक्षित आवासमा बस्न पाउने तथा जीवनको अधिकार सुनिश्चित गर्न, सुख्खा क्षेत्रमा पनि साइरनको व्यवस्था गर्न, प्रभावित परिवारहरूको लागि थप क्षति हुन नदिने तर्फ आवश्यक व्यवस्था मिलाउन र आयोजनाबाट हुन सक्ने क्षति तथा जोखिम न्युनिकरण गर्न तेश्रो पक्ष बिमाको व्यवस्था हुनुपर्ने देखियो ।
४. निवेदकहरूको अर्को चासोको विषय वातावरणीय प्रभाव र त्यसले पुऱ्याउने असरको सम्बन्धमा विश्लेषण गर्दा आयोजना निर्माणको क्रममा कतिपय स्थानमा रुख विरुवा काटिँदा स्थानीय विष्णुकमार श्रेष्ठ (ख) को जमिनमा रहेका रुख विरुवा पनि काटिँदा निजले आयोजनाबाट मुआब्जा प्राप्त गरेकोमा निजको जग्गामा विरुवाहरू बढ्न सुरु भएका, आयोजनाको अन्य स्थानमा पनि बोटविरुवा बढ्दै गरेको देखिएको तर ती बोटविरुवाको संरक्षणमा खास योजना

नभएको देखिन्छ । मन्त्रालयको अध्ययन प्रतिवेदनमा राजमार्गबाट उडेको धुलो र मोटरगाडीको धुवाँले वायुको गुणस्तरमा सामान्य प्रभाव पारेको, पानीको गुणस्तरमा कुनै समस्या नरहेको, बस्ती र राजमार्ग नजिकमा जलविद्युत आयोजनाको पावर हाउस भए पनि त्यसबाट ध्वनी प्रदुषण हुने अवस्था नभएको तर राजमार्गमा गुड्ने सवारी साधनबाट कम्पन र ध्वनी प्रदुषण भएको, तल्लो गार्मा र साल्मे क्षेत्र बाहेक न्यून चाप हेडरेस पाईपको अन्य भाग निजी वनक्षेत्र परेको, सो क्षेत्रमा उत्तीस र घाँसप्रजातिका विरुवा उम्रिएकाले पहिरो जाने सम्भावना न्यून रहेको भनी मन्त्रालयको अध्ययन प्रतिवेदनमा उल्लेख भएको देखिँदा स्थानीय नागरिकहरूको वातावरणीय अधिकार प्रचलनमा खासै प्रभाव परेको भन्न सकिने अवस्था देखिएन । तरपनि आयोजना क्षेत्रमा वातावरण प्रदुषण वा ह्रास हुन गई त्यसबाट हुन सक्ने क्षति रोकी स्थानीय नागरिकहरूको स्वच्छ वातावरणमा बाँच्न पाउने हक सुनिश्चित गर्न आयोजना र विशेषत स्थानीय तह समेत जिम्मेवार हुनुपर्ने देखिन्छ । साथै अधिकार र कर्तव्य एक अर्काको परिपूरक भएको सन्दर्भमा रुख विरुवा काटिएवापत मुआब्जा लिएका नागरिक समेतले वातावरणीय संरक्षणमा कर्तव्य निर्वाह गर्न आवश्यक देखिन्छ ।

५. आयोजनाको कारण स्थानीय नागरिकहरूको खेतीयोग्य जमीन जोखिममा परेकोले घरजग्गाको उचित मुआब्जा मुल्याङ्कन गरी त्यस्तो घर जग्गा आयोजनाले खरिद गरी अन्यत्र बसोबासको व्यवस्था मिलाई दिनुपर्ने भनी मागदाबी भएको सम्बन्धमा विश्लेषण गर्दा आयोजना स्थलमा परेका अधिकांश घर तथा जग्गा जमीन वापतको मुआब्जा आयोजनाबाट सम्बन्धित घर तथा जग्गा धनीहरूलाई उपलब्ध गराएको, तल्लो गार्मा र साल्मे क्षेत्रका खेतीयोग्य जमीन, बस्ती निजी वनसमेतको मुआब्जा पछि अधिकांश परिवारले सोलुखुम्बु जिल्ला सदरमुकाम जाने राजमार्ग आसपासमा घर निर्माण गरी बसेका, आयोगले लिखित रूपमा जानकारी लिएका पन्ध्रजना व्यक्तिबाट पनि मुआब्जा प्राप्त गरी घर निर्माण गरेको तथ्य स्थापित हुन आएको सन्दर्भमा घरजग्गाको मुल्याङ्कन गरी आयोजनाले क्षतिपूर्ति तथा मुआब्जा गराएको देखिँदा स्थानीय नागरिकहरू (आदिवासी जनजाति) को ठाउँसारी सम्बन्धमा अन्तराष्ट्रिय श्रम सङ्गठन महासन्धि नं. १६९ ले आदिवासीहरूको ठाउँसारी आवश्यक देखिएको अवस्थामा उनीहरूको स्वतन्त्र र जानकारी सहितको सहमति लिएर मात्रै यस्तो ठाउँसारी गर्नुपर्दछ भनी उल्लेख भएको सन्दर्भमा हेर्दा स्थानीय अधिकांश नागरिकहरूले जर्बजस्ती ठाउँसारी गरिएको भनी दावी लिएको नभई निवेदकहरूले उचित मूल्याङ्कन गरी अन्यत्र बसोबासको व्यवस्था गराउन अनुरोध गरेको देखिएको यथार्थतामा सो स्थानमा निर्माण भएको परियोजनाबाट हुनसक्ने जोखिम र त्यसबाट हुनसक्ने क्षति तर्फमात्र मुख्य रूपमा माग केन्द्रित भएको देखिन्छ । यस अवस्थामा आयोजनाको मानव अधिकार प्रभाव एवम् जिम्मेवारी अन्तर्गत स्थानीय तहसँगको समन्वयमा अभैपनि कोही

वास्तविक प्रभावित व्यक्ति/परिवारको समस्याको सुनुवाइ हुन नसकी सम्बोधन हुन नसकेको भए सम्बोधन गर्नसक्ने नै देखिन्छ । यस अवस्थामा उजुरीमा उल्लेख भएबमोजिम आयोजनाले स्थानीय बासिन्दाहरूको अन्यत्र बसोबासको व्यवस्था गर्नुपर्ने भन्ने अवस्था विद्यमान नदेखिँदा कोही छुट भएमा त्यसको छानबिन गरी समस्याको सम्बोधन गर्न आयोजनालाई सुभाब दिन सकिने देखियो ।

६. विकास नागरिकहरूको अहरणीय अधिकार भएको सन्दर्भमा यसको विश्लेषण गर्दा विकास आर्थिक, सामाजिक र राजनितिक प्रक्रियासँग जोडिनु आवश्यक छ । संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय विकास सम्बन्धि घोषणापत्र १९८६ को मकसद यही नै हो । आदिवासी जनजातिसम्बन्धि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय पत्र, २००७ मा उल्लेख गरिएबमोजिम आयोजनाको स्वीकृतिपूर्व स्थानीय बासिन्दासँग स्वतन्त्र सहमति सहित उनीहरूको अधिकार सुनिश्चित हुन अनिवार्य छ । जसको सम्बोधनका लागि विकास निर्माण सम्बन्धी प्रक्रियामा नागरिकहरूको सक्रिय, स्वतन्त्र र प्रभावकारी सहभागिता, योगदान र प्रतिफल उपभोग गर्न पाउने अधिकारको सम्मान र परिपूर्ति हुन जरूरी छ । यस आधारमा हेर्दा यस परियोजना निर्माणको क्रममा विशेषतः स्थानीय तहमार्फत नागरिकहरूको सहभागितको प्रयास भएको देखिएको, आफ्नो भौतिक संरचना (अचल सम्पत्ति) नै आयोजनालाई उपलब्ध गराइ योगदान गरेको, केही नागरिकहरूले अस्थायी रूपमा भए पनि परियोजनामा भौतिक रूपमा उपस्थित भई कार्य गरेको तथा परियोजना निर्माण पनि आयोजन (कम्पनिको तर्फ) बाट शेयर पनि प्राप्त गरेको भनी उल्लेख भएको देखिँदा स्थानीय नागरिकहरूको सहभागिता, योगदान र प्रतिफलमा सहभागिता देखिन्छ । तरपनि आयोजना निर्माणको चरणमा व्यवहारिक रूपमा सहभागिता कम रहेको स्थानीय नागरिकसँगको छलफलबाट गर्न सक्ने अवस्था रहेको सन्दर्भमा आगामी दिनमा यस्ता विकास निर्माणका कार्य अघि बढाउँदा अनिवार्य रूपमा अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन सम्बन्धी महासन्धि नं. १६९ र आदिवासी जनजातिसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय घोषणापत्र, २००७ को व्यवस्थाबमोजिम विकास निर्माणसम्बन्धी प्रक्रियामा नागरिकहरूको सक्रिय, स्वतन्त्र र प्रभावकारी सहभागिता, योगदान र प्रतिफल उपभोगको सुनिश्चित गर्ने व्यवस्था मिलाउन नेपाल सरकारसमक्ष लेखी पठाउनुपर्ने देखियो ।
७. विकास केवल सरकारको तर्फबाट सम्भव नहुने र यसमा निजि क्षेत्रका व्यवसायीको पनि महत्वपूर्ण र अर्थपूर्ण भूमिका हुने तथ्यलाई स्वीकार गर्दै व्यवसाय र मानव अधिकारसँग सम्बन्धित संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय सिद्धान्त, सन् २०११ जारी भएको छ । यसबीचमा यस्ता योजना परियोजनहरू निजी क्षेत्रबाट पनि सञ्चालन हुने क्रममा नेपालमा पनि यससम्बन्धी कार्य हुँदै आएका छन् । संयुक्त राष्ट्रसङ्घको सदस्य राष्ट्र भएको नाताले यस सिद्धान्तको सम्मान, संरक्षण र परिपालना गर्नु नेपालको दायित्व हो । व्यवसायीका लागि मानव अधिकारको सम्मान गर्ने,

संरक्षण गर्ने र उपचारमा पहुँच पुऱ्याउने गरी तीन वटा दायित्व यस सिद्धान्तले तोकिदिएको छ । यस सिद्धान्तबमोजिम व्यवसायीले अरुको मानव अधिकार उल्लङ्घन गर्न तथा आफू संलग्न परियोजनाबाट मानव अधिकारमा पर्न सक्ने नकारात्मक प्रभावप्रति सचेत रहनुपर्दछ । नकारात्मक प्रभाव पर्न गएमा त्यसको सम्बोधन गर्नुपर्दछ । जसको लागि आयोजनाभिन्न नीतिगत प्रतिबद्धता, मानव अधिकार प्रचलनमा परेको प्रभावको पहिचान, रोकथाम, न्यूनीकरण र कसरी सम्बोधन गर्ने लगायतका प्रावधानसहित नीति तथा प्रक्रियाहरू तय गरी कार्यान्वयनमा ल्याउन जरूरी छ । मानव अधिकार प्रचलनमा व्यावसायिक क्रियाकलापबाट परेको प्रभावलाई व्यवसायीले सम्बोधन गर्ने सन्दर्भमा लेखाजोखा लगायत मानव अधिकार परिपालना (Due Diligence) गर्न अनिवार्य हुन्छ । यस्तो कार्य गर्न सरकारले व्यावसायिक प्रतिष्ठानलाई प्रभावकारी निर्देशन दिन र नियमन गर्न पनि आवश्यक छ । उल्लिखित अवस्थामा यस आयोजनामा यस्तो व्यवस्था भइसकेको नदेखिँदा आयोजनालाई मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण र उपचारको सुनिश्चितताको लागि मानव अधिकारको सम्मान गर्ने आफ्नो उत्तरदायित्व पूरा गर्ने, मानव अधिकारमा परेको प्रभावको पहिचान, रोकथाम, न्यूनीकरण र सम्बोधन समेतका लागि मानव अधिकारसम्बन्धी उपयुक्त कार्यविधि तय गरी कार्यान्वयन गर्न आयोजना, निर्देशन र नियमनको लागि नेपाल सरकारलाई लेखी पठाउनु पर्ने देखियो ।

द. अतः उजुरीहरूको सम्बन्धमा भएको माथि उल्लिखित विश्लेषणको आधारमा आयोग नेपाल सरकार, स्थानीय तह र अप्पर सोलु हाइड्रो इलेक्ट्रिक कम्पनी लिमिटेडलाई निम्नबमोजिम सिफारिस एवम् सुझाव दिई पठाउने ठहर गर्दछ :

(क) नेपाल सरकार

आगामी दिनमा कुनै पनि आयोजना निर्माणको कार्य अघि बढाउदा नेपालले अनुमोदन तथा कार्यान्वयन गर्ने प्रतिबद्धता जनाएका अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनसम्बन्धी महासन्धि नं. १६९ र आदिवासी जनजातिसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय घोषणापत्र, २००७ र व्यवसाय र मानव अधिकार सम्बन्धि सिद्धान्त, २०११ र विकासको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय पत्र, १९८६ को कार्यान्वयन पक्षमा ध्यान दिई विकास निर्माण कार्य अघि बढाउन ।

(ख) नेपाल सरकार र अप्पर सोलु हाइड्रो इलेक्ट्रिक कम्पनिलाई

मानव अधिकारको सम्मान गर्ने, संरक्षण गर्ने र उपचारमा पहुँच पुऱ्याउने व्यवसायको दायित्वअन्तर्गत सो सम्बन्धमा आयोजनाबाट मानव अधिकारको प्रचलनमा परेको वा पर्न सक्ने नकारात्मक प्रभावको सम्बोधन गर्न नीतिगत, संरचनागत तथा कार्यविधिगत व्यवस्था गरी कार्यान्वयन गर्न र त्यसको नियमन गर्न, गराउन ।

(ग) अप्पर सोलु हाइड्रो इलेक्ट्रिक कम्पनिलाई

१. भिरालो र ठाडो खोलामा रहेको ठूलाठूला ढुङ्गाहरू बर्षायामको समयमा बाढीले बगाएर ल्याइ जमिनमाथि बिछ्याइएका हेडरेस/पेनस्टक पाइपमा क्षति हुन सक्दैन भनी सुनिश्चित गर्न सकिने अवस्था नदेखिँदा त्यसको जोखिम कम गर्न सुरक्षाको लागि ग्याविन जालीको चेक ड्याम (Check Dam) निर्माण गर्न र नियमित मर्मत संभार र अनुगमन गरी स्थानीय नागरिकहरूको मानव अधिकार प्रचलनमा नकारात्मक प्रभाव पर्न नदिन र आयोजनाको क्षति कम गर्न ।
२. आयोजना स्थलमा छोडिने र बन्द गरिने पानीको कारणबाट धनजनमा क्षति हुन नसक्ने भनी किटान गर्न सकिने अवस्था नदेखिँदा पानी छोड्ने सम्बन्धमा पर्याप्त सूचना प्रवाह गर्न, सुख्खा क्षेत्र सहित आयोजना प्रभावित सबै क्षेत्रमा साइरनको व्यवस्था गरी कार्यान्वयन गर्न ।
३. स्थानीय विकास निर्माणका कार्यहरूले विशेषतः स्थानीय नागरिकहरूको सामाजिक र आर्थिक परिवर्तनको अपेक्षा राख्ने भएकोले योग्यता, दक्षता र विशेषज्ञताको आधारमा स्थानीय नागरिकहरूको जीविकोपार्जनको अधिकार संरक्षण गर्ने कार्यलाई प्राथमिकता दिन र आयोजना क्षेत्रमा हुनसक्ने जोखिम न्यूनीकरण समेतको लागि तेश्रो पक्षको बिमाको व्यवस्था गर्न ।
४. आयोजनाको केही स्थानमा पहिरो रोकिन नसकेको र आयोजना र स्थानीय नागरिक बीच भएको सम्झौताबमोजिम पुल निर्माण भइसकेको नदेखिँदा आयोजना क्षेत्रमा स्वतन्त्रपूर्वक हिँडडुल गर्न पाउने तथा कृषिजन्य व्यवसाय र कार्यबाट समेत जिबिकोपार्जन गर्न पाउने अधिकार प्रचलनमा प्रभाव पर्न सक्ने देखिँदा नागरिकहरूको आवतजावत र जीविकोपार्जनको अधिकार प्रचलन र संरक्षणको सुनिश्चित गर्न ।

(घ) सोलु दूधकुण्ड नपा. र अप्पर सोलु हाइड्रो इलेक्ट्रिक कम्पनिलाई

१. नागरिकहरूको स्वच्छ वातावरणमा बाँच्न पाउने हक सुनिश्चित गर्न आयोजना क्षेत्रको वातावरण प्रदुषण हुन नदिई त्यसबाट हुन सक्ने क्षति कम गर्न रुख विरुवाको संरक्षण र व्यवस्थापन तथा धुलो व्यवस्थापन गर्न ।
२. आयोजनाको मानव अधिकार प्रभाव एवम् जिम्मेवारीअन्तर्गत स्थानीय तहसँगको समन्वयमा अभै पनि कोही वास्तविक प्रभावित व्यक्ति/परिवारको समस्या सम्बोधन हुन नसकेको भए त्यस्तो व्यक्ति वा परिवारको पहिचान गर्न संयुक्त रूपमा कार्य गरी समस्याको सम्बोधन गर्न ।

ड) नेपाल सरकार, स्थानीय तह सोलु हाइड्रो इलेक्ट्रिक कम्पनीलाई

मुआब्जा लिएर पनि अन्यत्र जग्गा जमीन नहुँदा हेडरेस एवम् पेनस्टक पाइप बिछ्याइएको क्षेत्र आसपासमा घर बनाइ बसोबास गर्न बाध्य नागरिकहरूको स्वतन्त्र र सुरक्षित आवास तथा जीवनको अधिकार सुनिश्चित गर्न, कम्पनबाट प्रभावित परिवारहरूको लागि थप क्षति हुन नदिनेतर्फ आवश्यक उपाय अवलम्बन गर्न ।

१२. उजुरी नं.: १०४०, बेपत्ता, प्रदेश शाखा कार्यालय, खोटाङ (दर्ता के.का.)

पीडित : चक्रबहादुर कटवाल, कुइभीर ५, ओखलढुङ्गा

यसमा निज चक्रबहादुर कटवाललाई तत्कालीन शाही नेपाली सेनाले मिति २०५८।८।२८ गते जिल्ला प्रशासन कार्यालय, ओखलढुङ्गा नजिकबाट पक्राउ गरी बेपत्ता पारेकोले निजको जीवन रक्षाको लागि आवश्यक पहल गरीपाउँ भनी दर्ता हुन आएको उजुरीउपर छानबिन तथा अनुसन्धान हुँदा निजलाई मिति २०५८।८।२८ गतेको जिल्ला सुरक्षा समिति ओखलढुङ्गाको निर्णय बमोजिम प्रमुख जिल्ला अधिकारी समेतको आदेशबाट पक्राउ गरी तत्कालीन शाही नेपाली सेनाका क्याप्टेनले समेत चरम यातना दिई हत्या गरेको देखियो । मिसिल संलग्न अनुसन्धान प्रतिवेदन समेतका कागजातबाट निजलाई पक्राउ गर्न तत्कालीन प्रमुख जिल्ला अधिकारी शिव प्रसाद नेपाल र तत्कालीन शाही नेपाली सेना रण सिंह गुल्मका तत्कालीन गुल्मपति सेनानी कृष्ण मुरारी न्यौपाने, यातना दिने कार्यमा निज गुल्मपति सहित सोही गुल्मका तत्कालीन क्याप्टेन दिनेश थापा, लाश दबाउन र भुठ्या व्यहोरा खडा गर्ने कार्यमा पनि गुल्मपति, क्याप्टेन र जिल्ला प्रहरी कार्यालय, ओखलढुङ्गाका तत्कालीन प्रमुख एवम् प्रहरी नायव उपरीक्षक हनुमान शाह, राष्ट्रिय अनुसन्धान, जिल्ला कार्यालय ओखलढुङ्गाका तत्कालीन निरीक्षक लिलाधर पौडेल, तत्कालीन सहायक प्रमुख जिल्ला अधिकारी पुरुषोत्तम अधिकारी, जिल्ला प्रहरी कार्यालय ओखलढुङ्गाका प्रहरी निरीक्षकहरू दुर्गालाल चौधरी र कमल प्रसाद गिरी, ऐ. मा कार्यरत तत्कालीन प्र.ना.नि. चक्र बस्नेत, प्रहरी सहायक निरीक्षक खड्ग बहादुर कार्की, दिनेश अधिकारी, महाविर राज धावे, बासुदेव चौधरी, प्रहरी हवलदारहरू युवराज बस्नेत, हर्क बहादुर थापा, केदार अधिकारी र दलबहादुर कार्की तथा प्रहरी जवानहरू टार्जन गुरुङ र निलम सँग्रौला समेतको संलग्नता रहेको पुष्टि भएको देखिन्छ । साथै यी दोषीहरू विरुद्ध जिल्ला प्रहरी कार्यालय ओखलढुङ्गामा मिति २०६४।५।१३ अपराध दर्ता किताबको १० नम्बर डायरीको मुद्दा नं. ४ मा कर्तव्य ज्यान मुद्दा दर्ता भएको देखिएको तर अनुसन्धान गरी कारबाही गर्ने कार्य प्रभावकारी रूपमा अधि बढ्न सकेको नदेखिँदा दोषीहरू उपरको कार्यवाही प्रभावकारी रूपमा अधि बढाई मुद्दालाई निष्कर्षमा पुऱ्याउने नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गरी पठाउने ठहर्छ । साथै मृतक चक्रबहादुर कटवालको परिवारले नेपाल सरकारबाट राहतस्वरूप दश लाख रुपियाँ पाई सकेको भनी उल्लेख भएको देखिँदा त्यसतर्फ केही

गरिरहनुपरेन । माथि नाम उल्लेख भएका व्यक्तिहरू उपर कानुनी कारबाही गरी सो को जानकारी यस आयोगलाई पनि गराउन नेपाल सरकारलाई लेखी पठाउने । साथै बोधार्थ जिल्ला प्रहरी कार्यालय, ओखलढुङ्गालाई समेत दिने ।

१३. उजुरी नं.: १५, सामाजिक बहिष्कार/जातीय भेदभाव, कोशी प्रदेश शाखा कार्यालय, खोटाङ

पीडित: टंकप्रसाद आचार्य, दिक्तेल रूपाकोट मझुवागढी नपा. १, कोलेबारी, खोटाङ

यसमा खोटाङ जिल्ला दिक्तेल रूपाकोट मझुवागढी नपा वडा नं. १ बस्ने ७६ बर्षीय ज्येष्ठ नागरिक टंकप्रसाद आचार्यलाई तत्कालीन प्रदेश नं. १ सामाजिक विकास मन्त्रालयको कार्यक्रमअन्तर्गत जिल्ला समन्वय समिति खोटाङले मिति २०७५।२।१८ गते स्थानीय डाँडागाउँमा आयोजना गरेको सहभोज कार्यक्रममा सहभागी भई दलितले दिएको दही खाएको आरोपमा निजका दाजुभाइले निरन्तर रूपमा भेदभाव, छुवाछुत सहित सामाजिक र सांस्कृतिकरूपमा बहिष्कार गर्दै आएका भनी प्रकाशित समाचार तथा आयोगको खोटाङ कार्यालयको पहलपछि उजुरी दर्ता भई सोही कार्यालयबाट यस घटना सम्बन्धमा छानबिन भएको रहेछ । मिसिल संलग्न छानबिन प्रतिवेदन र अन्य कागज प्रमाणको आधारमा प्रस्तुत उजुरीउपर विश्लेषण हुँदा दलितले दिएको दही खाएको आरोपमा निज ज्येष्ठ नागरिकले श्राद्धलगायतका पूजापाठ गर्न पुरोहित नपाएका, पुरोहित नपाउदा श्राद्ध गर्नकै लागि दिक्तेल छोडी मोरडसम्म पुग्नुपरेको, मलामी जाने कार्यमा समेत अवरोध भएको, दही खाए वापत निजले पाएको सम्मान पत्र घरमा राख्न नसकी मोरडस्थित छोराको घरमा पठाउनुपरेको, सम्मान स्वरूप प्राप्त नगद रुपियाँ फिर्ता गर्न दबाब दिएको, पहिलो पटक श्राद्ध गर्न (वहिष्कार भएको केही समयपछि) पुरोहित नपाएपछि स्थानीय नगरपालिकाले पुरोहित खोजी दिनुपरेको, श्राद्धमा बनाएका परिकार दाजुभाइले नखानेमात्र होइन, घरमा नै नआउने गरेका, यस विषयमा जिल्ला प्रहरी कार्यालयमा जाहेरी दर्ताको प्रयास भए पनि करिव ३०० को सङ्ख्यामा बहिष्कार गर्ने पक्षका व्यक्तिको दबाबपछि प्रहरीले जाहेरी दर्ता गर्न नसकेको, करिव ३०० घर आचार्यहरू भएको सो गाउँमा हुने अधिकांश सामाजिक कार्यमा उनी र उनको परिवार समेत वहिष्कृत हुनुपरेको, वहिष्कार पछि दुई घरमा उनलाई आमन्त्रण भएकोमा त्यसमा पनि उनी अमर्यादित र अमानवीय व्यवहार भोग्न बाध्य भएका, यस्ता घटनाबाट निज ज्येष्ठ नागरिकले दुई पटकसम्म आत्महत्याको प्रयास गर्ने अवस्थाको सिर्जना भएको, आयोगको टोली निजको गाउँ घरमा पुग्दा पनि पुरोहितको अभावमा कुनै पनि सांस्कृतिक कार्य हुन नसकेको समेतका तथ्यबाट आयोगको प्रदेश नं. १ शाखा कार्यालय खोटाङको हस्तक्षेपपछि निज पीडित ज्येष्ठ नागरिकको मिति २०७८।२।३ गते पुनर्स्थापना भएको र त्यसपछि उनी मर्यादितरूपमा आफ्नो घरमा बसी सामान्य जीवन व्यतित गरीरहेको तथ्य आयोग खोटाङ कार्यालयको अनुगमनबाट समेत देखिन आएको विद्यमान अवस्था देखियो ।

हाल समस्या समाधान भई सामाजिक वहिष्करणको अन्त्य भए पनि एक ज्येष्ठ नागरिकले करिव तीन वर्षसम्म भोगेको सामाजिक, सांस्कृतिक र मानसिक पीडा, निजमाथि भएको अन्यायमा कानुनी उपचार पाउन नसकेको अवस्था, निजले सामाजिक र व्यक्तिगत मानप्रतिष्ठामा पुगेको चोट समेतलाई विचार गर्दा उनको राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को दफा ३ (च) र नेपालको संविधानको धारा ३२(२), १६(१), ज्येष्ठ नागरिक ऐन २०६३ को दफा ३ समेतको अधिकार प्रचलनमा प्रभाव प्रत्यक्ष रूपमा परेको देखिँदा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ बमोजिम निम्नबमोजिम हुने ठहर्छः

- (१) जातीय तथा अन्य सामाजिक छुवाछुत तथा भेदभाव (कसूर र सजाय) ऐन, २०६८ को दफा ५ बमोजिम जातीय तथा सामाजिक छुवाछुत तथा भेदभाव कसूरमा नेपाल प्रहरीबाट जाहेरी दर्ता गरी कानुनी कारबाही अगाडि बढाउने कार्यलाई अझै पनि गम्भीरतापूर्वक लिएको नदेखिँदा यस्ता घटनामा तत्काल जाहेरी दर्ता गरी कानुनी कारबाही गर्ने व्यवस्था मिलाउन नेपाल सरकार र नेपाल प्रहरीलाई पुनः लेखी पठाउने,
- (२) यस घटनामा पीडित ज्येष्ठ नागरिक टंकप्रसाद आचार्यको सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने, सांस्कृतिक क्रियाकलापमा सहभागी हुन पाउने समेतका मौलिक तथा मानव अधिकारको हनन् राज्यबाट उचित प्रक्रिया अवलम्बन गर्न नसकेको कारणबाट भएको र त्यस अवस्थाले निजको जीवन, स्वतन्त्रता र मर्यादामा समेत आघात पुन गएको हुँदा निजलाई १,००,०००/- (एक लाख) रुपियाँ क्षतिपूर्ति दिलाउन नेपाल सरकारसमक्ष लेखी पठाउने,
- (३) अझैपनि कानुनको अगाडि व्यक्ति वा समुदायको वाहना वा चाहनामा जातीय तथा अन्य सामाजिक छुवाछुत तथा भेदभावजन्य कार्यमा अक्षित न्यूनिकरण हुन नसकेको सन्दर्भमा यस्ता कार्य विरुद्धमा जनचेतनामुलक कार्यक्रमहरू अभियान कै रूपमा सञ्चालन गर्न स्थानीय तहहरू र त्यसको लागि आवश्यक समन्वय, सहकार्य र सहयोग गर्न नेपाल सरकारसमक्ष लेखी पठाउने,

९४. उजुरी नं. ११५, सम्पत्तिको अधिकार, कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय, जुम्ला

पीडित : विष्णुबहादुर विष्ट, खुमानन्द आचार्य, धनिराम गौतम र वेद प्रकाश शर्मा, कोटवाडा ३, कालिकोट

यसमा तत्कालीन कोटवाडा गविस वडा नं. ३ कालिकोट निवासी विष्णुबहादुर बिष्टका पसलमा प्रवेश गरी तत्कालीन शाही नेपाली सेनाले मिति २०७१/११/३ गते रेडियो, क्यालकुलेटर, चस्मा डिस्नेरीलगायतका सम्पत्ति लुटपाट गरी लगेकोले त्यसको क्षतिपूर्ति पाऊँ भनी दर्ता हुन आएको उजुरी बैठकसमक्ष पेस हुँदा उल्लिखित सामग्रीहरू तत्कालीन शाही नेपाली सेनाले नियन्त्रणमा लिई नष्ट पारेको र पीडितको पसलमा रहेको रु. ६७,५००। बराबरको सामग्री नष्ट भएको तथ्य मिसिल संलग्न

अनुसन्धान प्रतिवेदन समेतका कागजातबाट पुष्टि हुँदा पीडितलाई रु. ६७,५००/(सतसठ्ठी हजार पाँचसय रुपियाँ) क्षतिपूर्ति दिन नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गरी पठाउने ठहर्छ ।

१५. उजुरी नं.: १२५६, बेपत्ता, के.का. ललितपुर

पीडित : गोपाल दंगाल, गोविन्दपुर-१, मोरङ

यसमा निज गोपाल दंगाललाई मिति २०६०/६/१० गते सादा पोशाकमा आएका तत्कालीन शाही नेपाली सेनाका सुरक्षकर्मीहरूले विराटनगर स्थित शान्तिचोकमा रहेको डेराबाट पक्राउ गरी बेपत्ता पारेकोले स्थिति सार्वजनिक गरी पाऊँ भनी दर्ता हुन आएको उजुरी आजको बैठकसमक्ष पेसहुँदा निज गोपाल दंगाललाई वि.स. २०५५/०५६ साल देखि नै सुरक्षाकर्मीले पक्राउ गर्ने र छोड्ने गरेको निजको थुनाविरुद्ध तत्कालीन पुनरावेदन अदालत विराटनगरबाट पनि बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी भएको देखिएको, त्यसपछि पनि मिति २०६०/७/१० गते निजलाई सुरक्षाकर्मीले पक्राउ गरी बेपत्ता पारेको र बेपत्ता पारेको विषलाई स्वीकार गरी जिल्ला प्रशासन कार्यालय मोरङ मार्फत रु.३००,०००/(तीन लाख रुपियाँ) राहत समेत प्रदान गरेको अवस्था देखिन्छ । तर निजको गैर कानुनी पक्राउ र बेपत्ता सम्बन्धमा हालसम्म कुनै कारबाही भएको प्रमाण मिसिल संलग्न कागजातबाट पुष्टि हुन नआएको र हालसम्म पनि निजको अवस्था अज्ञात नै रहेको देखिँदा सशस्त्र द्वन्द्वको कारण बेपत्ता भएका निज गोपाल दंगालको अवस्था शीघ्र सार्वजनिक गर्न र बेपत्ता पार्ने कार्यमा संलग्न दोषी तत्कालीन शाही नेपाली सेनाको पहिचान गरी कारबाही गर्न नेपाल सरकारसमक्ष लेखी पठाउने ठहर्छ ।

१६. उजुरी नं. : ५१, गैर कानुनी थुना, कोशी प्रदेश शाखा कार्यालय, खोटाङ

पीडित: सुदिप शर्मा भनिने चक्रबहादुर खत्री, हलेसी तुवाचन्द्र नगरपालिका २, डिकुवा, खोटाङ

यसमा हलेसी तुवाचुर्चा नगरपालिका वडा नं. २, खोटाङ निवासी निज सुदिप शर्मा भनिने चक्रबहादुर खत्रीलाई मिति २०७६/१/२ गते र त्यसपछि पनि पटक-पटक पक्राउगरी गैरकानुनी थुनामा राखी मानव अधिकारको हनन् गरेकोले जीवन रक्षागरी पाऊँ भनी दर्ता हुन आएको उजुरीउपर छानबिन तथा अनुसन्धान सम्पन्न भइ आजको बैठकमा पेस भई छलफल हुँदा यी व्यक्तिलाई नेपाल प्रहरीले पहिलो पटक मिति २०७६/१/२ गते, दोस्रो पटक मिति २०७६/१२/२८ गते, तेश्रो पटक मिति २०७७/१/१४ गते, चौथो पटक मिति २०७७/१/२८ गते, पाँचौ पटक मिति २०७७/२/२ गते, छैठौँ पटक २०७७/२/१५ गते पक्राऊ तथा पुनः पक्राउ गरी क्रमशः जिल्ला प्रहरी कार्यालयहरू खोटाङ, उदयपुर, पुनः खोटाङ, सोलुखुम्बु र सिराहा जिल्लाको हिरासतमा गैरकानुनी थुनामा राखिएको, ती थुनाविरुद्ध उदयपुर जिल्ला अदालत र सर्वोच्च अदालतबाट पटक-पटक बन्दी प्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी हुँदा निज सुदिप शर्मा भनिने चक्र बहादुर खत्रीलाई राखिएका थुना र निजको पक्राउ

पूर्वाग्रह, दुरासय र गैरकानुनी भई निजको वैयक्तिक स्वतन्त्रता हरण गरेका, निजलाई प्रवृत्त धारणा बनाइ कानुन विपरीत थुनामा राखिएको भनी उदयपुर जिल्ला अदालत र निज खत्रीलाई राखेको थुना कानुनसम्मत नदेखिएको, फरक विचार र आस्था राखकै कारणबाट सूचाङ्क आधार र कारण निजलाई पटक-पटक पक्राउ गरी गैरकानुनी थुनामा राखिएको, सर्वोच्च अदालतबाट पटक-पटक यी बन्दीलाई थुनाबाट मुक्त गर्न आदेश जारीहुँदा पनि निरन्तर थुनामा राखिएको देखिँदा निवेदक बन्दीलाई जिल्ला प्रहरी कार्यालय सिरहा वा निज जहाँ थुनामा रहेको भए पनि राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग केन्द्रीय कार्यालय हरिहरभवन ललितपुरसमक्ष मिति २०७७/२/२५ गते उपस्थित गराइ मानव अधिकार आयोगका माननीय अध्यक्ष वा सदस्यको रोहवरमा थुनामुक्त गर्नु भनी बन्दी प्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गर्दै निवेदकलाई “थुनामुक्त गरे पश्चात् निजको सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने तथा वैयक्तिक स्वतन्त्रता उपयोग गर्न पाउने सन्दर्भमा मानव अधिकार आयोगलाई नै अनुगमन गर्नु” भनी यस आयोगको हकमा समेत रिट न. ०७६-WH-०३७१ मा मिति २०७७/२/२३ गते आदेश भएको रहेछ । साथै यस आयोगबाट निज विरुद्धको स्वेच्छाचारी गिरफ्तारी बन्द गर्न मिति २०७७/२/१७ गते र ऐ. २५ गते प्रेस- विज्ञप्ति समेत जारी भएको पाइयो । यसरी प्रस्तुत उजुरी मिसिल संलग्न आयोगको अनुसन्धान प्रतिवेदन, सर्वोच्च अदालत र उदयपुर जिल्ला अदालतका आदेशहरू मिसिल संलग्न तत्कालीन प्रमुख जिल्ला अधिकारीहरूको लिखित भनाइ, पीडितको बयान कागज, नेपाल प्रहरी, प्रहरी प्रधान कार्यालयको लिखित जानकारी, नेपाल सरकार गृह मन्त्रालयबाट प्राप्त लिखित जानकारी पत्रहरू तथा प्रतिक्रिया समेतको अध्ययन विश्लेषणबाट निज सुदिप शर्मा भनिने चक्रबहादुर खत्रीलाई खोटाङ, उदयपुर, सोलुखुम्बु, सिरहा र ती जिल्लाहरूका जिल्ला प्रसाशन कार्यालय समेतको प्रत्यक्ष संलग्नतामा स्वेच्छाचारी रूपमा पक्राउ गरी गैर कानुनी थुनामा राखी निज चक्रबहादुर खत्रीको मानव अधिकार हनन् गरेको देखियो । अतः स्वेच्छाचारी रूपमा पक्राउ गरी गैर कानुनी थुनामा राखी मानव अधिकारको उल्लङ्घन गर्ने कार्यमा संलग्न शालीग्राम शर्मा पौड्याल, तत्कालीन प्रमुख जिल्ला अधिकारी, खोटाङ, दीपककुमार पहाडी, तत्कालीन प्रमुख जिल्ला अधिकारी, उदयपुर, सरोजप्रसाद गुरागाई, तत्कालीन प्रमुख जिल्ला अधिकारी, सिरहा, श्री रमा आचार्य, तत्कालीन प्रमुख जिल्ला अधिकारी, सोलुखुम्बु, श्री उमाप्रसाद चर्तुवेदी, तत्कालीन प्रहरी उपरीक्षक, जिल्ला प्रहरी कार्यालय सिरहा, श्री नारायणप्रसाद चिमोरिया, प्रहरी नायव उपरीक्षक, तत्कालीन जिल्ला प्रहरी कार्यालय, खोटाङ, श्री टेकुनन्द इवा लिम्बु, प्रहरी नायव उपरीक्षक, तत्कालीन जिल्ला प्रहरी कार्यालय, सोलुखुम्बु, श्री गोविन्दप्रसाद साह, प्रहरी निरीक्षक, तत्कालीन जिल्ला प्रहरी कार्यालय खोटाङ, श्री महेन्द्र दर्नाल, प्रहरी निरीक्षक, तत्कालीन जिल्ला प्रहरी कार्यालय सोलुखुम्बु, श्री दीपेन्द्र श्रेष्ठ, प्रहरी निरीक्षक, तत्कालीन जिल्ला प्रहरी कार्यालय, सिरहा, श्री नवराज दाहाल, प्रहरी सहायक निरीक्षक, तत्कालीन जिल्ला प्रहरी कार्यालय, सोलुखुम्बु, श्री ऋषि खनाल, प्रहरी सहायक निरीक्षक, तत्कालीन जिल्ला प्रहरी कार्यालय, उदयपुर, श्री राजनप्रसाद नेपाल, प्रहरी सहायक निरीक्षक, भण्डारे प्रहरी चौकी, खोटाङ,

श्री रामकुमार यादव, प्र.ना.नि. तत्कालीन जिल्ला प्रहरी कार्यालय, सिरहा, श्री श्याम राउत, प्र.ना नि. तत्कालीन जिल्ला प्रहरी कार्यालय, उदयपुर र श्री भुवनसिंह कार्की, प्रहरी हवलदार, तत्कालीन जिल्ला प्रहरी कार्यालय, उदयपुर उपर विभागीय कारबाहीका लागि नेपाल सरकारसमक्ष लेखी पठाउने तथा निज चक्रबहादुर खत्रीको मानव अधिकार उल्लङ्घन भए वापत निजलाई रु. १,००,०००/ (एकलाख रुपियाँ क्षतिपूर्ति) उपलब्ध गराउन पनि नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गरी पठाउने निर्णय गरियो ।

९७. उजुरी नं : ४, दुर्व्यवहार/ कुटापिट, कोशी प्रदेश शाखा कार्यालय, खोटाङ

पीडितहरू : बालकुमार भट्टराई , नेचा सल्यान गाउँपालिका ३, सोलुखुम्बु, पदमबहादुर राना, खुम्बु पासाडल्हामु गापा - १, सोलुखुम्बु, प्रेमबहादुर थापा मगर, ऐ ऐ र मानकेशव राना मगर ऐ.ऐ.

यसमा नेचा सल्यान गाउँपालिका वडा नं. ३ निवासी बालकुमार भट्टराईलाई मिति २०६०/६/१७ राति तत्कालीन नेकपा (माओवादी) ले अपहरण गरी २०६०/७/३ गतेसम्म कब्जामा राखी दिएको यातनाको कारण हालसम्म पनि अपाङ्गसरहको जीवन जीउनु परेको भए पनि राहत तथा क्षतिपूर्ति प्राप्त नगरेको तथा पदमबहादुर राना, प्रेमबहादुर थापा मगर, मानकेशव राना मगरले पनि उल्लिखित मितिमा अपहरणमा परी मुक्त भए पनि शारीरिक र मानसिक यातना दिएकोले न्याय पाउँ भनी क्रमश मिति २०७६/९/१७ र २०७७/९/१२ गते आयोगमा दर्ता गराउनु भएको उजुरीउपर छानबिन तथा अनुसन्धान भई प्रतिवेदन सहित पेस भएको प्रस्तुत मिसिल अध्ययन गरियो । मिसिल संलग्न अनुसन्धान प्रतिवेदन, तत्कालीन नेचा बेतघारी गाविस कार्यालयको सिफारिस, पीडितहरूसँग सम्बन्धित श्री खरीखोला माध्यमिक विद्यालयको प्रमाणित प्रतिलिपि, जिल्ला प्रहरी कार्यालय सोलुखुम्बुको जानकारी पत्र, जिल्ला प्रशासन कार्यालय सोलुखुम्बुको जानकारी पत्र, पीडित तथा साक्षीहरूले गरीदिएको बयान कागज, खुम्बु पासाडल्हामु गाउँपालिकाको सिफारिस पत्र, जिल्ला प्रशासन कार्यालय सोलुखुम्बुको विस्थापित पहिचान स्थानीय समिति बैठकको निर्णय, नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी माओवादी केन्द्रको लिखित प्रतिक्रिया र पीडित बालकुमार भट्टराईको हकमा जिल्ला अस्पताल सोलुखुम्बुबाट प्राप्त मेडिकल प्रतिवेदन समेतको आधारमा उजुरीमा उल्लेख भए बमोजिम चारै जनालाई तत्कालीन नेकपा (माओवादी)-का कार्यकर्ताहरूले अपहरण गरी यातना दिई मुक्त गरेको पुष्टि हुन आयो । पीडितमध्ये बालकुमार भट्टराईको अण्डकोषमा चोट लागेको र निजलाई ढाडमा समेत समस्या भएको र हालसम्म पनि ठीक हुन नसकेको तथा अन्य पीडितहरू पदमबहादुर राना, प्रेमबहादुर थापामगर, र मान केशव राना मगरलाई हालसम्म चोटपटक रहे भएको नदेखिएपनि उनीहरू सोही घटनाको कारण आफू बसोवास गरेको स्थानबाट विस्थापित भई हिँड्नु परेको देखिदाँ प्रस्तुत घटनामा पीडितहरूलाई नियन्त्रणमा लिई यातना दिने कार्यमा संलग्न तत्कालीन नेकपा (माओवादी)-का कार्यकर्ताहरूको पहिचान गरी कानुनी कारबाही गर्न र पीडितहरू मध्ये बालकुमार भट्टराईलाई रु. १५०,०००/(एक लाख पचास

हजार रुपियाँ), पदमबहादुर राना मगरलाई रु. ५०,०००/(पचास हजार), मान केशव राना मगरलाई ५०,०००/(पचास हजार) र परिवार सहित विस्थापित प्रेमबहादुर थापा मगर रु.१५०,०००/(एक लाख पचास हजार) क्षतिपूर्ति रकम उपलब्ध गराउन नेपाल सरकारसमक्ष लेखी पठाउने ठहर्छ ।

९८. उजुरी नं २४१९ हत्या, मधेश प्रदेश कार्यालय, जनकपुर

पीडित: उमेश यादव (अभिषेक), तत्कालीन नेम्डा गाविस, सप्तरी

यसमा नेम्डा गाविस निवासी उमेश यादव (अभिषेक) लाई मिति २०६१।९।१ गते सुरक्षाफौजले पक्राउ गरी हिरासतमा लिइसकेपछि हत्या गरेकोले छानबिन गरी दोषीमाथि कारबाही गरी पाऊँ भनी दर्ता हुन आएको उजुरी उपर आयोगबाट छानबिन तथा अनुसन्धान गरी प्रतिवेदनसमेत संलग्न प्रस्तुत मिसिल आजको बैठक समक्ष पेस हुँदा अनुसन्धान प्रतिवेदन, तत्काल यस घटनालाई लिएर जारी भएको विज्ञप्ति, नेपाली सेनाको पत्र, घटनाको सम्बन्धमा प्रत्यक्षदर्शीको बयान कागज, जिल्ला प्रशासन कार्यालय सप्तरीको पत्र समेतका आधारमा निज उमेश यादव (अभिषेक)-लाई सुरक्षाकर्मीले नियन्त्रणमा लिई हत्या गरेको देखिन आयो । सो तथ्यलाई स्वीकार गरी नेपाल सरकारले मृतकको परिवारलाई रु.१०,००,०००। (दश लाख रुपियाँ) क्षतिपूर्ति पनि उपलब्ध गराइएको देखियो । तर घटनाका दोषी पहिचान गरी कानुनी कारबाही अघि बढाउनेतर्फ हालसम्म केही पनि कारबाही भएको पाइएन । अतः प्रस्तुत घटनामा तत्कालीन समय मिति २०६०।९।१ गते सप्तरी जिल्लाको राजविराजमा रहेको सुरक्षा गुल्ममा कार्यरत दोषी सुक्षाकर्मीको पहिचान गरी कानुनी कारबाही अघि बढाउन नेपाल सरकारसमक्ष लेखी पठाउने ठहर्छ ।

९९. उजुरी नं. : ३४, यातना, मधेश प्रदेश कार्यालय, जनकपुर

पीडित : रजितकुमार मुखिया, नगराइन नगरपालिका वडा नं. ३ फुलगामा, धनुषा

यसमा निज रजितकुमार मुखियालाई इलाका प्रहरी कार्यालय फुलगामा धनुषामा कार्यरत प्रहरी नायव निरीक्षक धर्मेन्द्रकुमार सिंहले मिति २०७४।३।९ गते कुटपिट गरी कानबाट रगत बगेकोमा उपचार नगरी प्रहरीले छाडेर हिडेको हुँदा घटनाको छानबिन गरी आवश्यक कारबाही गरीपाउँ भनी दर्ता हुन आएको उजुरी उपर यस आयोगबाट छानबिन हुँदा उजुरीमा उल्लेख भएका निज प्रहरी नायव निरीक्षक धर्मेन्द्रकुमार सिंहले पीडित रजितकुमार मुखियालाई कुटपिट गरी दुर्व्यवहार गरेको तथ्य अनुसन्धान प्रतिवेदन र मिसिल संलग्न अन्य प्रमाण कागजातबाट पुष्टि हुन आयो ।

अतः प्रस्तुत: घटनामा दोषी प्रहरी नायव निरीक्षक धर्मेन्द्रकुमार सिंहलाई विभागिय कारबाही गर्न र पीडित रजितकुमार मुखियालाई रु.३०,००० (तीस हजार रुपियाँ) क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउन नेपाल

सरकारसमक्ष सिफारिस गरी पठाउने ठहर्छ ।

१००. उजुरी नं: उजुरी नं १२२४, महिलाविरुद्धको हिंसा, मधेशको प्रदेश कार्यालय, जनकपुर

पीडित: तारादेवी दास, तत्कालीन देउरीकाचन गाविस वडा नं. २, सप्तरी

यसमा निज तारादेवी दासलाई बोक्सीको आरोप लगाई कुटपीट गरी दिसा खुवाउने जस्ता अमानवीय कार्य भएको घटनामा संलग्न योगेन्द्र यादवसमेत विरुद्ध वर्षाइन प्रहरी चौकीमा जाहेरी दिँदा पनि त्यस्तो घटना पटक-पटक दोहोरिएको र जाहेरी उपर प्रभावकारी कारबाही अघि नवढेकोले आवश्यक पहल गरी पाऊँ भनी दर्ता हुन आएको उजुरीउपर यस आयोगबाट छानबिन अनुसन्धान भई निर्णयको लागि आजको बैठकसमक्ष पेस हुँदा प्रस्तुत उजुरीमा उल्लेख भएबमोजिम पीडित तारादेवीलाई बोक्सीको आरोप लगाई दिसा समेत खुवाएको तथ्य अनुसन्धान प्रतिवेदन र मिसिल संलग्न अन्य प्रमाण कागजातहरूबाट पुष्टि हुन आयो । यसको साथै प्रस्तुत घटनामा कानुनी व्यवस्थाको अभावमा पीडितलाई पीडकबाट रु. १७,०००/(सत्र हजार रुपियाँ) दिई तत्काल मिलाएको देखिएपनि राज्यले सुरक्षा दिन नसकेको कारणबाट नै यस्तो घटना हुन गएको र राज्यको तर्फबाट सो घटनाको सम्बोधन हुन नसकेको सन्दर्भमा पीडित तारादेवी दासलाई रु.५०,०००/(पचास हजार रुपियाँ) क्षतिपूर्ति दिन नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गरी पठाउने ठहर्छ ।

१०१. उजुरी नं. : ६१२, बम विष्फोटबाट घाइते, सुदूरपश्चिम प्रदेश कार्यालय, धनगढी, कैलाली

पीडितहरू : (१) रतन वि.क. भन्ने रत्नबहादुर विश्वकर्मा, तत्कालीन सुगरखाल गाविस वडा नं. ७, कैलाली, (२) देवेन्द्र विष्ट भन्ने देवीराज विष्ट, ऐ.ऐ., (३) कलशा बजगाई, ऐ.ऐ., (४) मनबहादुर शाही, ऐ.ऐ., (५) तपेन्द्र बोहोरा, ऐ.ऐ., (६) प्रकाशनाथ योगी ऐ.ऐ., (७) देवी वि.क., ऐ.ऐ., (८) निर्मला भण्डारी, ऐ.ऐ., (९) तपेन्द्र भुल, ऐ.ऐ., (१०) लिलाराम जैसी, ऐ.ऐ., (११) कृष्ण बोहोरा, ऐ.ऐ., (१२) जयाप्रसाद जैसी, ऐ.ऐ., (१३) उज्ज्वलप्रसाद जैसी, ऐ.ऐ., (१४) गोरख बहादुर रावल, ऐ.ऐ. र (१५) मन ब. शाही, ऐ.ऐ. समेत ।

यसमा सुगरखाल ७ कैलाली सोल्टाका मनबहादुर शाहीको घरमा सशस्त्र द्वन्द्वकालमा राखी वेवारिसे अवस्थामा रहेको बम मिति २०६५/२/२० गते विष्फोट हुँदा ऐ.ऐ. निवासी वर्ष ३४ को रतन वि.क. भन्ने रत्नबहादुर विश्वकर्मा, वर्ष २८ को देवीराज विष्ट भन्ने देवेन्द्र विष्ट, देव.वि.क., निर्मला भण्डारी, पार्वती जैसी, कैलाश बजगाई, नाबालकहरू तपेन्द्र बोहोरा, तपेन्द्र भुल र प्रकाशनाथ योगी घाइते भएका तथा बम विष्फोट भएको घरका घरधनी मनबहादुर शाही समेत कलशा बजगाई, उज्ज्वल प्रसाद जैसी, डिल्ली बोहोरा, जयाप्रसाद जैसी, कान्तप्रसाद जैसी, गोरखबहादुर रावल, कृष्ण बोहोरा, मानबहादुर दमाई निर्मला भण्डारी, मानेढोली, लिलाराम जैसी समेतको सम्पत्ति क्षति भएकोले आवश्यक क्षतिपूर्तिको

लागि पहल गरिदिनुहुन भनी दर्ता हुन आएको उजुरीउपर यस आयोगबाट भएको छानबिन अनुसन्धान प्रतिवेदन र मिसिल संलग्न अन्य कागजातहरूको अध्ययन हुँदा उजुरीमा उल्लेख भएबमोजिम मिति २०६५/२/२० गते तत्कालीन सुगरखाल गाविस वडा नं. ७ स्थित सोल्टा बजारमा रहेको मनबहादुर शाहीको घरमा बम विष्फोट भई तीनजना नाबालक सहित नौ जना घाइते र निज मनबहादुर शाही समेत शेरबहादुर भण्डारी, कान्ता जैसी, जयाप्रसाद जैसी, चित्रनाथ योगी, प्रभुनाथ जैसी, लक्ष्मीराम जैसी, मानबहादुर नेपाली, उज्ज्वलप्रसाद जैसी, हरिप्रसाद जैसी, शंकर भण्डारी, गोरखबहादुर रावल, बलराम धमला र सुगरखाल प्रहरी चौकी समेतमा कम्तीमा रु. ४,०००/(चार हजार रुपियाँ) देखि करिब रु. ५,००,०००/(पाँच लाख रुपियाँ) सम्मको क्षति भएको देखिन आयो । यसरी घटनाबाट घाइते भएको तथा सम्पत्ति क्षति भएको अवस्थामा क्षतिपूर्ति पाए नपाएको तर्फ मिसिल संलग्न प्रमाण कागजातको अध्ययन गर्दा हालसम्म घर तथा सम्पत्ति क्षति भएकामध्ये जयाप्रसाद जैसी, लिलाराम जैसी, उज्ज्वलप्रसाद जैसी, तपेन्द्र भुल, निर्मला भण्डारी, गोरखबहादुर रावल, माने ढोली र मनबहादुर शाहीले स्थानीय तहमा निकास भई गएको रु. २२०,०००/(दुई लाख बिस हजार रुपियाँ) दामासाहीले बुझि लिएको जानकारी हाल मोहन्याल गापा ६ नं. वडा कार्यालय, सोल्टा कैलालीबाट जानकारी सहित पत्र प्राप्त हुन आएको देखिएपनि घाइतेतर्फ हालसम्म केही हुन नसकेको देखिँदा आयोगको अनुसन्धान प्रतिवेदनबमोजिम प्रस्तुत उजुरीमा नाम उल्लेख भएका पीडित घाइतेहरू प्रकाशनाथ योगी, रतन वि.क. भन्ने रत्नबहादुर विश्वकर्मा र तपेन्द्र बाहोराको हकमा जनही रु. ५०,०००/ (पचास हजार रुपियाँ) तथा अन्य घाइतेहरू देवीराज विष्ट, तपेन्द्र भुल, देव वि.क., निर्मला भण्डारी, कलशा बजगाई र पार्वती जैसीलाई जनही रु. १५,०००/(पन्ध्र हजार रुपियाँ) का दरले क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउन र सम्पत्ति क्षतितर्फ जयाप्रसाद जैसीको हकमा रु. २,००,०००/(दुई लाख रुपियाँ), मनबहादुर शाही, शेरबहादुर भण्डारी, कान्ता जैसी, चित्रनाथ योगीको हकमा जनही रु. १,००,०००/ (एक लाख रुपियाँ), प्रभुनाथ जैसी, उज्ज्वलप्रसाद जैसी र गोरखबहादुर रावलको हकमा रु. ५०,०००/ (पचास हजार रुपियाँ), लक्ष्मीराम जैसीको हकमा रु. २०,०००/ (बिस हजार रुपियाँ), शंकर भण्डारीको हकमा रु. १०,०००/ (दश हजार रुपियाँ), हरिप्रसाद जैसीको हकमा रु. ८,०००/ (आठ हजार रुपियाँ), मानबहादुर नेपालीको हकमा रु. ५,०००/ (पाँच हजार रुपियाँ) र बलराम धमलाको हकमा रु. ४,०००/(पचास हजार रुपियाँ), क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउन नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गरी पठाउने ठहर्छ । साथै यसरी क्षति हुने गरी बम राख्ने कार्यमा संलग्न दोषीको पहिचान गरी कानुनी कारबाही अघि बढाउन पनि नेपाल सरकारलाई लेखी पठाउने ठहर्छ ।

१०२. उजुरी नं. : ३६१, बेपत्ता, कोशी प्रदेश कार्यालय, विराटनगर, मोरङ

पीडित : छविलाल आचार्य (जीवन), बुधबारे - ६, भापा

यसमा तत्कालीन बुधबारे गाविस वडा नं. ६, भापा निवासी छविलाल आचार्यलाई मिति २०५९/४/९ गते ऐ. वडा नं. ७ दुईरिङ्गो भन्ने स्थानबाट पक्राउ गरी सुरक्षाफौजले बेपत्ता बनाइ राखेकोले निजको मानव अधिकारको रक्षा गरी पाऊँ भनी यस आयोगमा दर्ता हुन आएको उजुरीउपर छानबिन तथा अनुसन्धान हुँदा निज छविलाल आचार्यलाई तत्कालीन शाही नेपाली सेना सिंहनाथ गण चारआली भापाबाट सहसेनानी चक्रबहादुर कार्कीको नेतृत्वमा खटिई गएको टोलीले पक्राउ गरी गैर कानुनी रूपमा आफ्नो नियन्त्रणमा राखी मिति २०५९/४/१३ गते ईलाम जिल्लाको मैनाचुली डाँडामा पुऱ्याइ मारेको देखिन आयो । मिसिल संलग्न अनुसन्धान प्रतिवेदन र अन्य प्रमाण कागजातबाट निजलाई सेनाले आफ्नो नियन्त्रणमा लिई सकेपछि कानुनबमोजिम प्रक्रिया पुरा गरी कानुनी कारबाही गर्नुको सट्टा सैनिक हिरासमा राखी त्यहाँबाट ईलाम पुऱ्याई मारेको देखिएको र यस कार्यमा तत्कालीन शाही नेपाली सेना सिंहनाथ गणका तत्काल कार्यरत सेनानी सुरत रावल (युद्धकार्य अधिकृत) र सोही गणका सहसेनानी चक्रबहादुर कार्की समेतको संलग्नता रहेको देखिँदा निजहरू उपर छानबिन गरी कारबाही अघि बढाउन नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गरी पठाउने ठहर्छ । क्षतिपूर्तिर्तर्फ मृतक परिवारले पाइसकेको भनी उल्लेख भएको देखिँदा त्यसतर्फ केही गरिरहनुपरेन ।

१०३. उजुरी नं. ४५२६, स्वास्थ्यको अधिकार, के.का ललितपुर

पीडित : किशोर मिजार, गजुरी-८, धादिङ

यसमा निज किशोर मिभारलाई मिति २०६२/५/२४ गते नेपाली सेनाले माओवादी भनी गोली हानी घाइते बनाएको हुँदा छानबिन गरी दोषीलाई कारबाही र पीडितलाई क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराइ पाउँ भनी यस आयोगमा दर्ता भई छानबिन तथा अनुसन्धान सम्पन्न भई बैठकमा पेस भएको प्रस्तुत उजुरी संलग्न अनुसन्धान प्रतिवेदन सहित अन्य कागज प्रमाणको आधारमा विश्लेषण गर्दा उक्त घटना दोहोरो भिडन्तको क्रममा हुन पुगेको र निज किशोर मिजारलाई नेपाली सेनाले वीरेन्द्र सैनिक अस्पतालमा राखी उपचार गराएको, निजले राहत/क्षतिपूर्ति वापत रु. २००,०००।- (दुई लाख रुपियाँ) र मासिक रु. १८,०००। (अठार हजार) प्राप्त गरीरहेको, निजका एक जना छोराको लागि निःशुल्क छात्रवृत्ति उपलब्ध भई कक्षा १० सम्म छात्रवृत्ति पाएको, तत्कालीन नेकपा. (माओवादी)-को तर्फबाट पनि केही आर्थिक सहयोग प्राप्त भइरहेको देखिँदा राहत क्षतिपूर्तिर्तर्फ केही बोली रहनुपरेन । तर यस घटनामा सेनाले वास्तविक रूपमा मानवीय कानुनको पालना गर्न नसक्दा सर्वसाधारण समेत घाइते भई अपाङ्ग हुन परेको देखिँदा आगामी दिनमा मानवीय कानुनको अक्षरशः पालना गर्न नेपाली सेनालाई लेखी पठाउने ठहर्छ ।

१०४. उजुरी नं. : ५७२, बेपत्ता, लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय, नेपालगञ्ज

पीडित : भूपेन्द्र के.सी. तत्कालीन ठाकुरद्वारा गाविस वडा नं. ४, सुतैया, बर्दिया

यसमा बर्दिया जिल्ला ठाकुरद्वारा ४ सुतैया बस्ने भूपेन्द्र के.सीलाई मिति २०५८/१२/२५ गते तरकारी बारीमा पानी लगाई रहेको अवस्थामा केही बुझ्नु छ भनी तत्कालीन शाही नेपाली सेनाले पक्राउ गरी बर्दियाको ठाकुरद्वारा पुर्चाई सैनिक हिरासतबाट बेपत्ता पारेकाले खोज तलास गरी पाऊँ भनी यस आयोगमा दर्ता हुन आएको उजुरी अनुसन्धान छानबिन सम्पन्न भई आजको बैठकसमक्ष पेस हुँदा निज भूपेन्द्र केसीलाई बरखदल गण बर्दियाको सैनिकले माथि उल्लिखित मितिमा पक्राउ गरी बेपत्ता पारेको तथ्य आयोगको अनुसन्धान प्रतिवेदन र मिसिल संलग्न अन्य प्रमाण कागजातबाट पुष्टि हुन आएको देखियो । यो तथ्यलाई स्वीकार गरी नेपाल सरकारले पीडित परिवारलाई तीन लाख रुपियाँ राहत समेत उपलब्ध गराएको देखिँदा प्रस्तुत घटना घटनाउन संलग्न बरखदल गण, बर्दियाका सैनिकहरूको पहिचान गरी कानुनी कारबाही गर्न र भूपेन्द्र के.सी. को सुरक्षाफौले चलाएको गोली लागि मिति २०५८/१२/१५ गते मृत्यु भएको भनी नेपाली सेना मध्ये पश्चिम पृतना त्रिभुवन सैनिक शिविर सुर्खेतले जानकारी गराएको भए पनि उनी सेनाको नियन्त्रणमा २०५८/१२/२५ गते मात्र परेको तथ्यले सो व्यहोरालाई विश्वास गर्न सकिने अवस्था नहुँदा निज भूपेन्द्र के.सीको अवस्था अज्ञात रहेको देखिँदा अवस्था सार्वजनिक गर्न नेपाल सरकारसमक्ष लेखी सिफारिस गरी पठाउने ठहर्छ ।

१०५. उजुरी नं.: ५२ यातना, सुदूरपश्चिम प्रदेश कार्यालय, धनगढी, कैलाली

पीडितहरू: गंगाराम सापकोटा, गौरीगंगा नगरपालिका. वडा नं. ९ कैलाली र रामबहादुर चौधरी, ऐ.ऐ

यसमा मिति २०६१/९/२२ गते तत्कालीन खैराला गाविसको बालुवा खोलाबाट तत्कालीन शाही नेपाल सेनाले कैलाली जिल्ला गौरीगंगा नपा वडा न ४ का गंगाराम सापकोटालाई पक्राउ गरी सेनाको बरखदल गण तेघरी कैलाली, मिति २०६१/९/२४ गते मध्यपश्चिम पृतना हेडक्वाटर इमामनगर, राँभा बाँके, मिति २०६१/९/२६ गते संयुक्त सुरक्षाफौज बेश क्याम्प सुर्खड् कैलाली, शाही नेपाली सेनाको राजापुर ब्यारेक, बिमानस्थल गेटा कैलाली, मिति २०६१/९/२७ गते पुनः बरखदल गण तेघरी कैलाली समेतमा पुर्चाइ अभद्र व्यवहार, गर्ने यातना दिने कार्य गरेको भनी यस आयोगमा मिति २०६१/१०/५ गते र कैलाली जिल्ला गौरीगंगा नपा वडा नं. ४ कै रामबहादुर चौधरीलाई पनि २०६१/९/२१ गते कैलाली जिल्लाको चौमालाको उत्तरतर्फको बालुवाखोलाबाट तत्कालीन शाही नेपाली सेनाले पक्राउ गरी बरखदल गण तेघरी ब्यारेक कैलाली पुर्चाइ यातना दिएको भनी आयोगको अनुसन्धान टोलीसमक्ष निज चौधरीले मिति २०७५/११/९ गते दिएको उजुरीउपर अनुसन्धान तथा छानबिन भई आजको बैठकसमक्ष पेस भएको प्रस्तुत उजुरी अध्ययन गरियो ।

मिसिल संलग्न आयोगको अनुसन्धान प्रतिवेदन, नेपाली सेनाको जवाफ, पीडितहरूको बयान, साक्षी बकपत्र, स्थानियहरूसँगको सर्जिमिन मुचुल्का, उपचार गरिदिने संस्थाको तर्फबाट प्राप्त कागजात समेतको अध्ययनबाट प्रस्तुत घटनामा पीडितहरू गंगाराम सापकोटा र रामबहादुर चौधरीलाई नेकपा (माओवादी)-को नियन्त्रणबाट मुक्त भई घर फर्कने क्रममा निजहरू दुवै जनालाई नेपाली सेना ५ नं. बाहिनी अड्डा, तेघरी ब्यारेक कैलालीका सैनिकहरूले पक्राउ गरी विभिन्न सैनिक ब्यारेकहरू घुमाई यातना दिएको होईन भन्ने सकिने अवस्था देखिएन । अतः पीडितहरूलाई यातना दिने तत्कालीन शाही नेपाली सेना ५ नं. बाहिनी अड्डा, तेघरी ब्यारेक कैलालीका सैनिकहरूको पहिचान गरी कानुनी कारबाही गर्न र पीडितहरूलाई यातनाका कारण भएका घाउचोटले उपचारको क्रममा लागेको खर्च पनि कहींकतैबाट शोधभर्ना भएको भन्ने पनि नदेखिएको र निजहरूको शारीरिक अवस्था अनुसन्धान हुँदाका अवस्था सम्मपनि ठीक भई नसकेको देखिँदा पीडित गंगाराम सापकोटालाई रु. १००,०००/ (एक लाख रुपियाँ) र पीडित रामबहादुर चौधरीलाई रु.१२५,०००/ (एक लाख पच्चीस हजार रुपियाँ) क्षतिपूर्ति दिलाउन नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गरी पठाउने ।

१०६. उजुरी नं. ४३१, हया, सुदूरपश्चिम प्रदेश कार्यालय, धनगढी, कैलाली

पीडित : सुरेन्द्र गिरी तत्कालीन बलिया गाविस वडा नं. ६, तिलकपुर कैलाली

यसमा मिति २०६१/२/१४ गते कैलाली जिल्ला वलिया ६ तिलकपुर बस्ने सुरेन्द्र गिरीलाई तत्कालीन नेकपा (माओवादी)-का कार्यकर्ताहरूले अपहरण गरी हत्या गरेकोले दोषीलाई कारबाही र मृतक परिवारलाई राहत तथा क्षतिपूर्ति दिलाई पाउँ भनी आयोगसमक्ष दर्ता हुन आएको उजुरी आजको बैठक समक्ष पेस हुँदा ... निज गिरी सुरुमा आफैँ तत्कालीन नेकपा (माओवादी)-को कार्यकर्ता भई कार्यरत रहेकै समयमा निजको दाँया खुट्टा काटिई अपाङ्गता भएर बसिरहेको समयमा एक जना हेमन्त शाही नाम गरेको माओवादी कार्यकर्ता सुरक्षाकारबाहीमा मारिएपछि सो घटनामा मृतक सुरेन्द्र गिरीले सुराकी गरेको आरोपमा नेकपा (माओवादी)-कार्यकर्ताहरूले अपहरण गरी निजको हत्या गरेको देखिन आयो । जुन कार्य मानव अधिकार र मानविय कानुन विपरीत रहेको देखिँदा प्रस्तुत घटनामा दोषीको पहिचान गरी कानुनी कारबाही गर्न नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गरी पठाउने ठहर्छ । मृतकको परिवारलाई क्षतिपूर्तिर्तर्फ विचार गर्दा मृतकको परिवाले ... रु. १,०००,०००/ (दश लाख रुपियाँ) राहत तथा क्षतिपूर्ति प्राप्त गरिसकेको भन्ने बुझिएकोले राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन २०६८ को दफा १६(४) बमोजिम क्षतिपूर्तिको लागि थप निर्णय गर्नसक्ने अवस्था नदेखिँदा त्यसतर्फ केही गरिरहनुपरेन ।

१०७. उजुरी नं.: ५१९ हत्या सुदूरपश्चिम प्रदेश कार्यालय, धनगढी, कैलाली

पीडित: प्रेमबहादुर डगौरा, तत्कालीन थापापुर गाविस वडा नं. ४ तिनघरुवा कैलाली

यसमा मिति २०५८/९/८ गते कैलाली जिल्लाको तत्कालीन थापापुर गाविस वडा नं ४, मसानखाम भन्ने स्थानबाट सुरक्षाकर्मीको टोलीले कैलाली जिल्ला थापापुर ४, तिनघरुवा बस्ने प्रेमबहादुर डगौरालाई गोली हानी मारी लाशसमेत लिई गएकोले घटनाको छानबिन गरी क्षतिपूर्ति दिलाइ पाऊँ भनी दर्ता हुन आएको उजुरीउपर छानबिन अनुसन्धान भई आजको बैठकसमक्ष पेस भएकोमा अध्ययन गरियो । अध्ययनबाट निज प्रेमबहादुर डगौरालाई सुरक्षाफौजको गस्ती टोलीले माओवादीको आरोपमा गोली हानी हत्या गरी लाशसमेत परिवारलाई नदिई मृतकको बाँचन पाउने र मृतक परिवारको दाहसंस्कार गर्न पाउने सांस्कृतिक अधिकार प्रचलनमा प्रत्यक्ष आघात पुऱ्याएको तथ्य मिसिल संलग्न आयोगको अनुसन्धान प्रतिवेदन र अन्य प्रमाण कागजातहरूको विश्लेषणबाट देखिन आयो ।

अतः उक्त घटना घटाउन संलग्न दोषी सुरक्षाकर्मीको पहिचान गरी कानुनी कारबाही गर्न नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गरी पठाउने ठहर्छ । मृतक परिवारलाई क्षतिपूर्ति तर्फ विचार गर्दा मृतकको परिवाले नेपाल सरकारबाट रु. १०००,०००। (दश लाख रुपियाँ) राहत तथा क्षतिपूर्तिवापत प्राप्त गरी सकेको देखिदा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को दफा १६(४) बमोजिम केही गरिरहनुपरेन ।

१०८. उजुरी नं.: ७९१ मृत्यु, सुदूरपश्चिम प्रदेश कार्यालय, धनगढी, कैलाली

पीडित : गौरी बुढा, तुर्माखाँद गापा वडा नं ३ अछाम

१०९. उजुरी नं. ७९४ मृत्यु, सुदूरपश्चिम प्रदेश कार्यालय, धनगढी, कैलाली

पीडित : पार्वती बुढा, तुर्माखाँद गाउँपालिका वडा नं. ४, अछाम

यसमा उजुरी नं. ७९१ र ७९४ जिल्ला अछाम तुर्माखाँद गापा वडा नं ३ का गौरी बुढा र सोही गापा वडा नं ४ का पार्वती बुढाको छाउगोठमा मृत्यु भएको भनी पत्रपत्रिकामा प्रकाशित समाचारलाई आयोगले स्वविवेकमा उजुरी ग्रहण गरी अघि बढाईएकोमा दुवै उजुरीउपर छानबिन तथा अनुसन्धान भई आजको बैठकसमक्ष पेस हुँदा पीडितहरू गौरी बुढा र पार्वती बुढाको मृत्यु महिनावारी भएको कारण छाउगोठमा बसेको अवस्थामा हुन गएको, यस्ता घटना गौरी बुढा र पार्वती बुढाको मात्र नभएर छाउगोठमा बस्नु परेकै कारण छाउ गोठभित्र अछाम जिल्लामा मात्र १५ जनाको मृत्यु भएको, बाजुरा जिल्लामा ३ जनाको मृत्यु भएको, महिनावारी हुँदा घरमा बस्नु हुँदैन भन्ने अन्धविश्वासको कारण घर बाहिर छाउगोठ बनाइ बस्ने, बसाउने प्रचलन भएको देखिएको र यस सम्बन्धमा राष्ट्रिय

मानव अधिकार आयोगले राष्ट्रिय जाँचबुझ गरी वि.सं २०७५ सालमा नै सङ्घीय सरकार, प्रदेश सरकार र स्थानीय तहलाई सिफारिस गरेको, सर्वोच्च अदालतमा पनि यस सम्बन्धमा मुद्दा दर्ता भई परमादेश समेत जारी भई सकेको (ने.का.प २०६२ अंक ४, नि.नं ७५३१), सर्वोच्च अदालतको आदेश बमोजिम महिला बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालयबाट २०६४ सालमा छाउपडी प्रथा उन्मुलन निर्देशिका पनि जारी भए पनि अझै यस प्रकारको अन्धविश्वास कायम रहेको देखिँदा यस्ता अन्धविश्वासयुक्त परम्पराको अन्त्य गरी विशेषत महिलाहरूले जीवन, स्वतन्त्रता, समानता र मर्यादाको अधिकार सुनिश्चित गर्न यस आयोगबाट च.नं १८४१ मिति २०७५/२/२० गते नेपाल सरकारलाई समेत गरिएको तपसील बमोजिमको सिफारिस पुनः गरी पठाउने ठहरेछ। साथै आयोगको सिफारिस कार्यान्वयन गरी सो को जानकारी आयोगमा पठाउन निर्देशन दिने ठहरेछ।

(क) सङ्घीय सरकारलाई

१. छाउपडी प्रथा अन्त्यका सम्बन्धमा नेपालको संविधान तथा अन्य प्रचलित कानूनले व्यवस्था गरेको प्राबधानहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न,
२. छाउपडी प्रथा अन्त्य गर्न मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ को व्यवस्था कार्यान्वयन र छाउपडिबाट पीडितको सुरक्षा, क्षतिपूर्ति, उजुरीकर्ताको संरक्षण, मनोसामाजिक परामश पुर्नस्थापना जस्ता पीडितको न्यायमा पहुँचका पुर्व शर्तहरूको सम्बोधन गर्ने तर्फ मुलुकी अपराध संहिता ऐन, २०७४ को दफा १६८ को यथोचित संशोधन गरी प्रभावकारी बनाउन।
३. नेपाल सरकार र प्रादेशिक तहबाट स्थानीय तहमा छाउपडी विरुद्ध भएको विभिन्न गतिविधीहरूको प्रगाति विवरण अनुगमन गरी प्रतिवेदन सर्वजनिक गर्न।
४. माध्यामिक तह तथा आधारभुत तहको पाठ्यक्रममा छाउपडी कुप्रथा महिलाविरुद्धको हिंसा हो र यो साजाय हुने अपराध हो भनी समावेश गर्न।
५. छाउपडी प्रभावित जिल्ला/क्षेत्रमा विशेष प्राथमिकता दिई चेतनामुलक कार्यक्रम सञ्चालन गर्न गराउन।

(ख) प्रदेश सरकार र स्थानीय तहलाई

१. छाउपडी प्रथा उन्मुलन निर्देशिका २०६४ मा भएका व्यवस्थालाई अक्षरश पालना गर्न, गराउन र छाउपडी प्रथा विरुद्ध स्थानीय नगरपालिका र गाउँपालिका स्तरिय कार्यक्रम सञ्चालन गर्न,

२. स्थानीयतहमा रहने महिला विकास कार्यालयले सामाजिक कुरिती एवम् भेदभावपूर्ण व्यवहारमा परिवर्तन गर्ने खालका कार्यक्रम निर्माण गरी कार्यान्वयन गर्न ।
३. छाउपडीले महिला स्वास्थ्य तथा प्रजनन स्वास्थ्यमा प्रत्यक्ष असर पर्ने हुँदा धार्मिक गुरु, पुरोहित, धामी, भाँक्री र आमा तथा सासु समूह तथा किशोर किशोरी, विद्यालय शिक्षक, शिक्षिका, राजनितिक दलका प्रतिनिधीहरू समेतलाई छाउपडी विरुद्धको शिक्ष र जनचेतना जगाउनेखालका कार्यक्रम सञ्चालन गर्न,
४. छाउपडी बढी प्रभावित जिल्ला/क्षेत्र र स्थानिय तहमा प्राथमिकताका साथ चेतनामुलक कार्यक्रम सचालन गर्न ,
५. छाउपडी अवस्थामा गरिने अमानवीय र क्रूर व्यवहार कानुनबमोजिम निषेधित भएकोले त्यस्तो कार्य गर्नेलाई नेपाल प्रहरीले कानुनी कारबाही दायरामा ल्याउन,
६. स्थानीय तहले प्रहरीसँग संयोजनमा छाउपडी पीडितलाई उद्धार गरी सुरक्षित वासको व्यवस्था गर्न ।

११०. उजुरी नं.: ७२१, हत्या लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय, नेपालगञ्ज, बाँके

पीडित: कोइली कुर्मी, तत्कालीन हिरमिनियाँ गाविस वडा नं. १ घनघोटना, बाँके

यसमा मिति २०६२/१०/२५ गते हिरमिनिया १ घटघोटना, बाँके बस्ने कोइली कुर्मीलाई तत्कालीन नेकपा (माओवादी)-का कार्यकर्ता नन्कु बेहना समेतले कुटपिट गरी हत्या गरेकोले दोषीलाई कारबाही र मृतक परिवारलाई क्षतिपूर्ति दिलाई पाऊँ भनी दर्ता हुन आएको उजुरी छानबिन तथा अनुसन्धान भई आजको बैठकसमक्ष पेस हुँदा मिसिल संलग्न आयोगको अनुसन्धान प्रतिवेदन, तत्कालीन गाविसको लिखित जानकारी पत्र, घटनाका बारेमा बुझिएका साक्षीहरूको बकपत्र, समेतको अध्ययन विश्लेषणबाट मृतक कोइली कुर्मीलाई मिति २०६२/१०/२० गते तत्कालीन नेकपा (माओवादीका) कार्यकर्ताहरूले अपहरण गरी यातना दिई नेपाल भारत सीमा नजिक (मृतकको घर नजिक) पुऱ्याई हत्या गरेको निष्कर्षमा पुगियो । जसबाट मृतकको मानव अधिकार तथा मानवीय कानूनद्वारा प्राप्त अधिकारको हनन हुन गएको देखिँदा मृतक परिवारलाई रु. ३००,०००/(तीन लाख रुपियाँ) क्षतिपूर्ति सहित अन्य द्वन्द्व पीडितले राहत पाए सरह राहत उपलब्ध गराउन र यस घटना घटाउन संलग्न तत्कालीन नेकपा (माओवादी)-कार्यकर्ता नन्कु बेहना र निजबाट नाम खुलाई अन्य दोषीहरूको समेत पहिचान गरी कानुनी कारबाही गर्न नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गरी पठाउने ।

- सिफारिस गर्न निर्णय भएको सङ्ख्या १०३ भए पनि एउटै निर्णयमा एकभन्दा बढी उजुरी पनि समावेश भएकाले आयोगमा दर्ता भएका उजुरीको आधारमा निर्णय भएका उजुरीको सङ्ख्या जम्मा ११० रहेको छ ।

आव २०७९/०८० मा आयोगबाट तामेलीमा राखिएका/खारेज गरिएका उजुरीहरूको विवरण

१. उजुरी नं. : ६४९, कैदी बन्दीको स्वास्थ्यको अधिकार, प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर, पीडित : सुरेश कुमार महेता तत्कालीन कारागार शाखा, विराटनगर मोरङ ।
२. उजुरी नं. : ८३, थुनुवाको अधिकार, प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर, पीडित : अशोक कोइराला विराटनगर मोरङ ।
३. उजुरी नं. : ८४७, धम्की (माओवादी) प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर, पीडित : प्रदिप विश्वकर्मा खैराङ गाविस वडा नं. ४ भोजपुर ।
४. उजुरी नं. : ७७८, धम्की (माओवादी) प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर, पीडित : देवराज चौधरी समेत कटहरी गाविस वडा नं. ३ मोरङ ।
५. उजुरी नं. : १४३३, धम्की (माओवादी) प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर, पीडित : भूमिका घिमिरे लामिछाने, बेलवारी गाविस वडा नं. ७ मोरङ ।
६. उजुरी नं. : १०७६, सम्पत्ति कब्जा (मधेशी टाइगर) प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर, पीडित : मुक्तिनाथ रेग्मी, विराटनगर उमनपा वडा नं. १३, मोरङ ।
७. उजुरी नं. : ४१०, आवश्यक पहल, प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर, पीडित : विष्णु माया मोदी डुंग्राहा गाविस वडा नं. ३ मोरङ ।
८. उजुरी नं. : १५२५, विस्थापित, सम्पत्ति कब्जा प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर, पीडित : दिनेशकुमार रिजाल , बाहुनी गाविस वडा नं. ९ मोरङ ।
९. उजुरी नं. : ९९५ धम्की (अखिल नेपाल शिक्षक सङ्गठन) प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर, उजुरीकर्ता : जिल्ला शिक्षा कार्यालय मोरङ ।

१०. उजुरी नं : ८२६, प्रहरीद्वारा बल अत्याधिक प्रयोग, सुदूरपश्चिम प्रदेश कार्यालय धनगढी,
पीडित : शारदाचन्द्र समेत महेन्द्रनगर, कञ्चनपुर ।
११. उजुरी नं. ८२०, यातना (सुरक्षाकर्मी हरूबाट), सुदूरपश्चिम प्रदेश कार्यालय धनगढी,
पीडित : धर्मसिंह नेगी, परशुराम नपा वडा नं. ७, डडेलधुरा ।
१२. उजुरी नं. : ६४४, बेपत्ता (नेकपा माओवादी), सुदूरपश्चिम प्रदेश कार्यालय धनगढी,
पीडित : विष्णुदत्त जोशी, दैजी गाविस वडा नं. ४, कञ्चनपुर ।
१३. उजुरी नं. : ७६२(क), न्याय प्रशासन (प्रहरीबाट जाहेरी दर्ता नभएको), सुदूरपश्चिम प्रदेश
कार्यालय धनगढी ।
पीडित : रामसिंह रावल (डाँगा), पाटन नपा वडा नं. २ बैतडी,
१४. उजुरी नं. ६१६, बन्दीको अधिकार(बन्दीले पाउने छुट नपा वडा नं.एको) सुदूरपश्चिम प्रदेश
कार्यालय, धनगढी,
पीडित : दशरथ नाथ, जिल्ला कारागार, बैतडी
१५. उजुरी नं. : ६०१, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक अधिकार, सुदूरपश्चिम प्रदेश कार्यालय,
धनगढी,
पीडित : बैतडी जिल्लाको ठकनिया गाउँका बासिन्दाहरू ।
१६. उजुरी नं. : २४१, गैरकानुनी थुना, (शाही नेपाली सेना) सुदूरपश्चिम प्रदेश कार्यालय, धनगढी,
पीडित : बब्लु परियार, जुपु गाविस वडा नं. ३ अछाम ।
१७. उजुरी नं. : ७४६, गैरकानुनी थुना (प्रहरीबाट), सुदूरपश्चिम प्रदेश कार्यालय, धनगढी,
पीडित : सावित्री पैतला, सलेना गाविस वडा नं. ५, बैतडी ।
१८. उजुरी नं. ८१२, विस्थापित (माओवादी), सुदूरपश्चिम प्रदेश कार्यालय, धनगढी,
पीडित : शंकरबहादुर थापा, लक्ष्मीनगर गाविस वडा नं. ९ डोटी ।

१९. उजुरी नं. : ७६७(ख), विभेद (राज्यबाट), सुदूरपश्चिम प्रदेश कार्यालय, धनगढी,
पीडित : लक्ष्मी नेगी, कमला नेगी, देवकी नेगी, देखतभुली गाविस वडा नं. ६ कञ्चनपुर ।
२०. उजुरी नं. : ८४३, न्याय प्रशासन, सुदूरपश्चिम प्रदेश कार्यालय, धनगढी,
पीडित : विकास खड्का, धनगढी उमनपा वडा नं. १८, कैलाली
२१. उजुरी नं. : ७१८, जातीय विभेद, सुदूरपश्चिम प्रदेश कार्यालय, धनगढी,
पीडित : हरे भुल, सित्तड गाविस वडा नं. ९ बैतडी ।
२२. उजुरी नं. : ७६४, जातीय विभेद, (जिल्ला शिक्षा अधिकारी), सुदूरपश्चिम प्रदेश कार्यालय,
धनगढी
पीडित : वीर बहादुर नेपाली, विद्यालय निरीक्षक, जिल्ला शिक्षा कार्यालय, कैलाली हाल प्रमुख
प्रशासकीय अधिकृत, पुर्चौडी नपा वडा नं. बैतडी ।
२३. उजुरी नं. : २१७, न्याय प्रशासन, प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर,
पीडित : झेन्द्रजंग कार्की- विराटनगर-१७, मोरङ ।
२४. उजुरी नं. : २९३, न्याय प्रशासन, प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर,
पीडित : राजकुमार यादव, पूर्वकुशाहा गाविस वडा नं. १, सुनसरी ।
२५. उजुरी नं. : २०८, न्याय प्रशासन, प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर
पीडित : विद्यादेवी मास्के, विराटनगर ७, मोरङ ।
२६. उजुरी नं. : २०४, न्याय प्रशासन, प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर,
पीडित : सन्तोष कुमार अमात, बुधनगर गाविस वडा नं. ३, मोरङ ।
२७. उजुरी नं. : १५२१, न्याय प्रशासन, प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर
पीडित : श्याम रिसीदेव टंकीसिनावरी १, मोरङ ।
२८. उजुरी नं. : २९४, न्याय प्रशासन, प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर,
पीडित : तोया मगर (छाया मगर), हाँसपोसा गाविस वडा नं. १, सुनसरी ।

२९. उजुरी नं. : ६७०, न्याय प्रशासन (गैरकानुनी थुना), प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर,
पीडित : नागी मण्डल (केवट), अमडुवा गाविस वडा नं. ८, सुनसरी ।
३०. उजुरी नं. : ३४३, न्याय प्रशासन (प्रहरीले जाहेरी दर्ता नगरेको), प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर,
पीडित : अनिता मेहता नरसिंह गाविस वडा नं. ३, सुनसरी ।
३१. उजुरी नं. : ५३९, न्यायप्रशासन, प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर,
पीडित : इन्दिरा चापागाईं-विराटनगर महा नपा वडा नं. ६, मोरङ ।
३२. उजुरी नं. : ३७८, न्याय प्रशासन (जाहेरी दर्ता नगरेको), प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर,
पीडित : जिवछकुमार राय, अमडुवा गाविस वडा नं. २, सुनसरी ।
३३. उजुरी नं. : ४७१६, यातना (सुरक्षाकर्मी), वाग्मती प्रदेश कार्यालय, सानेपा ललितपुर,
पीडित : दलबहादुर सुनुवार, भुजी गाविस वडा नं. ७, रामेछाप ।
३४. उजुरी नं. : ४७१८, यातना (सुरक्षाकर्मी), वाग्मती प्रदेश कार्यालय, सानेपा ललितपुर,
पीडित : दुर्गाबहादुर सुनुवार, भुजी गाविस वडा नं. ७ रामेछाप ।
३५. उजुरी नं. : ८३०, उपभोक्ताको अधिकार, वाग्मती प्रदेश कार्यालय सानेपा,
पीडित : विष्णुप्रसाद तिमिल्सना लगायत दुर्गम क्षेत्रका हवाई यात्रीहरू ।
३६. उजुरी नं. : ९०, जीवनको अधिकार, कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय जुम्ला,
पीडित : धनवीरे रोकाया, वड्की गाविस वडा नं. ६, जुम्ला ।
३७. उजुरी नं. : २७५, गैरकानुनी थुना, सुदूरपश्चिम प्रदेश कार्यालय, धनगढी,
पीडित : वीरेन्द्र खडायत साविक शिखर गाविस वडा नं. १ हाल शैलेशिखर नपा वडा नं. १ ।
३८. उजुरी नं. : ७८६, आर्थिक सामाजिक अधिकार, सुदूरपश्चिम प्रदेश कार्यालय, धनगढी, कैलाली
पीडित : दार्चुला जिल्ला व्यास गाउँपालिका वडा नं २, ३ र ६ का नागरिकहरू ।

३९. उजुरी नं. : ०८, प्रहरीद्वारा दुर्व्यवहार/यातना, मधेश प्रदेश कार्यालय जनकपुर,
पीडित : अधिवक्ता बैकुण्ठनाथ दाहाल, त्रियूगा नपा वडा नं. १, बोक्से उदयपुर ।
४०. उजुरी नं. : ४०६, संयुक्त सुरक्षा फौजबाट यातना, मधेश प्रदेश कार्यालय जनकपुर,
पीडित : अनिशकुमार गिरी, विजी ठाकुर समेतका विद्यार्थीहरू, यमुनामाई मावि. भुन्खुन्चा, रौतहट ।
४१. उजुरी नं. : १८१, शान्ति सुरक्षा/न्याय प्रशासन, मधेश प्रदेश कार्यालय जनकपुर,
पीडित : लिलादेवी गिरी र किशोरी गिरी, ठेरा कचुरी २, धनुषा ।
४२. उजुरी नं. : २२१, बाल अधिकार, मधेश प्रदेश कार्यालय जनकपुर,
पीडित : नविनकुमार राय, जनकपुर ६, धनुषा ।
४३. उजुरी नं. : ०२, बालअधिकार, मधेश प्रदेश कार्यालय जनकपुर,
पीडित : सागरकुमार साह (बालक), जनकपुर उमनपा वडा नं. ४ धनुषा ।
४४. उजुरी नं. : १३, न्याय प्रशासन, मधेश प्रदेश कार्यालय जनकपुर,
पीडित : मिथिलाप्रसाद साह, जलेश्वर नपा वडा नं. २, महोत्तरी ।
४५. उजुरी नं. : १४, बालअधिकार, मधेश प्रदेश कार्यालय जनकपुर,
पीडित : आयुषा पण्डित, देवाही गोनाही नपा वडा नं. २, करुणिया, रौतहट (स्थायी), धनुषा
जिल्ला धनुषाधाम नपा वडा नं. ९, धारापानी (अस्थायी) ।
४६. उजुरी नं. : ३४, शान्ति सुरक्षा/न्याय प्रशासन, मधेश प्रदेश कार्यालय जनकपुर,
पीडित : सुनिला लामा, जम्दह गाविस वडा नं. ७, सिरहा ।
४७. उजुरी नं. : १२४, शान्ति सुरक्षा, मधेश प्रदेश कार्यालय जनकपुर,
पीडित : जयराम चौधरी, सिरहा जिल्ला, पडरिया गाविस वडा नं. ७, मरियाटोल ।
४८. उजुरी नं. : ११६, शान्ति सुरक्षा (जवरजस्ती चन्दा), मधेश प्रदेश कार्यालय जनकपुर
पीडित : शारदा डिस्टिलरी प्रा.लि. सिरहा ।

४९. उजुरी नं. : २७, नागरिकताको अधिकार, मधेश प्रदेश कार्यालय जनकपुर,
पीडित : सानोदेवी यादव (खत्वे), जनकपुर उमनपा वडा नं. १२, धनुषा ।
५०. उजुरी नं. : १३, आप्रवासी कामदारको अधिकार, मधेश प्रदेश कार्यालय जनकपुर,
पीडित : गंगाराम यादव, कजरा रमौल गाविस वडा नं. १, धनुषा ।
५१. उजुरी नं. : १८५, गैरकानुनी पत्राउ, मधेश प्रदेश कार्यालय जनकपुर,
पीडित : राजकुमार महतो, हरिहरपुर गाविस वडा नं. ४, धनुषा ।
५२. उजुरी नं. : १८४, गैरकानुनी पत्राउ, मधेश प्रदेश कार्यालय जनकपुर,
पीडित : राम उदागर महारा, हरिहरपुर गाविस वडा नं. ५, धनुषा ।
५३. उजुरी नं. : ०९, शिक्षाको अधिकार, मधेश प्रदेश कार्यालय जनकपुर,
पीडित : आधारभूत विद्यालय, ब्रम्हापुरी गापा वडा नं. ५, सखुहवा, सर्लाही ।
५४. उजुरी नं. : ४३४, बाल अधिकार/घरेलु हिंसा, मधेश प्रदेश कार्यालय जनकपुर,
पीडित : गुणराज पौडेल (सुजन), गौरीबास गाविस वडा नं. १, महोत्तरी ।
५५. उजुरी नं. : २७९, धम्की/विस्थापित, मधेश प्रदेश कार्यालय जनकपुर,
पीडित : चन्द्रनारायण यादव, त्रिकौल गाविस वडा नं. ३, सप्तरी ।
५६. उजुरी नं. : ३४७, न्याय प्रशासन, मधेश प्रदेश कार्यालय जनकपुर,
पीडित : महेन्द्र पाण्डे, जलेश्वर नपा वडा नं. ४, महोत्तरी ।
५७. उजुरी नं. : २१९, गैरकानुनी थुना, मधेश प्रदेश कार्यालय जनकपुर,
पीडित : दिगम्बर अधिकारी मण्डल, हठिठपुर गाविस वडा नं. ५, धनुषा ।
५८. उजुरी नं. : २२, अपहरण, मधेश प्रदेश कार्यालय जनकपुर,
पीडित : महेश्वर मण्डल, कमला नपा वडा नं. १, धनुषा ।

५९. उजुरी नं. : ४१२, अपहरण, मधेश प्रदेश कार्यालय जनकपुर,
पीडित : मदनप्रसाद राउत, माधव नारायण नपा वडा नं. १, दिपही, रौतहट ।
६०. उजुरी नं. : ०९, अज्ञात/न्याय प्रशासन, मधेश प्रदेश कार्यालय जनकपुर,
पीडित : रामनरेश यादव, ईश्वरपुर नपा वडा नं. १३, सर्लाही ।
६१. उजुरी नं. : ११५, धम्की, मधेश प्रदेश कार्यालय जनकपुर,
पीडित : वैद्यनाथ पासवान, मिर्चैया नपा वडा नं. ६, सिरहा ।
६२. उजुरी नं. : ५८०, यातना प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर मोरङ,
पीडित: भीमसोर मुखिया, फुडिल्लड नपा वडा नं. ३, ताप्लेजुङ ।
६३. उजुरी नं. : ३७७, न्यायसम्बन्धि हक, प्रदेश नं. १ कार्यालय, विराटनगर मोरङ,
पीडित : कुन्तिदेवी ठाकुर, चिमडी गाविस वडा नं. सुनसरी ।
६४. उजुरी नं. : ४५९, रोजगारीको हक, प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर मोरङ,
पीडित : यशोदा कोईराला विराटनगर उमनपा वडा नं. १३ मोरङ ।
६५. उजुरी नं. : ६५४, अपहरण, प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर,
पीडित : फडिन्द्र पोखरेल, विराटनगर ४ मोरङ ।
६६. उजुरी नं. : ६५९, अपहरण, प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर,
पीडित : खगेश्वर भट्टराई, विराटनगर कन्चनवारी वडा नं. ५ मोरङ ।
६७. उजुरी नं. : १९९ शान्ति सुरक्षा गरीपाँऊ, प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर,
पीडित : प्रो. बेनीगोपाल राठी, विराटनगर उमनपा वडा नं. १२ रामजानकी पथ, मोरङ ।
६८. उजुरी नं. : ५८५, आप्रवासी कामदार विरुद्धको अधिकार, प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर,
पीडित : सीता खडका, धरान १७ सुनसरी ।

६९. उजुरी नं. : ४१३, अपाडता भएका ब्यक्तिको अधिकार, प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर,
पीडित : तुलसी सरदार, खनार गाविस वडा नं. २ सुनसरी ।
७०. उजुरी नं. : ४०९ र ४०१, स्वेछाचारी पक्काउ, प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर,
पीडित : शंकर खत्री, इटहरी नपा वडा नं. २ वरगाछी, सुनसरी ।
७१. उजुरी नं. : १६९, माओवादी ज्यादती, प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर,
पीडित : विष्णुकुमार शाह, विराटनगर उमनपा वडा नं. १४ मोरङ ।
७२. उजुरी नं. : २७१, सम्पति कब्जा, प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर,
पीडित : प्रमोदकुमार निरौला, विराटनगर उमनपा वडा नं. ४ मोरङ ।
७३. उजुरी नं. : ५८३, गैरकानुनी थुना, लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय बुटवल,
पीडित : यादव चन्द, शिवराज गाविस वडा नं. ९, कपिलवस्तु ।
७४. उजुरी नं. : ५४५, न्याय प्रशासन, लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय, बुटवल,
पीडित : पुष्पा पाण्डे, पकडी वडा नं. १, कपिलवस्तु ।
७५. उजुरी नं. : ३७९, शान्ति सुरक्षा, लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय, बुटवल,
पीडित : कुशुम कुँवर, रेसुङ्गा वडा नं. २, गुल्मी ।
७६. उजुरी नं. : ५०४, शिक्षाको अधिकार, लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय बुटवल,
पीडित : सृष्टी टण्डन, वुटवल १३, देवीनगर, रूपन्देही ।
७७. उजुरी नं. : २८८, न्याय प्रशासन, लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय, बुटवल,
पीडित : सावित्री कार्की गुल्मीदरवार वडा नं. ७, गुल्मी ।
७८. उजुरी नं. : ५, रोजगारको अधिकार, लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय, बुटवल,
पीडित : बद्धीनाथ समेत तीनसय जना कर्मचारी तथा कामदारहरू महेन्द्र सुगर एण्ड जनरल
इण्डष्ट्रिज प्रा.लि. रूपन्देही ।

७९. उजुरी नं. : ४२२, आत्महत्या/अपमानजनक व्यवहार, लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय बुटवल,
पीडित : कविता थापा, बुटवल नपन वडा नं. १३ योगीकुटी, रूपन्देही ।
८०. उजुरी नं. : ५७६, न्याय प्रशासन, लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय, बुटवल,
पीडित : गोमती गोदामी रानामगर, बुलिङटार गापा वडा नं. ३, नवलपुर ।
८१. उजुरी नं. : ९३, अपहरण (नेकपा.माओवादी), लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय बुटवल,
पीडित : सुरेश सापकोटा र बलराम अधिकारी, चनई वडा नं. ८, कपिलवस्तु ।
८२. उजुरी नं. : १९९, सम्पत्ति क्षति, लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय बुटवल,
पीडित : मधुसुदन शरण चौधरी, कपिलवस्तु ।
८३. उजुरी नं. : ५६६, न्याय प्रशासन, लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय, बुटवल,
पीडित : किसानमती मुराउ, कपिलवस्तु नपा वडा नं. ६, कपिलवस्तु ।
८४. उजुरी नं. : ५३०, बालविवाह, लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय, बुटवल,
पीडित : तारा खत्री, पञ्चावती वडा नं. ४, उदयपुर ।
८५. उजुरी नं. : ५६८, न्यायप्रशासन(हत्या), प्रदेश कार्यालय, लुम्बिनी बुटवल,
पीडित : उमेश यादव, तिलोत्तमा नपा वडा नं. १७, रूपन्देही ।
८६. उजुरी नं. : ५०२, न्याय प्रशासन (आत्महत्या), लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय, बुटवल,
पीडित : खैरुन निसा, पोखरभिण्डी वडा नं. ५, रूपन्देही ।
८७. उजुरी नं. : ४६१, न्याय प्रशासन (अन्तर्जातीय विवाह), लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय बुटवल,
पीडित : जुना परियार, जुटपानी गाविस वडा नं. ४, चितवन ।
८८. उजुरी नं. : ३४८७, यातना, वाम्मती प्रदेश कार्यालय,
पीडित : लालमहम्मद, सिसौटिया गाविस वडा नं. ५, सर्लाही ।

८९. उजुरी नं : १२२०, धम्की, वाग्मती प्रदेश कार्यालय,
पीडित : ज्ञानबहादुर लामा, वेथान गविस वडा नं.९, रामेछाप ।
९०. उजुरी नं. : २१२, शान्ति सुरक्षा, वाग्मती प्रदेश कार्यालय,
पीडित : हिमा श्रेष्ठ, भोजपुर नपा वडा नं. ७, भोजपुर ।
९१. उजुरी नं. : २३२, यातना, वाग्मती प्रदेश कार्यालय, (धार्मिक स्वतन्त्रताको हक)
पीडित : रथ तान्ने युवाहरू, ललितपुर ।
९२. उजुरी नं : ३०८३, यातना (माओवादी), वाग्मती प्रदेश कार्यालय,
पीडित : चिनु बस्नेत, देउराली गाविस वडा नं. १, रामेछाप ।
९३. उजुरी नं. : ३९२५, यातना वाग्मती प्रदेश कार्यालय,
पीडित : मिठ्ठु थापा समेतका भूतपूर्व सैनिकहरू ।
९४. उजुरी नं. : ७०३, आर्थिक सामाजिक अधिकार/सामाजिक बहिष्कार, वाग्मती प्रदेश कार्यालय
पीडित : नारायण खड्का वेताली गाविस वडा नं., रामेछाप ।
९५. उजुरी नं. : १, बसोवासको अधिकार वाग्मती प्रदेश कार्यालय,
पीडित : सूर्यबहादुर बुढा पृथी, अयोध्यापुरी-९ चितवन ।
९६. उजुरी नं. : १७९५, सामाजिक सुरक्षा (बिमा रकम), वाग्मती प्रदेश कार्यालय
पीडित : प्रमोदकुमार सर्राफ र रिता सर्राफ, कानपूर, भारत ।
९७. उजुरी नं. : २९६४ कुटपिट वाग्मती प्रदेश कार्यालय
पीडित : इश्वर अधिकारी, मार्पाक गाविस वडा नं. धादिङ ।
९८. उजुरी नं. : २६८, यातना/क्षतिपूर्ति, वाग्मती प्रदेश कार्यालय
पीडित : रामबहादुर भण्डारी, मेघौली ५ चितवन ।

९९. उजुरी नं. : ४४७७, कुटपीट/अमानवीय व्यवहार, वाग्मती प्रदेश कार्यालय
पीडित : डम्बरकुमारी भट्ट, श्रीनाथकोट गाविस वडा नं. १, गोरखा ।
१००. उजुरी नं. : ४४६१, यातना, वाग्मती प्रदेश कार्यालय,
पीडित : नीमा दोर्जे शेर्पा, मकालु गा.विस ८ संखुवासभा ।
१०१. उजुरी नं. : ४७३०, यातना, वाग्मती प्रदेश कार्यालय,
पीडित : निराजन पौडेल, कोहलपुर बाँके (अस्थायी थानकोट, काठमाडौं) ।
१०२. उजुरी नं. : ४६७४, कुटपीट वाग्मती प्रदेश कार्यालय,
पीडित : विमला पौडेल र मारिया भिक्टोरिया सुविराना रोदिगेज, विक्की एजुकेशनल एण्ड
डेभलभमेन्ट फाउन्डेसन नेपाल ।
१०३. उजुरी नं. : ३८६, यातना, वाग्मती प्रदेश कार्यालय, हेटौंडा मकवानपुर
पीडित : भानु आडदम्बे, जलथल गाविस वडा नं. ८ भापा ।
१०४. उजुरी नं. : ४७८२, यातना, वाग्मती प्रदेश कार्यालय, हेटौंडा मकवानपुर ।
पीडित : आमिर खान, नयाँ बजार काठमाडौं ।
१०५. उजुरी नं. : ८६४ यातना, वाग्मती प्रदेश कार्यालय, हेटौंडा,
पीडित : नारिराम लोहार, केन्द्रीय प्रहरी विशेष कार्यालय ।
१०६. उजुरी नं. : ८८४ यातना/कुटपीट, वाग्मती प्रदेश कार्यालय, हेटौंडा,
पीडित : जितजंग बस्नेत, जावलाखेल, ललितपुर ।
१०७. उजुरी नं. : ९३८, यातना, वाग्मती प्रदेश कार्यालय, हेटौंडा,
पीडित : सागर बजगाईं, हेटौंडा ७ मकवानपुर, हाल गौरीघाट काठमाडौं ।
१०८. उजुरी नं. : ९५४, प्रहरीबाट यातना, वाग्मती प्रदेश कार्यालय, हेटौंडा, मकवानपुर
पीडित : कृष्ण सिंह धामी दार्चुला ।

१०९. उजुरी नं. : ७८५ भुक्रम्प पीडितलाई उद्धारगरी बेपत्ता पारिएको, वाम्मती प्रदेश कार्यालय, हेटौँडा, मकवानपुर ।
पीडित : ध्रुव कटुवाल, शिव बहादुर खत्री र लोक बहादुर कटुवाल, लादुक गाविस वडा नं. ७ दोलखा ।
११०. उजुरी नं. : ९४१, सम्पत्तिको अधिकार, प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर,
पीडित : यामप्रसाद कोइराला, भुर्किया गाविस वडा नं. ९, मोरङ ।
१११. उजुरी नं. : ४१४, शिक्षाको अधिकार, प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर
पीडित : सूर्योदय अंग्रेजी पाठशालाका विद्यार्थीहरू, दमक नपा वडा नं. ११, भापा ।
११२. उजुरी नं. : ५७०, अपहरण, प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर,
पीडित : दिपा तामाङ, अमरदह गाविस वडा नं. ६, मोरङ ।
११३. उजुरी नं. : ५५३, बेपत्ता, प्रदेश नं १ कार्यालय विराटनगर,
पीडित : किरण थापा, हसनदह ६, मोरङ ।
११४. उजुरी नं. : ११६७, न्याय प्रशासन, प्रदेश नं १ कार्यालय विराटनगर,
पीडित : शिलादेवी मुखिया, सिसवनी जहदा गाविस वडा नं.९, मोरङ ।
११५. उजुरी नं. : ३३४, रोजगारीको अधिकार, प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर,
पीडित : केशवराज राजवंशी लगायत ४८ जना कर्मचारीहरू, बाबा भेजिटेबल आयल ई.
(प्रा.लि.), कटहरी, मोरङ ।
११६. उजुरी नं. : १३११, बेपत्ता, प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर,
पीडित : विरबाहादुर तामाङ, दमक नपा वडा नं. ५ भापा ।
११७. उजुरी नं. : ५३४, बेपत्ता, प्रदेश नं १ कार्यालय विराटनगर,
पीडित : पपुषलाल भण्डारी, मेची नपा वडा नं. ४, भापा ।

११८. उजुरी नं. : ४१८, बेपत्ता, प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर,
पीडित : दिनेशकुमार राजवंशी, दादरवैरिया गाविस वडा नं. ३, मोरङ ।
११९. उजुरी नं. : ३५५, बेपत्ता, प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर
पीडित : रितबहादुर राजवंशी, गोविन्दपुर गाविस वडा नं. ४, मोरङ ।
१२०. उजुरी नं. : २९२, अपहरण, प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर,
पीडित : मिलन डाँगी, ईटहरा गाविस वडा नं. २, मोरङ ।
१२१. उजुरी नं. : ९८५, न्यायप्रशासन, प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर,
पीडित : दीपक अधिकारी, सुरुंगा गाविस वडा नं. ५, भ्रपा ।
१२२. उजुरी नं. : १५३१, स्वास्थ्यको अधिकार, प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर,
पीडित : भ्रपा र मोरङ जिल्लास्थित विभिन्न शिविरका शरणार्थीहरू ।
१२३. उजुरी नं. : १५०८, महिलाहिंसा, प्रदेश नं १ कार्यालय विराटनगर,
पीडित : उर्मिलादेवी मालाकार, आमगाछी गाविस वडा नं. १, मोरङ ।
१२४. उजुरी नं. : १५०७, महिलाहिंसा, प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर,
पीडित : इनरवती मालाकार आमगाछी गाविस वडा नं. १, मोरङ ।
१२५. उजुरी नं. : १३७३, सम्पत्तिको अधिकार, प्रदेश नं १ कार्यालय विराटनगर,
पीडित : राजेन्द्रप्रसाद ताजपुरिया, पाँचगाछी गाविस वडा नं. ६, मोरङ ।
१२६. उजुरी नं. : ७१२, प्रहरी हस्तक्षेप, प्रदेश नं १ कार्यालय विराटनगर,
पीडित : शान्तिपूर्ण जुलुसका २८ जना सहभागीहरू भ्रपा ।
१२७. उजुरी नं. : २०१, यातना, गैरकानुनी थुना, कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय, जुम्ला
पीडित : कर्ण विश्वकर्मा, रेडियो कर्णाली ।

१२८. उजुरी नं. : २०४, यातना, गैरकानुनी थुना, कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय जुम्ला,
पीडित : दशरथ भट्टराई, कुमालगाउँ गाविस वडा नं. ५, कालिकोट ।
१२९. उजुरी नं. : १६१, यातना/गैरकानुनी थुना, कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय, जुम्ला,
पीडित : कृष्ण रावत, लि गाविस वडा नं. २, जुम्ला ।
१३०. उजुरी नं. : २२०, न्याय प्रशासन, कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय, जुम्ला,
पीडित : गोविन्द शाही, र निजकी आमा कुशा शाही सिंजा गाविस वडा नं. ५, जुम्ला ।
१३१. उजुरी नं. : २११, महिलाको अधिकार, कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय, जुम्ला ।
पीडित : हिमाली रोकाया, हिमा गाउँपालिका, जुम्ला ।
१३२. उजुरी नं. : ७२८, विस्थापित/धम्की, प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर,
पीडित : टिकादत्त घिमिरे, दर्वेशा गाविस वडा नं. ६, मोरङ ।
१३३. उजुरी नं. : १०३५, न्याय प्रशासन, प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर,
पीडित : खगेन्द्र कार्की, सुरुंगा गाविस वडा नं. ५, भापा ।
१३४. उजुरी नं. : १२०७, न्याय प्रशासन, कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय जुम्ला,
पीडित : महेन्द्र चौलागाई, सुकाटिया गाविस वडा नं. २, कालिकोट ।
१३५. उजुरी नं. : १५१९, धम्की, लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय नेपालगञ्ज,
पीडित : कमलेश शमशेर जवरा, नेपालगंज नपा वडा नं. जवडा नं. ७, बाँके ।
१३६. उजुरी नं. : २०२३, धम्की, लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय नेपालगञ्ज
पीडित : महेश सिंह सोडी र सतनाम कौर, हिरमनिया गाविस वडा नं. ६, बाँके ।
१३७. उजुरी नं. : ४५०, धम्की, लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय नेपालगञ्ज,
पीडित : राजेन्द्र सिंह गोडिय, नेपालगञ्ज उपमहागरपालिका वडा नं. २८, बाँके ।

१३८. उजुरी नं. : २२३७, धम्की, लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय नेपालगञ्ज,
पीडित : केशर खड्का, वैजनाथ गापा वडा नं. २ बाँके ।
१३९. उजुरी नं. : ९२३, धम्की, लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय नेपालगञ्ज,
पीडित : ईस्माइल मनिहार, नेपालगञ्ज उमनापा वडा नं. १२, बाँके ।
१४०. उजुरी नं. : २२००, धम्की, लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय नेपालगञ्ज,
पीडित : दामोदर भण्डारी, नेपालगञ्ज उमनापा वडा नं. १, बाँके ।
१४१. उजुरी नं. : ५४२, धम्की, लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय नेपालगञ्ज,
पीडित : सत्यनारायण मिश्र, नेपालगञ्ज उमनापा वडा नं. १४, बाँके ।
१४२. उजुरी नं. : २२२ धम्की, लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय नेपालगञ्ज,
पीडित : रत्ना लोहर, राजापुर नपा वडा नं. ४, बर्दिया ।
१४३. उजुरी नं. : ५८७, धम्की, लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय नेपालगञ्ज,
पीडित : : डा.बलबहादुर स्वाँर वारबर्दिया नपा वडा नं. १०, बर्दिया ।
१४४. उजुरी नं. : १०८९, धम्की, लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय नेपालगञ्ज,
पीडित : यामिन्द्र ओलि, तुल्सीपुर नपा वडा नं. ८, दाङ ।
१४५. उजुरी नं. : ७२३, यातना, वाम्मती प्रदेश कार्यालय, हेटौँडा,
पीडित : विनोदप्रसाद पराजुली, मांखा वडा नं. ४ चिम्लिङ, सिन्धुपाल्चोक ।
१४६. उजुरी नं. : ७२३, यातना/दुर्व्यवहार, वाम्मती प्रदेश कार्यालय, हेटौँडा,
पीडित : रुवेन तामाङ, वर्ष ९, जीवनपुर गाविस वडा नं. ९, धादिङ र प्रवेश तामाङ, वर्ष ८,
जीवनपुर गाविस वडा नं. ९, धादिङ ।
१४७. उजुरी नं. : ३४४, न्याय प्रशासन, वाम्मती प्रदेश कार्यालय, हेटौँडा
पीडित : उर्मिला कार्की, टोखा नपा वडा नं.४, काठमाडौं ।

१४८. उजुरी नं. : १३३५ धम्की, प्रदेश नं १ कार्यालय विराटनगर,
पीडित : जमुनादेवी सरदार, तेतरीया २, मोरङ ।
१४९. उजुरी नं. : १०३, रोजगारीको अधिकार, प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर,
पीडित : बलकराम राजवंशी समेत ७३ जना मजदूरहरू, ऐभरेष्ट फाइवर इण्डष्ट्रज प्रा.लि
टंकीसिनुवारी, मोरङ ।
१५०. उजुरी नं. : ४०४, स्वतन्त्रताको अधिकार, प्रदेश नं. १ विराटनगर,
पीडित : चुडामणी बस्नेत, हाँसपोसा गाविस वडा नं. २, तरहरा सुनसरी ।
१५१. उजुरी नं. : १३४४, न्यायप्रशासन, प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर,
पीडित : ईन्दिरा लामिछाने, विराटनगर उमनपा वडा नं. १० मोरङ ।
१५२. उजुरी नं. : ७१६, पारिश्रमिक पाउने अधिकार, प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर,
पीडित : निर्मला कोईराला, श्री धरणीधर सा.प्रा.वि., विराटनगर, मोरङ ।
१५३. उजुरी नं. : ८४८, यातना, प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर
पीडित : शेषराज घिमिरे, शिवगञ्ज वडा नं. ३, भापा ।
१५४. उजुरी नं. : ५८३, जातीय विभेद, प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर
पीडित : विकास कार्की ढली(दर्जी), इलाम नपा वडा नं. ५, इलाम ।
१५५. उजुरी नं. : ४२३, बन्दीकोअधिकार, प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर,
पीडित : अर्जुन कन्दडवा, जिल्ला कारागार भापा ।
१५६. उजुरी नं. : ४६५, शिक्षाको अधिकार, प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर,
पीडित : मोरङ जिल्लाका सामुदायिक विद्यालयमा अध्ययनरत विद्यार्थी ।
१५७. उजुरी नं. : ८३४, पेसा व्यावसायको अधिकार, प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर
पीडित : केदार प्र. रेग्मी समेत ३१ जना, लेखापढी व्यवसायीहरू, विराटनगर ।

१५८. उजुरी नं. : ८६९, सम्पत्तिको अधिकार, प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर
पीडित : पविदा दाहाल, मादी रामबेनी वडा नं. १, संखुवासभा ।
१५९. उजुरी नं. : ४१२, शान्तिसुरक्षा समेत, प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर
पीडित : प्रतापकुमार थापा, वनिगामा गाविस वडा नं. ४, मोरङ ।
१६०. उजुरी नं. : ९०२, सम्पत्तिको अधिकार, प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर
पीडित : माधवप्रसाद कोइराला, बुढीगंगा गापा वडा नं. १, मोरङ ।
१६१. उजुरी नं. : ७९७, सम्पत्तिको अधिकार, प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर
पीडित : सविता पोखरेल, विराटनगर उमनपा वडा नं. ४, मोरङ ।
१६२. उजुरी नं. : ५६१, शान्ति सुरक्षा, प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर
पीडित : सुकबहादुर लिम्बु, तेलिया वडा नं. ८ धनकुटा ।
१६३. उजुरी नं. : ८८१, शान्तिसुरक्षा र सम्पत्तिको अधिकार, प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर
पीडित : अनिता बराल समेत तीन जना ।
१६४. उजुरी नं. : १०८९ शान्तिसुरक्षा र सम्पत्तिको अधिकार, प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर
पीडित : मनोजप्रसाद उपाध्याय, विराटनगर वडा नं. ९, मोरङ ।
१६५. उजुरी नं. : ५५८ विस्थापित, प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर
पीडितहरू : हर्कबहादुर परियार, लालबहादुर बोट, डम्बरबहादुर वि.क., विर्षबहादुर वि.क.,
हरिबहादुर वि.क., इन्द्रबहादुर राई, रक्तबहादुर राई, ज्ञानप्रसाद बास्तोला, भिखारी बोट, वदमसेर
राई, स्वना चौधरी, सदलसिंह राई, मिनबहादुर राई, हरि मल्ल र भिमसेर राई समेत १५, त्रियुगा नपा
वडा नं. , भुल्के, उदयपुर ।
१६६. उजुरी नं. : १२२६, सम्पत्तिको अधिकार, प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर
पीडित : बासुदेव दाहाल विराटनगर उमनपा वडा नं. ४, मोरङ ।

१६७. उजुरी नं. : १११५ सम्पत्तिको अधिकार, प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर
पीडित : चन्द्रप्रसाद ढकाल बानेश्वर गाविस वडा नं. ३ संखुवासभा ।
१६८. उजुरी नं. : १४१५ न्याय प्रशासन, प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर
पीडित : नन्दनप्रसाद रौनियार, विराटनगर १२, दोधापुर, मोरङ ।
१६९. उजुरी नं. : १५७७ न्याय प्रशासन, प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर
पीडित : शोभा शर्मा, कटहरी १, मोरङ ।
१७०. उजुरी नं. : ५१४ जिउ ज्यानको सुरक्षा, प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर
पीडित : बसन्त तामाङ, ठोक्सीला गाविस वडा नं. ६, उदयपुर ।
१७१. उजुरी नं. : ५१८ न्याय प्रशासन, प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर
पीडित : अरुणकुमार सोनी, चाना ४ सहरसा, विहार, भारत ।
१७२. उजुरी नं. : १४८२ न्याय प्रशासन, प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर
पीडित : भ्रमेली साह सुडि, विराटनगर, उमनपा वडा नं. १७, मोरङ ।
१७३. उजुरी नं. : १४५९ न्याय प्रशासन, प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर
पीडित : भीम बराईली, विराटनगर १७, मोरङ ।
१७४. उजुरी नं. : ११९३, न्याय प्रशासन, प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर
पीडीतहरू: कुमार वि.क, ज्ञान बहादुर वि.क, सन्तोष सुन्दास र डम्बर तामाङ ।
१७५. उजुरी नं. : ५८९, न्याय प्रशासन, प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर
पीडित : सबिरा खातुन, अजीम खातुन र नदिम मिँया, मिँया, बुढिगंगा गापा वडा नं. ४, मोरङ
१७६. उजुरी नं. : ११८०, न्याय प्रशासन, प्रदेश नं. १ कार्यालय विराटनगर
पीडीत: श्यामादेवी शर्मा, विराटनगर उमनपा वडा नं. २ तिनपैनी मोरङ ।

१७७. उजुरी नं. : १४७, यातना कर्णाली प्रदेश, शाखा कार्यालय, जुम्ला
पीडित : रतनबहादुर शाही, जिमा गाविस वडा नं. ९, मुगु ।
१७८. उजुरी नं. : ६, यातना कर्णाली प्रदेश, शाखा कार्यालय, जुम्ला
पीडित : कविदत्त हमाल, तलीउम गाविस वडा नं. १, जुम्ला ।
१७९. उजुरी नं. : १९५४, अपहरण, लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय, नेपालगञ्ज
पीडित : शुशीला मल्ल, कालिका गाविस वडा नं. ३, बर्दिया घर भई करकाँदो-४, बाँके ।
१८०. उजुरी नं. : २००५, यातना, लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय, नेपालगञ्ज
पीडित परशुराम विष्ट, तत्कालीन करकाँदो गाविस वडा नं. ५, बाँके ।
१८१. उजुरी नं. : ४२६, अपहरण, लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय, नेपालगञ्ज
पीडित : बलबहादुर बुढाथोकी, कम्दी ९, सिउराजपुर, बाँके ।
१८२. उजुरी नं. : ९६८, सामाजिक हिंसा, लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय, नेपालगञ्ज
पीडित : शमा बानो, नेपालगञ्ज नपा वडा नं. ४, बाँके ।
१८३. उजुरी नं. : ४६९, यातना, लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय, नेपालगञ्ज
पीडित : राजेन्द्र लोनिया, तत्कालीन हिरामिनिया १, बाँके ।
१८४. उजुरी नं. : २०२२, प्रहरीबाट कुटपीट, लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय, नेपालगञ्ज
पीडित : ओबिराज आचार्य, बागेश्वरी एफ.एम. रेडियो नेपालगञ्ज ।
१८५. उजुरी नं. : २२३६, दुर्व्यवहार, लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय, नेपालगञ्ज
पीडित : धनकुमारी खत्री, राप्ती सोनारी गापा उपाध्यक्ष, बाँके ।
१८६. उजुरी नं. : १९२९, यौन शोषण, लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय, नेपालगञ्ज
पीडित : मञ्जु भन्ने न्युरानी श्रेष्ठ, कोहलपुर ३, टाउन प्लानिङ बाँके ।

१८७. उजुरी नं. : १९७०, बन्दीको अधिकार, लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय, नेपालगञ्ज
पीडित : विष्णु बहादुर खत्री लगायत ४५ जना प्रहरी हरू, कारागार कार्यालयहरू धनगढी, घोराही
र तुलसीपुर ।
१८८. उजुरी नं. : २२१७, यातना, लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय, नेपालगञ्ज
पीडित : धनेन्द्रराज सोनी, नेपालगञ्ज-२१, बाँके ।
१८९. उजुरी नं. : ११५७, हत्या, लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय, नेपालगञ्ज,
पीडित : हिलुराम चौधरी तत्कालीन लक्ष्मीपुर गाविस वडा नं. बेलुवा, दाङ ।
१९०. उजुरी नं. : ७३१, शान्तिसुरक्षा, लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय, नेपालगञ्ज
पीडित : हापुर दाङ क्षेत्रका नागरिकहरू
१९१. उजुरी नं. : २२४७, न्यायप्रशासन, लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय, नेपालगञ्ज
पीडित : सन्तोष सुवेदी, बबिता रेग्मी, होमा ढकाल, पुष्पा चौधरी, घोराही उमनपा वडा नं. २, रामपुर
दाङ ।
१९२. उजुरी नं. : ९४०, कुटपिट/यातना, लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय बुटवल,
पीडित : बुद्धिलाल हरिजन, हरपुर गाविस वडा नं. ९, नवलपरासी ।
१९३. उजुरी नं. : ४९७, बेपत्ता, लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय बुटवल,
पीडित : रामचन्द्र मल्लाह, नवलपरासी ।
१९४. उजुरी नं. : ६००, बेपत्ता, लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय, बुटवल,
पीडित : राहुल सहनी, कपिलवस्तु नपा वडा नं. ३, कपिलवस्तु ।
१९५. उजुरी नं. : ५६३, जातीय भेदभाव, लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय, बुटवल
पीडित : रामकिशोर हरिजन, गैडहवा गापा वडा नं.-३, रूपन्देही ।
१९६. उजुरी नं. : ५४२, जातीय भेदभाव, लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय बुटवल,
पीडित : प्रवीनकुमार पासी, तत्कालीन निक्लीहवा ३ कपिलवस्तु ।

१९७. उजुरी नं. : ३६८, मृत्यु, लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय बुटवल,
पीडित : लक्ष्मी उपाध्याय, हरैया ९ रुद्रपुर, रूपन्देही ।
१९८. उजुरी नं. : २९४, महिलाहिंसा, लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय, बुटवल,
पीडित : हिरा ढुङ्गाना, जिल्ला नवलपरासी सुस्ता २, त्रिवेणी ।
१९९. उजुरी नं. : ५६९, अपहरण(न्याय प्रशासन), लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय, बुटवल ।
पीडित : सविना खातुन, सरावल, ६, पुसौनी, नवलपरासी ।
२००. उजुरी नं. : ५०७, न्याय प्रशासन, लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय, बुटवल,
पीडित : सीता गौतम, पोखराथोक, ९, पिपिड, अर्घाखाँची ।
२०१. उजुरी नं १९७, सम्पत्तिको अधिकार, लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय, बुटवल,
पीडित : अकवाल पठान, महाराजगञ्ज ९, कपिलवस्तु ।
२०२. उजुरी नं १५१९, भारतीय सुरक्षाकर्मीबाट हत्या, विराटनगर,
पीडित : वासुदेव साह, अमाहीवरियाती ७, मोरङ ।
२०३. उजुरी नं. : २०३, बेपत्ता, कोशी प्रदेश कार्यालय विराटनगर
पीडित : यमुना काफ्ले, इटहरा ४ धाद्रा मोरङ ।
२०४. उजुरी नं. : ७०३, विस्थापित, कोशी प्रदेश कार्यालय विराटनगर
पीडित : मोहन कुमार रियाल, तोपगाछी ९ भ्रपा
२०५. उजुरी नं. : २३९, बेपत्ता, कोशी प्रदेश कार्यालय विराटनगर
पीडित : ऐसुर रहमान, डाइनिया ८ मोरङ ।
२०६. उजुरी नं. : २१२५, अपहरण, कोशी प्रदेश कार्यालय विराटनगर
पीडित : पुण्यप्रसाद ढकाल, भक्तिप्रसाद सिटौला, भोला मैनाली, सुर्य नारायण ताजमुरीया र
खोदनाथ चापागाई पाँचगाछी, भ्रपा ।

२०७. उजुरी नं. : २०१, बेपत्ता, कोशी प्रदेश कार्यालय विराटनगर
पीडित : लालबहादुर बलमपाकी मगर, शनिश्चरे ७ मोरङ ।
२०८. उजुरी नं. : १२०३, यातना, कोशी प्रदेश कार्यालय विराटनगर
पीडित : देवनारायण माझी बनिगाउँ ७ मोरङ ।
२०९. उजुरी नं. : १२०५, विस्थापित कोशी प्रदेश कार्यालय विराटनगर
पीडित : राज बहादुर तामाङ भोगटेनी २ रामपुर मोरङ ।
२१०. उजुरी नं. : ९१२, बेपत्ता, कोशी प्रदेश कार्यालय विराटनगर
पीडित : केशरबहादुर राई, पथरी ५ मोरङ ।
२११. उजुरी नं. : १०७४, गैरकानुनी थुना, कोशी प्रदेश कार्यालय विराटनगर
पीडित : शुसन लिम्बु उर्लाबारी मोरङ ।
२१२. उजुरी नं. : ४०२, न्याय प्रशासन, गण्डकी प्रदेश कार्यालय, पोखरा
पीडित : अम्बिका पौडेल, कुश्मा नपा वडा नं. १३ गैराथोक, पर्वत ।
२१३. उजुरी नं. : २५१, स्वास्थ्यको अधिकार, वाग्मती प्रदेश कार्यालय हेटौँडा
पीडित : प्रकाश राई सागुरीगढी गापा वडा नं. ८ धनकुटा ।
२१४. उजुरी नं. : १०२१, वातावरणको अधिकार ध्वनी प्रदुषण, वाग्मती प्रदेश कार्यालय
पीडित : शिव महर्जन सितापाइला १ काठमाडौं, काजु सिवाकोटी, सितापाइला १ काठमाडौं,
र संजय अधिकारी सितापाइला १ काठमाडौं ।
२१५. उजुरी नं. : ६६७, यातना, वाग्मती प्रदेश कार्यालय हेटौँडा
पीडित : विन्द्रप्रकाश लिम्बु, कामनपा वडा नं. ९ काठमाडौं ।
२१६. उजुरी नं. : ६५७ वाग्मती प्रदेश कार्यालय, हेटौँडा
पीडित : परशुराम चौधरी, डेउडाकला ७ बर्दिया

२१७. उजुरी नं. : ६९५ गैरकानुनी थुना, वाग्मती प्रदेश कार्यालय, हेटौडा
पीडित : रवी श्रेष्ठ, थाडपालकोट ३ सिन्धुपाल्चोक र दुधराज तामाङ, चापाखोरी ४ काभ्रेपलाञ्चोक
२१८. उजुरी नं. : ७०४, प्रहरीबाट कुटपिट, वाग्मती प्रदेश कार्यालय, हेटौडा
पीडित : डिल्लीराज खड्गी, कामनपा २०, मरु काठमाडौं
२१९. उजुरी नं. : २०५ न्याय प्रशासन, मधेश प्रदेश कार्यालय जनकपुर
पीडित : डा. सुरेन्द्रकुमार यादव, सम्सी गापा ४ महोत्तरी र उमाशंकर अरगिया प्रतिनीधि सभा सदस्य, धनुषा क्षेत्र नं. २ धनुषा
२२०. उजुरी नं.. २०६, न्याय प्रशासन, वाग्मती प्रदेश कार्यालय, हेटौडा
पीडित : महेश बस्नेत, कृष्ण कुमार श्रेष्ठ (किसान) सर्वेन्द्र खनाल र नविन बस्नेत
२२१. उजुरी नं. : १२१, घाइते, लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय, बुटवल, रूपन्देही
पीडित : पुण्यप्रसाद ढकाल, सौराह फर्साटिकर १, रूपन्देही
२२२. उजुरी नं. ३९४, अपहरण, कोशी प्रदेश कार्यालय विराटनगर
पीडित : दामोदर काफ्ले, मुर्तिढुङ्गा-५, धनकुटा ।
२२३. उजुरी नं. ७९५, अपहरण, कोशी प्रदेश कार्यालय विराटनगर
पीडित : कुवेर गौतम, सुरुङ्गा ७, भापा ।
२२४. उजुरी नं. ८०७, अपहरण, कोशी प्रदेश कार्यालय विराटनगर
पीडित : प्रतापसिंह लिखा, धर्मदेवी नपा वडा नं. ४, सखुवासभा ।
२२५. उजुरी नं. : ६५८, न्याय प्रशासन (जाहेरी दर्ता नगरेको), कोशी प्रदेश कार्यालय विराटनगर
पीडित : विमला सुवेदी, विराटनगर उमनपा वडा नं. ११, मधुमारा ।
२२६. उजुरी नं. : १२३२, अपहरण, कोशी प्रदेश कार्यालय विराटनगर
पीडित : गोपाल यादव राजगञ्ज सिनबारी ४ सुनसरी (हाल देवानगंज गा पा ७)

२२७. उजुरी नं. : ३१८७ अपाङ्गताको अधिकार, वाग्मती प्रदेश कार्यालय हेटौडा
पीडित : कृष्ण जोशी, गोकुलेश्वर ७ बैतडी
२२८. उजुरी नं. : १५७० दुर्व्यवहार, कोशी प्रदेश कार्यालय विराटनगर
पीडित : जैकुमारी राई समेत निजका परिवार हाँसपोसा ४ सुनसरी ।
२२९. उजुरी नं. : ३८३ कुटपिट कोशी प्रदेश कार्यालय विराटनगर
पीडित : लालबहादुर साकी, इन्द्रपुर २, मोरङ
२३०. उजुरी नं. : ६७८ अपहरण कोशी प्रदेश कार्यालय विराटनगर
पीडित : लाखबहादुर तामाङ, आङबुङ ९ कोवेक तेह्रथुम ।
२३१. उजुरी नं. : ६२८, दुर्व्यवहार, कोशी प्रदेश कार्यालय विराटनगर
पीडित : एल्जीना राई जोगीदह ६ उदयपुर ।
२३२. उजुरी नं. : ५३१ कुटपीट, दुर्व्यवहार, कोशी प्रदेश कार्यालय विराटनगर
पीडित : रिक्शा चालक, विराटनगर ।
२३३. उजुरी नं. : १५०५ कुटपिट दुर्व्यवहार कोशी प्रदेश कार्यालय विराटनगर
पीडित : महारानी विश्वास समेतका ऋणीहरू ।
२३४. उजुरी नं. : ८२४ यातना, कोशी प्रदेश कार्यालय विराटनगर
पीडित : अम्बिका भण्डारी, कुरुलेतेनुपा धनकुटा ।
२३५. उजुरी नं. : ८४७ विस्थापित/सम्पत्ती कब्जा, लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय, नेपागञ्ज ।
पीडित : उषा ओली, मानपुरटपरा ८, बर्दिया ।
२३६. उजुरी नं. : ८४५ विस्थापित/सम्पत्ती कब्जा, लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय, नेपागञ्ज ।
पीडित : दमयन्ती ओली, मानपुरटपरा ८, बर्दिया

२३७. उजुरी नं. : १७३६, विस्थापित, लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय, नेपालगञ्ज ।
पीडित : अलीबहादुर दर्जी, ईन्द्रपुर १ करमोहना, बाँके
२३८. उजुरी नं. : ११११, विस्थापित, लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय, नेपालगञ्ज,
पीडित : रेशमबहादुर भण्डारी, तुलसीपुर नपा वडा नं. ११, तुलसीपुर, दाङ ।
२३९. उजुरी नं. : ११०१, विस्थापित, लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय, नेपालगञ्ज ।
पीडित : बुद्धिराज भण्डारी, उरहरी गाविस वडा नं. ३, दाङ
२४०. उजुरी नं. : ५८२, घरजग्गा कब्जा, लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय, नेपालगञ्ज
पीडित : अम्मरबहादुर शाही, रुकुमशोभा १, रुकुमकोट, रुकुम ।
२४१. उजुरी नं. : ८४६, विस्थापित, लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय, नेपालगञ्ज
पीडित : दमयन्ती ओली, मानपुरटपरा, बर्दिया
२४२. उजुरी नं. : ४८५, विस्थापित, लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय, नेपालगञ्ज ।
पीडित : नन्दलाल खत्री, टरीगाउँ, दाङ
२४३. उजुरी नं. : १६९८, विस्थापित, लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय, नेपालगञ्ज ।
पीडित : नरेन्द्र बहादुर शाही, वराह ३, रतिखोला, दैलेख
२४४. उजुरी नं. : ७९६, विस्थापित, लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय, नेपालगञ्ज ।
पीडित : खड्गबहादुर जि.सी., ओखरकोट, प्युठान
२४५. उजुरी नं. : १६८२, विस्थापित, लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय, नेपालगञ्ज ।
पीडित : कुलबहादुर क्षेत्री पंचकुले २, कौशिलापुर, दाङ
२४६. उजुरी नं. : १०९०, सम्पत्ती कब्जा/विस्थापित, लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय, नेपालगञ्ज ।
पीडित : कोलाराम न्यौपाने, हेकुलीघर भई हाल तुलसीपुर नपा वडा नं. ५ दाङ

२४७. उजुरी नं. : ६१२ विस्थापित, लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय, नेपालगञ्ज ।
पीडित : गोविन्द प्रसाद न्यौपाने बदालपुर ८, हाल राजपुर नपा वडा नं. ५ निहालपुर, बर्दिया र
२४८. उजुरी नं. : ६१३, विस्थापित, लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय, नेपालगञ्ज ।
पीडित : कृष्णप्रसाद शर्मा न्यौपाने, बदालपुर ८, हाल राजपुरनपा वडा नं. ५ निहालपुर, बर्दिया ।
२४९. उजुरी नं. : ६२६, सम्पत्ती लुटपाट, लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय, नेपालगञ्ज ।
पीडित : बैङ्क अफ काठमाडौं , नेपालगञ्ज ।
२५०. उजुरी नं. : ६३२, विस्थापित, लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय, नेपालगञ्ज ।
पीडित : कपिल ज्ञवाली, मोतीपुर ५ बर्दिया ।
२५१. उजुरी नं. : ६२३, विस्थापित, लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय, नेपालगञ्ज ।
पीडित : विजय गौतम, चौलाही ४, दाङ ।
२५२. उजुरी नं. : ६४९, विस्थापित, लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय, नेपालगञ्ज ।
पीडित : मोहनलाल चौहान, नेपालगञ्ज उमनपा वडा नं. १३, बाँके ।
२५३. उजुरी नं. : ११५२, विस्थापित, लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय, नेपालगञ्ज ।
पीडित : विश्वनाथ गुप्ता, खजुरा ५, बाँके
२५४. उजुरी नं. : १८२०, घरकब्जा, लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय, नेपालगञ्ज ।
पीडित : पुष्पा श्रीवास्तव, नेपालगञ्ज १२, बाँके
२५५. उजुरी नं. : १७१८, सम्पत्ति कब्जा, लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय नेपालगञ्ज ।
पीडित : आशा शाह, बदलापुर ४ बर्दिया ।
२५६. उजुरी नं. : ३६८, यातना, वाम्मती प्रदेश कार्यालय, हेटौँडा
पीडित : एकनाथ भुजेल, चौदण्डी ३, उदयपुर ।

२५७. उजुरी नं. १३६ न्याय प्रशासन, वाग्मती प्रदेश कार्यालय, हेटौडा
पीडित : विष्णु तामाङ, मेलम्ची नपा वडा नं. वडा नं १२, सिन्धुपालञ्चोक ।
२५८. उजुरी नं. : ४६५०, क्षतिपूर्ति, वाग्मती प्रदेश कार्यालय, हेटौडा
पीडित : सुमिता शाक्य, लगनटोल घर नं. ७० करुणामय मार्ग, काठमाडौं।
२५९. उजुरी नं. ६६९, यातना, वाग्मती प्रदेश कार्यालय हेटौडा
पीडित : प्रकाश बस्नेत भन्ने रूपबहादुर बस्नेत, पिपलडाँडा २, सिन्धुपालचोक ।
२६०. उजुरी नं. : ७२६, यातना/कुटपिट, वाग्मती प्रदेश कार्यालय, हेटौडा
पीडित : मनोज बैठा, सरमजुवा-५ रौतहट ।
२६१. उजुरी नं. : ७५१, कुटपिट, वाग्मती प्रदेश कार्यालय, हेटौडा
पीडित : राधिका थापा लगायत नबिल बैङ्क, चाबहिल, काठमाडौंका कर्मचारीहरू
२६२. उजुरी ७८०, यातना, वाग्मती प्रदेश कार्यालय, हेटौडा
पीडित : मनराज गुरुङ र प्रमेश चौहान, सामाखुशी काठमाडौं ।
२६३. उजुरी नं. ७८३ यातना, वाग्मती प्रदेश कार्यालय, हेटौडा
पीडित : मेकबहादुर घले (तामाङ), दाखा ८ सल्लेरी धादिङ ।
२६४. उजुरी नं. ८१८, यातना, वाग्मती प्रदेश कार्यालय, हेटौडा
पीडित : अमित पोखरेल, नखुलेको ।
२६५. उजुरी नं. : १७९३, दोहोरो भिडन्तमा मृत्यु, लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय, नेपालगञ्ज
पीडित : शिव प्रसाद चौधरी, मानपुरटपरा २, बर्दिया ।
२६६. उजुरी नं. : १५१९, बेपत्ता, लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय, नेपालगञ्ज
पीडित : अ. भन्ने अयोध्याप्रसाद लखेर, नेपालगञ्ज नपा वडा नं. १५, भट्टीटोल, बाँके ।

२६७. उजुरी नं. : २५ र ७७ (A), अपाङ्गताको अधिकार, लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय, नेपालगञ्ज
पीडित : अपाङ्गता भएका बालबालिका हरू, घोराही, दाङ ।
२६८. उजुरी नं. : २२४३, नागरिकताको अधिकार, लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय, नेपालगञ्ज
पीडित : बप्पी दास गुरुङ, खजुरा गापा १, बाँके र विवेकदास गरुड ऐ.ऐ.।
२६९. उजुरी नं. : १२६६, बेपत्ता, लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय, नेपालगञ्ज
पीडित : विष्णु थापा समेत गमौरी गाविस वडा नं. ८, दैलेख ।
२७०. उजुरी नं. : २००, जीवनको अधिकार, कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय, जुम्ला ।
पीडित : रिगल ढकाल, नेपालगञ्ज उमनपा वडा नं. ४, देवाउलवारी, बाँके.
२७१. उजुरी नं. : १९०, रोजगारीको अधिकार, कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय, जुम्ला ।
पीडित : खुमानन्द आचार्य, धनिराम गौतम र वेद प्रकाश शर्मा ।
२७२. उजुरी नं. : २०३, न्याय प्रशासन (हत्या), कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय, जुम्ला ।
पीडित : चन्द्रप्रसाद आचार्य (जैसी) वीरेन्द्रनगर नपा वडा नं. १, सुर्खेत ।
२७३. उजुरी नं. : १९२, सामाजिक सुरक्षाको अधिकार, कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय, जुम्ला ।
पीडित : छवि रावत तिला गाउँपालिका ८, जुम्ला र अमृत रावत, ऐ.ऐ. ।
२७४. उजुरी नं. : ७१, विस्थापित, कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय, जुम्ला ।
पीडित : काल्चे बुढा र बिहकली बुढा जुम्ला ।
२७५. उजुरी नं. : ७४१, विस्थापित, कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय, जुम्ला ।
पीडित : सीप चन्द बुढा, सेरी ८, मुगु ।
२७६. उजुरी नं. : ६१, बेपत्ता, कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय, जुम्ला
पीडित : भल्लक बहादुर श्रेष्ठ, नारायण नपा वडा नं. १, दैलेख ।

२७७. उजुरी नं. : २८, सम्पत्तिको अधिकार, कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय, जुम्ला ।
पीडित : तेन्जीड तामाङ, मुगु गाविस वडा नं. ८, मुगु
२७८. उजुरी नं. : १९, स्वास्थ्यको अधिकार (क्वारेन्टाइन), कोशी प्रदेश शाखा कार्यालय, खोटाङ ।
पीडित : कपुर परियार समेत ८ जना, खोटाङ ।
२७९. उजुरी नं. : २९, ज्येष्ठ नागरिकको अधिकार, कोशी प्रदेश शाखा कार्यालय, खोटाङ
पीडित : रामबहादुर बानियाँ, दिक्तेल, रूपाकोट मभुवागढी नपा वडा नं. ८, खोटाङ ।
२८०. उजुरी नं. : ४२, यातना, कोशी प्रदेश शाखा कार्यालय, खोटाङ
पीडित : किरन राई जन्तेढुङ्गा गाउँपालिका ५, घोर्ले, खोटाङ ।
२८१. उजुरी नं. : १८१, न्यायप्रशासन, कोशी प्रदेश शाखा कार्यालय, खोटाङ ।
पीडित : खिरमान राई, माम्खा ६, ओखलढुङ्गा ।
२८२. उजुरी नं. : २२, न्यायप्रशासन, कोशी प्रदेश शाखा कार्यालय, खोटाङ ।
पीडित : कुमारबहादुर खत्री, सिद्धिचरण नपा वडा नं. ३, ओखलढुङ्गा
२८३. उजुरी नं. : ५१, सम्पत्तिको अधिकार, कोशी प्रदेश शाखा कार्यालय, खोटाङ ।
पीडित : टेकबहादुर कार्की, तिडला, सोलुखुम्बु ।
२८४. उजुरी नं. : ३५२, यातना, वाग्मती प्रदेश कार्यालय, हेटौडा, मकवानपुर ।
पीडित : रामबहादुर मखिया, फुङ्गल्लिङ नपा वडा नं. ३, ताप्लेजुङ
२८५. उजुरी नं. : ८६९, यातना, वाग्मती प्रदेश कार्यालय, हेटौडा, मकवानपुर ।
पीडित : विश्व कुमार मल्ल र कुमार मल्ल, पिप्ले, २ म्याग्दी ।
२८६. उजुरी नं. : ४७१ र १०, यातना, वाग्मती प्रदेश कार्यालय, हेटौडा, मकवानपुर ।
पीडित : सोचेन्द्र राई, चैनपुर-४, उनानटोल, चितवन ।

२८७. उजुरी नं. : ८७९, यातना, वाग्मती प्रदेश कार्यालय, हेटौडा, मकवानपुर ।
पीडित : सन्तराज लामा, काठमाडौंमनपा वडा नं. ६, बौद्ध, काठमाडौं।
२८८. उजुरी नं. : ८८२, यातना, वाग्मती प्रदेश कार्यालय, हेटौडा, मकवानपुर ।
पीडित : पशुपति भुज, चन्द्रागिरी नपा वडा नं. १०, काठमाडौं ।
२८९. उजुरी नं. : १७२, सम्पत्तिको अधिकार, वाग्मती प्रदेश कार्यालय, हेटौडा, मकवानपुर ।
पीडित : लालकृष्ण मिश्र, गोकर्णेश्वर नपा १, काठमाडौं।
२९०. उजुरी नं. : ८४१, न्याय प्रशासन सुदूरपश्चिम प्रदेश कार्यालय, धनगढी, कैलाली
पीडित : गंगा वि.क. र पुजा वि.क. भिमदत्त नपा वडा नं. १४, कञ्चनपुर
२९१. उजुरी नं. : ८४६, न्याय प्रशासन सुदूरपश्चिम प्रदेश कार्यालय, धनगढी, कैलाली ।
पीडित : अनिल कुमार चौधरी, धनगढी उमनपा वडा नं. ७ वेली कैलाली ।
- तामेली/खारेजी भएका निर्णय भएको सङ्ख्या २८९ भए पनि एउटै निर्णयमा एकभन्दा बढी उजुरी पनि समावेश भएकाले आयोगको दर्ताको आधारमा निर्णय भएका उजुरीको सङ्ख्या जम्मा २९३ रहेको छ ।

अनुसूची-तीन
मानव अधिकार उल्लङ्घनमा दोषी देखिएका भनी आयोगले निर्णय गरेका व्यक्तिहरूको विवरण

क्र. स.	उल्लङ्घनकर्ताको नाम	उल्लङ्घन गर्ने कार्यालय	उल्लङ्घको विषय	कारबाहीको विवरण
१	खण्टे कामी, नेकपा माओवादी कार्यकर्ता	तत्कालीन नेकपा (माओवादी)	अछाम जिल्ला सिउडी गाविस वडा नं. ८ निवासी शंकर थापालाई मिति २०६१/२/१९ गते चित्रेपाटा भन्ने जंगलमा लगी हत्या गरेको ।	जिल्ला प्रहरी कार्यालय अछाममा दर्ता भएको जाहेरीउपरको कारबाही अर्घि बढाउन ।
२	श्रवण कुमार यादव, तत्कालीन नेकपा (माओवादी)-का कार्यकर्ता	श्रवणकुमार यादव, रामनगर मिर्चैया गाविस वडा नं. ७ सिरहा ।	संजय यादवलाई मिति २०६५/२/७ गते रातको समयमा अपहरण गरी बेपत्ता बनाएको ।	कार्यकर्ताहरू उपर आवश्यक अनुसन्धान गरी कानूनबमोजिम कारबाही गर्न
३	राम अवतार महतो, नेकपा. (माओवादी)-का कार्यकर्ता	राम अवतार महतो, रामनगर मिर्चैया गाविस वडा नं. ७ सिरहा ।	ऐ.ऐ.	ऐ.ऐ.
४	रामविलास यादव, नेकपा. (माओवादी)-का कार्यकर्ता	राधेपुर गाविस वडा नं. ३ बस्ने	ऐ.ऐ.	ऐ.ऐ.
५	हृदय यादव, नेकपा (माओवादी)-का कार्यकर्ता	ऐ. ऐ. वडा नं. ७	ऐ.ऐ.	ऐ.ऐ.

क्र. स.	उल्लङ्घनकर्ताको नाम	उल्लङ्घन गर्ने कार्यालय	उल्लङ्घको विषय	कारबाहीको विवरण
६	प्रहरी उपरीक्षक योगेश्वर रोमखामी	जिल्ला प्रहरी कार्यालय रौतहट	मिति २०६३/१२/७ गते गौर, रौतहटमा २७ जनाको मृत्यु र ११५ जना घाइते भएको घटना विरुद्ध मिति २०६४/१/२८ गते दर्ता भएको किटानी जाहेरी दरखास्तउपर कुनै कानुनी कारबाही, अधि नबढाएको ।	विभागीय कारबाही
७	तत्कालीन प्रहरी उपरीक्षक रामकुमार खनाल	"	ऐ.ऐ.	"
८				कार्यान्वयन भएकोले नाम उल्लेख नगरिएको ।
९	नायव उपरीक्षक कामाख्या नारायण सिंह	राष्ट्रिय अनुसन्धान कार्यालय, रौतहट	गौर घटनामा राष्ट्रिय अनुसन्धान कार्यालयको भूमिका प्रभावकारी नबनाएको ।	"
१०	तत्कालीन प्रमुख जिल्ला अधिकारी माधवप्रसाद ओझा,	जिल्ला प्रशासन कार्यालय, रौतहट	गौर घटना हुन नदिन प्रभावकारी भूमिका निर्वाह नगरेको ।	"

क्र. स.	उल्लङ्घनकर्ताको नाम	उल्लङ्घन गर्ने कार्यालय	उल्लङ्घको विषय	कारबाहीको विवरण
११	कार्यान्वयन भएकोले नाम उल्लेख नगरिएको ।			
१२	प्रभु साह, मधेशी महासचिव	तत्कालीन नेकपा (माओवादी) -को भातृसङ्गठन मधेशी मुक्तिमोर्चा	जानकारी हुँदाहुँदैपनि गौर घटना रोक्न कुनै पहल नगरेको ।	ध्यानकर्षण गराइएको ।
१३	कार्यान्वयन भएकोले नाम उल्लेख नगरिएको ।			
१४	कार्यान्वयन भएकोले नाम उल्लेख नगरिएको ।			
१५	तत्कालीन् सशस्त्र प्रहरी उपरीक्षक श्री प्रकाश ओझा	सशस्त्र प्रहरी बल छिन्नमस्ता गण, बर्दिबास, महोत्तरी	महोत्तरी जिल्ला तत्कालीन बर्दिबास गाविस वडा नं ५ घर भई सोही बजारको नजिकमा सामान्य होटल सञ्चालन गर्दै आएकी ... लाई सशस्त्र प्रहरी बल, नेपाल, छिन्नमस्ता गणका पाँच जना प्रहरीहरूले मिति २०५९/३/३२ गते रातको समयमा नियन्त्रणमा लिएर यौनजन्य कार्य गरेकोमा कानुनी कारबाही नगरेको ।	नेपाल प्रहरी र सशस्त्र प्रहरी बल सहित राज्यका कुनै संयन्त्रलाई भविष्यमा कुनै विशेषज्ञता आवश्यक भएमा त्यस्तो जिम्मेवारी नदिन ।
१६	नारायणकुमार आचार्य, तत्कालीन प्रमुख	जिल्ला प्रहरी कार्यालय, महोत्तरी		

क्र. स.	उल्लेखनकर्ताको नाम	उल्लेखन गर्ने कार्यालय	उल्लेखको विषय	कारबाहीको विवरण
१७	एस.पी. किराँती, तत्कालीन जिल्ला फ्याक्सनका इञ्चार्ज	तत्कालीन नेकपा (माओवादी) ताप्लेजुङ	ताप्लेजुङ जिल्ला तत्कालीन फुङलिङ गाविस वडा नं २ निवासी नारद निरौलालाई सोही जिल्लाको सिकैंचा स्थित सरस्वती मावि.मा अध्यापन गराइरहेको समयमा अपहरण गरी हत्या गरेको।	निज विरुद्ध जिल्ला प्रहरी कार्यालय ताप्लेजुङमा कर्तव्य ज्यान मुद्दामा जाहेरी दर्ता समेत भएको देखिँदा सो कार्यालयमा दर्ता रहेको कर्तव्य ज्यान मुद्दाको अनुसन्धान कार्य शीघ्र अधि बढाउन।
१८	विनोद ठाकुर, प्रहरी जवान	महानगरीय प्रहरी प्रभाग जनसेवा, काठमाडौं।	चित्लाङ-२ मकवानपुरका ठुलाकान्छा बस्नेतलाई मिति २०६९/६/२८ गते पक्राउ गरी कुटपिट गरी यातना दिएको।	सचेत गराउने
१९	हरिप्रसाद दाहाल, ललितपुर इञ्चार्ज एवम केन्द्रीय सदस्य	तत्कालीन नेकपा (माओवादी)	गुन्सी १ रामेछापका टेकनाथ गौतमलाई मिति २०५९/४/२६ गते आफ्नै घरबाट कञ्जामा लिई सुराकीको आरोपमा कुटपिट गरी शारीरिक तथा मानसिक यातना दिएको।	प्रचलित कानुनबमोजिम कारबाही

क्र. स.	उल्लङ्घनकर्ताको नाम	उल्लङ्घन गर्ने कार्यालय	उल्लङ्घको विषय	कारबाहीको विवरण
२०	अर्चन भन्ने मनप्रसाद गौतम, माओवादी कार्यकर्ता	तत्कालीन नेकपा (माओवादी)	श्री शतलिङ्गेश्वर मावि गुन्सी रामेछापका शिक्षक जीवनाथ गौतमलाई मिति २०५९/४/२६ गते अपहरण गरी यातना दिएको ।	प्रचलित कानुनबमोजिम कारबाही
२१	देवेन्द्रप्रसाद श्रेष्ठ, तत्कालीन प्रमुख	बाँके कारागार कार्यालय, बाँके	नेपालगञ्ज बाँकेका सुन्दर हरिजनलाई कारागार स्थानान्तरण गरी बाँके कारागारबाट रोल्पा पुर्‍याई निजको स्थानमा विजय विक्रम शाहलाई कारागार कार्यलय रोल्पाबाट मुक्त गराउँदा सुन्दर हरिजन आत्महत्या गर्न बाध्य भएको ।	विभागीय कारबाही
२२	दिपेन्द्रप्रसाद पौडेल, ना.सु.	ऐ.ऐ.	ऐ.ऐ.	ऐ.ऐ.
२३	द्रोण पोखरेल, विभागीय प्रमुख	कारागार व्यवस्थापन विभाग	ऐ.ऐ.	ऐ.ऐ.
२४	कमला धिमिरे, तत्कालीन प्रमुख	रोल्पा कारागार कार्यालय, रोल्पा	ऐ.ऐ.	ऐ.ऐ.

क्र. स.	उल्लेखनकर्ताको नाम	उल्लेखन गर्ने कार्यालय	उल्लेखको विषय	कारबाहीको विवरण
२५	यामलाल ओली, निमित्त प्रमुख	ऐ.ऐ.	ऐ.ऐ.	ऐ.ऐ.
२६	कार्यान्वयन भएकोले नाम उल्लेख नगरिएको ।			
२७	कार्यान्वयन भएकोले नाम उल्लेख नगरिएको ।			
२८	शालीग्राम शर्मा पौड्याल, तत्कालीन प्रमुख जिल्ला अधिकारी	जिल्ला प्रशासन कार्यालय, खोटाङ	हलेसी तुवाचुङ नगरपालिका वडा नं. २, खोटाङ निवासी सुदीप शर्मा भनिने चक्र बहादुर खत्रीलाई मिति २०७६/१/२ गते र त्यसपछि पनि पटक-पटक गैरकानुनी रूपमा पत्राउ गरी गैरकानुनी थुनामा राखी मानव अधिकारको हनन् गरेको ।	विभागीय कारबाही
२९	दीपककुमार पहाडी, तत्कालीन प्रमुख जिल्ला अधिकारी	जिल्ला प्रशासन कार्यालय, उदयपुर	ऐ.ऐ.	ऐ.ऐ.
३०	सरोजप्रसाद गुरागाई, तत्कालीन प्रमुख जिल्ला अधिकारी	जिल्ला प्रशासन कार्यालय, सिरहा	ऐ.ऐ.	ऐ.ऐ.

क्र. स.	उल्लङ्घनकर्ताको नाम	उल्लङ्घन गर्ने कार्यालय	उल्लङ्घको विषय	कारबाहीको विवरण
३१	श्री रमा आचार्य, तत्कालीन प्रमुख जिल्ला अधिकारी	जिल्ला प्रशासन कार्यालय, सोलुखुम्बु	ऐ. ऐ.	ऐ. ऐ.
३२	श्री उमाप्रसाद चतुर्वेदी, तत्कालीन प्रहरी उपरीक्षक	जिल्ला प्रहरी कार्यालय सिरहा	ऐ. ऐ.	ऐ. ऐ.
३३	श्री नारायणप्रसाद विमोरिया, तत्कालीन प्रहरी नायब उपरीक्षक	जिल्ला प्रहरी कार्यालय, खोटाङ	ऐ. ऐ.	ऐ. ऐ.
३४	श्री टेकुनन्द इवा लिम्बु, प्रहरी नायब उपरीक्षक	जिल्ला प्रहरी कार्यालय, सोलुखुम्बु	ऐ. ऐ.	ऐ. ऐ.
३५	श्री गोविन्दप्रसाद साह, प्रहरी निरीक्षक,	जिल्ला प्रहरी कार्यालय, खोटाङ	ऐ. ऐ.	ऐ. ऐ.
३६	श्री महेन्द्र दर्नाल, प्रहरी निरीक्षक,	जिल्ला प्रहरी कार्यालय, सोलुखुम्बु	ऐ. ऐ.	ऐ. ऐ.
३७	श्री दीपेन्द्र श्रेष्ठ, प्रहरी निरीक्षक,	जिल्ला प्रहरी कार्यालय, सिरहा	ऐ. ऐ.	ऐ. ऐ.
३८	श्री नवराज दाहाल, प्रहरी सहायक निरीक्षक,	जिल्ला प्रहरी कार्यालय, सोलुखुम्बु	ऐ. ऐ.	ऐ. ऐ.

क्र. स.	उल्लेखनकर्ताको नाम	उल्लेखन गर्ने कार्यालय	उल्लेखको विषय	कारबाहीको विवरण
३९	श्री ऋषि खनाल, प्रहरी सहायक निरीक्षक,	जिल्ला प्रहरी कार्यालय, उदयपुर	ऐ.ऐ.	ऐ.ऐ.
४०	श्री राजनप्रसाद नेपाल, प्रहरी सहायक निरीक्षक	भण्डारे प्रहरी चौकी, खोटाङ ।	ऐ.ऐ.	ऐ.ऐ.
४१	श्री रामकुमार यादव, प्रहरी नायव निरीक्षक	जिल्ला प्रहरी कार्यालय, सिरहा	ऐ.ऐ.	ऐ.ऐ.
४२	श्री श्याम राउत, प्रहरी नायव निरीक्षक	जिल्ला प्रहरी कार्यालय, उदयपुर	ऐ.ऐ.	ऐ.ऐ.
४३	श्री भुवनासिंह कार्की, प्रहरी हवलदार,	जिल्ला प्रहरी कार्यालय, उदयपुर	ऐ.ऐ.	ऐ.ऐ.
४४	धर्मेन्द्र कुमार सिंह, प्रहरी नायव निरीक्षक	इलाका प्रहरी कार्यालय फुलगामा, धनुषा	नगराइन नगरपालिका - ३ धनुषाका रजित कुमार मुखियालाई मिति २०७४/३/९ गते कुटापिट र दुर्व्यवहार गरेको ।	विभागीय कारबाही

क्र. स.	उल्लङ्घनकर्ताको नाम	उल्लङ्घन गर्ने कार्यालय	उल्लङ्घको विषय	कारबाहीको विवरण
४५	सुरत रावल, सेनानी (युद्धकार्य अधिकृत)	नेपाली सेना सिंहनाथ गण, भापा	बुधबारे - ६, भापा निवासी छविलाल आचार्यलाई मिति २०५९/४/९ गते बुधबारे-७ दुईरिङ्गो भन्ने स्थानबाट पक्राउ गरी हत्या गरेको।	छानबिन गरी कारबाही अधि बढाउन
४६	चक्रबहादुर कार्की, सहसेनानी	नेपाली सेना सिंहनाथ गण, भापा	ऐ.ऐ.	ऐ.ऐ.
४७	नन्कु बेहना, माओवादी कार्यकर्ता	तत्कालीन नेकपा (माओवादी), बाँके	मिति २०६२/१०/२५ गते हिरमिनीया - १ घटघोटना, बाँके बस्ने कोइली कुर्मालाई तत्कालीन नेकपा (माओवादी)-का कार्यकर्ता नन्कु बेहना समेतले कुटपिट गरी हत्या गरेको।	कानुनी कारबाही गर्न
४८	शिवप्रसाद नेपाल, तत्कालीन प्रमुख जिल्ला अधिकारी	जिल्ला प्रशासन कार्यालय, ओखलढुङ्गा	शिक्षक चक्रबहादुर कट्टवाललाई मिति २०५८।८।२८ गते पक्राउ गरी बेपत्ता पारी बेपत्ता पछि पछि हत्या गरी लाश दबाएको समेत।	कर्तव्य ज्यान मुद्दामा कानुनी कारबाही गर्न।

क्र. स.	उल्लेखनकर्ताको नाम	उल्लेखन गर्ने कार्यालय	उल्लेखको विषय	कारबाहीको विवरण
४९	कृष्णमुरारी न्यौपाने, सेनानी (गुल्मपति)	तत्कालीन शाही नेपाली सेना रण सिंह गुल्म, ओखलढुङ्गा	ऐ.ऐ.	ऐ.ऐ.
५०	दिनेश थापा, क्याप्टेन	तत्कालीन शाही नेपाली सेना रण सिंह गुल्म, ओखलढुङ्गा	ऐ.ऐ.	ऐ.ऐ.
५१	प्रहरी नायव उपरीक्षक हनुमान शाह,	जिल्ला प्रहरी कार्यालय, ओखलढुङ्गा	ऐ.ऐ.	ऐ.ऐ.
५२	लिलाधर पौडेल, तत्कालीन निरीक्षक	राष्ट्रिय अनुसन्धान, जिल्ला कार्यालय, ओखलढुङ्गा	ऐ.ऐ.	ऐ.ऐ.
५३	पुरुषोत्तम अधिकारी, सहायक प्रमुख जिल्ला अधिकारी	जिल्ला प्रशासन कार्यालय, ओखलढुङ्गा	ऐ.ऐ.	ऐ.ऐ.
५४	दुर्गालाल चौधरी, प्रहरी निरीक्षक	जिल्ला प्रहरी कार्यालय ओखलढुङ्गा	ऐ.ऐ.	ऐ.ऐ.
५५	कमलप्रसाद गिरी, प्रहरी निरीक्षक	जिल्ला प्रहरी कार्यालय, ओखलढुङ्गा	ऐ.ऐ.	ऐ.ऐ.

क्र. स.	उल्लङ्घनकर्ताको नाम	उल्लङ्घन गर्ने कार्यालय	उल्लङ्घको विषय	कारबाहीको विवरण
५६	चक्र बस्नेत, प्रहरी नाथव निरीक्षक	जिल्ला प्रहरी कार्यालय ओखलढुङ्गा	ऐ.ऐ.	ऐ.ऐ.
५७	खड्गबहादुर कार्की, प्रहरी सहायक निरीक्षक	जिल्ला प्रहरी कार्यालय ओखलढुङ्गा	ऐ.ऐ.	ऐ.ऐ.
५८	दिनेश अधिकारी, प्रहरी सहायक निरीक्षक	जिल्ला प्रहरी कार्यालय ओखलढुङ्गा	ऐ.ऐ.	ऐ.ऐ.
५९	महावीरराज धावे, प्रहरी सहायक निरीक्षक	जिल्ला प्रहरी कार्यालय ओखलढुङ्गा	ऐ.ऐ.	ऐ.ऐ.
६०	बासुदेव चौधरी, प्रहरी सहायक निरीक्षक	जिल्ला प्रहरी कार्यालय ओखलढुङ्गा	ऐ.ऐ.	ऐ.ऐ.
६१	युवराज बस्नेत, प्रहरी हवलदार	जिल्ला प्रहरी कार्यालय ओखलढुङ्गा	ऐ.ऐ.	ऐ.ऐ.
६२	हर्क बहादुर थापा, प्रहरी हवलदार	जिल्ला प्रहरी कार्यालय ओखलढुङ्गा	ऐ.ऐ.	ऐ.ऐ.
६३	कैदार अधिकारी, प्रहरी हवलदार	जिल्ला प्रहरी कार्यालय ओखलढुङ्गा	ऐ.ऐ.	ऐ.ऐ.
६४	दलबहादुर कार्की, प्रहरी हवलदार	जिल्ला प्रहरी कार्यालय ओखलढुङ्गा	ऐ.ऐ.	ऐ.ऐ.

क्र. स.	उल्लेखनकर्ताको नाम	उल्लेखन गर्ने कार्यालय	उल्लेखको विषय	कारबाहीको विवरण
६५	टार्जन गुरुङ, प्रहरी जवान	जिल्ला प्रहरी कार्यालय ओखलढुङ्गा	ऐ.ऐ.	ऐ.ऐ.
६६	निलम संग्रौला, प्रहरी जवान	जिल्ला प्रहरी कार्यालय ओखलढुङ्गा	ऐ.ऐ.	ऐ.ऐ.

अनुसूची-चार

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग नेपाल र राष्ट्रिय
मानव अधिकार समिति कतारबीचको समझदारी पत्र

राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग, नेपाल

र

राष्ट्रिय मानवअधिकार समिति, कतार

बीच

समझदारीपत्र

जुन, २०२३

यो समझदारीपत्र देहायका पक्षहरूबीच काठमाडौं, नेपालमा ८ जुन, २०२३ मा हस्ताक्षर भई लागू भएको छः

१. राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग, नेपाल, काठमाडौं, पोस्ट बक्स नं ९१८२, यसपछि आयोग (पहिलो पक्ष) लाई आयोगका अध्यक्षका हैसियतमा माननीय श्री तपबहादुर मगरले प्रतिनिधित्व गर्नुभएको छ।
२. राष्ट्रिय मानवअधिकार समिति, दोहा, कतार, पोस्ट बक्स नं २४१४० यसपछि समिति (दोस्रो पक्ष) लाई समितिकी अध्यक्षको हैसियतमा महामहिम श्री मरियम अल अत्तियाहले प्रतिनिधित्व गर्नुभएको छ।

आयोग र समितिलाई यसपछि व्यक्तिगत रूपमा 'पक्ष' र सामूहिक रूपमा 'पक्षहरू' पनि भनिएको छ।

परिचय:

राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग नेपालको स्थापना मानवअधिकारको संरक्षण, सम्बर्द्धन र परिपूर्ति गर्न तथा मानवअधिकार संस्कृतिको विकास गर्न भएको हो। यसका जिम्मेवारीमा मानवअधिकार उल्लङ्घनका उजुरीहरू ग्रहण गर्ने, अनुगमन र अनुसन्धान गर्ने कार्य समावेश छन्। यसका अतिरिक्त, नेपाल सरकारलाई नीति, कानून, पीडितलाई क्षतिपूर्ति र दोषीलाई विभागीय कारबाही गर्ने सम्बन्धमा सिफारिस पेश गर्ने अधिकार पनि यसमा निहित रहेको हुँदा,

राष्ट्रिय मानवअधिकार समिति कतारले राष्ट्रिय स्तरमा मानवअधिकारसँग सरोकार राख्दै व्यक्ति र समूहबाट उजुरीहरू ग्रहण गरी त्यसमाथि छानविन गर्दछ। साथै, कतार पक्षराष्ट्र भएका मानवअधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अभिसन्धिहरूमा समेटिएका उद्देश्यहरू कार्यान्वयन गर्ने, अन्य महासन्धि तथा बडापत्रहरूमा सम्मिलित हुन सिफारिस गर्ने, मानवअधिकारसम्बन्धी मामिलामा राज्यका सम्बन्धित निकायहरूलाई परामर्श दिने, मानवअधिकार र स्वतन्त्रताको उल्लङ्घन भएको अवस्थामा त्यसको अनुसन्धान गर्ने, त्यस्ता उल्लङ्घनहरूलाई सम्बोधन गर्न र निवारण गर्न आवश्यक कारबाही गर्न र उपयुक्त उपायहरू सुझाव गर्न सक्षम अधिकारीहरूसँग समन्वय गर्ने, मानवअधिकार स्थितिको अनुगमन गर्ने, मन्त्रिपरिषद्मा प्रतिवेदन तयार गरी पेश गर्ने पनि यसको जिम्मेवारी रहेको हुँदा,

प्रगतिशील र मानवीय विचार, पहल र अभ्यासहरू विस्तार गर्न र आ-आफ्नो देशमा मानवअधिकार र स्वतन्त्रताको प्रवर्द्धन र संरक्षणमा योगदान पुऱ्याउन दुई पक्षहरूबीचको सहकार्यलाई सुदृढ गर्न,

मानवअधिकारको प्रवर्द्धनमा पक्षहरूबीचको समन्वय, साझेदारी र पारस्परिक सहयोगको महत्त्वलाई स्वीकार्दै प्रत्येक देशको कानून र नियमअनुसार आ-आफ्नो देशमा मानवअधिकार संस्कृतिको प्रवर्द्धनमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउन,

पक्षहरूबीच देहायअनुसारका विषयहरूमा समझदारी भएको घोषणा गर्दछन्:

दफा १

उद्देश्य:

समझदारीपत्रले आप्रवासीहरूको अधिकारको संरक्षणसम्बन्धी गुनासोहरूका सम्बन्धमा आपसी सहकार्य, सूचनाको आदानप्रदान, द्विपक्षीय सञ्चारमार्फत अन्तरदेशीय राष्ट्रिय मानवअधिकार संस्थाहरूबीचको सहकार्यलाई अभिवृद्धि गर्ने लक्ष्य लिएको छ। मानवअधिकारको संस्कृति प्रवर्द्धन र मानवअधिकारको संरक्षणका क्षेत्रमा पक्षहरूबीच घनिष्ठ सम्बन्ध विस्तार गर्नुका साथै यसले एकअर्काको प्राविधिक र संस्थागत विशेषज्ञताबाट सिक्ने उद्देश्य राख्दै प्रत्येक पक्षको मानवअधिकार प्रणाली र रणनीति र कार्य योजनाहरू विकास गर्न सहकार्यलाई तीव्रता दिने लक्ष्य राख्दछ।

दफा २

सहयोगका क्षेत्रहरू:

मानवअधिकार संरक्षण र अधिकारको प्रवर्द्धनका क्षेत्रमा द्विपक्षीय सहयोगका क्षेत्रहरू निम्नलिखित रहेका छन्:

१. सम्बन्धित क्षेत्राधिकारको परिधिभित्र उजुरी प्रक्रिया र पक्षहरूको अन्य गतिविधिहरूसम्बन्धी अनुभव र जानकारीको आदानप्रदान, जसमा राष्ट्रिय कानूनअन्तर्गत प्रत्येक राज्यले जारी गरेको कुनै पनि महत्वपूर्ण निर्णयहरू र व्यवस्थापिकीय क्रियाकलापहरूसम्बन्धी कुनै जानकारी समावेश गराउने;
२. कुनै पनि पक्षले प्राप्त गरेको कतारको भूभागमा नेपालका नागरिकहरू र नेपालको भूभागमा कतारका नागरिकहरूको मानवअधिकार र स्वतन्त्रताको उल्लङ्घनका घटनाहरूबारे पारस्परिक जानकारी र सहयोग गर्ने;
३. पक्षहरूको कार्यदेशानुरूप दुवै देशका नागरिकहरूको मानवअधिकार र स्वतन्त्रताको प्रवर्द्धन र संरक्षणको क्षेत्रमा पारस्परिक सहयोग गर्ने;
४. मानवअधिकारको संरक्षण तथा प्रवर्द्धन र राष्ट्रिय मानवअधिकार संस्थाहरूको अधिकारसँग सम्बन्धित अन्य कुनै पनि क्षेत्रमा पक्षहरूद्वारा आयोजित सम्मेलन, कार्यशाला, बैठक र अन्य गतिविधिहरूमा पारस्परिक निमन्त्रणा गर्ने;
५. अन्तर्राष्ट्रिय संघसंस्था र राष्ट्रिय मानवअधिकार संस्थाहरूको सञ्जालको स्तरमा असल अभ्यासहरू आदानप्रदान गर्न संयुक्त गतिविधिहरूको आयोजना गर्ने;
६. संयुक्त परियोजनाहरू र कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन र अनुभवहरूको आदानप्रदानका लागि पारस्परिक भ्रमण र प्रशिक्षण कार्यक्रम तथा कार्यशालाहरूको आयोजना गर्ने;
७. दुवै देशका नागरिकहरूको मानवअधिकारको संरक्षण, उजुरी प्रक्रियाको दाय भित्र र पक्षहरूको कार्यदेशानुसार पक्षहरूको अन्य कुनै पनि गतिविधिहरू व्यावहारिक सहायता प्रदान गर्ने;
८. श्रमिक, रोजगारदाता र प्रबन्धक, भर्तीकर्ता, विकासकर्ता, श्रमिक संघ र कूटनीतिक नियोगहरूलाई आप्रवासी श्रमिकको अधिकारका सवाल, विद्यमान कानून, अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि, सम्झौताहरू र आईएलओका श्रम महासन्धिहरूबारे शिक्षा दिने;
९. कतार र नेपालमा मानव बेचबिखन र जबरजस्ती श्रम निवारण गर्न उचित क्षेत्राधिकारहरूसँग काम गर्ने।

दफा ३

प्रारम्भ र समाप्ति:

१. यो समझदारीपत्र पक्षहरूको हस्ताक्षरपछि लागू हुनेछ र तीन वर्षका लागि मान्य हुनेछ र पक्षहरूको आपसी सहमतिमा नवीकरण हुन सक्नेछ।

२. कुनै पनि पक्षले अर्को पक्षलाई लिखित रूपमा सूचना दिएर यो समझदारीपत्र रद्द गर्न सक्नेछ । त्यसरी प्राप्त सूचना प्रभावकारी हुनेछ र सो सूचना प्राप्त भएको दुई महिनापछि समझदारीपत्र खारेज भएको मानिनेछ ।
३. समझदारीपत्रको खारेजीले कुनै पनि पक्षबाट त्यसरी खारेज गर्नुअघि सुरु भएका परियोजनाहरूलाई असर गर्नेछैन ।

दफा ४

संशोधनहरू:

१. यस समझदारीपत्रका शर्तहरूमा कुनै पनि परिमार्जन वा परिवर्तन पक्षहरूबीचको लिखित सहमतिबाट मात्र गर्न सकिनेछ ।
२. पक्षहरूबीच सहमति भएका संशोधनहरू पक्षहरूले एकअर्कालाई स्वीकृतिको सूचना दिएको मितिले तीस दिनपछि लागू हुनेछन् ।

दफा ५

समन्वय:

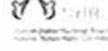
१. प्रत्येक पक्षले समझदारीपत्रका शर्तहरूको कार्यान्वयन, पर्यवेक्षण र सहजीकरण गर्न तथा उपलब्धि र विकासक्रमहरूको समीक्षा गर्न एक जना संयोजक नियुक्त गर्नेछ ।
२. सञ्चार, समन्वय र सूचनाको आदानप्रदानको आधिकारिक भाषाहरूमा अङ्ग्रेजी, अरबी र नेपाली हुनेछन् ।
३. समझदारीपत्रका घोषित उद्देश्यहरूको सन्दर्भमा कार्ययोजनाका चरणहरूको अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्न र आवश्यकताअनुसार सहयोगका क्षेत्रहरूको पहिचान गर्न पक्षका प्रतिनिधिहरूबीच प्रत्येक छ छ महिनामा नियमित बैठकहरू हुनेछन् ।

दफा ६

गोपनीयता:

१. पक्षहरूले राष्ट्रिय कानूनको आधारमा यस समझदारीपत्रअन्तर्गत कागजातहरू र सूचनाहरू आदानप्रदान गर्न उपयुक्त उपायहरू अवलम्बन गर्नेछन् ।
२. अर्को पक्षको लिखित पूर्वसहमतिबिना कुनै तैस्रो पक्षलाई यस समझदारीपत्रअन्तर्गतका कुनै पनि जानकारी प्रकाशित, खुलासा वा सार्वजनिक गर्नेछैन भन्ने कुरामा प्रत्येक पक्षको सहमति छ ।
३. यस समझदारीपत्रका सम्बन्धमा पक्षहरूको स्वामित्व वा जानकारीमा आउने व्यक्तिगत सूचनासहित सबै सूचना तथा जानकारी प्रत्येक पक्षको संगठनात्मक कानूनअनुसार अतिगोप्यका रूपमा व्यवहार गरिनेछ ।

४

दफा ७

बौद्धिक सम्पत्ति:

यो समझदारीपत्रको उद्देश्य कुनै नयाँ बौद्धिक सम्पत्तिको अधिकारहरू सिर्जना गर्ने होइन । पक्षहरूले यस समझदारीपत्रअन्तर्गतका गतिविधिहरूमा प्रयोग भएका वा परिणामस्वरूप सिर्जना हुने कुनै पनि कागजात, सामग्री र अन्य कार्यहरूका सम्बन्धमा कुनै पनि पूर्व-विद्यमान बौद्धिक सम्पत्ति अधिकारहरूलाई मान्यता प्रदान गर्नेछन् ।

दफा ८

विवाद समाधान:

यस समझदारीपत्रअन्तर्गत पक्षहरूबीच यसको व्याख्या वा कार्यान्वयनको सन्दर्भमा उत्पन्न हुने कुनै पनि विवादलाई विवाद प्रारम्भ भएको मितिले अधिकतम एक महिनाभित्र पक्षहरूबीचको वार्ताबाट सौहार्द्रपूर्ण रूपमा समाधान गरिनेछ ।

दफा ९

सामान्य प्रावधानहरू:

१. यस समझदारीपत्रले पक्षहरू वा कुनै तेस्रो पक्षमाथि कुनै पनि बाध्यकारी वित्तीय, प्रशासनिक वा कानुनी दायित्वहरू सिर्जना गर्दैन ।
२. यो समझदारीपत्र अङ्ग्रेजी, अरबी र नेपाली भाषामा ३ वटा मूल प्रतिमा लेखिएको छ । व्याख्यामा असमझदारी आएको खण्डमा अङ्ग्रेजी प्रति लागू हुनेछ ।

राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग नेपालका तर्फबाट

राष्ट्रिय मानवअधिकार समिति, कतारका महामहिम
अध्यक्ष श्री मरियम अल अत्तियाहको तर्फबाट

माननीय तप बहादुर मगर

महामहिम डा. मोहम्मद सैफ अल कुवारी

अध्यक्ष

उपाध्यक्ष

हस्ताक्षर मिति: ८ जुन २०२३, काठमाडौं

हस्ताक्षर मिति: ८ जुन २०२३, काठमाडौं

x

राष्ट्रीय मानव अधिकार आयोग

हरिद्वारमकान, सतिलपुर

खर्च शीर्षकगत बजेट र खर्चको विषयी विवरण

आ.व. २०७१/८०

किं. २१४००११४ (द्वितीय)

रकम रु.मा

वर्ष	विवरण	कोषको			कुल बजेट / अधिकारीको	वर्ष	वर्षको अन्तिममा बजेट मुकक सहित	विवरण	उपभूक्त रकम	शेष रकम
		सकल	अनुदान	अनुदान						
२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२
३११२	संविधानको तथ्याङ्क अनुसार	१०००००००	१०००००००	२०००००००	२०००००००	२०००००००	१०००००००	१०००००००	१०००००००	१०००००००
३११३	संविधानको तथ्याङ्क अनुसार	१०००००००	१०००००००	२०००००००	२०००००००	२०००००००	१०००००००	१०००००००	१०००००००	१०००००००
कुल										

सचिवको
हरिद्वारमकान
नाम: सुधीरकुमार शर्मा
पदनाम: सचिव

सचिवको
हरिद्वारमकान
नाम: सुधीरकुमार शर्मा
पदनाम: सचिव

सचिवको
हरिद्वारमकान
नाम: सुधीरकुमार शर्मा
पदनाम: सचिव

राष्ट्रीय मानव अधिकार आयोग

हरिद्वारभवन, लखनपुर

छाई शीर्षकगत कोडेट र छाईको शिपीय विवरण

आ.सं. २०७९/८०

संख्या

ईक ओपची उपधावा (०१००१६३)

पृष्ठमा कु मा

वर्ग संख्या	विवरण	संशोधन				कुल कोडेट / अधिकाधिक	संशोधन (समाधान/समाधानबाट मुक्त कोडेट)	अधिकाधिक कोडेट	शिक्षण	काममा कोडेट	शुद्धी कोडेट	
		समाधान	समाधानबाट मुक्त कोडेट	समाधानबाट मुक्त कोडेट	समाधानबाट मुक्त कोडेट							
२	सेवा नियुक्तको ओपची उपधावा	५	५	७	८	१०	१५ (८+१+५)	२,९२,६९०.००	२,९२,६९०.००	१२	१३	१६५(११-१२)
२०२१४							२,९२,६९०.००	२,९२,६९०.००	२,९२,६९०.००			-
कुल							२,९२,६९०.००	२,९२,६९०.००	२,९२,६९०.००	समाधानबाट मुक्त शिपी		-
										शुद्धी कोडेट	२,९२,६९०.००	

पदाधिकारीको
संख्या

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

हरिहरभवन, ललितपुर
धरोटी कारोवारको केन्द्रीय विवरण
आ.ब. २०७९/८०

प्रचलितको नाम	प्रिस्ता	आवादी		जम्मा	फिरो	क्षप		जम्मा	हाँकी		फरक रु.	फरकको कारण
		घात आ.ब.को अ.नं.	घात भएको आवादी			सदर स्याता	सहेला अनुहार बाँकी		हाँकी अनुहार बाँकी			
मानव अधिकार आयोग	ललितपुर	११,१३४.७५	१,०२,६४०.००	२,१४,४८४.७५	२,४२,६४०.००	-	२,४२,६४०.००	२,४२,६४०.००	२१,९३४.७५	२१,९३४.७५	-	
जम्मा		११,९३४.७५	१,०२,६४०.००	२,१४,४८४.७५	२,४२,६४०.००	-	२,४२,६४०.००	२,४२,६४०.००	२१,९३४.७५	२१,९३४.७५	-	

सदरतयक अध्यक्ष
मानव अधिकार आयोग

रजु गौरी
हरिताकर
नाम: दिलेन्द्र कार्की
दर्ता: लेखा अधिकृत

मानिता गौरी
हरिताकर
नाम: मुनिप्रसाद खरेल
दर्ता: का.मु.सचिव

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

हरिहरभवन, ललितपुर
कार्य संचालन/विविध कार्य तर्फको वार्षिक कोन्दिय वित्तीय विवरण
आ.व. २०७९/८०

कार्यालयको नाम	जिल्ला	आम्दानी		यस आ.व.को बर्ष	बाँकी		फरक र.	फरकको कारण
		गत आ.व.को अ.त्या.	यस वर्षको आम्दानी		वेस्ता अनुसार बाँकी	बैक अनुसार बाँकी		
ट्रिब्यु मानव अधिकार आयोग	ललितपुर	१४,८३,७४०.३७	१,९९,०८०.००	१,८९,४४८.००	१४,८४,३७२.३७	१४,८४,३७२.३७	-	
जम्मा		१४,८३,७४०.३७	१,९९,०८०.००	१,८९,४४८.००	१४,८४,३७२.३७	१४,८४,३७२.३७	-	

हस्ताक्षर:
नाम: कृष्णानन्दराज श्रेष्ठ
दरजा: लेखा अधिकृत

रज्यु को:
हस्ताक्षर:
नाम: विवेक श्रेष्ठ
दरजा: लेखा अधिकृत

प्रमाणित को:
हस्ताक्षर:
नाम: सुरप्रिया श्रेष्ठ
दरजा: का.मु.सोपिब

अनुसूची-छ
आयोगमा कार्यरत पदाधिकारी/कर्मचारीहरूको विवरण

क्र. स	नाम	पद	कैफियत
१	श्री तपबहादुर मगर	माननीय अध्यक्ष	
२	डा. सूर्यप्रसाद शर्मा ढुङ्गेल	माननीय सदस्य	
३	श्री मिहिर ठाकुर	माननीय सदस्य	
४	श्री मनोज दुवाडी	माननीय सदस्य	
५	श्री लिली थापा	माननीय सदस्य	
६	श्री मुरारिप्रसाद खरेल	का.मु.सचिव	

सचिवालय

क्र. स	नाम	पद	कैफियत
७	वीरबहादुर बुढामगर	उपसचिव	स्वकीय सचिव, माननीय अध्यक्षको सचिवालय/प्रमुख, बैठक समन्वय महाशाखा
८	कुमारी महारा	मानव अधिकार अधिकृत	माननीय अध्यक्षको सचिवालय
९	सीता रेग्मी अधिकारी	मानव अधिकार अधिकृत	स्वकीय सचिव, माननीय सदस्य
१०	रंजीता साह	मानव अधिकार अधिकृत	स्वकीय सचिव, माननीय सदस्य
११	सुमित्रादेवी राई	मानव अधिकार अधिकृत	स्वकीय सचिव, माननीय सदस्य
१२	अनिजकुमार परियार	मानव अधिकार अधिकृत	स्वकीय सचिव, माननीय सदस्य
१३	किरणप्रसाद घिमिरे	मानव अधिकार अधिकृत	स्वकीय सचिव, सचिवालय
१४	कुमार तामाङ्ग	सवारी चालक	
१५	नरबहादुर घर्ती	सवारी चालक	
१६	राजेश सरदार	सवारी चालक	
१७	मेनुका घिमिरे	सवारी चालक	
१८	भीमबहादुर खत्री	सवारी चालक	

क्र. स	नाम	पद	कैफियत
१९	सुर्यकान्त खतिवडा	कार्यालय सहयोगी	
२०	कृष्णकुमारी गुरुङ्गा	कार्यालय सहयोगी	
२१	विन्दा पाण्डे	कार्यालय सहयोगी	
२२	शान्ता सेढाई	कार्यालय सहयोगी	
२३	विनिता के.सी.	कार्यालय सहयोगी	
२४	सरिता कुमाल	कार्यालय सहयोगी	

प्रशासन, योजना तथा अर्थ विभाग

क्र. स	नाम	पद	कैफियत
२५	डा. टीकाराम पोखरेल	सहसचिव	विभागीय प्रमुख

संरक्षण विभाग

क्र. स	नाम	पद	कैफियत
२६	दीपकजंगध्वज कार्की	सहसचिव	विभागीय प्रमुख

संवर्धन विभाग

क्र. स	नाम	पद	कैफियत
२७	नवराज सापकोटा	सहसचिव	विभागीय प्रमुख

समन्वय विभाग

क्र. स	नाम	पद	कैफियत
२८	सम्भ्रना शर्मा	सहसचिव	विभागीय प्रमुख

प्रशासन महाशाखा

क्र. स	नाम	पद	कैफियत
२९	सुवोध पोखरेल	उपसचिव	महाशाखा प्रमुख

क्र. स	नाम	पद	कैफियत
३०	कल्पना बस्याल (धिमिरे)	प्रशासकीय अधिकृत	
३१	राजेन्द्रप्रसाद न्यौपाने	मानव अधिकार अधिकृत	
३२	सागर श्रेष्ठ	मानव अधिकार अधिकृत	
३३	सम्भना धिमाल	प्रशासकीय अधिकृत	
३४	मिथिला बिहारी हुजेदार	नायव सुब्बा	काज: जनकपुरधाम
३५	श्रीराम कार्की	सवारी चालक	
३६	बालमुकुन्द कार्की	सवारी चालक	
३७	भीमबहादुर लामा	सवारी चालक	
३८	राजकुमार धिमिरे	सवारी चालक	
३९	यादव पौडेल	सवारी चालक	
४०	रामकृष्ण थारु	सवारी चालक	
४१	सँग्रामजीत लामा	सवारी चालक	
४२	हरिप्रसाद सिग्देल	सवारी चालक	
४३	लुकमान घले	सवारी चालक	
४४	उत्तम गिरी	सवारी चालक	
४५	उपेन्द्र धिमिरे	सवारी चालक	
४६	भक्तबहादुर थापा	सवारी चालक	
४७	ज्ञानेन्द्र महर्जन	कार्यालय सहयोगी	
४८	अजिता ढकाल	कार्यालय सहयोगी	
४९	इन्दिरा पोखरेल	कार्यालय सहयोगी	
५०	तारा बास्तोला	कार्यालय सहयोगी	
५१	प्रमोद राय	कार्यालय सहयोगी	
५२	सरोज कार्की	कार्यालय सहयोगी	
५३	राजन सापकोटा	कार्यालय सहयोगी	

क्र. स	नाम	पद	कैफियत
५४	राधा दाहाल	कार्यालय सहयोगी	
५५	रोजीना तामाङ	कार्यालय सहयोगी	
५६	लक्ष्मण राना	कार्यालय सहयोगी	
५७	लालबहादुर लामा	कार्यालय सहयोगी	
५८	सर्मिला तामाङ	कार्यालय सहयोगी	
५९	सम्भना दमिनी	कार्यालय सहयोगी	काज: बुटवल
६०	सावित्री मरासिनी	कार्यालय सहयोगी	
६१	नारायण महर्जन	कार्यालय सहयोगी	
६२	गीता राना	कार्यालय सहयोगी	
६३	पार्वती खतिवडा	कार्यालय सहयोगी	
६४	भुमिकाकुमारी श्रेष्ठ	कार्यालय सहयोगी	
६५	चन्द्रकला विष्ट	कार्यालय सहयोगी	
६६	हीरामाया महर्जन	कार्यालय सहयोगी	
६७	इन्द्रबहादुर सुवाल	कार्यालय सहयोगी	
६८	कृष्ण श्रेष्ठ	सुरक्षा गार्ड	
६९	खगेन्द्र थापा मगर	सुरक्षा गार्ड	
७०	गीता भण्डारी	सुरक्षा गार्ड	

अनुसन्धान महाशाखा

क्र. स	नाम	पद	कैफियत
७१	श्यामबाबु काफ्ले	उपसचिव	महाशाखा प्रमुख
७२	कल्पना भा	मानव अधिकार अधिकृत	
७३	जीवन न्यौपाने	मानव अधिकार अधिकृत	
७४	लक्ष्मी पौडेल (लमजुङ)	मानव अधिकार अधिकृत	
७५	रेखा बास्तोला	मानव अधिकार अधिकृत	
७६	पम्फादेवी मैनाली	मानव अधिकार अधिकृत	

क्र. स	नाम	पद	कैफियत
७७	तारादेवी वाग्ले	मानव अधिकार अधिकृत	
७८	मन्दिरा श्रेष्ठ	मानव अधिकार अधिकृत	
७९	सुजता लोहनी	मानव अधिकार अधिकृत	
८०	सेली गौतम	मानव अधिकार अधिकृत	
८१	लोककुमार श्रेष्ठ	मानव अधिकार अधिकृत	
८२	मुक्तिराम सुवेदी	नायव सुब्बा	

प्रबर्द्धन महाशाखा

क्र. स	नाम	पद	कैफियत
८३	सरीता ज्ञवाली	उपसचिव	महाशाखा प्रमुख
८४	दीपेन्द्रबहादुर सिंह	मानव अधिकार अधिकृत	
८५	शुशिला रिजाल	मानव अधिकार अधिकृत	

अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध महाशाखा

क्र. स	नाम	पद	कैफियत
८६	कमल थापा क्षेत्री	उपसचिव	महाशाखा प्रमुख

अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि अनुगमन महाशाखा

क्र. स	नाम	पद	कैफियत
८७	मोहनदेव जोशी	उपसचिव	महाशाखा प्रमुख
८८	खिमानन्द बस्याल	मानव अधिकार अधिकृत	
८९	पूर्णमा राणा	मानव अधिकार अधिकृत	
९०	डेगराज भट्टराई	नायव सुब्बा	

सामूहिक अधिकार महाशाखा

क्र. स	नाम	पद	कैफियत
९१	बुद्धनारायण सहनी	उपसचिव	महाशाखा प्रमुख
९२	यशोदा बन्जाडे	मानव अधिकार अधिकृत	
९३	अम्बिका घिमिरे	मानव अधिकार अधिकृत	
९४	कल्पना नेपाल आचार्य	मानव अधिकार अधिकृत	
९५	कुमारी शरणा उराँव	मानव अधिकार अधिकृत	
९६	किरणकुमार बराम	मानव अधिकार अधिकृत	

आर्थिक व्यवस्थापन महाशाखा

क्र. स	नाम	पद	कैफियत
९७	जितेन्द्र कार्की	लेखा अधिकृत	नि.महाशाखा प्रमुख
९८	कृष्णनारायण श्रेष्ठ	लेखा/प्रशासन अधिकृत	
९९	निर्मला वोगटी	मानव अधिकार अधिकृत	
१००	सफला लामिछाने	लेखापाल	

लैङ्गिक, सामाजिक समावेशी महाशाखा

क्र. स	नाम	पद	कैफियत
१०१	नीतु गर्तीला	उपसचिव	महाशाखा प्रमुख
१०२	रेगम महर्जन	मानव अधिकार अधिकृत	
१०३	मधु सुनाम	मानव अधिकार अधिकृत	
१०४	दीपा आचार्य अधिकारी	मानव अधिकार अधिकृत	

कानून महाशाखा

क्र. स	नाम	पद	कैफियत
१०५	भंकरवहादुर रावल	उपसचिव	महाशाखा प्रमुख

१०६	सन्ध्याकुमारी पुडासैनी	मानव अधिकार अधिकृत	
१०७	रुना महर्जन	मानव अधिकार अधिकृत	
१०८	निलम परियार	नायव सुब्बा	

योजना, नीति तथा आन्तरिक मूल्याक्तन महाशाखा

क्र. स	नाम	पद	कैफियत
१०९	सन्तोष आचार्य	उपसचिव	महाशाखा प्रमुख
११०	गायत्री खत्री	मानव अधिकार अधिकृत	
१११	माया गैरे	नायव सुब्बा	

प्रदेश कार्यालय समन्वय महाशाखा

क्र. स	नाम	पद	कैफियत
११२	रमेशकुमार थापा	उपसचिव	महाशाखा प्रमुख

सूचना, संचार प्रविधि, प्रतिवेदन, प्राज्ञिक अनुसन्धान तथा प्रकाशन महाशाखा

क्र. स	नाम	पद	कैफियत
११३	चन्द्रकान्त चापागाई	उपसचिव	महाशाखा प्रमुख
११४	कैलाशकुमार सिवाकोटी	मानव अधिकार अधिकृत	
११५	दुर्गा पोखरेल	मानव अधिकार अधिकृत	
११६	रविता त्वाती	सूचना प्रविधि अधिकृत	
११७	पवन भण्डारी	मानव अधिकार अधिकृत	
११८	समन मानन्धर	सूचना प्रविधि तथा अभिलेख सहायक	

मानव अधिकार स्रोत केन्द्र

क्र. स	नाम	पद	कैफियत
११९	मणिराम थापा	नायव सुब्बा	स्रोत केन्द्र

कोशी प्रदेश कार्यालय, बिराटनगर

क्र. स	नाम	पद	कैफियत
१२०	पवनकुमार भट्ट	उपसचिव	कार्यालय प्रमुख
१२१	चिरञ्जिवी कोइराला	मानव अधिकार अधिकृत	
१२२	विन्दा अधिकारी	लेखापाल	
१२३	खिला रेग्मी	नायव सुब्बा	
१२४	देवेन्द्र रेग्मी	कार्यालय सहयोगी	
१२५	मथुरा थापा रेग्मी	कार्यालय सहयोगी	
१२६	विष्णु पराजुली	सवारी चालक	
१२७	पशुपति चौधरी	सवारी चालक	
१२८	ज्ञानबहादुर दाहाल	सुरक्षा गार्ड	
१२९	ज्ञानचन्द्र राजवंशी	सुरक्षा गार्ड	

कोशी प्रदेश शाखा कार्यालय, खोटाङ

क्र. स	नाम	पद	कैफियत
१३०	गीताकुमारी दाहाल	उपसचिव	कार्यालय प्रमुख
१३१	नेत्र बहादुर गौतम	मानव अधिकार अधिकृत	
१३२	भिमसेन थापामगर	नायव सुब्बा	
१३३	युवराज रिजाल	कार्यालय सहयोगी	
१३४	अम्बरबहादुर रावल	सुरक्षा गार्ड	

मधेश प्रदेश कार्यालय, जनकपुरधाम

क्र. स	नाम	पद	कैफियत
१३५	मञ्जु खतिवडा रेग्मी	उपसचिव	कार्यालय प्रमुख
१३६	मनमाया रानामगर	मानव अधिकार अधिकृत	
१३७	दीपक कार्की	लेखा अधिकृत	
१३८	रेखा दत्त	मानव अधिकार अधिकृत	

क्र. स	नाम	पद	कैफियत
१३९	ज्योतिप्रसाद घिमिरे	मानव अधिकार अधिकृत	
१४०	कृष्णप्रसाद मिश्र	मानव अधिकार अधिकृत	
१४१	नवलकिशोर सिंह	मानव अधिकार अधिकृत	
१४२	राजीवकुमार कर्ण	नायव सुब्बा	
१४३	रामनन्दन साह	कार्यालय सहयोगी	
१४४	शशिभुषण सिंह	कार्यालय सहयोगी	
१४५	सरोजकुमार मण्डल	सवारी चालक	
१४६	आदर्शकुमार निशाद	सवारी चालक	
१४७	अभिमन्यु कुमार सिंह	सुरक्षा गार्ड	
१४८	रामविनय मण्डल	सुरक्षा गार्ड	

वारमती प्रदेश कार्यालय, हेटौडा

क्र. स	नाम	पद	कैफियत
१४९	यज्ञप्रसाद अधिकारी	सहसचिव	कार्यालय प्रमुख
१५०	जायश्वर चापागाई	मानव अधिकार अधिकृत	
१५१	रेवा रेग्मी	मानव अधिकार अधिकृत	
१५२	लक्ष्मी पौडेल (स्याङ्जा)	मानव अधिकार अधिकृत	
१५३	पवित्रा भण्डारी	मानव अधिकार अधिकृत	
१५४	रारा कर्माचार्य	लेखा अधिकृत	
१५५	अस्मिता पोखरेल	सूचना प्रविधि तथा अभिलेख सहायक	
१५६	लोकनाथ घिमिरे	नायव सुब्बा	
१५७	पासाङ लामा	सवारी चालक	
१५८	मनोज बुढामगर	सवारी चालक	
१५९	प्रदिप सुवेदी	कार्यालय सहयोगी	
१६०	रीताकुमारी साह	कार्यालय सहयोगी	
१६१	प्रेमकुमार चौधरी	सुरक्षा गार्ड	

क्र. स	नाम	पद	कैफियत
१६२	अविन पौडेल	सुरक्षा गार्ड	
१६३	लक्ष्मी नेपाल	सुरक्षा गार्ड	

गण्डकी प्रदेश कार्यालय, पोखरा

क्र. स	नाम	पद	कैफियत
१६४	मायादेवी शर्मा	उपसचिव	कार्यालय प्रमुख
१६५	खिमलाल सुवेदी	मानव अधिकार अधिकृत	
१६६	मोहन काफ्ले	मानव अधिकार अधिकृत	
१६७	टंकप्रसाद खनाल	मानव अधिकार अधिकृत	
१६८	विनोद परियार	नायव सुब्बा	
१६९	हरि तामाङ	सवारी चालक	
१७०	देवु खवास	कार्यालय सहयोगी	
१७१	बीरबहादुर महतारा	कार्यालय सहयोगी	
१७२	दामोदर पौडेल	सुरक्षा गार्ड	
१७३	सीताकुमारी चौधरी	सुरक्षा गार्ड	काज: सुर्खेत
१७४	गौतम रणपाल	सुरक्षा गार्ड	

लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय, बुटवल

क्र. स	नाम	पद	कैफियत
१७५	सोमनाथ सुवेदी	उपसचिव	कार्यालय प्रमुख
१७६	दीपक ठाकुर	मानव अधिकार अधिकृत	
१७७	इन्द्रजीत साहनी	मानव अधिकार अधिकृत	
१७८	नारायण वस्नेत	लेखा/प्रशासन अधिकृत	काज: नेपालगञ्ज
१७९	अजितकुमार ठाकुर	मानव अधिकार अधिकृत	
१८०	कृष्णप्रसाद अधिकारी	लेखापाल	
१८१	विमला नेपाली (लाखे)	नायव सुब्बा	काज: के.का.

क्र. स	नाम	पद	कैफियत
१८२	घनश्याम थारु चौधरी	सवारी चालक	
१८३	टीकाराम पन्थी	कार्यालय सहयोगी	
१८४	मेनुका पोखरेल	कार्यालय सहयोगी	
१८५	सुर्यमणि चौधरी	सुरक्षा गार्ड	
१८६	हरिप्रसाद लामिछाने	सुरक्षा गार्ड	

लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय, नेपालगञ्ज

क्र. स	नाम	पद	कैफियत
१८७	अनिशकुमार पौडेल	उपसचिव	काज: के.का.
१८८	द्वारिकाकुमारी अधिकारी	मानव अधिकार अधिकृत	कार्यालय प्रमुख
१८९	रमेश रावत	मानव अधिकार अधिकृत	
१९०	दीपक थापा (नेपाली)	मानव अधिकार अधिकृत	काज: के.का.
१९१	दयाराम पाठक	मानव अधिकार अधिकृत	
१९२	विजया उप्रेती मैनाली	लेखा अधिकृत	काज: के.का.
१९३	महिमा चौधरी	मानव अधिकार अधिकृत	
१९४	सुलोचन चौधरी	सूचना प्रविधि तथा अभिलेख सहायक	
१९५	भक्तिप्रसाद न्यौपाने	सवारी चालक	
१९६	टीकाराम अधिकारी	कार्यालय सहयोगी	
१९७	सन्तोष चन्द	कार्यालय सहयोगी	
१९८	भरतसिंह परियार	सुरक्षा गार्ड	

कर्णाली प्रदेश कार्यालय, सुर्खेत

क्र. स	नाम	पद	कैफियत
१९९	लोकनाथ बास्तोला	उपसचिव	कार्यालय प्रमुख
२००	मानवहादुर कार्की	मानव अधिकार अधिकृत	
२०१	नरेन्द्र खत्री	मानव अधिकार अधिकृत	

क्र. स	नाम	पद	कैफियत
२०२	रेशमबहादुर थापा मगर	सवारी चालक	
२०३	जीवन महत	सुरक्षा गार्ड	
२०४	नन्द बुढा	सुरक्षा गार्ड	
२०५	बलसिंह सुनार	कार्यालय सहयोगी	

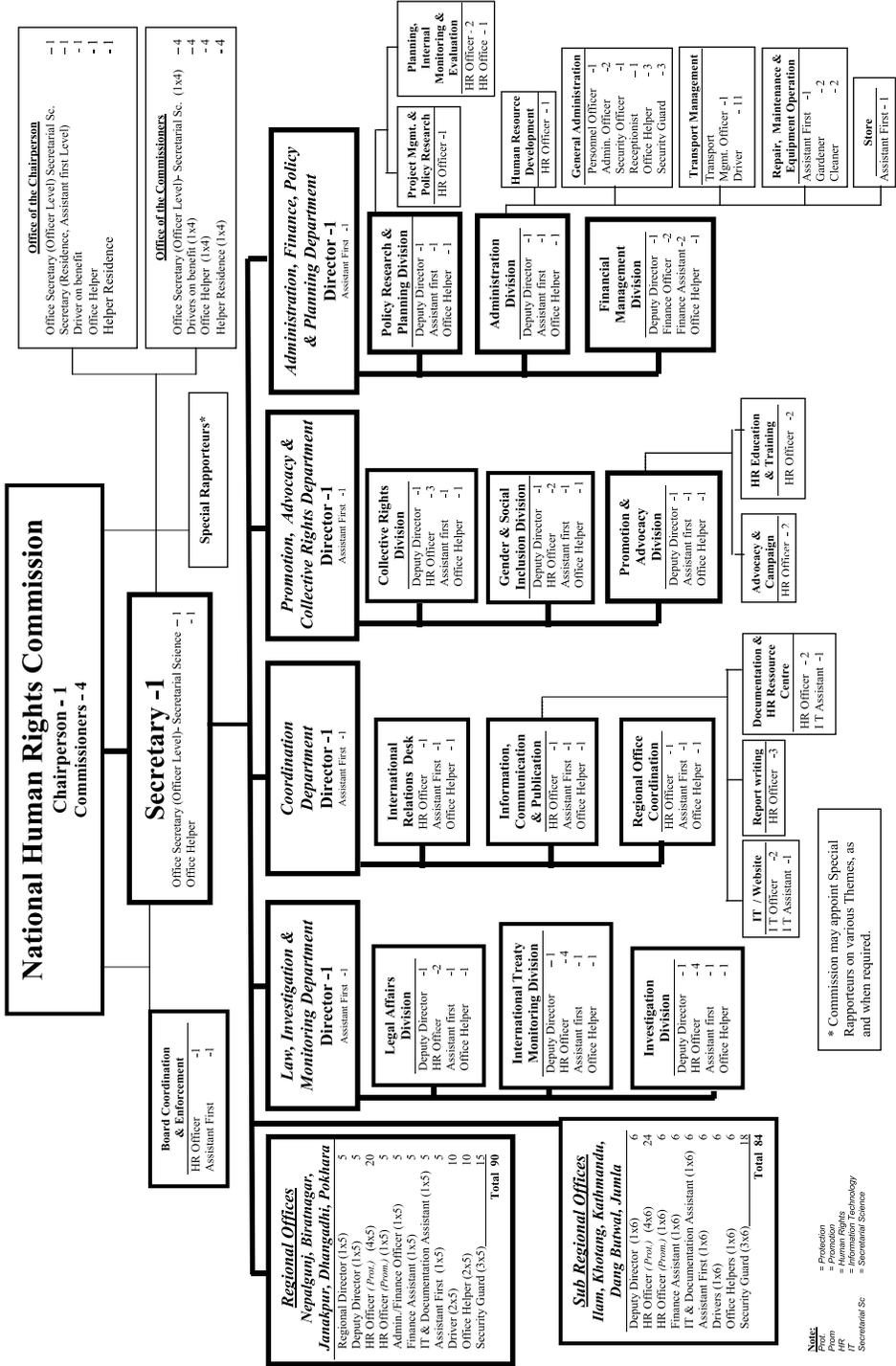
कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय, जुम्ला

क्र. स	नाम	पद	कैफियत
२०६	धनराज शाही	मानव अधिकार अधिकृत	कार्यालय प्रमुख
२०७	कल्पना महतारा	सुरक्षा गार्ड	

सुदूरपश्चिम प्रदेश कार्यालय, धनगढी

क्र. स	नाम	पद	कैफियत
२०८	हरिप्रसाद ज्ञवाली	उपसचिव	कार्यालय प्रमुख
२०९	गणेशराज जोशी	मानव अधिकार अधिकृत	
२१०	भुपेन्द्रबहादुर धामी	मानव अधिकार अधिकृत	
२११	विदेशराम चौधरी	मानव अधिकार अधिकृत	
२१२	भरत गिरी	सवारी चालक	
२१३	तिलु थापा	कार्यालय सहयोगी	
२१४	वीरबहादुर साह	कार्यालय सहयोगी	
२१५	नृप शाही	सुरक्षा गार्ड	
२१६	शंकरराज पाठक	सुरक्षा गार्ड	

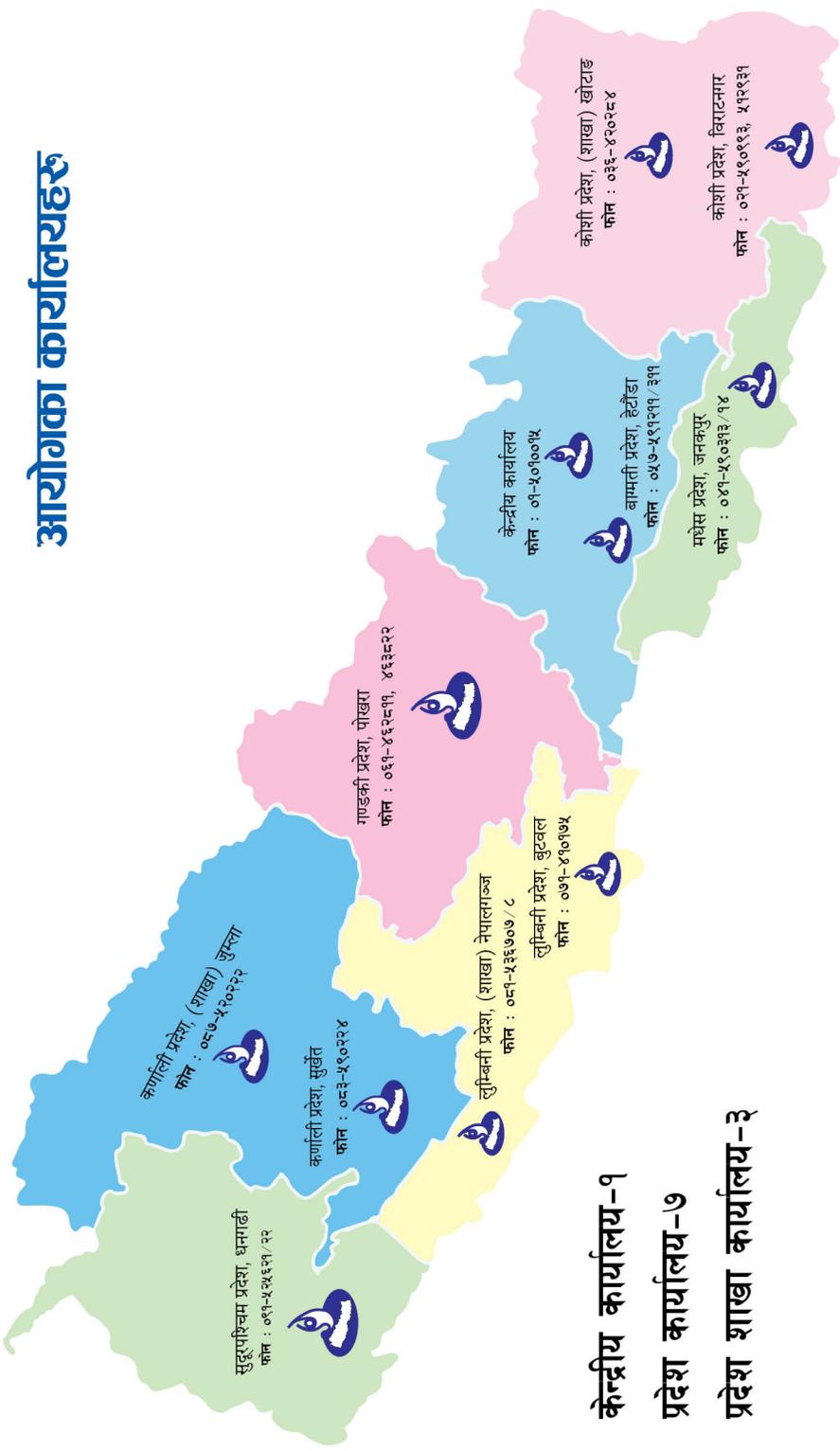
अनुसूची-सात
आयोगको साङ्गठनिक संरचना

* Commission may appoint Special Rapporteurs on various Themes, as and when required.

Notes:
# Promotion
Prom. = Promotion
HR = Human Rights
Sec. = Secretariat Science

आयोगका कार्यालयहरू

केन्द्रीय कार्यालय-९

प्रदेश कार्यालय-७

प्रदेश शाखा कार्यालय-३